

Абдулла УЛУҒОВ

ҚАЛБ ҚАНДИЛИ

*Адабий-танқидий мақолалар
Адабий портрет
Адабий-танқидий очерк*

Тошкент
«Akademnashr»
2013

83.3(59) - Адабиётшунос

УДК: 821.512.133-3

КБК: 84(5Ў)7

У-45

У-45

Улугов, Абдулла

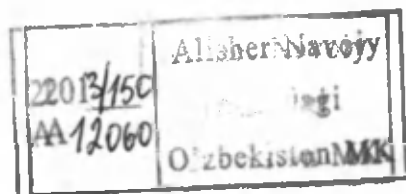
Қалб қандили: адабий-танқидий мақолалар. Адабий портрет. Адабий-танқидий очерк / А. Улугов. — Тошкент: Akademnashr, 2013. — 288 б.

ISBN 978-9943-4118-1-4

УДК: 821.512.133-3

КБК: 84(5Ў)7

Адабиётшунос Абдулла Улуговнинг ушбу китобга жамланган мақолаларида истеъдодли ижодкорларнинг шеърлари, одам ва олам ҳақидаги фикрлари таҳлил этилади. Истеъдоднинг бошқалардан фарқи, тўғриси, устунлиги шундаки, у кўпчилик пайқамagan муаммоларни, бошқалар сезмаган оқибатни кўра билади. Рости, истеъдодли инсонларга қиёслаганда биз кичкина одамлармиз. Шу боисдан адабиёт ва санъатнинг асл асарлари мазмуни моҳиятини ўзимизда ҳамиша сақлаб қоламиз. Турмушнинг туганмас майда-чуйда ташвишлари, замонамиздаги тўхтовсиз «ахборот бўрони» ҳам бунга имкон бермайди. Биз адабиётнинг асл асарларидан олган таассуротларимизни янгилаш, мустаҳкамлаш мақсадида уларга қайта-қайта мурожаат қилиб туришимиз керак. Чунки уларда ифодаланган инсонга ва ҳаётга ишонч ҳисси қалбимизга илиқлик ҳамда илҳом бағишлайди. Адабиётнинг асл асарларини ҳар гал қайта мутолаа қилганимизда қалб қандилимиз чарақлаб, ҳаётга ҳайрат билан қараш ҳиссимиз ортиб, ўзимизни англаш, ўзгаларни тушуниш сари одим босамиз.

ISBN 978-9943-4118-1-4

© Абдулла Улугов

«Қалб қандили»

© «Akademnashr», 2013

42070
381

СҮЗБОШИ

Инсоннинг ўзини англаши, унинг теварак-атрофидаги нарсаларга қараб завқланишидан, бадий асарларни ўқиб ҳайратланишидан бошланади. Чунки кўшиқ, куйларни тинглаш, картина, фильмларни томоша қилиш, умуман, санъатдан ҳайратланиш натижасида кишининг қалб қандили чарақлаб ёнади. Қалбидаги меҳр ҳисси ошиб боради. У шундай туйғуки, киши бошқаларга бергани сари ўзида ҳам кўпайиб боради ва ҳаётга муҳаббати ортади. Шеър мутолаасидан завқланиш, адабиёт ва ҳаёт тўғрисида мушоҳада қилиб, мароқланиш ҳам ҳар биримизнинг ҳайратимизни ошириб, ҳаётга, одамларга муносабатимизни мусаффолаштиради.

Ҳозирги ахборот «бўрон»и авж олган шиддаткор замонда, афсуски, «оммавий маданият» деган офат адабиёт ва санъатнинг асл асарларини жамиятдан сиқиб чиқаришга, бадий сўзни беқадр қилишга аёвсиз уринмоқда. Ғарб тараққиёти натижасида туғилган «оммавий маданият» азалий миллий қадриятларни топташни мақсад қилгани, у санъат ва адабиётдаги ҳаётбахш анъаналар йўлига тўсиқ экани, энг аянчлиси, одамлар қалбини булғаётгани, ёшларни зўравонлик, фаҳшга рағбатлантираётгани барчага аён бўлиб қолди. Аммо унинг омонсиз «зарба»ларидан сақланиш тобора қийинлашиб бормоқда. «Оммавий маданият» қанчалик ҳужум қилмасин, одамлар қалбидан эзгуликка интилиш ҳиссини батамом юлиб ололмайди. Чунки эзгуликка интилиш, виждон овози адабиёт ва санъатнинг асл асарларидан баҳра олган, улардаги инсонпарварлик ғояларини қалбига жо қилган аждодларимиздан қутлуғ мерос бўлиб келади. Инсонга ишонмасликни жуда катта гуноҳ санаган улуг боболаримиз даъват этгандай покиза қалб билан яшашимизга санъат ва адабиётдаги, жумладан, шеърятдаги мумтоз анъаналарни замонавий кўринишда давом эттириб, сўзнинг сеҳри, жозибасини ажойиб маҳорат билан намоён этадиган истеъдодли ижодкорларнинг асарлари, озгина бўлса-да, кўмак, туртки беради. Улар турли омиллар натижасида қарахтланиб, тўнғиб қолган туйғуларимизга, салгина бўлса-да, ўз таъсирини ўтказди. Бизни бир-биримизга бефарқ бўлмасликка, Аллоҳ қалбимизга жойлаб

қўйган виждон овозига қулоқ тутиб, ҳалол яшашга, табиатдаги ҳар бир ўзгаришдан ҳайратланишга, ўтаётган кунларимизнинг ҳар лаҳзасини қадрлаб, барча бир-бири учун азиз, қадрдон эканини англашга даъват этади.

Санъатнинг инжа тури – шеърият туйғуларга таъсир этиб, «қоинотдан тухфалар олиб турадиган қалб» (Р. Тагор) ни қувватлантиради.¹ Шунинг учун унда олам акс этади. Дунёнинг ҳеч бир бойлиги инсоннинг бир марта қалбдан қувонганига арзимайди. Ҳар инсонда, гарчи XXI асрнинг энг юксак техник мўъжизалари ҳам аниқ кўрсата олмаса-да, қалб бор, виждон, иймон яширин. Аллоҳнинг изну иродаси билан жойланган қалбни, ундаги виждон туйғуси, иймон ҳиссини, ҳар қанча уринса-да, ҳеч ким ўзидан сугуриб ташлай олмайди. Бунга ҳар қанча ақлли, зўр, қудратли бўлмасин, бошқаларнинг ҳам қурби етмайди. Турли таъсирлар туфайли инсондаги қалб қандили хира тортади, холос. Аммо ҳеч бир одамда қалб йўқ бўлиб кетмайди. Кишининг қалб қандили хира тортганида у худбин, манфаатпарастга айланиб, нафсининг қули бўлиб қолади. Шеъриятнинг мумтоз намуналарида кўпроқ инсоннинг ана шу ҳолати тўғрисида сўз кетади. Мумтоз адабиётда бўлгани каби замонавий шеъриятнинг асл асарларида ҳам қалбни поклашга даъват қилинади. Ғафур Ғулом, Абдулла Орипов, Хуршид Даврон, Икром Отамурод, Абдували Қутбиддин, Эшқобил Шукр, Ҳалима Аҳмедова, Азиз Саид сингари адабиётимизнинг турли авлоди намояндалари шеърларини аввало худди мана шу хусусият бирлаштириб туради. Уларнинг шеърларидан ҳар биримизнинг қалб қандилимизни гард, ғуборлардан поклайдиган қувват таралади. Улар сўз чинакам мўъжиза эканини, унда мислсиз таъсир кучи мавжудлигини аён этади. Айни шеърларни мутолаа қилсак, қалбимиз қандили аввалгидан ёруғ нур таратганидан бутун борлиқ бошқача кўринаётганини, барча одамларга яхшилик соғинаётганимизни ҳис қила бошлаймиз. Чунки асл шеърият ҳамиша туйғуларга таъсир этиб, кишиларнинг қалб қандилини нурафшон қилади. Шу босидан у азалдан қадрланиб келинади. Ҳамма ишга, юмушга имкон, фурсат топган XXI аср одамлари ҳам шеър ўқишга, у ҳақда

¹ Тагор Р. Асарлар. Саккиз жилдлик. – Тошкент: Бадий адабиёт. 1965. 8-ж. – Б.297.

ўйлаб, мушоҳада юритишга озгина вақтини ажратса, ўзининг қалб қандилини кундалик турмуш осмонидан тўхтовсиз ёғилиб турадиган гард, ғуборлардан, озгина бўлса-да, тозалашга эришади.

Ҳаёт ҳодисалари тўғрисида ўйлаш, жумладан, адабиёт асарлари ҳақида мушоҳада юритиш ҳар бир кишининг онгини ўстириб, дунёқарашини кенгайтиради. Дунёқараши кенг киши эса ҳаётга бошқалардан кўра теранроқ назар ташлайди. Чунки унинг қалб қандили ёруғроқ нур таратади, нарса-ҳодисаларнинг ўзгаларга кўринмайдиган томонлари, яширин жиҳатларини яхшироқ кўра олади. Замонавий шеърятнинг забардаст намоёндалари шеър ва дostonлари ҳам, ўтган юзйилликнинг машҳур мутафаккири Михаил Бахтиннинг инсон табиати ва одам образининг асарлардаги акси тўғрисидаги мушоҳадалари ҳам ҳар биримизнинг қалбимиз қандилини қувватлантирадиган манба бўла олади. Бу муҳим манбадан қувват олиб, ҳаёт ҳикматларини теранроқ англаш, сермазмун умр кечириш эса аввало ўзимизга боғлиқдир. Барчамизнинг қалб қандилимиз чароғон нур таратганида ўзаро муносабатларимизда самимият, ишонч, ҳам-жиҳатлик юзага келади. Шунда жамиятимиз янада обод, турмушимиз бундан-да фаровон бўлади.

Мазкур тўпламдаги мақолалар, адабий портретларда ҳар биримизнинг қалбимизни мунаввар туйғулар билан нурлантириб, эзгуликка ундовчи шеърятимизнинг турли авлодига мансуб ажойиб шоирлар ижоди хусусида сўз юритилади. Шунингдек, XX аср улуғ файласуф-адабиётшуноси Михаил Бахтиннинг ҳаёт йўли, унинг инсоният бадий-эстетик тафаккурини бойитишга муносиб ҳисса бўлиб қўшилган илмий-ижодий фаолияти тўғрисидаги адабий-танқидий очерк ўрин олган.

ЮКСАК ШЕЪРИЯТ ЖОЗИБАСИ

Ўзбек адабиёти тарихини Ғафур Ғулом асарларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Унинг шеърлари, дostonлари, қисса ва ҳикояларида ўзбек халқининг миллий ўзига хослиги, тафаккур тарзи, тилининг беқиёс бойлиги яққол намоён бўлиб туради. Ғафур Ғулом кўплаб ҳикоялар, қатор қиссалар яратган бўлса-да, аввало, шоир сифатида машҳурдир. Шоир бўлганда ҳам, бошқаларга асло ўхшамаган, ҳаётга теран нигоҳ билан қараган, ундаги ҳар бир ҳодисада сир-синаот, ҳикмат борлигини кўра олган файласуф шоирдир. Ғафур Ғуломнинг шеърларини ўқиб ҳаёлда ўз юртини, халқини жон-дилидан севган, у билан чексиз ифтихор қилган донишманд инсон қиёфаси гавдаланади. Унинг шеърлари миллийлиги ва умуминсоний руҳининг бениҳоя теранлиги билан диққатни жалб этади. Шоирнинг барча шеърларида ўзбеклар ҳаётига, феъл-атвориға, ўзаро муносабатларига дахлдор бирор деталь ярқ этиб кўзга ташланади. Кўпчилик эътибор қилмайдиган миллатга хос бирон ҳодиса шоирнинг шеърида ажиб қиёфа касб этиб, кишини ҳайратга солади. Ғафур Ғулом оддийгина нарсаларни ҳам теран поэтик образга айлантиради. Бу унинг ғоят ўткир ақл-заковатидан далолат беради. Агар кишида нозик дид, фаҳм-фаросат бўлмаса, унга теварак-атрофдаги ҳамма нарса аҳамиятсиз, кераксиз кўринади. Бу ҳолат, кўпинча, киши тушкун кайфиятга берилиб, ҳаётдан кўнгли совиган кезларда кечади. Ғафур Ғуломнинг шеърлари эса кўнгилга ҳаёт завқини солиб, сўнган умидларни уйғотади. Шоирнинг «Билиб қўйки, сени Ватан кутади» деган даъвати кўнгилда куртак очаётган орзу-ҳавасларни алангалатади. Умуман, Ғафур Ғулом шеърларида қалбни бирдан тўлқинлантириб юборадиган жўшқин руҳ балқиб туради. Чунки у: *«Қатрада осмон акс этганидек, Жаҳондай маънодор қорачуғимиз»*¹, – дейди. Шоир шу тарзда инсон кўриш орқали борлиқни идрок этишига поэтик ишора қилади. Ҳақиқатан, шабнамнинг қум заррасидай кичик бир томчисида кенг осмон акс этиб туради. Инсоннинг кўз қорачиғида ҳам еру осмон, кеча-кундуз аксланади. Одам теварак-атрофдаги ҳаётни, ундаги турфа хил ҳодисаларни айнан

¹ Ғулом Ғ. Танланган асарлар. – Тошкент, 1953. – Б.128.

қорачиғ ёрдамида кўради ва шу асосда уларнинг маъно-моҳиятини англайди. Одам кўзи теварак-атрофни ўзида акс эттириб, миясига мушоҳада материали етказиб беради. Шоир оддий нарса-ҳодисаларнинг янги қирраларини очиб, уни таъсирчан образга айлантиради. «*Ғунча очилгунча ўтган фурсатни/ Капалак умрига қиёс этгулик,/ Баъзида бир нафас олгулик муддат, Минг юлдуз сўниши учун етгулик*», – дея ҳаётнинг ҳар бир ҳодисасида инсонга ибрат бўладиган ҳикмат мавжудлигига эътибор қаратади. У бир-биридан тамоман фарқли ғунча, капалак, юлдузни ажойиб тарзда вақт тушунчасига бирлаштиради. У вақтни фурсат, умр, муддат сўзлари билан ифодалайди. Фикрини янада чуқурлаштириш мақсадида: «*Яшаш соатининг олтин кафтгири/ Ҳар бориб келиши бир олам замон./ Коинот шу замон ўз куррасидан/ Ясаб чиқа олур янгидан жаҳон.. /Ярим соат ичида тугилиб, ўсиб,/ Яшаб, умр кўриб ўтгучилар бор./ Кўз очиб юмгунча ўтган дам – қиммат,/ Бир лаҳза мазмуни – бир бутун баҳор*», – дея деталларни кучайтириб боради. Умрни «яшаш соати» деб таърифлайди. Соатнинг милини «олтин кафтгир» дейди. Шоирнинг бу каби таърифларидан дил яйрайди, кишининг қалб қандили чарақлаб ёнади. Унга бутун борлиқ яшнаб кетгандай туюлади. Одатда, қошиққа олтин, кумуш суви юритилади. Лекин қозонда овқат тайёрлашда қўлланадиган капгирни ясашда бу қимматбаҳо металллар ишлатилмайди. Чунки қаттиқ қизиганда улар эриб кетади. Авваллари катта деворий соатларнинг вақтни кўрсатувчи миллари капкирга ўхшатиб ишланган...

Одамлар буғдой, арпа, гуруч, олма сингари моддий нарсаларни тарозига солиб ўлчашади. Вақт эса моддий эмас, кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб бўлмайди. Лекин одамлар уни ҳам ўлчашади. Бунинг учун вақт тарозиси – соатни яратишган. Соат миллари ҳаракати одамлар учун вақт ўтаётганини билдиради. Ғафур Ғулом одамзод ақлининг ажойиб кашфиёти – соат милларининг «ҳар бориб келишида бир олам замон»ни кўради. Бу «бир дунё вақт» маъносини билдиради. Бир дунё вақт қанча? У неча йил, неча ойга тенг? Ёки бир неча кеча-кундуздан иборатми? Асрдан каттами, кичик? Ёки у бир нафаслик муддатми? «Яшаш соати олтин кафтгирининг ҳар бориб келиши»ни бу каби

мезонлар билан ўлчаб бўлмайди. Чунки «коинот шу замонда ўз куррасидан яна бир янги жаҳон яратади». Унинг қандай мўъжиза эканини фақат беқиёс заковат соҳибигина ҳис қилади. «Яшаш соати» милларининг бир айланишида содир бўладиган бу мислсиз ҳодисани тасаввур қилишга бошқаларнинг тасаввури ожиз. Ғафур Ғуломнинг ғоят теран мушоҳадаси «*Бир оннинг баҳосин ўлчамоқ учун/ Олтиндан тарозу, олмосдан тош оз./ Нурлар қадами-ла чопган секунднинг/ Барини тутолмас ай-ҳаннос овоз*» сатрларида янада ёрқин кўринади. Шоир вақтнинг бебаҳолигини, уни ўлчашга инсон кашф этган мезонлар ожизлигини таъкидлаш учун аниқ далиллар келтиради. Олтин энг қимматбаҳо маъдан, олмос эса энг қимматбаҳо тошдир. Нур ва товуш эса, одамлар назарида, энг тез ҳаракатланадиган ҳодиса. Ғафур Ғулом вақтнинг қадрини аниқлашга ана шундай энг ноёб нарса-ҳодисалар-да ярамаслигини жуда таъсирчан ифодалайди. Албатта, вақт олтиндан қимматлиги, дунёнинг барча бойлигини сарфлаганда ҳам вақтнинг бир лаҳзасини ортга қайтариб бўлмаслигини ҳамма билади. Аммо азалдан барчага аён ана шу ҳақиқат Ғафур Ғулом таърифида беқиёс таъсирчанлик касб этади. Шоир нозик деталлар орқали ҳаёт ҳодисаларидан теран умумлашмалар чиқаради. Бунга фақат ноёб истеъдодли ижодкорларгина муяссар бўлади. Улар адабиёт тарихида жуда кам учрайди. Шу боисдан аллома шоир Абдулла Орипов Ғафур Ғуломни «ўзбекнинг ўз шоири» деб таърифлар экан: «Истеъдод, энг аввало, табиат эҳсони, Аллоҳ тухфасидир. Шу маънода Яратгanning ўзи Ғафур Ғуломдан марҳаматини сира-сира аямаган. Ғафур Ғулом чиндан ҳам улуғ заковат эгаси эди. Бунинг исботи шоирнинг жўшқин ва доно шеърляти, бунинг исботи – Ғафур Ғуломнинг туғма тафаккур соҳиб эканлиги, бунинг исботи – ёзувчи Ғафур Ғуломнинг ҳеч бир адибникига ўхшамайдиган чинакам миллий, халқчил прозаси – насрий асарларидир»¹, – дейди. Унинг шеърларида ҳаётнинг абадий муаммолари асосий диққат марказида туради. Ғафур Ғуломнинг шеърлари борлиқдаги ҳар бир ҳодиса, ижтимоий ҳаётдаги ҳар қандай ўзгариш шоир қалбида, албатта, акс-садо беришини билдиради. «Сен

¹ Орипов А. Адолат кўзгуси: Шеърлар, мақолалар, суҳбатлар, таржималар. – Тошкент: Адолат, 2005. – Б.242.

етим эмассан», «Соғиниш», «Кузатиш», «Турксиб йўлларида», «Мен — яхудий», «Вақт» сингари шеърларида Ғафур Ғулом бошқалардан ортиқроқ изтироб чекадиган, ҳаммадан кўпроқ севинадиган, ҳаётни чуқурроқ ҳис қиладиган, эҳтиросга тўлиб-тошган донишманд инсон сифатида намоён бўлади. Унинг аниқ деталларга асосланган поэтик тасаввури, теран фалсафий мушоҳадалари беихтиёр кишини тўлқинлантириб юборади. «Ҳақиқий шеърятнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, — дейди Чингиз Айтматов, — у ажиб туйғулар, фикр-мулоҳазалар риштаси билан замонларни, қалбларни бир-бирига боғлаб қўяди».¹ Ғафур Ғуломнинг ушбу шеърлари замона мафкурасига мосу хос сўзлардан тозаланса, соф лирикага айланади ҳамда ўзининг теран фалсафий мушоҳадалари, тиниқ, жарангдор поэтик образлари билан замонлар оша қалбларга ҳис-ҳаяжон солаверади. Шоирнинг шеърлари ўзининг айна жиҳати билан Ойбек, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода асарларидан фарқ қилади. Ойбек шеърлари жўшқин туйғулар ифодаси бўлиб кўринса, Ҳамид Олимжон асарларидан фольклорга хос майин оҳанг таралади. Мақсуд Шайхзоданинг шеърларида эса риторик такрор кўп учрайди.

Ғафур Ғулом шеърларида ҳаёт ҳодисаларини файласуфона мушоҳада этиб, шоирона ифода этади. Уларда миллий ҳаёт манзаралари турфа хил деталлар воситасида чизиб бериларди ва бир-бири билан боғланиб, маънони кучайтиради. Шоир шеърларига сарлавҳа қилиб қўйган «Вақт», «Соғиниш», «Кузатиш» сўзлари аслида мавҳум тушунчалар. Ғафур Ғулом инсоннинг ҳиссиётлари билан боғлиқ бу тушунчаларни теварак-атрофдаги нарсалар орқали аниқлаштиради. Шоирнинг «Вақт», «Соғиниш» сингари шеърлари бадий деталларининг маънодорлиги, фикрни таъсирчан ифода қилиши билан ўзбек шеърлятида алоҳида ўрин тутарди.

Мисралари маъно жиҳатидан бир-бири билан узвий боғланмаган шеърлар ноизчиллиги боис кишида ҳеч қандай ҳис-туйғу уйғотмайди. Ғафур Ғуломнинг аксарият шеърлари эса бундай қусурдан холи. Аниқлик ва равшанлик академик шоир шеърлятида алоҳида ўрин тутарди.

¹ Айтматов Ч., Шохонов М. Чўққиди қолган овчининг оҳи-зори (Аср адоғида айтилган истиффор). — Тошкент: Шарқ, 1998. — Б.373.

тининг асосий хусусиятидир. Бунга у миллий турмушга хос нарса-ҳодисаларни поэтик деталлаштириш орқали эришади. Деталлар шеърга аниқ манзара бахш этиб, уни жонлантиради. Деталсиз шеърлар аллақандай хира, мавҳум туюлади. Ғафур Ғулом шеърларидаги деталь – бадиий тафсил тасаввурда ўзбек ҳаётига хос воқеликни намоён этади. Аслида ҳам аниқ далиллар, муайян тафсилларга асосланган мулоҳазалар дарҳол эътиборни тортади. Чунки далиллар сўз юритилаётган мавзуга беихтиёр қизиқиш пайдо қилиб, унга нисбатан муайян муносабат уйғотади. Ғафур Ғулом «Кузатиш» шеърини: *«Умрим, эй сен бўлиб шунча бегубор,/ То абад айладинг мени бахтиёр,/ Умрим, эй сен билан қилиб ифтихор,/ Бўлайин ўлгунча мен ҳам миннатдор!»,* – дея ўзининг ички ҳиссиётларини ҳаққоний ва самимий ифодалаш билан бошлайди. Жўшқин ҳиссиётлари эса кишининг қалб қандили чарақлаб ёнган кезларда туғилади. Шоир умрига худди қадрдон кишиси каби мурожаат қилади. Умр нима? Шоирнинг унга мурожаати беихтиёр шу савол устида ўйлантириб қўяди. Умр худди меҳр, муҳаббат, нафрат, соғинч сингари мавҳум тушунча. Мавҳум тушунчаларни бу тарзда жонлантириш унинг бошқа шеърларида ҳам кўринади. Шоирнинг умрига мурожаати ва ўз-ўзига тилаги беихтиёр туйғуларга таъсир этиб, кишини ҳис-ҳаяжонга солади. Шоир «умрим» деганда ўзининг тақдирини, босиб ўтган ҳаёт йўлини назарда тутди. Тақдирдан мамнунлиги боисини бирма-бир маълум қилиб боради. Мулоҳазаларини аниқ деталлар асосида баён этар экан: *«Туғилган кунимоқ кенг пешонамни/ Толе юлдузига баробар этдинг./ Бешинчи йилларнинг тўлқинларида/ Бөшигим ўз қўлинг билан тебратдинг./ Ленада ишчилар отилган кун,/ Абжад ўқиш учун мактабга бордим./ Бобомга шу кун юз ёш тўлмишди,/ Таажжуб қиламен толеимгаким:/ Наполеон Москвада этик йўқотиб,/ Иштонсиз Парижга қочган чоғида,/ Келажак кунларнинг сўтин асқатиб/ Бобом ухлар Ватаним эрк кучоғида»,* – дея инсоният авлодлари ўртасида ҳайратомуз боғлиқлик борлигини таъкидлайди. Шеърнинг бу мисралари қатида кенг маъно яширин туради. «Бешинчи йилларнинг тўлқинларида» деганда ўша пайтда Россияда бўлиб ўтган қонли воқеалар, ишчилар ҳаракати назарда тутилади. «Бешик» детали эса у пайт-

да шоирнинг гўдак бўлганини билдиради. 1912 йилда Ленада норозилик билдириб, намоёишга чиққан ишчилар чор ҳукумати буйруғи билан ўққа тутилган. Шу йили етти-саккиз ёшда бўлган Ғафур Ғулом мактабга борган. Ўша пайтларда «Абжад» китоби асосида болаларга ўқиш, ёзиш ўргатилган. Бобоси у ўқишга борган куни юз ёшга тўлган. Бундан Ғафур Ғуломнинг бобоси 1812 йилда туғилгани маълум бўлади. Шу йилда Наполеон қўшинлари Москвани ташлаб, ортига қочган. Шоир тарихий воқеликни ана шу тарзда поэтик ифодалаган. Лекин машҳур шеърнинг «Келажак кунларнинг сутин асқатиб» мисраси бир оз мавҳум бўлиб қолган.

Ғафур Ғуломнинг аксарият шеърларида фаол бўлиш, ҳар бир ишда ғайрат-шижоат кўрсатишга чақириқ акс этади. «Соғиниш», «Кузатиш», «Вақт», «Сен етим эмассан», «Туркиб йўлларида», «Билиб қўйки, сени Ватан кутади» каби машҳур асарларда ҳам шижоатли, дадил бўлишга даъват қилинади. Бу руҳдаги шеърлар кишилар қалбига, улар қайси даврда яшамасин, албатта, бориб етади. Улар, аввало, ўзига хос поэтик деталлари – бадий тафсиллари билан диққатни тортади. Уларда деталлар бир-бири билан мантикий боғланиб, жўшқин даъваткор руҳ ҳосил қилади. Чунки деталлар шеърнинг бадий тўқимасига сингдириб юборилган. Ғафур Ғулом битиклари айти шу жиҳати билан сафарбарликка ундайдиган, мардона курашга чақирадиган бошқа публицистик шеърлардан фарқ қилади. Шоир барча ижодкорлар сингари ҳаётда ўзи кузатган, унга таъсир қилган ҳодисаларни қаламга олади, таржимаи ҳоли билан боғлиқ воқеаларни поэтик образга айлантиради. У «Кузатиш» шеърида ҳам ўз ҳаёти билан боғлиқ ҳодисалардан бадий деталь яратади. Таржимаи ҳолидан маълум қилишича, Ғафур Ғулом дастлабки шеърларини 1923 йилда яратган. Бу ҳусусда у: «1923 йилларда Маориф комиссарлиги боқимсиз болалар билан кураш жамияти билан биргаликда болалар уйи – интернатлар очиш ишини менга топширди. Ўрдада «Урфон» ўрта мактабини ташкил қилишда иштирок этдим, унинг ёнида 150-интернат – боқимсиз болалар уйи ҳам очилди... Бир куни болалар боғчасидаги етим болалардан 15 тасини бизнинг интернатга ўтказдилар. Мен бу гўдаклар билан бирга тунаб қолдим. Кечаси ухламай, кузатувчилик қилиб

чиқдим. Шу кеча ўз етимлигим, бошимдан кечирганларим ва шу етим болалар аҳволи ҳақида шеър ёздим. Бу биринчи шеърим эди десам бўлади... Иккинчи шеърим «Ўзаллик нимада?» сарлавҳаси билан 1923 йил апрель ойида босилди»¹, – дейди. Шоир ўзининг шахсий ҳаётига дахлдор ана шу воқеаларни «Кузатиш» шеърида: *«Йигирма учинчи йилнинг тонгида/ Шеърим билан эгизак бўлиб туғилдинг./ Йиллар ўтиб, ҳар икков ўғил онгида/ Уфқлар очилди, фазоларга тенг»*, – деб ифодалайди. Шоир ўғли Жўрахоннинг ҳарбий хизматга чақирилиши муносабати билан 1941 йил 15 августда ёзган бу шеърида миллийлик халқ турмушига хос урф-удум, нарсасизлик орқали гавдалантирилади. Фафур Ғуломнинг «Соғиниш» шеъри ҳам худди «Кузатиш» сингари жўшқин мурожаат билан бошланади. «Кузатиш»да шоир ўз умрига мурожаат қилган бўлса, «Соғиниш»ни: *«Зўр карвон йўлида етим бўтадек/ Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш./ Энг кичик заррадан Юпитергача/ Ўзинг мураббийсан, хабар бер, Қуёш»*, – деб бошлайди. Шоирнинг жўшқин ҳиссиётлари бир зумда шеърхонга ҳам «юқиб», унинг қалб қандилини чарақлатади. Мазкур асарнинг ҳар бир сатри кенг қамровли деталларга асосланади. Деталларнинг «қати» очилса, ҳар бири алоҳида бир асар учун мавзу экани аён бўлади. Ушбу тўртлик деталларини тафтиш қиламиз. Бўта – туянинг боласи. Бўталоқ онасидан айрилиб қолса, йўлда кетаётган карвоннинг у бошидан бу бошига бўкирганча чопади. Бўталоқнинг кўзи остидаги халтада ёш тўпланиб, тинимсиз тома бошлайди. Шоир онасидан айрилган бўталоқнинг бўкириб, кўзёш тўкишини поэтик ифодалайди. Шеър сатрлари саҳрода кетаётган узун карвонни, онасини излаб у ёқдан бу ёққа лўкиллаб чолиб юрган бўталоқни кўз ўнгимизда жонлантиради. Бу шоирнинг айтилиши манзарани намоён этувчи деталларни поэтик образга айлантирганидан келиб чиқади. Кўз билан кўриш мумкин бўлган моддий нарсаларнинг энг кичкинаси «зарра» дейилади. Коинотдаги сайёраларнинг энг каттаси эса Юпитердир. Ердаги энг кичик зарра ҳам, самодаги энг йирик планета ҳам Қуёш атрофида айланади. Ўқувчилар, талабалар ўз мураббийларидан таълим олиб, илм-фан сирларини ўргангани сингари коинотдаги жамики

¹ Ғулом Ғ. Танланган асарлар. – Тошкент, 1953. – Б.8.

моддий нарсалар – қум заррасидан тортиб осмонда сузиб юрган, Ер шаридан юз, минг марта катта сайёралар ҳам Қуёшдан қувват олади. Шу боис шоир Қуёшни мураббийга ўхшатади. Бу билан у янгича образ яратади. «Соғиниш»да Ғафур Ғуломнинг воқеликни ўзига хос қиёслар орқали тадқиқ этиши, нарса-ҳодисаларнинг янги қирраларини кашф қилиш маҳорати шу тарзда намоён бўлади. Ушбу шеърида шоир инсоннинг соғинчдан туғиладиган ҳиссий кечинмаларини фалсафий мушоҳада қилади. У кўнгилдаги ана шу ҳолатни аниқ акс эттирадиган поэтик деталлар кашф этади. Мавзуга мос, кечинмаларга оҳангдош бу деталлар миқёсининг кенглиги билан қалби соғинч ҳиссидан безовталанаётган инсон сиймосини кўз ўнгимизда жонлантиради. Фарзандини қаттиқ соғинган ота турли хавотирларга бо-ради. Шунинг учун энг кичик заррадан Юпитергача кўриб турган Қуёшга мурожаат қилади. Унинг беминнат хизмат қилишига ишонади. Қуёшни ўзининг яқин қадрдони, суянган, таянган ки-шиси каби тасаввур этган ота дилини турли васвасалар босади. Аммо у ҳаётга умид билан қарайди. Шунинг учун: *«Узилган бир киприк абад йўқолмас,/ Шунчалар мустаҳкам хонаи хуршид,/ Бугун сабза бўлди қишдаги нафас,/ Ҳозир қонда кезар эртанги умид»*, – дейди. «Хуршид» форс-тожикча сўз бўлиб, «қуёш» де-макдир. Хонаи хуршид – қуёш уйи шунчалик мустаҳкамки, унда инсоннинг узилган бир киприги ҳам абадий йўқолиб кетмайди. «Етим бўта», «кўз ёши», «зарра», «Юпитер», «Қуёш» ёнига қўшилган «узилган киприк» детали соғинч туйғусида ўртанаёт-ган ота ҳолатини янада яққол намоён қилади. Ота Қуёшга бе-жиз мурожаат қилмагани аёнлашади. Чунки унинг уйида одам эмас, ҳатто, узилган киприк ҳам абадий йўқолиб кетмайди. Қуёш посбондай қараб турган бу оламда шу боисдан одамлар доимо умид билан яшайди...

Дашту даладарда ёйилиб, ўтлаб юрган туялар тўдаси эмас, балки устига юк ортилиб, одамлар миниб олган, йўлда саф тортиб кетаётган туялар тизими «карвон» дейилади. Одамлар ҳаёти ҳам худди карвонга ўхшайди. Унда инсонлар бир-бирини йўқотади, айрилади, соғинади, излайди, кўзёш тўқади. Шунинг учун шоир ҳаётни «зўр карвон йўли» деб атайди. Шаҳарлар, қишлоқлар, чўлу саҳролар, дарёлар, денгизлар оралаб ўтади-

ган бу «зўр карвон йўли»ни Қуёш ёритиб туради. Юксак коинотда турган Қуёшга ҳамма нарса, ҳатто, «узилган бир киприк» ҳам аниқ кўринади. Соғинч ҳисси чулғаган ота шу боис ундан «Хабар бер» деб сўрайди. Унга қарар экан, қалбида ишонч уйғонади. Чунки Қуёш ўзининг ёрқин нури, ҳарорати билан ҳамма нарсанинг ҳужайраларигача кириб бориб, ҳаракатга келтиради. Шоир бу ҳодисани *«Бугун сабза бўлди қишдаги нафас,/ Ҳозир қонда кезар эртанги умид»* дея поэтик ифодалайди. Ҳақиқатан, қишнинг изғирин, совуқларидан омон қолган барча нарса баҳор келиб, Қуёш нурлари ерни иситиши билан қайтадан ҳаёт бошлайди. Қир-адирлар сабза-яшил майса билан қопланади. Одамлар «қонда кезаётган эртанги умид» билан яхши ниятда дала, боғларга чиқишади. Ғафур Ғулом Қуёш рўйи заминдаги ҳар бир нарсага ўз таъсирини ўтказишини шу тарзда поэтик образга айлантиради. *«Хоки анжир тугаб, қовун ғарқ пишган,/ Бахтли тонг отар чоғ уни кузатдим»* сатрлари орқали эса серқуёш заминимиз табиатига хос манзарани чизиб беради. Анжирнинг ҳам турини таъкидлайди. Бу ўлкада ширин-шакар мевалар бири тугаса, бошқаси пишиб етилишига ишора қилади. Ота ўғлини ғарқ пишиқчилик пайти кузатганини айтади. Уруш 1941 йилнинг ёз фаслида бошланганини шоир шу тарзда ифодалайди. *«Кечкурун ош сузсак, бир насиба кам,/ Қўмсайман бировни – аллакимимни./ Доимо умидим бардам бўлса ҳам,/ Баъзан васвасалар босар дилимни»* дейиш билан шеърда миллий ғурурни кучайтиради. Чунки ош ўзбекларнинг энг эъзозли миллий таомидир. Ўзбеклар меҳмонни, албатта, ош билан сийлашади. Кечкурун оила аъзолари жам бўлганда кўпинча ош қилишади. Ош сузиб келтирилганда хонадондаги ҳар бир киши дастурхон атрофида бўлиши ҳам ўзига хос миллий таомил саналади. Ўша пайтда кимдир кўринмаса, албатта, уни сўраб, суриштиришади. Шеърда соғиниб, ҳар хил хаёлларга бораётган отанинг кўнглидан кечаётган хавотирлар тўғрисида: *«Балки бир ғалат ўқ ё хавфу хатар/ Хазинаи умримдан йўқотди олмос.../ Йўқ, у ўлмас, қадами олам яратар,/ Ҳаётий бу олам сизу бизга хос»*, – дейилади. Ҳақиқатан, одам баъзан яқин кишиси ҳақида ўйлаб турганида, кўнглини бирдан нохуш хаёллар эгаллаб олади. Шунда уларни қувишга, бадбин ўйлардан тезроқ қутулишга

уринади. Дилида кўрқув тургани ҳолда, тилида яхши ниятлар қилади. Улардан таскин-тасалли олмоқчи бўлиб, ўзини овутади. Маърифатли кишилар кўнглини бадбин ўйлар эгаллаб, диққат бўлишганида ўзини чалғитиш учун китоб мутолаа қилишади. Ғафур Ғулом айти ҳолатни: *«Тонг отар чоғида жуда соғиниб,/ Бедил ўқир эдим, чиқди офтоб./ Лойқа хаёлотлар чашмадай тинди,/ Пок-покиза юрак бир қатра симоб»*, – деб ифодалайди. Ҳофиз Шерозий, Шайх Саъдий, Умар Хайём, Бедил каби Шарқ мутафаккирлари асарларида инсон ҳаётининг турли муаммолари тўғрисида сўз юритилиб, бари ўткинчилиги таъкидланади. Улардаги мисоллар, таҳлил ва ташбеҳлар кишига беихтиёр таъсир кўрсатиб, кўнглига таскин беради. Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романи қаҳрамонлари Анвар, Раъно чорасиз қолиб, изтиробга тушган кезларида Шайх Саъдий, Умар Хайём девонини мутолаа қилишади. Бедил шеърларининг ҳар сатри, ҳар байтида чуқур фалсафий фикр чиройли образларда ифодланади. Улардаги ўхшатиш, муболағалар қамровининг кенглиги билан беихтиёр кишини ҳайратда қолдиради. Урушга кетган ўғлини соғиниб ташвиш чекаётган, дилини васвасалар босган ота саҳар туриб, Бедил девонини ўқийди. У иштиёқ билан мутолаага берилиб кетганида офтоб чиқади. Офтоб унинг кўнглида уйғонган умидни янада нурлантириб юборади. Кўнглини эгаллаб олган васвасалар тинади. Бадбин хаёллардан фориғ бўлган юрак покизаланиб, бир қатра оппоқ симобга айланади.

Шоирнинг «Соғиниш», «Кузатиш», «Турксиб йўлларида», «Сен етим эмассан», «Қиш» каби шеърлари худди муайян сюжетга асосланган асарга ўхшайди. Уларда мисралар, бандлар бир-бири билан мантиқий боғланиб, яхлит воқелик манзарасини гавдалантиради. «Соғиниш» шеърида лирик қаҳрамон тонгда туриб Бедил девонини ўқиганидан кейин «лойқа хаёллар»и тингани ва у боққа йўл олгани: *«Ўроғу гулқайчи, истак кўтариб,/ Ҳовримни босишга боққа жўнадим./ Ҳашарчи қўшни қиз – унинг севгани,/ Маъюс босар эди орқамдан одим»*, – дея маълум қилинади. Ўроқ, қайчи, истак деталлари юрагидаги васвасалардан ўзини чалғитиш мақсадида боққа жўнаган кишини тасаввурда жонлантиради. Чунки айти деталлар «Ҳоврини босиш учун боққа жўнаган» кишининг ҳолати, қиёфасига жуда мос келади.

Маълумки, ҳар бир нарса муайян бўлак-қисмларнинг бирлашишидан ташкил топади. Ажратиб олинган қисм шу нарсанинг бир детали саналади. Деталларнинг айримлари энг муҳим, баъзилари иккинчи даражали ҳисобланади. Ғафур Ғулом миллий руҳни акс эттиришда халқ турмушига хос нарсаларга эътибор қаратади ва уларни таъсирчан бадиий деталга айлантиради. «Соғиниш» шеърисида ўроқ, гулқайчи, истак деталлари: «*Кўмакчим аргувон ёринг Нафиса, / Сени соғинганда қилдим гул пайванд, / Бу баҳордан ҳаёт оларди бўса*», – дея ҳаракатлантирилади. «Гул – муҳаббат рамзи» дейилади. Гулни пайванд қилиш эса эзгу умид-истакни билдиради. Бир-бирини соғинган икки ёш ҳижрондан тезроқ қутулсин деган ниятни шоир поэтик ифодалайди. Севишганлар висолдан бутун борлиқ баҳра олади, деган фикрни «пайванд», «бўса» деталларига жойлайди. «*Дур бўлуб тақилур ёрнинг бўйнига / Садафдай кўзимда беҳуда бу ёш. / Икковинг икки ёш, лабинг лабига / Қўяр. Васвасамдан кулади қуёш*» дея айни фикрни янада кучайтиради. Шу мақсадда шеърда «дур», «садафдай кўз», «ёш», «лаб», «қуёш» деталларини олиб киради. Хурсандчиликдан тўкилган кўз ёшлари ёрнинг бўйнига дурмунчоқ бўлиб тақилсин дейди. Чунки қувонч кўз ёшлари жуда тиниқ, покиза бўлади. Ғафур Ғулом уни таъсирчан образга айлантиради. Инсон қувонганидан кўзига ёш олганида Қуёш ҳам кулади дея офтобни жонлантиради. Поэтик деталлари бу тарзда бир-бири билан боғлаш бутун шеърда тадрижий давом этади. Ҳар бир бандда иккита ёки учта янги деталь қўлланилади ва улар орқали инсоний кечинмаларнинг турли қирралари ёритилади. Соғинч ҳисси кишини қандай ҳолатларга солиши аниқ тафсил, яъни деталлар асосида кўрсатилади. Соғинч ҳисси кишини изтиробга солиб қийнаши хусусида: «*Асалдан ажраган мумдай сарғайиб, / Ини йўқ аридек тентиганим йўқ. / Улуғ эътиқодда ўламан қариб, / Абаддир мендаги падарий ҳуқуқ*», – дейилади. Шеърнинг мазкур банди шоирнинг ғоят кузатувчан бўлгани, у борлиқнинг ҳар бир ҳодисасини инсон ҳаёти билан ажойиб тарзда боғлай олганини намоён этади. Ҳақиқатан, асали ажратиб олингандан кейин мум сарғайиб қолади. Уяси бузилган арилар эса безовталаниб, ғўнғиллаб у томондан бу томонга уча бошлайди. Одам ҳам бирор яқин кишисини қаттиқ соғиниб,

хавотирланиб ззилса, ранг-рўйи синикиб қолади.

Шеърнинг кейинги бандларида миллий руҳ янада теранлашади. Бунга «сават», «шафтоли» деталларини қўллаш асосида эришилади. Албатта, сават бошқа жойларда ҳам тўқилади. Шафтоли ўзга юртларда ҳам ўсади. Аммо шоир бу деталлардан шундай фойдаланадики, манзара фақат бизнинг юртимизга хос экани яққол кўринади. Чунки шеърда: *«Сизларни келди деб эшитган кун,/ Ўзинг тўқиб кетган катта саватда/ Тўлатиб шафтолу узиб чиқаман./ Ғалаба кунлари яқин албатта./ Яёв, кўксим очиқ, бошда шафтоли,/ Худди мўйлабингдек майин туки бор./ Ҳар битта шафтолу мисоли кулгу,/ Шафақдай ним пушти, сарин, беғубор./ Суйганинг лабида реза төр каби/ Унда титраб турар сабуҳий шабнам./ Мунчалик маззани топа олмайди/ Ўйқуда тамшанган чақалоқлар ҳам»,* – дейилади. Шафтоли, сават, яёв, мўйлаб, майин, тук, кулги, шафақ, лаб, реза тер, сабуҳий шабнам, уйқусида тамшанган чақалоқ каби турфа хил ҳодисалар бир-бири билан ўзаро боғланиб, таъсирчан манзарани ҳосил қилади. Ёзнинг иссиқ кунларида эркаклар яёв кетаётганда кўпинча кўксини очиб юради. Бошида бир сават шафтоли кўтариб кетаётган кишини кўрганда ўз-ўзидан кўнгил кўтарилади. Чунки шафтоли беғуборлик рамзи саналади. Шунинг учун шеърда: *«Ҳар битта шафтолу мисоли кулги»,* – дейилади. Саҳар пайтида ўт-ўланларга, дарахтдаги меваларга шабнам кўнади. Қуёш чиққач, у ялтираб кўринади. Киши уялгани, тортинганида ҳам лабида худди шабнам сингари тер пайдо бўлади. Ҳаё қилиб, уялиб, тортинганидан лабларида тер тепчиб чиққан ўсмир қиз бошқаларда хуш кайфият уйғотади. Фафур Ғулом инсон табиатининг бу каби нозик, сирли жиҳатларини турли деталларни таққослаш, бир-бирига боғлаш орқали ўзига хос поэтик образга айлантиради. Бу унинг ноёб истеъдодидан далолат беради.

Истеъдодли ижодкорлар ҳамиша борлиқ ҳодисаларида ғаройиб боғланишлар борлигини кўра билишади. Фафур Ғулом шеърларида ҳам худди шу жиҳат сезилади. У тамоман алоқасиз нарс-ҳодисаларни бир-бирига таққослаб, улар ўртасида ажойиб ўхшашлик борлигини кўрсатади. Ҳақиқатан, шафақдай ним пушти, яъни қизгиш-сарғиш тусли шафтолу ортидаги тонги

шабнам лаб устида пайдо бўладиган терга ўхшайди. Ҳар иккаласи тиниқлигидан ялтирайди. Уларнинг шакли, ҳажми ҳам бир хил даражада мўъжаз. Чўлпоннинг «Шафтолига» деган шеъри бор. *«Ўн саккизга кирган қишлоқ қизларининг юзидек/ Қип-қизарган юзларингдан бир ўпич бер, шафтоли»* деб бошландиган ушбу шеър ижтимоий мазмунга эга. Ундаги: *«Умидимнинг заволига қон йиғлаган кўзларим/ Ёшларини юзларингга томчи-томчи тўкадимиз?/ Ёки севги армонида шаҳид бўлган йигитнинг/ Ёсир руҳи қони билан лабларингдан ўпдимиз?»*¹, – сатрлари бунга тасдиқлайди. Шеърда балоғатга етган қизларнинг юзи шафтолига ўхшатилади. Қишлоқнинг мусавффо ҳавосида ўсиб улғайган соғлом қизларнинг юзи бу ёшга етганда ҳақиқатан ғоят тиниқлашиб қизаради ва бу гўзаллик беихтиёр ҳамманинг эътиборини тортади. Шафтоли ҳам пишиб етилганида шундай чиройли кўринади. Чўлпон шеърида ҳам, «Соғиниш»да ҳам шафтоли муҳаббат рамзи сифатида қаралади. Лекин Ғафур Ғуломнинг таърифлари аниқ таққосларга асосланиши, ўхшатишларга бойлиги, мазмунининг теранлиги билан диққатни кўпроқ тортади. «Соғиниш» эътирослари жўштириб, кўнгилга ажиб ҳислар олиб киради. Бу, албатта, шеърнинг: *«Э, ўғлим, жонгинанг саломат бўлсин,/ Ўз боғинг, ўз меванг данагин сақла./ Шу мерос боғингни ўз қўлингга ол,/ Менга топширилган меросий ҳақ-ла./ Боғда товус каби хиромон бўлиб,/ Умид данагини бирга экингуз./ Ғолиб келажакни сайр қилайлик,/ Мушфиқ онагинанг билан иккимиз»*, – дея даъваткор умидбахш руҳда тугаллаганидан ҳам келиб чиқади.

Ғафур Ғулом аксарият шеърларида, албатта, табиатга муносабат қилади ва унинг беқиёс гўзаллигини ажойиб ташбеҳлар орқали таърифлайди. Унинг шеърлятида табиат ҳодисалари ўзига хос образлар тизимига айланади. Шоир табиатни одамлар ҳаёти, жамият ўзгаришлари билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этади ва ундан теран фалсафий маъно чиқаради. «Куз келди» шеърида ҳам худди «Қиш» ва бошқа шеърларидаги сингари бир-биридан жарангдор, бир-биридан таъсирчан ташбеҳлар тизими кўринади. Тўрт йил давом этган машъум уруш тамом бўл-

¹ Чўлпон. Яна олдим созимни. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б.502.

ган йили битилган бу шеър: «Урушдан қайтган ғолиб отадек/
Қўни-қўнжи тўлиб сахий куз келди./ Қатор теваларга сепини
ортиб,/ Мардликнинг юртига етук қиз келди»¹, – деб бошланади. Шеърнинг ҳар бир бандида шу тарзда сахий заминимизнинг
фусункор манзараси чизилиб, бу юрт одамларининг меҳнатсе-
варлиги, тантилиги турлича ташбеҳлар билан таърифланади.
Ўзбек шоирлари баҳор ва куз тўғрисида кўпроқ ёзишади. Улар-
нинг ижодида бу икки фасл таъриф-тавсиф этилган шеърлар
салмоқли ўрин тутади. Чўлпон, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон,
Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Зулфия, Асқад Мухтор
ижоди худди шундан далолат беради. Абдулла Орипов, Рауф
Парфи, Усмон Азим, Шавкат Раҳмон, Хуршид Даврон, Сирожи-
дин Саййид сингари замондош шоирлар ижодида ҳам айни шу
ҳолат кузатилади. Ғафур Ғулом кузнинг саховатидан бениҳоя
таъсирланади. Шунинг учун бу фаслнинг сахийлиги, мурувва-
тини эҳтиросга тўлиб мадҳ этади. Шоирнинг «Турксиб йўлла-
рида», «Соғиниш» каби шеърларида «карвон», «туя» сўзлари
кўп қўлланади. Улар аслида Ғафур Ғулом яшаган давр ҳаётини
характерловчи деталь саналади. Туялар азалдан муҳим транс-
порт воситаси бўлиб келган. XX аср ўрталаригача ҳам устига
юк ортилган туя карвонлари бозорлар олдида турган. Бир аср
аввалги ҳаётнинг бу оддий манзарасини бугунги кун ёшлари ун-
чалик аниқ тасаввур қилолмайди. Чунки кўпгина болалар туя,
бўталоқни, ҳатто, кўришмаган. Туяларни эндиликда Бухоро, На-
воий вилоятининг чўл ҳудудида, Тошкент ва Термиздаги ҳайво-
нот боғида, циркда учратиш мумкин. Ғафур Ғулом асарларида
эса туя, карвон давр манзарасини кўрсатувчи деталь сифатида
қўлланади. Чунки улар ўша пайтда худди ҳозирги машиналар
сингари оддий нарса саналган. Шунинг учун «Куз келди» шеъри:
«Ғолиб ватандошим, кеккай, ҳаққинг бор,/ Бу карвон юкидир
меҳнатинг – меванг./ Шаҳарлар кезади мағрур одим-ла,/ Бўй-
нида кўнгироқ, гилампўша теванг»², – деб тугалланади. 76 мис-
радан иборат ушбу шеърда куз фасли дастлаб урушда ғалаба
қозониб, кўп ўлжа олиб қайтаётган отага, сўнг туялар карвонига
сепини ортиб келган гўзал қизга қиёспанади. Кейинги бандда

¹ Ғулом Ғ. Танланган асарлар. – Тошкент, 1953. – Б. 130.

² Ўша манба. Б. 132.

«ғолиб ота»нинг қиёфаси: *«Қирқ беш ёшдагидай мош-биринч соқол,/ Барваста, меҳрибон, ялангтўш, танти,/ Ағдарма этикнинг чанги ҳам қутлуқ/ Барака йилдаги хирмоннинг гарди./ Сунбула сувидай тиниқ манглай тер/ Марварид доналар бўлди оқибат./ Чалишмак мезонин чўнг гирларидан/ Юлдуз сон қанорлик тўлди оқибат»,* – деб чизилади. Шеърнинг ҳар мисрасида деталлар шу тарзда қаторлашиб, яхлит тизимга айланади. Шоир барака йили хирмонининг ағдарма этикка ўрнашган чанги ҳам қутлуқ, дейди. Борлиқни ғоят нозик кузатадиган, тасавури тиниқ, теран мушоҳада қила оладиган ижодкоргина меҳнат қилган кишининг пешонасидан тепчиб чиққан терни сумбула ойидаги сувга ўхшатади. Сумбула ойида дарахтлар барги заъфарон тусга кириб, баҳор, ёзда пойқа бўлиб оққан сувлар тиниқлашиб, сой, ариқларнинг туби кўриниб қолади. Пешонадан чиққан тер ҳам шундай шаффоф бўлади.

Ғафур Ғуломнинг ҳаётни жуда чуқур билгани шеърнинг: *«Қуёшга тиғ уриб учди куркинак,/ – Кузак яхши бўлур, – деган дарак бор»* каби сатрларида яна яққол билинади. Деҳқонлар об-ҳаво қандай келишини турли нарсаларнинг ҳаракатига қараб чамалашади. Масалан, барглар дарахт танасининг пастидан ёки шохларининг учидан туша бошлашига қараб, кузнинг илиқ-иссиқ кунлари қанча давом этиб, қиш эрта ёки кеч тушишини билишади ва шунга мувофиқ иш тутишади. Куркинак қуёшга қараб тик учса, бу кузнинг ёғин-сочинсиз ўтишини билдиради. Ғафур Ғулом шу ҳодисани таъсирчан поэтик ифода қилади. У куз фаслига хос юмушларни завқ-шавқ билан таърифлаб: *«Дошларда қайнаган шиннининг ҳиди/ Димоғни шод этар, руҳни саломат./ Шарбат-шароблардан сипқорган киши/ Тўқсон йил яшайди кўрмасдан офат»,* – дейди. Кузда пишиб етилган узумларнинг суви сиқиб олиниб, қозонда қайнатилса, хуш бўй таратиб, шиннига айланади. Шинни энг шифобахш неъматдир. Шунинг учун шоир: *«Ишкомлар ёқуту ақиқ хазина»,* – дейди. Узум мевасини берадиган ток қаторлари «ишком» деб юритилади. Шоир ўлкамизда қирқ беш хил навли узум етиштирилишидан фахрланиб: *«Ўлма, эй қўли қанд, жафокаш боғбон,/ Яшай бер, боғларга чулганган Ватан»,* – дейди. Ватан, халқ билан фахрланиш ҳисси эса Ғафур Ғулом шеърятининг етакчи хусусияти саналади. Шоир:

«Бизда олмаларнинг беш юз тури бор: Розмарин, бильфлёр, жоноқи, қандил...», – деб олма навларини санаркан: «*Тилими тилимни минг тилим қилган/ Қирмалар боғлади юкин қовғага/ Асалжон Шакаров паспорти билан/ Бёбелат жўнайди дўстга совғага*», – деб ғурурланади. Ҳақиқатан, ҳандалак, қирқма каби қовунларнинг пўчоғи сиртига худди тилимлангандай чизиқлар тортилган. Шу чизиқлар бўйлаб кесилса, ейиш учун жуда қулай тилим пайдо бўлади. Мезон оғи шамоллари, қовға оғи шудринги теккан қовунлар қиш бўйи бузилмасдан туради ва жуда ширин бўлади. Ўзбек заминида етиштириладиган қовунлар шундай сифатга эгаллиги боис Ғафур Ғулом уларни «Асалжон Шакаров» дейди. Бу билан серқуёш ўлкамиз қовунларида асал ва шакарга хос хусусиятлар мужассамлигини таъкидлайди.

Миллий бойлигимиз бўлган пахтани ҳам ҳеч бир шоир Ғафур Ғулом даражасида таъсирчан таърифлаган эмас. Ўша йилларда Ўзбекистонда миллион тонна пахта етиштирилган. Шоир ғўза бутоғини зумрадга, пахта чаноғини олтинга ўхшатади. Пахталари чаман бўлиб очилган пахтазор тўғрисида: «*Зумуррад бутоқда, олтин чаноқда/ Биллури май тутар пахтазор*», – дейди. Кейин: «*Инжу доналаринг бўлмасин увол,/ Чўнтаги төшилган мудроқ заргардек./ Қишнинг гулдуросин кутиб ағрайма,/ Карнай овозига ишқибоз кардек./ Иккита чаноқнинг пахтасин олсанг,/ Энг ози бир ғалтак чийран ип бўлур./ Исрофгар ўз бахтин душмани, ахир,/ Белинг оғриган-ку, нечун эп бўлур*», – дея пахтакорга мурожаат қилиб, уни етиштирилган ҳосилни тезроқ йиғиштириб олишга даъват этади. Чаноқлари очилган ғўза бутоғи ҳақиқатан зумрад тош сингари кўкиш, пахта турган чаноқ эса сарғиш тусда бўлади. Шоир пахта момиги ичидаги чигитни «инжу донаси» деб таърифлайди. Шўро даврида пахтани етиштириш, ҳосилини йиғиб-териш олиш учун кишилар жуда кўп машаққат чекишган. Ҳатто, изғирин авжланган декабрь, январь ойларида ҳам пахта теришган. Пахтанинг, бир чигитини ҳам қолдирмасдан давлатга топшириш талаб қилинган. Ноқулай об-ҳавода, қийин шароитда кечадиган, тўрт ойлаб чўзиладиган бу оғир меҳнатга қишлоқдаги кексаю ёш, мактаб ўқувчилари, шаҳардаги ишчилар, хизматчилар жалб қилинган. Талабалар ўқиш ўрнига далалардаги нобоп жойларда ётиб, уч-

тўрт ой пахта теришган. «Куз келди» шеърда пахта йиғим-терими билан боғлиқ жараён манзараси поэтик ифодаланган. Шоир бунга воқеликка бадий тус бериш орқали эришган. Ғафур Ғулом шеърда: *«Қишнинг гулдуросин кутиб анқайма/ Карнай овозига ишқибоз кардек»*, – дейиш орқали совуқ, ёмғир-қор ёққан пайтларда ҳам кишилар пахта теришга мажбур қилинганига аччиқ киноя қилган. Истеъдодли ижодкорлар яратган асл асарлар ана шундай турлича талқинларга имкон беради. Чунки уларнинг қатига бир неча хил маъно жойлаштирилади.

Ғафур Ғуломнинг барча шеърлари кўтаринки руҳда якунланади. Айни хусусият ижодкордаги ғурур туйғусининг баландлиги, ўзига ишонч ҳиссининг юксаклигидан келиб чиқади ва бу ўқувчига ҳам, албатта, ўз таъсирини ўтказади. Шоирнинг «Турксиб йўлларида», «Сен етим эмассан», «Вақт», «Кузатиш», «Соғиниш», «Қиш», «Куз келди» каби қатор шеърлари шундан далолат беради. Унинг шеърларида қуёш, ой, юлдуз, тун, тонг, кундуз, шафақ, йўл каби сўзлар кўп қўлланади. Шоир ушбу кенг қамровли ҳодисаларнинг янги қирраларини очади. У бу сўзларни ўтмиш, бугунги кун ва келажак билан боғлайди. Бунинг учун хилма-хил воқеа-ҳодиса, нарсаларга диққатни жалб этади. Улар бадий деталь сифатида олис тарих ва ҳозирги замон ўртасидаги ўзига хос «кўприк»ка айланади. «Турксиб йўлларида» шеъри: *«Бу йўллар/ кўп қадим йўллардир.../ Жаҳоннинг фотиҳи Искандар,/ Рум қайсари/ Қотил Чингиз,/ Боту, Жўжи,/ Темур ҳам/ қолдириб кимсасиз из,/ Чиндан мўғул ўчи/ Борлиқни/ жонлига қилиб танг./ – Қон дея/ – Қон дея/ босароқ кечмишдир»*¹, – дея бошланади. Шеърда ҳар бир сўзга шу тарзда салмоқ берилади. Шунинг учун улар таъсирчан бадий деталга айланиб, ёрқин манзара ҳосил қилади. Тасаввурда жангу жадалларга тўла тарих, зиддиятларга тўла ҳаёт воқелиги намоён бўлади. Ижодкор тафаккури маҳсули бўлган бадий деталларнинг ҳаётни кенг миқёсда қамраб кўрсатиши «Турксиб йўлларида» асарида яққол сезилади. Чунки унда: *«Бу йўллар/ кўп қадим йўллардир,/ Конфуций, Шомони, Ислом ва Будда,/ Бут ва тасбеҳ юклаган/ карвонлар.../ Худди/ шу йўлдан/ занг уриб, Чилдирма қоқароқ/*

¹ Ғулом Ғ. Танланган асарлар. Назм ва наср. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2003. – Б.4.

Такбирлар ҳайқириб/ – Қурбон! – деб/ – Қурбон! – деб кечмишлар», – дейилади. Шоир ўлкамизга турли динлар зулм-зўрлик билан киритилгани, аждодларимиз азалдан мутаассиб диндорлардан жуда кўп жабр кўрганини ана шундай таъсирчан ифодалайди. «Қани, эй тарих!/ Шунчаким, бу йўлдан/ зафар/ қозонган фотиҳлар,/ қайсарлар/ Музаффар зилли султонлар/ устидан/ сийнангда бирор бир эсдалик/ ё изсиз, хабар/ қолганми?/ Қаҳрабо тугмадай,/ бағри доғ лоладай?» деган савол мурожаат эмас, худди тарихнинг бадий талқини каби кишини тўлқинлантириб юборади. Шоир йўл образи орқали тарихни кенг қамраб олади ва ҳаётнинг ижтимоий-сиёсий муаммоларини теран бадий талқин қилади. Шеърда олти ўринда «Бу йўллар кўп қадим йўллардир» дейилади ва кўҳна тарихнинг фожиали манзаралари гавдалантирилади. Улар ўзига хос бандни ташкил этади. Йўл образи олис тарих воқеаларини бир-бирига туташтириб, яхлит занжир ҳосил қилади. Биринчи банд «қон», иккинчи банд «нон», учинчи банд «қурбон» деб тугалланади. Кейин ўтмишнинг қонли саҳифалари тўғрисида: «Ном учун,/ шон учун/ савлат сотароқ/ Ҳам-ма-си,/ Ҳам-ма-си/ Шу йўлдан кечмишдир», – дея хулоса чиқарилади. Тўртинчи, бешинчи, олтинчи бандларда баён этилган хулосалар чуқур бадий таҳлилга асосланиши билан диққатни жалб этади. Шеърда «йўл» сўзи жами ўттиз марта қўлланади ва бир-бирига асло ўхшамайдиган мураккаб, қамрови кенг воқеликни тасаввурда гавдалантиради. Йўл образини шоир тарих тўғрисида, ҳаёт ҳақида теран фалсафий мушоҳада юртиш асосига айлантиради. «Турксиб йўлларида» шеърининг ҳар бир мисраси мустақил маънога эга. Йўл образи бу маъноларни ўзаро бирлаштириб, турли замонларни туташтирувчи кенг қамровли манзара ҳосил қилади. Ғафур Ғулом ушбу шеърида йўлнинг бетакрор бадий образини яратиб беради.

Чуқур, теран фикр, албатта, диққатни жалб этади ва кишини мушоҳадага ундайди. Ҳофиз Шерозий, Шайх Саъдий, Жалолиддин Румий, Навоий, Бедил, Ғёте, Пушкин, Лермонтов шеърояти ўзининг айна жиҳати билан замонлар оша яшаб келади. Ғафур Ғулом шеърларида ҳам шундай хусусият барқ уради. У ҳаёт воқелиги, тарих ҳодисалари ва замонасидаги ўзгаришларнинг кўпчилик эътибор қилмаган қирраларини топади ва уларни

ғўзал ташбеҳлар орқали таърифлайди. Халқ ҳаёти, унинг орзу-тилакларини, анъана, удум, урф-одатларини таъсирчан манзараларда гавдалантиради. Шоирнинг шеърларидаги ҳар бир мисрада бирорта бадий деталь ёки ташбеҳ ярқираб туради. «Турксиб йўлларида», «Мен – яҳудий», «Вақт», «Соғиниш» каби шеърлар буни тасдиқлайди. Шоирнинг теран тафаккури билан яратилган ушбу бадий тафсиллар туфайли ҳолат, воқелик тасаввурда ниҳоятда равшан намоён бўлади. Ғафур Ғулом оддий, жўн нарса-ҳодисалардан ҳам поэзия – ғўзалликни топади. Адабиётнинг аҳамияти, унинг кишилар учун нақадар зарурлиги ҳам айнан шунда билинади. Санъат ва адабиётнинг асл мақсади ҳаётнинг арзимасдай туюлган майда-чуйдаларидан чуқур маъноларни илғаш, уларни бадий тасвирлаб кўрсатиш орқали кишиларнинг қалбини тўлқинлантириш, ўзини англашга ундаш, одамларни тушунишга, ҳаётни қадрлашга даъват қилишдир. Ғафур Ғулом шеърлари даъваткор руҳининг теранлиги билан диққатни жалб этади. Улар беихтиёр кишида умид, ишонч уйғотади. Шоирнинг «Турксиб йўлларида», «Сен етим эмассан», «Вақт», «Билиб қўйки, сени Ватан кутади» каби шеърларидаги пафос ясама, сохта, сунъий эмас. Уларда шоирнинг самимияти, эҳтиросли қалби яққол билиниб туради. Ғафур Ғулом шеърларида поэтик таърифлар тадрижий тарзда ўсиб боради. Улар тифизлигидан яхлит тизим ҳосил қилиб, маъноларининг теранлиги, оригиналлиги билан кишига завқ-шавқ бағишлайди.

Шеърининг ҳаётни образлар орқали кўрсатиб, кўнгилга кириб бориши Ғафур Ғулом асарларида ёрқин намоён бўлади. Вақт, соғиниш, кузатиш аслида мавҳум тушунчалардир. Лекин шоир ўз мушоҳадаси орқали уларга ҳам теран маъно бағишлайди. Бу унинг борлиқдаги барча нарсаларда, кишилар ҳаётига дахлдор мавҳум тушунчаларда ҳам ранг, шакл кўра билиши, моддий бўлмаган нарсаларни ҳам моддийлаштира олишини билдиради. Ғафур Ғулом ўзи мушоҳада этган ҳақиқатларни жиловлантириб кўрсатади. Шунинг учун улар бошқалар диққатини бирданига жалб этади. «Вақт», «Соғиниш» каби шеърларида шоир сўзларнинг оддий сўзлашувда ифодалаб бўлмайдиган жиловларини очади. Шу боис шоирнинг «Турксиб йўлларида», «Сен етим эмассан», «Йигитларга», «Соғиниш» сингари шеър-

ларини ўқиётганда одам ўз-ўзидан завқланиб кетади. Бир марта ўқилганидаёқ нимаси биландир хотирага ўрнашиб қолади.

Бадиий деталлар шоир кечинмаларини таъсирчан ифода-лаш баробарида шеърга ўзига хос поэтик мазмун бағишлайди. «Турксиб йўлларида» муаллифи улар воситасида қуйма ифода-лар яратади. *«Бу йўллар кўп қадим йўллардир»* ёки *«Сен етим эмассан, / Тинчлан жигарим, / Қуёшдай меҳрибон / Ватанинг — онанг»* кабилар Ғафур Ғулом яратган қуйма ифодалардир. Оддий сўзлашувда ҳам қўлланадиган ушбу жумлалар шоирнинг қалами туфайли поэтик таъсирчанлик касб этган.

Шоир ҳаётни кенг қамраб олади, ўзига хос ғўзал ташбеҳлар қўллайди, сўзнинг рангин бўёқларини топиб, қалбни ҳаяжонга солувчи туйғуларни ифодалайди. Масалан, «Соғиниш» шеърида соғинч ҳиссини жуда таъсирчан гавдалантиради. Ҳар бир сатр жарангдор оҳангга ва теран маънога эга. Ҳар бир сўз моҳир наққош яратган безақдаги унсурлардек ўз ўрнига тушган. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун шеърнинг: *«Баҳор наведасида бўртган ҳар куртак / Соғинган кўнғилга берар тасалли. / Кўчатлар қоматини эслатганидак, / Нафасин уфурар тонг отар ели»*¹ каби ўринларини кўздан кечириш кифоя. Ушбу мисраларни, улардаги сўзларни ҳар қанча ҳаракат қилганда ҳам алмаштириб бўлмайди. Ғафур Ғулом бошқа шеърларида ҳам сўзларни осонлик билан ўз ўрнига жойлаштириб қўяди. Шу боисдан унинг сатрлари содда ва таъсирчан чиқади. Бу уларнинг бадиий баркамоллигини билдиради. «Турксиб йўлларида», «Сен етим эмассан», «Соғиниш», «Кузатиш», «Мен — яҳудий» каби шеърларида шоир минг-минглаб кишиларнинг дарду ғамини ифодалаган. Ушбу шеърларни ўқиб, эшитиб қанчадан-қанча одамлар руҳланган ва уларнинг ҳаётга ишончи, умиди ортган. «Сен етим эмассан», «Соғиниш», «Кузатиш» шеърларида шоир ўзи ҳақида гапираётгандай кўринса-да, аслида жамият, инсоният ҳақида мушоҳада юритади. Чунки улугъ шоирлар ҳамиша жамият дардини, одамларнинг қайғу-ғамини ўзиники деб билади. Бошқалардан фарқли ўлароқ қалбига шуни сиғдира олади. Ғафур Ғулом сингари улугъ ижодкорлар ўзларининг айни шу жиҳати билан бошқалардан юқори туради.

¹ Ғулом Ғ. Танланган асарлар. — Тошкент, 1953. — Б. 111.

Аксарият шоирларнинг шеърлари оддий фикрларнинг чиройли ифодаси бўлиб кўринади. Айни шеърларда барчага маълум гаплар муайян шаклга солиниб, силлиқ ифода қилинади. Фафур Ғулом шеърлари улардан жиддий фарқ қилади. Шоир ҳаёт ҳодисаларига ўзига хос шоирона нигоҳ билан қараб, уларни нурлантириб юборади. Шоир аксарият «мен» деб гапирди. «Мен – яҳудий» шеърида: *«Менинг кимлигимни олам олқишлар/ Кўзимда бахтимнинг/ қуёш – суруди»,* – деб ғурурланса, «Сен етим эмассан»да: *«Мен етим ўсганман,/ Оҳ, у етимлик...»,* – дея фарёд қилади. «Соғиниш»да эса: *«Не қилса, отаман, мерос ҳиссиёт.../ Жондан соғинишга унинг ҳаққи бор,/ Кутаман узоқдан кўринса бир от,/ Көляпти, дөйман кўринса ғубор»*¹, – деб изтироб чекади. Бу шоирнинг одамлар дарди, ғами, қувонч-шодликларини чуқур ҳис қилишидан далолат беради. У ўзи ҳис қилган ҳақиқатларни эҳтиросга тўлиб, жўшиб айтади. Шунинг учун унинг шеърлари бирдан қалбга бориб етади. Зотан, чин қалбдан чиққан ҳеч бир сўз, нидо ҳеч қачон кишиларни бефарқ қолдирмайди. Шоир «Мен – яҳудий» шеърида: *«Эҳ-ҳе... билолсайдинг қанча машаққат,/ Ғурбатда кезганман билониҳоя.../ Узоқ бир умрки,/ доим дарбадар,/ Ақлни орқалаб олган/ бир карвон.../ Фиръавнлар қувларкан,/ Нилнинг лабида –/ Ўз сеҳним, фикримнинг/ ғариб мардуди,/ Мен яҳудийман»*², – дейди. Агар муаллифнинг мулоҳазалари жўн бўлса, ўз-ўзидан турли саволлар туғилади. Киши ниманидир аниқлаштиргиси келади. Асл асарлар эса ҳеч қандай саволга ўрин қолдирмайди. Чунки улардаги тафаккур теранлиги, мушоҳадалар қамровининг кенглиги кишини ҳайратга солади.

Фафур Ғуломнинг шеърларида муайян ҳаётий воқеа, инсоний кечинма тўғрисида сўз юритилади. Лекин улар шоирнинг теран тафаккури туфайли одатдагидан бутунлай бошқа нарсага айланиб, тамоман янгича қиёфа касб этади. Чунки шоир айни ҳодисаларга ўзининг жўшқин ҳиссиётлари, ғамгин ўйларини сингдиради ва таъсирчан тарзда ифода қилади. Шу боис унинг шеърларидаги жўшқин туйғуга йўғрилган дардчил мушоҳадалар беихтиёр бошқалар қалбида акс-садо беради. «Сен етим эмас-

¹ Ўша манба. – Б.111.

² Ўша манба. – Б.91.

сан», «Соғиниш» сингари шеърлардаги содда ва тушунарли сўзлар, кишини ҳаяжонга солувчи жўшқин ва дилкаш оҳанглар, тиниқ ташбеҳлар, нафис ва ёрқин товланувчи образлар, теран ва кенг қамровли фалсафий мушоҳадалар ажиб манзараларни гавдалантиради.

«Турксиб йўлларида», «Сен етим эмассан», «Қиш», «Мен — яхудий» каби шеърларда айрим мисралар бир неча марта такрорланади. Шоир қалами туфайли қуйма ифодага айланган ушбу мисраларсиз айна шеърларни тасаввур қилиб бўлмайди. Мазкур мисралар шеърнинг ғояси ва мақсадини аниқ, таъсирчан ифода қилади. Шоир «Қиш» шеърида табиат манзарасини ўзига хос деталлар асосида чизади. Шеър «Ноль минус қирқ икки градус... фақат» деб бошланади. Қаҳратон совуқни билдирадиган бу рақам асосий бадиий деталь саналади. У орқали уруш бўлаётган жойдаги воқеалар ўзаро боғланади. Ҳарорат минус қирқ икки градус бўлганидан «дарёлар яхбаста, биллурий кўприкка айланиб, изгирин бўронлар нур тезлигида шиддат билан эсиши, ўрмонлар бунга тоқат қилолмай ғувуллаб увиллаши, арчалар япроғида муздан парда ҳосил бўлгани, печкада қизариб нон пишиб, борш тўла қозон қайнаётгани, болалар эса шу совуқда ҳам лаблари ёқут билан пардоз берилгандек қизариб, қаҳқаҳа уриб, чана судраб юргани, чунки бу совуқ Россия учун қадрдон экани поэтик гавдалантирилади. Масалан, «Мум шамли қандилдай қудуқ лаблари» дейилади. Қудуқдан сув олинганида, челақдан тўкилади ва совуқда музлаб қотиб қолади. Шоир ана шу ҳолатни қандилда ёниб турган шамнинг эриб қотишига қиёспайди. Ғафур Ғулом шеърлари аввало миллий руҳининг чуқурлиги билан эътиборни тартади. У миллий турмушимизга хос оддий нарсаларни таъсирчан бадиий образга айлантиради, ҳаётдаги ҳар бир воқеиқда, теварак-атрофдаги оддий, жўн нарсаларда ҳам чуқур мазмун борлигини кўрсатиб беради. «Вақт», «Соғиниш», «Сен етим эмассан» сингари кўплаб шеърларида инсон руҳиятининг ички қатламларига кириб боради ва ундаги мураккаб кечинмаларни таъсирчан ифодалайди. Унинг шеърлари публицистик руҳга — кишилар қалбига дарҳол етиб борадиган жўшқин даъват, чақириқларга йўғрилган.

Ғафур Ғулом шеърлари бадиий деталларга бойлиги билан эътиборни жалб этади. Шоир улар воситасида ранг-баранг ва бетакрор образлар яратади. Улар ҳаётийлиги, табиийлиги, чуч-мал жимжимадорликдан холи экани билан диққатни тортади. Ғафур Ғулом нарса-ҳодисаларнинг ҳеч ким эътибор қилмаган жиҳатларини топади ва уларнинг теран мазмунини очиб беради. Шоирнинг нигоҳи туфайли теварак-атрофдаги оддий нарсалар ҳам оламнинг рангларга бой жилоларини намойиш этади.

Ғафур Ғулом шеърларида бадиий деталлар ҳаёт воқеи-ли кенг қамраб олувчи воситага айланади. Шоир миллий ҳаётни гавдалантирувчи энг характерли деталларни топади. Қуёш шоир ижодида кўп қўлланадиган деталлар сирасига киради. Чунки ўзбек заминини, бу ердаги кишилар ҳаётини қуёшсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу ўлканинг табиати ҳам, одамларининг кайфияти ҳам қуёшга бевосита боғлиқ ҳолда ўзгаради. Шоирнинг машҳур «Вақт» шеъри: *«Қуёш-ку фалакда кезиб юрибди,/ Умримиз боқийдир, умримиз боқий»*, – деб тугалланади. Шеърни шу тарзда кўтаринки руҳ билан яқунлаш шоир ижодига хос хусусият саналади. Ғафур Ғулом кўпгина шеърларида қуёшни турли ташбеҳлар билан таърифлайди. Жумладан, шоирнинг машҳур «Соғиниш» шеъри қуёшга мурожаат билан бошланади. Лирик қаҳрамон гўё у билан дарди ҳол қилаётгандай кўринади. Ғафур Ғулом шеъриятда азалдан қўлланилиб келган қуёш, ой, юлдуз сингари образларнинг янги жиҳатларини очиб кўрсатади. У бунга миллий турмушга хос нарса-ҳодисаларга эътибор қаратиш, шевага хос сўзларни қўллаш орқали эришади. Масалан, «Вақт» шеърида вақт шу даражада тез ҳаракат қиладики, унинг баридан тутишга овоз ҳам етолмайди дейди. Либоснинг пастки қисми «бар» деб юритилади. «Бар» сўзи «этак»нинг синонимидир. Шоир айна сўз орқали мавҳум ҳодиса – вақтни жонлантириб, унга инсонга хос қиёфа бағишлайди. Чунки фақат одам либос кияди ва унинг кийимининг этаги – бари бўлади. Натижада вақт тўхтамасдан тез югуриб кетаётган одам сифатида намоён бўлади.

Ғафур Ғуломнинг энг машҳур шеърларида «қуёш» сўзи бир неча марта қўлланади. Шоир такрорга йўл қўймаслик учун унинг синонимларидан фойдаланади. Улар шеърда ўзига

хос поэтик вазифани бажаради. «Вақт» шеърида икки ўринда «қуёш» сўзи ишлатилади: *«Ғолиб асримизга қуёшдан машъал»*, *«Қуёш-ку фалакда кезиб юрибди»*. «Соғиниш»да эса биринчи, иккинчи ҳамда учинчи бандда айна сўзнинг синонимларидан фойдаланилади. Шоир: *«Ўзинг мураббийсан, хабар бер, Қуёш!»*, – деб мурожаат қилади ва: *«Шунчалар мустаҳкам хонаи хуршид»*, – деб таъкидлайди, *«Бедил ўқир эдим, чиқди офтоб»*, – дея севинади. Ғафур Ғулом поэтик деталларнинг янги қирраларини шу тарзда очади. Айна шеърда «тонг отар чоғ» бирикмаси икки ўринда қўлланилиб, бир ўринда «тонг отар ели» дейилади ҳамда вақтни билдирувчи ушбу тушунчага уч марта эътибор қаратилади. Такрор ва таъкид орқали ҳодисаларга диққатни жалб этиш ҳам Ғафур Ғулом бадиий маҳоратига хос услуб саналади.

Ғафур Ғулом ҳаётни, ундаги нарса-ҳодисаларни бадиий деталга айлантириш асосида тадқиқ этади. Бу билан ҳаётга яқинлашади ва уни акс эттиришда ҳаққонийликка эришади. Чунки шоир шеърларида мавзу, ғоя, муаммо тўғрисида барчага маълум гаплар шунчаки баён қилинмайди, балки бадиий таҳлил этилади ва шу мақсадда турли таъсирчан деталлар жалб этилади. «Соғиниш», «Кузатиш», «Сен етим эмассан» сингари шеърлар ҳис-туйғу, кечинмалар асосига қурилиб, фалсафий фикрларга йўғрилганлиги билан қалбга етиб боради. Чунки улардаги бадиий деталлар – бетакрор тафсиллар ўзининг миллийлиги билан кишида туйғу ва эҳтирос уйғотади.

Ғафур Ғулом бошқа ижодкорлар сингари замонасозлик руҳида талайгина бағишлов шеърлар битган. Ҳамид Олимжон, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Миртемир каби шоирлар ижодида ҳам бу ҳолат мавжуд. Лекин бунинг учун ижодкорларни айбдор деб бўлмайди. Санъат ва адабиётда ҳамиша кузатиладиган замонасозлик илдизини ҳар бир даврнинг ўзига хос сиёсати, мафкураси билан боғлаш тўғри бўлади. Муҳими шундаки, Ғафур Ғуломнинг замонасозлик руҳидаги шеърларида мафкурага мос сатрлар эмас, балки инсоний кечинмалар поэтик ифодаланган ўринлар асарнинг асл моҳиятини ташкил этади. Ғафур Ғулом ҳар бир шеърида ҳаётнинг муайян ҳодисаларини поэтик деталга айлантиради ва шу асосда фалсафий мушоҳада юритади.

Улкан шоирнинг ёниқ эҳтирос билан яратилган шеърлари ўзининг ёрқин образлари, фалсафий теранлиги билан замонлар оша яшайверади.

Албатта, Ғафур Ғуломнинг барча шеърлари ҳам бир хил даражада баркамол эмас. Мазкур ясама, ялтироқ асарларда «Вақт»даги сингари теранлик кўринмайди. Сийқа сатрлар ажойиб мисралар билан қоришиб кетади. Айрим мисраларнинг тўмтоқ, ташбеҳларнинг чучмаллиги яққол сезилиб туради. Масалан, «Текстилькомбинат ва Миср эҳроми» шеърида: *«Унда қирқ минг азамат/ Қирқ минг урчуқдан,/ Қирқ минг йиллар келтирган/ Мудроқликларга/ Синфий тенгсизлик,/ Қолоқликларга/ Синфий зехн арқоғидан/ Кафан личади./ Унда Ленин–Сталин/ Бизнинг партия/ Бутун юракларнинг/ Шуурин, онгин/ Пўлатдан қуйилган/ Маҳкам қалъадир/ Забтга олади/ Келиб кучади»*¹, – дейилади. Шоир ушбу шеърида шўро сиёсатини мадҳ этишни мақсад қилган. У мавжуд ижтимоий воқелиқдан завқланишга даъват этади. Аммо бу даъват сунъий, баландпарвоз, носамимий экани билиниб туради. Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Миртемир сингари шоирларнинг шеърларидаги ижтимоий баландпарвозлик, мадҳиябозлик шўро даври мафкураси билан бевосита боғлиқдир. Бу давр шеъриятида шўро воқелигини куйлаш, унинг доҳийларини мадҳ этиш етакчи хусусиятга айланган. Ғафур Ғуломнинг ҳам талайгина шеърларида шўро тузуми эҳтиросга тўлиб мадҳ этилган. Сиёсий мақсадларга йўналтирилган ушбу шеърлар мазмун-моҳияти билан мавсумий бўлгани боис замонлар синовидан ўтолмай, тарихга айланди, сарғайган саҳифалар қатида қолиб кетди.

Ғафур Ғуломнинг юксак шеърияти халқ тилининг ёрқин рангларини акс эттириши, унинг пурмаъно ҳикматларини ўзида мужассамлаштириши, жозибадор, қабариқ бадий деталларга бойлиги, яна бошқа қатор хусусиятлари билан барча замонларда кишиларни ҳаяжонга солиб, қалб қандилини чарақлатиб ёндиради, ҳамиша оҳанрабо каби ўзига тортаверади. Ҳар бир авлод шоир шеъриятининг сир, жозибасини ўзича кашф этиб, ундан баҳра олади.

¹ Ўша манба. – Б.64.

МУҲАББАТ МАДҲИ

Абдулла Орипов ижоди ўзбек адабиётида алоҳида ўрин тутади. Унинг теран фалсафий шеърлари, инсон ҳаётининг чигал муаммолари тўғрисида баҳс этувчи дostonлари, жаҳон адабиёти намояндалари ижодидан жарангдор таржималари адабиётимиз мулкига айланиб, кишилар қалбидан жой олган.

Абдулла Орипов ижоди мавзу, ғоя жиҳатидан ранг-баранг. Уларда Ватан, халқ, тарих, инсон тақдири тўғрисида сўз юритилади, эзгулик улуғланади, ёвузлик, ҳасад, иғво каби инсонни таҳқирлайдиган иллатлар қораланади. Инсонни улуғлаш Абдулла Орипов шеърларининг асосий мундарижасини белгилайди. Бу унинг она тўғрисидаги, муҳаббат мавзусидаги шеърларида, айниқса, ёрқин кўринади.

Муҳаббат кишилар ҳаётига теран мазмун бахш этади, ҳар бир инсон ҳаётида муҳим ўрин тутати. Шу туйғудан кишининг қалб қандили чарақлаб ёнади. Унга дуч келган одамнинг ҳаётида тамоман янги давр бошланади. Севги-муҳаббат инсонни Ойга олиб чиққан ақл-идроқдан устундир. Унинг қаршисида донишмандлар ҳам лол қолади. Ишқ-муҳаббат оддий одамларни ғам-андуҳга ботириб, ночор қилиб қўйганидек, шоҳу султонларни ҳам маҳзуну асирга айлантиради. Шунинг учун севги-муҳаббат адабиётнинг азалий ва абадий мавзуси бўлиб келади. Инсоният ҳаётини бошлаб берган бу сирли-сехрли туйғу санъат ва адабиёт асарларига бетакрор жозиба, кўрк бахш этади. Кишиларни бирор мавзу ишқ-муҳаббатчалик қизиқтирмайди, ўзига жалб этмайди. Шу боис барча ёзувчи, шоирлар ижодида бу мавзу «қизил ип» бўлиб ўтади. Бундай асарлар, асрлар ўтса-да, эскирмайди. «Илиада», «Одессея», «Рамаяна», «Маҳобҳорат», «Алпомиш», «Манас» сингари минг йиллар аввал яратилган дostonлар айна сабабга кўра ҳозир ҳам ҳаммани қизиқтиради. Агар адабиёт асарларидан, қўшиқлардан «ишқ-муҳаббат» олиб қўйилса, улар аҳамиятини йўқотади. Инсон умрига файз, шукҳ олиб кирадиган ишқ-муҳаббат санъатга, хусусан, адабиётга теран мазмун, бетакрор жозиба бахш этади. Шунинг учун Абдулла Орипов: *«Фақат муҳаббатга топингил, зй қалб,/ Сен меҳр кўргайсан ўшал қуёшдан./ Ахир боболар ҳам демишлар*

қадим:/ *Муҳаббат яратган дунёни бошдан*», – дейди. Бу мавзудаги гап-сўзларни балоғат остонасида турган ўспиринлар, авжи куч-қувватга тўлган йигит-қизлар эмас, умр шомига етган қариялар ҳам мароқланиб тинглашади. Вақти беҳад тигиз аҳборот асри кишиларининг қалбини-да севги-муҳаббат безовта қилади. Бу нозик, нафис туйғудан мосуво одам топилмайди. Инсон қанча уринмасин, бу сирли ҳиссиётдан сақланолмайди. Унинг завқи, сурури, азобу аламига дуч келади. Қизиги шундаки, бу туйғуни ҳар ким ўзича бошидан кечиради. Бировнинг йўли бошқа бировга андоза, қолип бўлолмайди. Муҳаббат масаласида ҳеч ким йўл-йўриқ кўрсатолмайди. Одамлар орасида жамми муносабатлар мураккаблиги бевосита шу муаммога бориб боғланади. Оталар билан болалар, бойлар билан камбағаллар ўртасидаги муросасиз зиддиятлар айна шу масаладан келиб чиқади. Негаки ишқ-муҳаббат кишиларнинг ўзаро муносабатларига, ҳаётга қарашларига тош асрида бўлганидек, «ақлли» машиналар замонида ҳам жиддий таъсир кўрсатади. Ривоят, достонларда шу сирли ҳодиса туфайли қонли урушлар бошланиб, шаҳару қишлоқлар вайрон, қанчадан-қанча одам нобуд бўлгани нақл қилинади. Афсона, ҳикоятларда инсон ақл кучи билан бу ҳисни енголмай, ночор ҳолга тушиб қолиши баён этилади. Шунинг учун ҳам Абдулла Орипов: *«Огоҳ бўлсанг олам сиридан/ Дунёлар ҳам қочар бири биридан./ Шу тахлит яшайди буюк қоинот,/ Манзилин тополмас идроксиз ҳаёт.../ Тафаккур башарга гарчи яловдир,/ Нечук одам қавми одамга ёвдир./ Жавоб берар бунга на ер, на осмон,/ На Будда, на Зардўшт, На «Инжил», «Қуръон»./ Энди бандаларга ўзинг қил шафқат,/ Эй олий жозиба – Сирли Муҳаббат!»*, – дейди. Бу сирли туйғу қудрати тўғрисида: *«Йўлин йўқотса одам – муҳаббатга суянгай,/ Ғуссага ботса одам – муҳаббатга суянгай./ Чорасиз қотса одам – муҳаббатга суянгай»*, – дейди. Шоир бутун шеър давомида муҳаббат инсон ҳаётидаги асосий таянч, суянч эканини таъкидлайди. Машҳур файласуф Эрих Фромм ҳам «Севги санъати» асарида ҳар инсон дунёда ёлғиздир деган ғояни илгари суриб: «ёлғизликдан фақат «муҳаббат» оғушидагина нажот топади»¹, – дейди. Ҳинд адиби Рабиндранат Тагор эса «Сўнгги

¹ Фромм Э. Сеги санъати. Жаҳон адабиёти, 2000. №7. – Б.195.

достон» романида: «Инсон онги илм-фан билан қанчалик банд бўлмасин, унда муҳаббат учун ҳамма вақт ўрин топилади»¹, – дейди. Чунки ушбу туйғу кишининг қалб қандилини бошқа барча нарсалардан кўпроқ қувватлантиради.

Аммо баъзида: «Севги-муҳаббат китобларда бўлади», – деган гаплар қулоққа чалинади. Тўғри, «Хамса» достонларида ёки Абдулла Қодирий романларида тасвирлангани каби севишганлар ҳеч бир замонда учрамайди. Лекин Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин, Баҳром ва Дилором – шунчаки эр-хотин бўлиб яшаётганларнинг эмас, балки, бир-бирига самимий муносабатда бўла оладиган севишганларнинг тимсолларидир. Тимсол нарсаси ҳодисанинг айнан нусхаси эмас. Тимсол нарсаси ҳодисаларнинг ўзгартирилган, бойитилган, зеб берилган кўринишидир. Достон, романларда севишганлар образида бир-бирига астойдил кўнгил қўйганларнинг умумлашма қиёфаси гавдалантирилади. Шунинг учун Лайли ва Мажнун, Отабек ва Кумуш, Анвар ва Раънонинг муҳаббати ҳар бир кишини мафтун этади, ҳаваслантиради. Уларнинг туйғуси ботиний яқинлик асосида пайдо бўлгани ва улар бу уйғунликни чин дилдан ҳис қилгани боис гўзал кўринади. Абдулла Орипов кишиларни беқиёс гўзаллиги билан ҳайратга соладиган, ҳаваслантирадиган бу сирли-сеҳрли туйғу тўғрисида: «Сен борсан – мен учун бу ҳаёт гўзал./ Сен борсан – мен учун дилбар коинот./ Сенсиз қолар эдим зулматда тугал./ Сенсиз қолар эдим буткул бемурод», – дейди. Шеърда муҳаббат қудратига такрор таъкидлар орқали эътибор қаратилади. Афсуски, одамлар ҳаётни гўзал, бутун коинотни дилбар кўрсатган муҳаббатни етарлича эъозламайди. Шунинг учун Афлотун: «Одамлар муҳаббатнинг асл қудратини англаб етмаган. Агар буни тушунганларида эди, севгига атаб улуғвор ибодатхоналар ва меҳроблар қуриб, қурбонлик келтирган бўлардилар. Лекин биринчи галда бажарилиши лозим бўлган бу вазифаларни ҳозиргача ҳеч ким адо этмади»², – деган.

Муҳаббатнинг сирлилигини таъкидлаш барча ижодкорлар асарларида асосий ўрин тутаяди. Абдулла Орипов шеърияти-

¹ Тағор Р. Асарлар. Саккиз жилдлик. – Тошкент: Бадиий адабиёт. 1961. 3-ж. – Б.282.

² Ҳақиқат манзаралари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. – Б.81.

нинг жозибаси унинг айна шу мавзуга бағишланган шеърларида ёрқин кўринади. Абдулла Орипов бу шеърларида муҳаббатнинг ширин ва азобли армонлари, сирли ва мафтункорлиги, ёқимли изтироблари ҳақида сўз очади. Шу боис улар кўнгилга яқин келади, ҳар бир кишининг қалбида ётган хотираларни уйғотиб, маҳзун қилиб қўяди. Инсон муҳаббатсиз яшаши мумкин эмаслигини англатади. Севгисиз яшаш кишини меҳрдан мосуво этиши, муҳаббатсиз ҳаёт маъносиз, пуч нарсга бўлиши тўғрисида ўлатади.

«Биринчи муҳаббатим» шеърида «инсон ҳамиша шу сирга асир экан»лигини таъкидлаган шоир муҳаббатга: *«Мен қувонар бўлсам – сен сабаб,/ Ўйга толар бўлсам – сен сабаб./ Мен ўлишни истамасман, йўқ,/ Ногоҳ ўлар бўлсам – сен сабаб»*, – деб мурожаат қилади. Бу илтижолардан муҳаббатнинг сирли-сехрли оstonасига ширин орзу-ҳавасларга тўлиб қадам қўйган ўспириннинг эҳтиросли туйғулари акс этади. Достонларда ҳам ҳиссиётга берилган ошиқларнинг маъшуқасига етишиш учун тоғ-тош, саҳро-чўл, денгизлар ошгани нақл қилинади. Чунки ҳиссиёт мантиқ «қолип»ларига бўйсунмайди. Мантиқ ҳамма нарсани етти ўлчаб, бир кесади. Ҳиссиётга берилган ошиқлар олами эса масофани тан олмайди. Уларга мақсад йўлида чеккан машаққатлари азоб эмас, фароғат туюлади. Абдулла Орипов муҳаббат шавқидан маст ўспириннинг жўшқин туйғуларини бу тарзда ифодалайди: *«Юлдузлар ўтига бардош берурман,/ Фазолар тафтига қилурман тоқат./ Ёнингга соғ-омон қайтиб келурман,/ Оташ нигоҳингда ёнғали фақат./ Тўлқинлар қутурсин, майли, беомон,/ Менинг қисматимни кўмолмагай у./ Барибир, ёнингга қайтаман омон,/ Мовий кўзларингга чўмғали мангу»*. Қалби муҳаббатга мубтало ҳар бир ўспирин ўзини ҳар нарсга қодир ҳис қилади. Чунки бу пайтда унинг қалб қандили ҳар қачонгидан чароғон нур таратади. Қалбида достонларда мадҳ этилган мажнунлик, Фарҳодга хос шижоат пайдо бўлади. Адам Жексон бу хусусда: «Барча қадимий битикларда «Муҳаббат ҳамма нарсани енгиб ўтишга қодир куч» деб таъкидланади... Муҳаббат тан, ақл ва руҳга қувват беради... Коинотнинг кўпгина қонуниятлари мавжуд ва уларнинг барчаси бенуқсон, лекин энг асосийси – Муҳаббат қонуни, чунки муҳаббат абадий барҳаёт.

Бу коинотдаги энг қудратли куч. Муҳаббат туфайли барча муаммоларни ҳал эта оламиз, душманликка барҳам берамиз... ва касалликлардан халос бўламиз... Муҳаббатнинг соғломлик учун муҳимлиги шундаки, у – ҳаёт асоси. Муҳаббатсиз улар ўз аҳамияти ва маъносини йўқотади, инсон депрессияга учрайди. Ғазаб, нафрат, худбинлик кабилар муҳаббатга қарши турадилар ва улар вужудимизни емирувчи токсик моддалар ишлаб чиқишга сабабчи бўлади. Инсон муҳаббатни ҳис этганида вужудида оқ қон таначалари миқдори ортиб, томир оқимиға оғриқ ва стресслар билан курашишга ёрдамлашувчи махсус гармонлар кўшилади, бундай инсоннинг аҳволи буткул ўзгаради», – дейди.

А.Ориповнинг «Муҳаббат» шеърида ҳам бу сирли туйғунинг инсонни гоҳида адоқсиз алам, изтиробга солиши ҳақида сўз юритилади. Лирик қаҳрамон: *«Ҳаёт мендан аямади неъматларини,/ Не истасам берди доим, ҳеч бир тонмайман./ Фақатгина бир ғам ўртар юракларимни,/ Мен муҳаббат тақдиримдан мақтанолмайман./ Болаликдан ўтиб мен ҳам, бўй етиб секин,/ Гоҳо пинҳон, гоҳо асов дарёдай тошиб,/ Бир ёш йигит севганчалик севдим, лекин/ Бошқалардай толе менга бўлмади насиб»*, – деб ўксинади. Шоирнинг бу дардли ўртанишлари беихтиёр ўқувчига таъсир этади. У ўз-ўзидан маҳзун бўлиб қолади. Кўнглида оғриқ пайдо бўлади. Чунки шеърда муҳаббатдан мажруҳ қалбнинг дардли туғёнлари кучли эҳтирос билан ифодаланган. Шунинг учун лирик қаҳрамоннинг дардли кечинмалари ўз-ўзидан ўқувчи қалбига сизиб ўтади. Шоир Рауф Парфи эса «Муҳаббат» шеърида бу туйғунинг беқиёсلىгини қуйидагича ифодалайди: *«Сенсиз дунё менга нимадир, гулим,/ Ҳар не унут бўлар, ҳар неки эзгу,/ Қонимни музлатар тирилган ўлим./ На севинч, на кўз ёш, на ушбу сезги,/ Бу чексиз оламда ягона йўлим –/ Ёлғиз инонганим сенсан-ку, севгим»*. Икки шоирнинг бу сирли-сеҳрли ҳиссиёти алам, оғриқлар тўғрисидаги мулоҳазаларида уйғунликда кўринади. Абдулла Ориповнинг лирик қаҳрамони: *«Сен бўлмасанг дунё ўзи менга надир деб/ Ичдим, ҳатто, талай-талай шеърий қасамлар./ Ўтар экан ҳамма нарса, йўқ экан турғун,/ Ҳатто севги неларгадир бўларкан таслим./ Бугун ҳаёт нималиги, севги йўриғи –/ Бари маълум, ҳаммасига етади ақлим./ Юрагимда севги изи топилмас асло,/ На бир*

афсус, на бир алам чиққайдир ундан», – деса, Рауф Парфининг лирик қахрамони: *«Шундоқ изтиробда севган юрагим,/ Муҳаббат дастидан йўқ мажол, имкон.../ Ҳорғин – адо кўзларимга қарагин,/ Билурман, шунчаки ўртанмас виждон.../ Қасдинг борми менда, эй сўнгасиз қайғу,/ Дунё-дунё эмас, дунё бу – яра!/ Наҳот бу жароҳат собитдир мангу.../ Севгилим, мен сенга инондим, нечун/ Сени ўзгалардан ўзга деб билдим./ Қора гирдоб қаърига мен йиқилдим,/ Оқар дарё бўлиб йиғлайман бу кун.../ Севгилим, ҳеч кимни севмасман, нечун/ Осмон йироқ, юлдузи йўқ, ой кулмас./ Ҳамма нарса кулгилидир мен учун»*, – дейди. Ҳар иккала шеърда шу тарзда озурда қалб изтироблари ифодаланади. Абдулла Орипов лирик қаҳрамонининг эҳтиросга тўла нолалари ўқувчи қалбига етиб боради. Рауф Парфининг «Муҳаббат»идаги қалб оғриқлари эса секинлик билан юракка киради ва ўчмас бўлиб муҳрланиб қолади. Чунки бу шеърда: *«Не хаёл ташланур ўксик ёдимга,/ Ёдимнинг кўзини кесиб кирар тун,/ О, ким ҳам етарди менинг додимга./ На ер сарварлари, на сарват, на дин,/ Инонмоғим учун одам зотиға/ Мен сенга инонмоқ иштайман олдин»*, – дейилади. Донишмандлар инсонга ишонмасликни жуда катта гуноҳ санашади. Чунки ҳаммага шубҳаланиб қарашдан кишининг қалб қандили хира тортиб, уни гард, ғубор қоплайди. Муҳаббат мавзусидаги бу шеърларда севги туфайли қалбга чўккан адоқсиз аламлар оғриғи ҳақида сўз юритилади. Аммо севги, азоб бериш баробарида, фараҳли эканлиги таъкидланади. Абдулла Орипов ҳам, Рауф Парфи ҳам инсон севгисиз яшаши мумкин эмаслиги, севгисиз ҳаёт маъносиз, пуч эканини таъкидлайди. Ҳар иккала «Муҳаббат»да нозик қалб ҳиссиётлари, кишиларнинг севгилисига чуқур эҳтироми ўз ифодасини топан.

Халқ кўшиқларида, қадимий дostonларда ошиқларнинг самимий муҳаббати, садоқати улуғланади. Самимий муҳаббат эса соғинчдан пайдо бўлади, ундан «озиқланади». Ҳар иккала «Муҳаббат»да шу соғинч изҳор қилинади. Бу шеърларни мутолаа қилган ҳар бир кишининг қалбига ҳам беихтиёр ўтади ва уни шу ҳис қамраб олади. Соғинч ҳар қандай инсоний муносабатларга мазмун, жозиба бахш этади. Шу туйғу туфайли одамлар бир-бирига интилади, улар ўртасида бегараз, таъмадан

холи муносабат юзага келади. Муҳаббат соғинчи шундай сирли-сеҳрли қудратга эга бўлгани боис шоир: «О, қалбимга сен ҳам ошно бўлсайдинг, севгим,/ Айрилиқмас, висол куйлаб қолсайдим ғамда./ Ҳар қандайин аянчни ҳам улуғлар эдим,/ Мен ўзимни бахтли, дердим ҳар қандай дамда./ Йиғласам-да кулар эдим мағрур ва осон,/ Севгим билан зарб берардим ҳар қандай ғамга», – дейди. Лирик қаҳрамоннинг бу истагида самимий севгини ҳис қилган қалбнинг беғуборлиги акс этади. Покиза туйғуларга тўла бу қалб дунёни бошқалардан бўлакча ҳис қилади. У ҳамма нарсага меҳр билан қараб, ҳаётдаги мавжуд ноқисликларга ўзини айбдор сезади. Армонга айланган муҳаббати учун ўзгани эмас, ўзини гуноҳкор билади. Абдулла Ориповнинг куйидаги шеъри шу хусусда: « – Хайр энди.../ Қалбимда бир видо қолди,/ Хайр энди, сен кетдинг, беғуноҳ оху./ Бугун сен қайдасан? Қайларда қолдинг?!/ Бугун бош устингда кимнинг паноҳи?!/ Сени кеч топгандим, эрта йўқотдим,/ Қарғагин, лойиқман сенинг қаҳрингга./ Ўзгалар қалбида қадр уйғотдим,/ Бироқ етолмадим ўзим қадрингга./ О, инсон қисмати, бунчалар чигал,/ Бунчалар хилма-хил фоже ва аза./ Қисматим, ўзимман гуноҳкор бу гал,/ Наҳот, гуноҳкорга қўшиқдир жазо?!»

Улуғ немис шоири Гёте: «Инсоннинг тавба-тазарруга бўлган эҳтиёжи ҳеч қачон йўқолмайди»¹, – дейди. Лирик қаҳрамон ҳам йиллар ўтиши билан ўз хатоларини англайди ва: «Қарғагин, лойиқман сенинг қаҳрингга», – деб илтижо қилади. Ўз хатоларини англаб, чорасиз қолганидан: «О, инсон қисмати, бунчалар чигал, Бунчалар хилма-хил фоже ва аза», – дейди. «Қисматим, ўзимман гуноҳкор бу гал» деб тавба-тазарру қилади. Тавба-тазарру эса инсонни руҳан поклайди. Киши ўзгаларнинг эмас, ўз хатоларини англагандагина тавба-тазарру мақомига эришади. Бу жараён инсоннинг ботинида кечади. У кимгадир ялиниш-ёлвориш эмас. Киши мажбур бўлганидан, иложсиз қолганидан, қўрқанидан кимгадир илтижо қилиб, кўмак сўраши, кечирим сўраши билан ўз ичида кечадиган тавба-тазарру бир нарса эмас. Бировга илтижо қилаётганда, кечирим сўраётганда кишининг кўнглида ўша одамга нисбатан нафрат, адоват авж олади. Уни ич-ичидан қарғайди, ўч олиш истагини кўнглига тугади. Хатоларини

¹ Ҳақиқат манзаралари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. – Б.239.

англаб, ич-ичидан азобланганда эса кишининг кўнглида ҳеч кимга нисбатан кек, адоват бўлмайди. У ўша пайтда астойдил тавба-тазарру қилиб, ўзининг ожизлигини англайди, ўзидаги та-каббурлик, манманлик балосини синдиради.

Абдулла Ориповнинг муҳаббат мавзусидаги шеърлари лирик қаҳрамони етишилмаган муҳаббат соғинчи туфайли инсон қисмати чигалликларини, ҳаёт мураккабликларга тўлалигини тушунади. У ўзининг ожиз, бечора эмаслигини ҳам билади. Шунинг учун: *«Ҳаёт мендан аямади неъматларини./ Не истасам берди доим, ҳеч бир тонмайман.../ Йўқ, йўқ, ҳаёт аямади неъматин мендан,/ Тўрт мучам соғ, дўстларим бор ҳавас қилгулик./ Нолимайман на келажак, на ўтмишимдан,/ Иродам бор – келса агар бирор кўргулик»*, – дейди. У мавжуд неъматлар қадрини билгани учун нолимайди. Умр азоб-укубатга тўла деб арз-дод қилмайди. Ҳаётдан норозилик туйғуси инсоннинг ўзидан норозилиги туфайли туғилади. Абдулла Орипов ва Рауф Парфининг қаҳрамони ҳаётдан эмас, ўзининг муҳаббат қисматидан норози. Улар ҳаётдан ҳам, бошқа бировдан ҳам хафа бўлиб ёзғирмайди. Шунинг учун Рауф Парфининг лирик қаҳрамони: *«Афсус-надоматнинг бордир-ку чеки.../ Сенинг гуноҳингни ювсин кўз ёшим.../ Айни жасоратдир ҳар қандай севги,/ Сенга оқ йўл тилар менинг бардошим./ Бу шундай ҳаётдир, бу шундай дунё./ Эга чиқавермас ҳар ким аҳдига./ Онасан, омон бўл, соғ бўл доимо,/ Маъсум болаларнинг маъюс бахтига»*, – дейди. Абдулла Ориповнинг лирик қаҳрамони ҳаётда ҳамма ҳавас қиладиган барча нарсага эга. Ундан *«Ҳаёт неъматларини аямаган»*. Аммо, барибир, бахти бутун эмас. Шунинг учун: *«Фақатгина бир куч бордир, фақат угина/ Зор йиғлатар, қиполмайман мен унга тоқат./ Ҳаётимда чақнамайсан фақат сенгина,/ Толеимда сен бўлмадинг, бахтли муҳаббат./ Кимга шошай, кимни қўмсаб, кимга сиғинай,/ Фариштам, деб оқ ювибу оқ тарай кимни?/ Кимни Лайлим, Шириним деб, бахтим деб атай,/ Ҳаётим, деб чўққиларга кўтарай кимни?!»*, – дея зорланади. Аммо ўзини йўқотиб қўймайди. Лирик қаҳрамон соғинчга тўлиб: *«Фақат сен кел, юрагимда армон бўлган ҳис,/ Сенсиз ҳаёт пуч бир нарса, эрмак, омонат»*, – деб илтижо қилади. Чунки уни ич-ичидан саволлар қийнайди: *«Сен бугун қайдасан? Қайларда*

қолдинг?! Сен бугун кимларнинг маъсум ҳамроҳи?! Қайси бир одамнинг бахтига ёрсан,/ Очилдими сенга толе дарчаси?!» Лирик қаҳрамонга соғинган кишиси маъсума бўлиб кўринади. У севган кишисининг бахтли бўлишини, унга бахт даричаси очилишини истайди. Чунки унинг ҳам ўзи сингари қийналишини хоҳламайди. Дили тоза, нияти покиза кишигина шундай бўлади. У ўзи азобланса-да, бошқаларга ёмонлик тиламайди. Негаки, қалб қандили муҳаббат ҳиссидан қувватланган киши ҳаммага фақат яхшиликни соғинади. Рауф Парфининг лирик қаҳрамони севган кишисининг хиёнатидан изтироб чекади. Лекин зорланиб, уни айбламайди, нафратланмайди. Чунки уни чин юракдан севади. Шунинг учун: «Мен кимни суйибман... Ёлвориб толдим – Ўзгарар табиат, дунё ўзгарар./ Балки мен ўзга бахт йўлида қолдим,/ Лекин олиб кетди сени ўзгалар./ Ахир ўзга эди сенинг аҳдинг, эй,/ «Ахир ўтқинчидир ҳаттоки абад»./ Нечун ўзга эди сенинг бахтинг, эй?! «Лекин ўзга эрур буюк муҳаббат!»/ Қайда у садоқат, поклик деган сўз?! Ҳайҳот! Хиёнатнинг етими бўлиб,/ Фақат йиғлаб қолди икки қора кўз.../ Онасан, омон бўл, соғ бўл доимо/ Маъсум болаларнинг маъюс бахтига...» дейди. Абдулла Орипов ва Рауф Парфининг лирик қаҳрамони муҳаббат соғинчидан изтироб чекса-да, аламзада эмас. У: «Муҳаббат йўқ, «севги» дегани сафсата», – деб нолимайди. Лирик қаҳрамон ҳаётнинг норасолигидан зорланиб юрадиган бадбин кишилар тоифасидан эмас. Шунинг учун у қалбини қийнаётган аламлар сабабини билади. Рауф Парфининг лирик қаҳрамони: «Лов-лов ёнаётир қуёш – ул нажот,/ Осмон чорлаётир, чорлар юксак тоғ./ Шундан юрагимда товушсиз фарёд./ Мен сенга инонмоқ истайман, э воҳ,/ Барча кўргуликка кўниккан ҳаёт,/ Буюк муҳаббат деб аталган, валлоҳ», – деса, Абдулла Ориповнинг «Муҳаббат»и: «Фақат сен кел, юрагимда армон бўлган ҳис,/ Сенсиз ҳаёт пуч бир нарсас, эрмак, омонат», – деб тугалланади. Бу лирик қаҳрамоннинг некбинлиги – ҳаётга умид, ишонч билан қарашидан далолат беради. Ҳаётга ишонч билан қарайдиган кишилар ранж-алам чекса-да, ҳеч қачон ҳаётдан, тақдирдан норози бўлишмайди.

«Муҳаббат»нинг лирик қаҳрамони камолотга эришган. Муҳаббат изтироблари унинг ўзини ўзи англашига сабаб бўл-

ган. Шунинг учун севги соғинчидан изтироб чекади. Қалбидаги нозик ҳиссиётларга лоқайд қараёлмайди. Аслида ҳар бир кишининг қалбида сирли туйғулар тўқнашади. Уларни таҳлил қилиш ғоят қийин кечади. М.Лермонтовнинг «Замонамиз қаҳрамони» қиссаси қаҳрамони Печорин ҳам ўз туйғуларини англолмасдан азобланади. У соҳибжамол қиз княжна Мэрини севишини ҳам, уни эрмак қилаётганини ҳам билмай қийналади. В.Белинский қаҳрамоннинг бу ҳолатини таҳлил қилар экан: «Дарҳақиқат, Печорин икки хил одам бўлиб, бири ҳаракат қилса, иккинчиси унинг ишларини кўздан кечиради», – дейди. Абдулла Орипов ва Рауф Парфининг лирик қаҳрамони ўзининг севган ёки севмаганлигини тушунмай иккиланмайди. У севганига қаттиқ ишонади. Бу ҳавас эмас. Ҳавас тез аланга олиб, тез сўнади. Бундай юзаки муҳаббат айрим кишиларнинг ҳаётида кўп бора такрорланади. Юзаки туйғуни самимий муҳаббат билан асло тенглаштириб бўлмайди. Ҳавас тубанда, чин муҳаббат ғоят юксакда туради. Маънан, руҳан камолотга эришган қалбгина чинакамига сева олади. «Муҳаббат»нинг лирик қаҳрамони шундай даражага эришган. Шунинг учун Абдулла Орипов: «Мен муҳаббат тақдиримдан мақтанолмайман», – деса, Рауф Парфи: *«Қора гирдоб қаърига мен йиқилдим,/ Оқар дарё бўлиб йиғлайман бу кун.../ Сенинг гуноҳингни ювсин кўз ёшим.../ Айни жасоратдир ҳар қандай севги»*, – дейди. Ҳар иккала шоир ўз лирик қаҳрамонининг муҳаббат изтироби, севги соғинчини ифодалаб, инсон қалбидаги сирли ҳиссиётларни жонлантиради. Уларни сўз ва образларда гавдалантиради. Шунинг учун ҳар иккала «Муҳаббат» кишида ажиб туйғулар, ҳиссиётлар уйғотади.

Абдулла Ориповнинг «Чувалади ўйларим сенсиз...» шеърисида ҳам муҳаббат изтироблари акс этади. Аммо у кўнгилга оғриқ эмас, соғинч ҳиссини солади. Бу шеър «Муҳаббат»га таққосланганда ёки «Биринчи муҳаббатим»га қараганда ҳажман кичкина. Лекин унда шоир қалбини тўлқинлантирган, ҳаяжонлантирган, қайғуга солган ҳиссиётлар аниқ ифодаланган. Сезги, ҳиссиёт, фикр бирлиги мужассам бу шеър муайян лаҳзалардаги оний кайфият акси экани аниқ билиниб туради, унда лирик қаҳрамоннинг қалб туғёнлари қуйидагича гавдалантирилади: *«Чувалади ўйларим сенсиз,/ Хаёлимга тароқ ургайман./ Менинг қўлим*

етмаган юлдуз,/ Тушларимда сени кўргайман./ Баланддасан тоғлар қоридан,/ Чақирасан мени илгари./ Ёлвораман арвоҳ ортидан/ Интилувчи Ҳамлет сингари./ Маҳшаргача, майлига, кетай,/ Кетай, майли, бўлиб овора./ Сени сўраб қўймаса не-тай/ Ерда қолган севги бечора».

Шеърда руҳий ҳолат таъсирчан ифодаланган. Унда тасвирий ифода сифатида мавҳум, ялтироқ муболағалар қўлланмаган. «Чувалади ўйларим сенсиз,/ Хаёлимга тароқ ургайман» сатрларида лирик қаҳрамоннинг ички сезгилари образли гавдалантирилган. Бу сатрлар шеърнинг таъсир кучини зўрайтириш мақсадида қўлланмаган. Шеърда соғинч тўлган қалбдан тошиб чиққан ҳиссиётлар ортиқча ҳаяжонларсиз, содда ифода қилинган.

Соддалик, аниқлик Абдулла Ориповнинг шеърларига ўзига хос жозиба бағишлайди. Шу боис маъно бирданига ярқ этиб кўринади. Бу жўн, юзаки хулосалардан иборат эмаслиги аниқ билиниб туради. Жумладан, шоирнинг «Биринчи муҳаббатим», «Муҳаббат», «Хайр энди...», «Чувалади ўйларим сенсиз» каби шеърлари киши эътиборини бирданига жалб этади. Улар маъносининг теранлиги ва ифодасининг тиниқлиги боис шундай салмоқ касб этади. Абдулла Ориповнинг бошқа шеърларида бўлгани каби муҳаббат мавзусидаги шеърларида ҳам туйғулар манзараси ёрқин чизиб берилади. Бу туйғулар маънос, ғамгин бўлса-да, чуқур маънони мужассам этиши билан кишини беихтиёр ҳаяжонга солади.

Муҳаббат ҳақидаги шеърлар бошқа мавзудагилардан ташбеҳларга бойлиги билан ажралиб туради. Уларда туйғулар ифодалангани боис турли қиёс, сифатлаш, муболағалар кўп қўлланади. Чунки шоир ўзининг ҳис-ҳаяжонларини бошқаларга ҳам етказишни истади. Муҳаббат мавзусидаги шеърларнинг лирик қаҳрамони севган, соғинган, айрилиқдан азоблангани билиниб туради. Инсон сифатида уни «яхши» ёки «ёмон» деб ҳукм чиқариб бўлмайди. Ижтимоий аҳволи, бой ёки камбағаллиги аҳамият касб этмайди. Шеърхон муҳаббат мавзусидаги шеърларни ўқиганда лирик қаҳрамонни ўзининг қадрдон кишиси сифатида қабул қилади. Шодлигидан қувонади, изтиробидан қайғуради. Чунки муҳаббат кўйига тушган лирик қаҳрамон кечинмала-

ри унга ҳам беихтиёр «кўчиб» ўтади. Кечинма, туйғуларнинг таъсирчан ифодалангани шундай кайфият уйғотади. Абдулла Орипов муҳаббат суруридан маст ошиқ кечинмаларини қуйидагича ифодалайди: *«Кўпдан кутган эдим орзиқиб, мана,/ Булутлар тарқалди тўкишиб кўз ёш./ Хаёлим осмондай ёришди яна,/ Ёруғ кунларимдай порлади қуёш./ Шошқин дарёларнинг зангордир лаби,/ Шамоллар ўйнайди йироқ-йироқда./ Юргил, сайр этайлик, юргил, малагим,/ Дунё ташвишлари қолсин узоқда./ Кўряпсанми, қандай яшармиш олам./ Бепарво гўдакдай жилмаяди жим».*

Қалби пок, туйғулари тоза киши дунёга шундай ишонч билан қарайди. Чунки унинг қалб қандили ҳасад, адоват, таъма, амал-мансаб илинжи каби иллатлардан кирланмагани учун чарақлаб нур таратади. Унга осмон бепоён, қуёш чарагон, ёруғ кўринади. Юраги кир киши учун эса оқ ранг қора туюлади. Унга қуёш чарақлаб нур сочиб турган пайтда ҳам атроф зулматдай кўринади. Ушбу шеърда қалби севги сурури билан тўлган ошиқнинг ҳаяжонга тўла кўтаринки кайфияти тиниқ ифодаланган. Ёмғир ёғиб, булутлар тарқалиб, қуёш чарақлаганда ҳаёти ҳам ёришиб кетгандек кўринади. Абдулла Орипов ошиқ кўнгил қувончи, соғинчининг бежирим суратини чизиб беради. Шоирнинг муҳаббат мавзусидаги шеърларида сўзларнинг мазмундорлиги мусиқий оҳангдорлиги билан бирлашиб кетади. «Муҳаббат» шеърида бу уйғунлик, айниқса, ёрқин кўринади, руҳ соғинчи, севган қалбнинг дарду ҳасрати аниқ акс этади. «Муҳаббат» мавҳум мулоҳазалардан, тағдор ишоралардан холи. Рауф Парфининг шундай номланган шеъри эса бунинг акси. Унда муҳаббат аламларида қуйиб, севги соғинчи билан яшаётган қалб манзаралари рангин бўёқларда сувратлантирилган. Шеърдан одамлар орасида туриб, ўз-ўзини аёвсиз сўроқ қилаётган, ўзини ўзи ахтараётган ёлғиз одамнинг дардли қиёфаси кўринади. Шоирнинг қуйидаги шеъри «Муҳаббат»ининг бевосита давомидай таассурот уйғотади: *«Хувиллаган уйда сиқилар юрак,/ Ғолиб келди охир қора гумонлар./ Мен-да саргардонман, ўзимдан йироқ./ Ҳорғин кўзларимга чўкмиш тумонлар./ Ҳайҳот, тингламайсан ёнимга қайтиб,/ Ортиқ етиб бормас оташин сўзим,/ Сен кетиб борсан алvido айтиб.../Мен эса излайман ўзимни ўзим».*

Муҳаббат мавзусидаги шеърларда азал-азалдан ёлғизлик кўп таъкидланади. Ошиқ ўзининг ёлғизлигидан зорланади. Абдулла Ориповнинг лирик қаҳрамони: «*Сен бўлмасанг дунё ўзи менга надир, деб/ Ичдим ҳатто талай-талай шеърӣ қасамлар*» деса, Рауф Парфи: «*Сенсиз дунё менга нимадир, гулим,/ Ҳар не унут бўлар, ҳар неки эзгу,/ Қонимни музлатар тирилган ўлим./ На севинч, на кўз ёш, на ушбу сезгу,/ Бу чексиз оламда ягона йўлим —/ Ёлғиз инонганим сенсан-ку, севгим...*», – дейди. Инсон қалбининг бу ғаройиб, сирли-сехрли интипиши Рауф Парфи шеърларини нурлантириб туради. Рауф Парфи муҳаббатни мадҳ этмай туриб, унга мафтун қилиб қўяди. Инсон муҳаббатсиз яшаши мумкин эмаслигига ҳижрон изтиробларини акс эттириш воситасида ишонтиради.

Абдулла Орипов шеърлари ҳам муҳаббат шаънига мадҳиялардан иборат эмас. Шоир муҳаббатни «дилдаги оҳим», «ёлғиз Аллоҳим» деб таърифласа-да, бу унинг «руҳидаги бир маъюслик, сокинлик уйғотган» пайтдаги кечинмалари билан боғлиқлиги яққол билиниб туради. Шоир муҳаббатни ҳамма нарсага таққослайди ва уни ҳамма ҳодисадан юксақда деб билади. У инсон руҳиятидаги мураккаб ва сирли жараён тўғрисида бундай дейди: «*Севги керакмиди сенга, дўстгинам?/ Севаман тинч оқшом, юлдузли тунни,/ Севаман сайраса кушлар бетартиб./ Севаман оромни, суронни, лекин/ Мен уни севардим булардан ортиқ./ Хуруж айлаганда бедаво фироқ./ Аччиқ алам ичра ёнсам, тутақиб,/ Ўлимни жонимдан севаман, бироқ/ Мен уни севардим ўлимдан ортиқ./ Аммо ҳаёт оқар ўз билишича.../ Ўзганинг юраги сенга бўйсунмас./ Севсанг-у, севсанг-у, севилмасанг гар/ Бундан қайғулироқ қайғу топилмас*». Бу шеърда пок ва самимий қалбнинг маъюс манзараси, ҳолати кўрингандай бўлади. Унинг сатрлари латиф мусиқийлиги, маъносининг равшанлиги билан эътиборни тартади. Чунки «Севгисиз одам»да бир-бирига зид туйғуларга теран маъно сингдирилган. Шеърда оташин муҳаббатнинг қадри ғоят юксаклиги нафис ифода этилган.

Муҳаббат мавзусидаги шеърларда изҳор қилинган кечинма, мулоҳазалар оддий сўзлашув тилида баён этилса, улар жуда чучмал, жимжимадор туюлиб, кишини ғашлантиради. Масалан,

Абдулла Ориповнинг «Сув париси» шеърининг: *«У баҳор туни эди, дарёнинг қирғоғида/ Ёнар эдим интизор бир гўзалнинг доғида./ Бешик-бешик тўлқинлар той-той бўлиб чопарди./ Кумуш ёлли қоялар соясини ёпарди./ Дарё ширин висолни айлар эди ҳикоят./ Жилваси ой нурида у қиз каби шўх ғоят»* сатрларини дарак гапнинг одатдаги қолипига солинса, мулоҳазалар жуда жўн, китобий бўлиб қолади, жимжимадорлиги, баландпарвозлиги билан энсани қотиради. Шеърнинг ўзига хослиги унинг оддий сўз билан айтиб бўлмайдиган ҳиссиётларни ифодалашида кўринади. Шеър нутқнинг бошқа шаклларида ана шу хусусияти билан ажралиб туради. Унда сўз қалбдан қалқиб чиққан ҳиссиётларни сингдирган ҳолда намоён бўлади, мусиқа ва мантиқ ўзаро уйғунлашади.

Абдулла Ориповнинг муҳаббат мавзусидаги шеърларида бу сирли-сехрли ҳиссиётнинг турли манзаралари таъсирчан гавдалантирилади. Шоирнинг «Биринчи муҳаббатим», «Муҳаббат», «Севгисиз одам», «Эслаш», «Ўйлардимки, номингни сенинг...», «Ўйлим бошлар...», «Айрилиқ кўшиғи», «Аёл», «Хайр энди», «Чувалади ўйларим сенсиз...», «Қўйгил, у кунларни эслатма...», «Севги ўлими», «Кетмоқдаман» каби шеърларида лирик қаҳрамон дарду ғамга тўлганидан руҳсиз кўринса, «Сув париси», «Номаълум қиз», «Қўл», «Сен баҳорни соғинмадингми?!», «Мен қувонар бўлсам...», «Сен Пушкиннинг севган малаги...», «Юлдузлар ўтига бардош берурман...», «У кўшиқ куйлади...», «Оҳу», «Ўтинаман...», «Этғали», «Мен куйламоқ истайман», «Баҳор кунларида», «Илтижо», «Ҳавас», «Ҳаддим борми...», «Сен борсан...», «Висол», «Оқ қоғоз», «Аён бўлгай», «Бунчалар камолот...», «Ранглар», «Малак» сингари шеърларида муҳаббат туфайли ҳаётдан мамнун ошиқнинг қувончи, меҳри, қочиримли ҳазиллари, шўх-шодон кайфияти ифодаланади. Аммо ҳар иккала йўналишдаги мазкур шеърлар жозибадорлиги, ҳаётий мазмунининг теранлиги билан қалбни тўлқинлантиради. Чунки шоир ҳижрон изтироблари, айрилиқ азоблари билан боғлиқ кечинмаларга ҳам, севгининг қалбни тўлдирадиган сурурли лаҳзалари манзарасига ҳам руҳ соғинчини сингдиради. *«Гарчи муҳаббатнинг ҳаётда турфа хил бозори бор,/ Ошиқ аҳлин лок муҳаббатга етишмай зори бор./ Узма кўнгил, гарчи ҳижрон хор этар*

бир зум сени, / Гул тиконсиз бўлмагай, ҳар бир чаманнинг хори бор» дейди. Унинг бошқа шеърларида ҳам шу тарзда бир-бирига зид туйғулар ёнма-ён келтирилади. Бу билан шоир инсон ҳаёти сип-силлиқ, текис йўлдан иборат эмаслиги, кутилмаган тўсиқ, ғовларга тўлалигига ишора қилади. «Биринчи муҳаббатим» муаллифининг айна мавзудаги шеърлари теран мазмуни ва тиниқ ифодаси билан кишига дафъатан таъсир қилади. Уларда ҳазин, изтиробга тўла туйғулар ҳам, эҳтирос, қувончга йўғрилган кечинмалар ҳам жаранглаб туради. Жарангдор мусиқийлик эса шеърда изҳор этилган фикрнинг таъсирчанлигини оширади. Бу шоирнинг шеърлари палапартиш эмас, ҳар бир сўз ўз ўрнида қўлланган, сатрлар пишиқ-пухта ёзилган деган хулосага олиб келади. Ҳар қандай салмоқли фикр ҳам, агар мукамал бадий шаклда ифода этилмаса, ҳеч қандай таъсирга эга бўлмайди. Чунки санъатда, жумладан, шеърятда шаклни мазмундан ажратиб бўлмайди. Абдулла Ориповнинг шеърлари мазмун ва шаклининг мукамал мувофиқлиги боис кишига чексиз завқ бериб, онгу шуурга таъсир ўтказadi. Чунки шоир муҳаббатга чексиз ҳайрат ва руҳий соғинч билан интилади: *«Сен борсан – мен учун бу ҳаёт гўзал, / Сен борсан – мен учун дилбар коинот. / Сенсиз қолар эдим зулматда тугал, / Сенсиз қолар эдим буткул бемурод. / Сенинг висолингда умрим яширин, / Чечаксан, мен учун асло сўлмассан. / Шу қадар дилбарсан, шу қадар ширин, / Афсус, шундайлигинг ўзинг билмассан»*.

Абдулла Орипов шеърларида севги соғинчига тўла дил изтироблари ёрқин гавдаланади. Шоир лирик қаҳрамоннинг ҳаёт ҳақидаги таассуротлари, ҳис-туйғуси, фикр-ўйи, қувонч ва изтироблари, ғамгин кайфиятини жўшқин мисраларда ифодалайди. Шоирнинг лирик қаҳрамони гарчи: *«Мен муҳаббат тақдиримдан мақтанолмайман»,* – деса-да, ҳаётга алам эмас, умид, ишонч билан қарайди. Шунинг учун: *«Кўкда юлдуз эмас, у сирли кўшиқ, / Интизор йигитнинг чашмига сингган. / Муҳаббат дардига мубтало ошиқ / Сенга ҳавас билан боқурман чиндан»,* – дейди. Бошқаларга ҳасад эмас, ҳавас билан қараш кишининг ҳаётсеварлигидан далолат беради. Ҳаётни севадиган, унинг неъматларига шукрона қилиб, эътироф этадиган киши атрофдагиларга ҳам яхшилик соғинади, эзгу ишларга интилади. Аб-

дулла Орипов ошиқнинг турли кайфият, ҳолатларини нозик чизгиларда кўрсатиш орқали ҳаётни севишга, инсонни ардоқлашга даъват қилади. У бадбинлик, таркидунёчиликни рад этади. Шоир таърифлагани аллақандай ҳаёлий ҳодиса эмас, балки ҳаётий севги, инсоннинг инсонга бўлган самимий муҳаббатидир. Лирик қаҳрамон қалби севги сурурига тўлган чоғда: *«Сизга икки олам борича нисор,/ Сиз икки оламдан баландсиз мутлоқ./ Сизга фақатгина термулмоқ даркор,/ Сизга фақатгина лозим сиғинмоқ»*, – деса, муҳаббат алдовлари алами қийнаган кезларда: *«Оҳ, ўтган у кунлар қайтмагай зинҳор,/ Ўтган муҳаббатнинг ёнмоғи душвор./ Нигоҳинг қадама қароғимга сен,/ Унда тўкилмаган кўз ёшларим бор»*, – деб изтироб чекади. Лирик қаҳрамоннинг бу тарзда қувониб, қайғуриши эса уни ғоят ҳаётий кўрсатади. *«Сўз асли пайғамбардир/ У боис балки/ Одамзод таниган ўз Худойини./ Эриган темирнинг томчиси каби/ Ўртаб юборар у теккан жойини»* дейди. Абдулла Ориповнинг «Сўз» шеърисидаги бу мулоҳазалар муҳаббат мавзусидаги шеърларига ҳам тўла тааллуқли. Чунки «Биринчи муҳаббатим», «Муҳаббат» кабилар бирданига диққатни жалб қилиб олади ва узоқ вақт эсдан чиқмайди. Абдулла Ориповнинг бу шеърларини тинглаганда кишини соғинч туйғуси қамраб олади.

Шоирлар ёшлик чоғларида, эндигина ижод қилишни бошлаган кезларида муҳаббат тўғрисида тўлиб-тошиб шеърлар битишади-ю, кейинчалик бу мавзудан узоқлашишади. Уларнинг ўй-хаёлини муаммолар кўпроқ банд қилиб қўяди. Бир қараганда, Абдулла Орипов ижодида ҳам шундай манзара кўзга ташланади. Шоирнинг XX аср 60 – 70-йиллардаги ижодида муҳаббат мавзуси бўртиб кўринади. Ҳатто, бошқа мавзудаги шеърларида ҳам ана шу сирли-сехрли туйғу тараннум этилган. Айни ўринларда бу асарга ҳарорат, жозиба бағишлаган. Масалан, «Ирода» шеърисида шундай сатрлар бор: *«Аччиқ кўз ёш бўлиб оқди у баъзан/ Муҳаббат ўтига дуч келгани он,/ Лекин ирода бу – ёнди қайтадан,/ Ўтли қўшиқларга айланди ҳижрон»*. Ёки «Ишонч» шеърисида: *«Бир кун фарзандинг ўксик дилида/ Ўйғонса ғамларни ёнган муҳаббат,/ Капалак мисоли учиб йўлида,/ Сен уни қутласанг, ахир бу не бахт./ Ғамгин ва беиқбол ёринг оҳ уриб/ Болишга бош қўяр, кўз ёши тахир./ Сен унинг тушига*

билдирмай кириб/ Тасалли беролсанг, саодат ахир», – дейилади.

Шоирнинг лирик қаҳрамони: *«Бир ёш йигит севганчалик севдим-у, лекин/ Бошқалардай толе менга бўлмади насиб./ Кўнгил шишаси бир сўз билан қолганда дарз еб,/ Қаламимдан илк марта тўқилди ғамлар», –* деса-да, у муҳаббатга тош отиб, маломат ёғдирмайди, хиёнатдан нолиб, ҳеч кимга таъна қилмайди. *«Ўтирмайман у кунларни сўкиб, қоралаб», –* дейди. *«У»ни бегуноҳ оху деб атайди. «Бугун сен қайдасан? Қайларда қолдинг?!», –* деб сўроқлайди. *«Сени кеч топгандим, эрта йўқотдим, Қарғагин, лойиқман сенинг қаҳринга», –* деб ёлворади. Чунки чин дилдан севган киши ҳар қандай шароитда ҳам севганини айбламайди. Самимий муҳаббат ўзгага бахт тилашда намоён бўлади. Абдулла Ориповнинг лирик қаҳрамони чин дилдан севади. Унинг қалби самимий муҳаббат ҳислари билан тўла. Шунинг учун у: *«Хайр энди...», –* дея қалбида бир видо қолдирган санамга таъна қилмайди. Аксинча, унга: *«Очилдими сенга толе дарчаси?!/ Бугун сен кимларнинг меҳрига зорсан/ Менинг юрагимнинг мажруҳ парчаси», –* дея хаёлан мурожаат қилади. Чунки унинг қалб қандили гард, ғуборлардан холи. Шунинг учун тақдирдан нолиб, кимнидир айбламайди. Унинг бу сўроқларида юракдаги муҳаббат армонлари, севги сурури яққол билиниб туради.

«Биз кўриб турган ва кўрмаган, ақлимиз, тафаккуримиз билан идрок этадиган дунёларни табиий бир куч, бир қудрат бириктириб туради. Шунинг учун сайёралар, юлдузлар бир-бирига урилиб, парчаланиб кетмайди. Инсониятни ҳам бирлаштириб, умумлаштириб турадиган бир ҳиссиёт бор. Бу – муҳаббат, меҳр туйғуси. Назаримда, бу туйғунинг сарчашмаси – Аёл, дояси – она! Аёл, она бўлмаса, меҳр-муҳаббат туйғуси йўқдай. Инсоният адашиб кетадигандай, йўлини йўқотадигандай»¹, – дейди Абдулла Орипов. У ХХI асрда, фан-техника мислсиз ривожланиб, ахборот «бўрони» қучайганидан ўзаро меҳр-оқибат хийла су-сайган даврда муҳаббат туйғусини ана шундай меҳр билан таърифлайди. *«Муҳаббат ҳиссини асрамоқ учун/ Иморат шарт эмас, макон шарт эмас./ Синамоқ бўлсанг гар муҳаббат кучин/ Вақт-соат шарт эмас, замон шарт эмас», –* дейди.

¹ Орипов А. Адолат кўзгуси. – Тошкент: Адолат, 2005. – Б.295

Муҳаббат мавзусидаги шеърларда ошиқнинг оху зорлари баробарида орзу-хаёллари ҳам гавдалантирилади. Чунки муҳаббат ҳамиша орзу-ҳаваслар осмонида юради. Ҳар бир киши ўзининг кўнглидаги гўзал ниятлари билан муҳаббат ҳиссига завқ, қувонч бағишлайди. Севги армонлари нақадар кийнамасин, инсон қалбига ўрнашган туйғудан воз кечолмайди. Абдулла Ориповнинг бу мавзудаги шеърларида худди шу ҳиссиёт акс этади. Шоирнинг лирик қаҳрамони ҳаётда севиш ва севилиш бахти борлигини чин дилдан ҳис қилади. «Тўлин ой» шеърида бу соғинч ҳислари куйидагича ифодаланади: *«Кексайган ҳилолим, эй сөн, тўлин ой, / То ҳануз бузурсан ҳаловатимни. / Ёдимга солурсан энди, ҳойнаҳой, / Сочлари оқарган муҳаббатимни. / Йилларим кечдилар өлдим мисол, / Фунчалар бағрига ҳаёлдай индим. / Энди-чи, толиқиб, ҳорғин ва беҳол, / Форларга бекинган шамолдай тиндим. / Билмадим, қайдадир ётар сарғайиб, / Оташин ҳисларим ўралган дафтар. / Қайсидир гўшада бўлмишдир ғойиб, / Бир замон қўлимдан учган у каптар. / Энди висол ўзга, ўзгадир фироқ, / Тўлин ой, ўтинчим ёдингда тутгин. / Бизнинг томонларга йўлинг тушган чоғ, / Менинг кулбамга ҳам мўралаб ўтгин»*. Шоирнинг бу каби шеърлари инсон қалбига ҳаётнинг энг нозик, энг нафис оҳанглари муҳаббат туйғуси, сеvgи соғинчи туфайли кириб боришидан далолат беради. Муҳаббат мавзусидаги аксарият шеърлар алам, изтироб изҳори билан тўла бўлса-да, уларни мутолаа қилганда, эшитганда кишининг қалби янги фикрлар, тиниқ туйғулар билан нурланади. Бундай ҳолатни бошқа бирор восита билан ҳосил қилиб бўлмайди.

Муҳаббат туйғуси қалбда беихтиёр туғилади. Бу туйғуни тўхтатишга, ундан буткул воз кечишга ҳеч кимнинг қурби, иродаси етмайди. Қалбга кирган сеvgи ҳисси изсиз ғойиб бўлмайди. Вақт Абдулла Ориповнинг сеvgи ҳақидаги аксарият шеърлари бир ўқилиб унутиладиган асарлар сирасига кирмаслигини кўрсатди. Шоирнинг «Биринчи муҳаббатим», «Муҳаббат» каби шеърлари яратилганига қирқ йилдан ошди. Аммо улар ҳозир ҳам ўзининг теранлиги, маънодорлиги, жарангдорлиги билан кишиларни ҳайратлантиради. *«Кўзларимда пастлади ўшал тунда осмон», «Борлиқ қоп-қора кокилига чулғонди», «Рашк этиб, ой шуъласин оёқларин ёпарди», «Асов, ёлдор қирғоқ-ла нигоҳимни ёпди-*

лар» («Сув париси»), «Юрагимда ҳислар тутоқди» («Сендан йироқда»), «Самовий кўзларинг сачратиб учкун», «Тепамдан тун каби қуйилади соч,/ Қора тун ёнади оташ юзларда», «Кинот тубида қуёш чекар оҳ» («Деразангни қоплар оқшом зулмати»), «Шошқин дарёларнинг зангордир лаби», «Кўряпсанми, қандай яшармиш олам,/ Бепарво гўдакдай жилмаяди жим» («Кўлдан кутган эдим...») каби мисралар шунчаки поэтик ташбеҳ, жарангдор сўзлар эмас. Шоирнинг айна сатрларида севилган ва севилмаган юракларга ҳаяжон солувчи жозиба мавжуд. Бу жозиба сирини ҳар бир қалб ўзича англайди.

Аслида муҳаббат ҳақидаги шеърлар онанинг фарзандига меҳрига ўхшайди. Меҳрни сўз билан ифодалаш қанчалик қийин бўлса, Абдулла Орипов, Рауф Парфининг муҳаббат изтироблари, севги соғинчи хусусидаги шеърларини оддий сўзлар орқали шарҳлаш ҳам шу қадар мушкул. Уларни мантиқ билан англаб бўлмайди. Чунки упар туйғулар, нозик кечинмалар, соғинч ҳақида. Шунинг учун муҳаббат ҳақидаги шеърларни қайта-қайта ўқиш, мароқланиб тинглаш, ундаги сўзларнинг оҳанглариини эшитиш ва нимадир қалбга чуқурроқ кириб бораётганини ҳис этиб, ҳайратланиш керак.

Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Ғафур Ғулом, Ойбек, Миртемир, Ҳамид Олимжон, Зулфия, Асқад Мухтор каби шоирлар ижодида инсоннинг инсонга севгиси қуйланади. Абдулла Орипов, Рауф Парфи сингари ижодкорлар инсоний севги соғинчлари, изтиробларини таърифлайдилар. Эркин Воҳидов ғазалларида ҳам муҳаббат инсон ҳаётига кўрк, жозиба бағишлаши таъкидланади. Абдулла Ориповнинг севги ҳақидаги шеърларида ошиқнинг турли кайфиятлари изҳори орқали инсонга муҳаббат қуйланади. Бу шеърларнинг лирик қаҳрамони самимий ошиқ экани яққол билиниб туради. У севгига ҳою ҳавас, бир эрмак эмас, балки қалбнинг ширин армони, ҳаётнинг мазмуни деб қарайди.

«Биринчи муҳаббатим», «Муҳаббат» каби шеърларда ишқ армонлари изҳор этилади. Аммо лирик қаҳрамон рашк ёки ҳасаддан ўртанмайди, муҳаббат бахш этган ҳисларни ҳаётнинг катта синов-имтиҳони сифатида қабул қилади. Шунинг учун у ҳижрон изтиробидан нолиб, фарёд чекмайди. «*Ҳаётимда чақнамайсан фақат сенгина,/ Толғимда сен бўлмадинг бахтли муҳаббат./*

Кимга шошай, кимни кўмсаб, кимга сиғинай,/ Фариштам, деб оқ ювибу оқ тарай кимни?/ Кимни Лайлим, Шириним деб, бахтим деб атай,/ Ҳаётим деб чўққиларга кўтарай кимни?», – деса-да: «*Йўқ, йўқ, ўтган муҳаббатни кўмсамайман ҳеч,/ Нима керак кулни титиш, бўлмаса учкун!*», – дея иродаси, қатъиятини билдиради. Бу шоирнинг муҳаббат мавзусидаги шеърлари ғам, алам, ҳасрат, шикоят ифодаси эмас, балки, инсонга меҳр, ҳаётга ишонч изҳори эканидан далолат беради. Абдулла Орипов муҳаббатни инсоннинг ноёб фазилати сифатида ардоқлаб, тараннум этади. Шоир бу мавзудаги шеърларида руҳий кечинмаларни таъсирчан ифодалайди. У инсон қалбидаги севги ситамлари самарасиз кетмаслиги, у ҳаётни, умрни қадрлашга, одамларга оқибатли бўлишга даъват этишини таъкидлайди.

Абдулла Ориповнинг муҳаббат ҳақидаги шеърлари ўзининг теран фалсафаси билан ҳаёт мураккабликлари, инсоний муносабатларнинг зиддиятларга тўлалиги тўғрисида ўйлатади. Унинг лирик қаҳрамони бахтни биров бировга бериши мумкин бўлган жўн бир нарса деб билмайди. Шунинг учун: «*Бахт кутмасман ўзгадан зинҳор,/ Бировга бахт беролмасман ҳам,/ Сен бахтимсан, демагил, дилдор,/ Бахт беролмас одамга одам./ Кўряпсанми, гавжум бутқадан/ Чирт узилиб тушди бир япроқ./ Барлар йиғласа-да фироқдан,/ Кутқаролмас дўстини бироқ*», – дейди. Бахтни теран англаган кишигина шундай мулоҳаза билдиради. Севги инсоннинг табиий, руҳий хусусияти саналади. Севги ўзининг соғинчи, изтироблари билан инсон ҳаётига маъно, мазмун беради, бойитади, умрни жозибатор қилади. Аммо севги ҳар қанча самимий, чин дилдан бўлмасин, биргина унинг ўзи билан инсон тўла-тўқис бахтли бўлолмайди. Бойлик, мол-мулк ҳам ҳеч бир инсонга тўла бахт тақдим этолмайди. Навоий «Фарҳод ва Ширин», «Сабъаи сайёр» дostonларида айнан шуни таъкидлайди. Инсоннинг ўзини тўла бахтли ҳис қилиши жуда кўп омилларга боғлиқ. Тўла-тўқис бахтга эришиш – инсоннинг туганмас орзуси. Ана шу орзу уни ҳаракатга, ўзини ақлий, жисмоний, маънавий, руҳий баркамол қилишга, ҳаётни гўзаллаштиришга ундайди. Абдулла Ориповнинг муҳаббат тўғрисидаги шеърлари ҳам инсонни интилишга, ҳаётсеварликка даъватловчи руҳга йўғрилган. Улар қанча замонлар ўтса-да, худди

Ҳофиз Шерозий, Саъдий, Навоий, Гёте, Пушкин, Лермонтовнинг шеърлари сингари кишиларнинг ҳис-туйғуларига дафъатан таъсир этиб қалб қандилини чарақлатиб ёндиради. Шунинг учун машҳур ёзувчи ва жамият арбоби Чингиз Айтматов унинг ижоди тўғрисида мулоҳаза билдириб: «Катта шоир ҳамиша ўз вақтида майдонга келади, у – ҳамиша тарихий. Зотан, катта шоир ўз халқининг овози, унинг орзу-умидлари ва инсон қалби изтиробларининг ифодачисидир. Бироқ энг асосийси, у – ўз даврининг ҳаками ва куйчиси, жарчи ва файласуф, сўз сеҳргари ва ва узлатга чекинган мутафаккир-дарвеш. Буларнинг бари унга қалб изҳорини ҳаммага бирдай тушунарли ифодалаш, сеvimли ва шу билан бирга, кўтаринки, теран маънолар моҳиятини англатиш учун ато этилган. Шу боис шоирнинг сўзларидан замондошлари ҳам, келгуси авлодлар ҳам фахрланиб юрадилар. Абдулла Орипов менга давримизнинг буюк маданий аҳамиятга молик ана шундай шоири бўлиб туюлади», – дейди.

ВАТАНГА МУҲАББАТДАН ПАЙДО...

Истеъдодли кишилар воқеликка бошқача нигоҳ билан қараши, ҳодисаларнинг ҳамма ҳам кўравермайдиган жиҳатларини топа билиши, ҳаётдаги ўзгаришларни синчковлик билан кузатиши, кишиларнинг ҳолати, кайфиятини нозик ҳис этиши билан бошқалардан ажралиб туради. Хусусан, шоир, ёзувчи, адабиётшунос, мунаққидлар сўзнинг оҳанги, маъно товланишларини бошқалардан кўра теран тушунишади, сўзлардан, улардан ҳосил қилинган ифодалардан бениҳоя таъсирланишади. Хуршид Даврон ана шундай ижодкорлар сирасига киради. Шеърлари сўзни жуда нозик ҳис қилишидан, уларнинг рангини кўриб, оҳангини фарқлай олишидан далолат беради. Хуршид Даврон ижодида ватан мавзуси алоҳида ўрин тутаети, адибнинг шеърий ва насрий асарлари марказидан «қизил ип» бўлиб ўтади. Шоир ушбу асарларида кўпроқ тарихга мурожаат қилиб, халқимизнинг шонли ўтмишига эътибор қаратади. Хуршид Давроннинг «Самарқанд ҳаёли» (1991), «Соҳибқирон набираси» (1995) асарлари темурийлар тўғрисида битилган асарлар орасида алоҳида ажралиб туради. «Самарқанд ҳаёли» қиссаси Бибихоним, «Соҳибқирон набираси» Мирзо Улуғбек тўғрисида ёрқин тасаввур беради. Шоирнинг ватан мавзусидаги шеърлари, тарихий-маърифий қиссалари адабиёт кўнгли эрмаги эмас, балки, халқ тақдирини ўйлайдиган, унинг учун куйинадиган фидойилар қалбидаги изтироблар изҳори эканини кўрсатади. Ижодкорнинг айна мавзудаги барча асарлари Ватанга муҳаббатдан, халқига меҳрдан туғилгани яққол билиниб туради.

Шоир ҳам бошқалар қатори муайян макон ва замонда яшайди. У ҳамма қатори истиқомат қилаётган муҳитидан таъсирланади. Шоирнинг ўзгалардан фарқли жиҳати шундаки, у теварак-атрофидаги ҳодисаларга, турмушдаги мавжуд муаммоларга бефарқ қараб туролмайди. У элдошларининг шодлигидан ҳаммадан кўпроқ қувонади, ташвишларидан барчадан кўпроқ куйинади. Шунинг учун шоир шеърларида юртдошларининг дарди, ғами, қувонч-шодлиги, эрксизлиги ва озодлиги, тирикчилик машаққатлари, гўзал орзу-умидларини куйлайди. Чунки чинакам шоирнинг қалбида бошқа одамларнинг ғами ва

шодлиги акс этади. Шоир «Ватан» деганда аввало одамларни – ўтган аждодлар ва бугунги кун кишилари, келгуси авлодларни назарда тутди. Чунки Ватан фақат тупроқдан иборат эмас. Ватан кўзга кўринадиган ва кўринмайдиган барча нарсани қамраб олади. Ҳар бир киши учун халқи ҳам Ватандир. Одам туғилган, ўсиб-улғайган жойининг ерини эмас, аввало, ундаги кишиларни яхши кўриши, аждодларини эслаши, унутмаслиги, замондошларини қадрлаши, келгуси насллар учун қайғуриши керак. Ҳар бир кишининг ватанини севиши, юртига муҳаббати шунда билинади. Чунки одамнинг ҳаёти, бахти, қувончи, ғам-ташвишлари, ўй-кечинмалари бевосита бошқалар билан боғлиқ ҳолда кечади. Кишининг ота-боболарини хотирлаб, замондошлари ҳаётидаги муаммолар тўғрисида ўйлаши, ён-веридаги одамларга қўлидан келганча ёрдамлашиши ҳам ватанпарварлик саналади. Аждодлар яшаб ўтган заминнинг тупроғини қадрлаш, ундаги оддий тош, гиёҳга меҳр билан қараш, ота-боболар эътиқоди, урф-удумларини авайлаш ҳам одамнинг ватанпарварлигини билдиради.

Хуршид Давроннинг шеърлари, қиссалари унинг юрт тарихини юракдан ҳис қилишини намоён этади. У ватанимизнинг ўтмиши, бугунги кунини одамлар тўғри тасаввур этиши, ҳар бир киши юрти равнақи учун чин дилдан фидойи бўлишини истайди. Шоир Ватан тўғрисидаги шеърларида чинакамига дилини очди, ўзини ўйлантирган муаммоларни инсоннинг асл қиёфасини кўрсатадиган маънавият билан боғлайди. Шоирнинг ижоди ҳудди шу жиҳати билан эътиборни тортади. Хуршид Даврон Ватан ҳақидаги шеърларида ўзининг оғриқли кечинмаларини ифодалайди. Улар ҳаётга кенг миқёсдан қараб, «Ватан», «миллат» тушунчасини теран ҳис қиладиган зиёли инсоннинг ўйлари бўлиб кўринади.

Шеър шоирнинг барча ҳисларини ошкор қилади. Чунки чинакам шоир шеърда қалбини тўла-тўқис очди. У бошқа пайтда кайфият, кечинмаларини пардалаб, яшира олади. Аммо шеър битаётганида у бундай қилолмайди. Шу боис Хуршид Даврон: *«Сен қўрқувни қанчалик яшир,/ Шеър қилади барибир ошкор./ Қўрқоқ бўлсанг, қўрқоқ бўлар шеър,/ Мардман, деб жар солмоғинг бекор./ Она юртни хушламоқ учун/ Ҳудди шеърга бер-*

гандек юрак/ Уни юртга бермоқ учун ҳам/ Доим тайёр турмоғинг керак»¹, – дейди.

Хуршид Давроннинг мустақилликка эришилмасдан аввал ёзган шеърларининг аксариятида эрк ва озодлик тўғрисида сўз юритилади. Шоир Ватани озод бўлишини истаётганини изҳор этади. Унинг бу мавзудаги шеърлари маъно-мазмуни, ғояси жиҳатидан Ўзбекистон мустақиллигини орзу қилган шоирларнинг шеърларига тўла уйғун келади. Усмон Азим: *«Она, Ватан – улуғ дард,/ Она, Ватан боғ бўлсин./ Шеърда сурагин чизсам,/ Тўрт мучаси соғ бўлсин»*, – деган бўлса, Хуршид Даврон: *«Хурлик – фақат инқилоб эмас,/ Хурлик – Ватан!/ Ватан – хурликдир./ Ватансиз ҳар қандай озодлик/ Дилни хўрлар,/ Қуллик – зорликдир!»*, – дейди. Хуршид Даврон ва тенгдошларининг Ватан тўғрисидаги шеърлари инсоний туйғуларга йўғрилгани билан диққатни жалб этади.

Адабиётда инсон ҳаёти ҳақида сўз юритилади. Инсон ҳаёти эса жуда мураккаб воқеалар билан кечади. Бу воқеалар ижтимоий ва шахсий характерга эга бўлади. «Ижтимоий воқеалар» деганда инсоннинг жамият билан боғлиқ ҳаёти, у яшаган давр ва муҳит назарда тутилади. Шахсий воқеалар эса кишининг айнан ўзи билан боғлиқ ҳодисалардир. Воқеаларни бу тарзда таснифлаш нисбий бўлиб, улар кишилар ҳаётида яхлит намоён бўлади. Инсоннинг таржимаи ҳоли, орзу-армонлари бевосита унинг Ватани билан боғланади. Чунки Ватан ҳар бир кишининг ҳаётини тўлалигича қамраб олади. Шу боисдан Ватан мавзуси барча даврларда адабиётда муҳим ўрин эгаллайди. Адабиётдаги барча мавзулар, қайсидир даражада, Ватан мавзуси билан туташади. Табиат ёки тарих тўғрисида, Она ёки муҳаббат ҳақида сўз юритилганда гап, албатта, Ватан билан боғланади.

Хуршид Даврон шеърлари марказида Ватан туради. Унинг бошқа мавзудаги шеърларида ҳам она юрт, унинг тарихи тўғрисида сўз кетади. Адабиётнинг аввали билан туташ бу мавзу ижодкордан катта масъулият талаб қилади. Унга юзаки ёндашиб бўлмайди. Хуршид Даврон шеърларида «Ватаним, сени севаман. Юртим, сен учун жонимни фидо қиламан» демайди.

¹ Даврон Х. Баҳордан бир кун олдин / Шеърлар, ривоятлар, таржималар. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б.18.

У бошқа ижодкорларнинг ватан тўғрисида айтган фикрини ўзгартириб такрорламайди. Ватанга меҳрини ўз сўзи, ўз овозида изҳор этади. Унинг шеърларида Ватани мустамлака эканидан изтироб чекаётган инсоннинг дарди, алами акс этади. Шоирнинг Ўзбекистон мустақилликка эришгунга қадар ёзган шеърлари асосида Ватан озодлиги истаги туради. Уларда мустамлакадан азобланаётган, эрка талпинаётган миллатпарвар кишиларнинг истак-интилишлари ифодаланади. «Эрк гули» шеърида: «— Эрк гули бор дерлар, бувижон,/ Шул гул ҳақда менга сўйлаб бер./ У гул қайда ўсар шодумон,/ Айтгин гулнинг макони қаер?/ — О, болажон, бу сирни билсанг,/ Фам келару дилинг қисади./ У гул Эрк деб жон берган эрлар/ Мозорлари узра ўсади»¹, — дейилади.

Ватан мавзуси ижтимоий-сиёсий характерда бўлиб, бу хусусда сўз юритганда даврнинг мафкураси эътиборга олинади. Ижодкор Ватан ҳақида мулоҳаза билдираётганида ўз замонаси сиёсатидан келиб чиқади. Абдулла Орипов, Эркин Воҳидовнинг Ватан ҳақидаги шеърлари Хуршид Даврон, Усмон Азим, Сирожиддин Саййиднинг шу мавзудаги шеърларидан анча фарқ қилади. Ўтган аср ўттиз-етмишинчи йилларида ижодкорлардан «Ватан» деганда Шўро давлатини назарда тутиш талаб қилинган. Шунинг учун Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода сингари шоирлар «Совет Иттифоқи — менинг Ватаним» деб шеърлар битган. Мустабид сиёсат уларга «Менинг Ватаним — Ўзбекистон» дейишга йўл бермаган. Шундай деганлар миллатчиликда айбланиб, шўро тузуми душмани сифатида таъқиб остига олинган, турмага ташланган, йўқ қилинган. 60 — 70-йилларда ҳам шоирлар ўз ватани ҳақида шеър ёзганида, албатта, шўро тузумини шарафлаган. Бунга мажбур бўлишган. Абдулла Орипов машҳур «Ўзбекистон» шеъри (1963)нинг яратилиши хусусида гапираркан: «У давр мафкурасини ҳозирги ёшлар билмайди. Унинг талаблари ўта қатъий ва қаттиқ эди. Жумладан, Амир Темур бобомиз ҳақида гапириш мумкин эмасди. Шу жойни «оқсоқ жаҳонгир» деб олганман. Менда сарбадорларнинг ҳаракатларига муносабат билдириш туйғуси бор эди. Сарбадорлар

¹ Даврон Х. Баҳордан бир кун олдин / Шеърлар, ривоятлар, таржималар. — Тошкент: Шарқ, 1997. — Б.35.

ҳам исёнчилар – тузумни ағдарган одамлар. Мафкурага у ҳам, босқинчиларга қарши курашган Муқанна, Торобийлар ҳам ёқмас эди. Ва мен бу шеърни битказиб, нашр қилиш учун олиб борганимда Ленин ва инқилобни қўшмасангиз бўлмайди дейишди. Ўша жойда «Бош устинга келди инқилоб» деган сатрлар бор. Ва қофияси келиб: «Қонга тўлди кафаним маним, Ўзбекистон – Ватаним маним», – дегандим. Бу бир жойда эълон ҳам бўлган. Кейин улар: «Инқилоб сизнинг кафанингизни қон қилдими?», – дейишди... «Ленин» деган сўзларни киритган пайтларим бўлган. Бу редакциянинг талаби ва шу шеърни эълон қилиш, унга йўл очиш мақсадида қилинган»,¹ – дейди. Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Миртемир каби шоирлар ҳам Ватан мавзусида, халқ озодлиги, инсон эрки тўғрисида ўз даври мафкураси имкон берган даражада мулоҳаза юритган. Шунинг учун улар айна шеърларида ўзбек халқи тақдирини рус халқи билан боғлашган. 80-йилларда ҳам аҳвол ўзгармади. Хуршид Даврон ва унинг тенгдошлари ўша пайтда Ўзбекистон мустақил бўлиши шартлиги, ўзбек халқи дунёдаги бошқа озод халқлар сингари эркинликка эришиши заруратини очиқ-ошкор айтолмаган. Бу гаплар пардалаб, образларга ўраб айтилган. Хуршид Даврон эрк, озодлик ҳақида сўз айтиш учун тарихни воситага айлантирган. Унинг турли мавзудаги шеърларида, албатта, тарих тилга олинади. Айтиш мумкинки, тарихий воқеяга эътибор қаратиш Хуршид Даврон ижодига хос асосий хусусият саналади. Адабиётшунос Иброҳим Ғафуров бу хусусда фикр билдирар экан: «Клод Лоррен сувратларини кўрганман. Уларда қасрларнинг вайроналари жуда қадим замонлардан қиссалар айтаётгандай... Хуршид Давроннинг шеърларини ўқиганда Клод Лоррен сувратлари ёдга тушади. Ўхшашлик бор улар ўртасида. Бу шеърларда тарих дам ҳайқиради, дам узоқ сукутга кетади. Хуршид Давронга санъат, китоблар, тарих, қадим адабиёт кўпроқ илҳом беради. Унинг шеърларида давримизнинг зиёли кишии образи анча бой кечинмалари билан гавдаланади»², – деб таъкидлайди. Аммо бундан Хуршид Даврон ўтмишга оид

¹ Орипов А. Қуёш бекати / Шеърлар, мақолалар, суҳбатлар, таржималар. – Тошкент: Шарқ, 2010. – Б.384.

² Даврон Х. Баҳордан бир кун олдин. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б.3.

воқеаларни эсга олади, қайд этади деган хулоса чиқмайди. У ўтмишга бугунги кун кишиси сифатида қарайди. Ўз замони билан олис тарих, кечаги кун ўртасида мустаҳкам боғлиқлик борлигини ҳис қилади. Ҳаётга теран қарайдиган ижодкор воқеликка ҳамиша шундай муносабатда бўлади.

Хуршид Даврон эрмак учун шеър битмайди. Шеър ёзиш унинг учун шунчаки кўнгил хушлиги эмас, ички эҳтиёжга айланган. Ички бир куч уни ёзишга ундайди. Шу боисдан у: «Шеърни оқ қоғозга ёзиб қўймайман», — дейди. У шеърни «дилини ёри-тадиган шам» деб атайди. «Адирдан майса униб чиққанидек, мендан шеър униб чиқади. Қуш дарахтга кўнганидек, шеър менга кўнади. Осмондан ёмғир томчилаб ёққанидек мендан шеър оқади. Қор заминни кўмганидек, шеър мени кўмади», — дейди. Шеър унинг учун нима эканини таърифлаганда ҳам: *«Най каби лабимга босаман уни,/ Эрк учун қиличдек қўлга оламан./ Шеър ёзган пайтимда Кўҳакка чиқиб/ Осмонга тикилган маҳзун боламан»*, — дея Ватани мустақил, озод эмаслигидан ўксинади.

Албатта, мавзу ўз-ўзича аҳамиятга эга эмас. Ижодкорнинг воқеликка субъектив ҳиссий муносабати ҳар қандай мавзуга таъсирчанлик бахш этади. Агар ижодкор янги фикр айтмаса, ҳодисанинг янги жиҳатига эътиборни тортмаса, энг долзарб мавзу ҳам жўн бўлиб қолади. Хуршид Даврон Ватан мавзусидаги шеърларида ҳам, бошқа мавзудаги асарларида ҳам воқеликка ўз муносабатини билдириб, унинг ҳали эътибор қилинмаган янги қиррасига диққатни жалб этади. Бу «Эрк гули» шеърда аниқ кўринади. Шоир мазорларда ўсган гулни «эрк гули» деб атайди. Чунки бу ерда элининг эрки, юртининг озодлиги учун курашиб, жон берганлар ётибди дейди. «Қодирийнинг сўнгги сурати» шеърда Хуршид Давроннинг ҳиссиёт орқали мушоҳада қиладиган шоир эканлиги аниқ англашилади. Улуғ адибнинг сўнгги суратига қараб, ўйга толади. «Ўткан кунлар»дай ўлмас асарни битган улуғ адибнинг юз-кўзида чексиз алам ва изтироб муҳрланиб қолгани, унинг қорачиғида ҳасрат ёнаётганини кўради. Узоқ тунлар сурат билан сўзсиз суҳбат куради. Шоир ва адиб сурати ўртасидаги дил суҳбати тугамайди. Шоир суратга қараб, шеър ўқиганида адиб ўйчан тинглайди. Шоир бу суҳбатдан бениҳоя мутаассир бўлади. Адиб ўзининг энг қадрдон кишиси эканини,

шоирнинг кечинмалари, изтиробларини ён-веридагилар эмас, айнан у тушуниши, ҳис қилишини англайди. Шунинг учун: *«Йўлларимда учраса хато,/ Қийнаб қўйса элим ҳасрати,/ Келиб сендан тилайман паноҳ,/ Қодирийнинг сўнгги сурати»*, – дейди.

Хуршид Давроннинг бошқа мавзудаги шеърларида ҳам тарихга шундай ҳурмат, ишонч билан қаралади. У ўтмишга назар соларкан, ундан ўзига керакли қувват олади. Тарихни тилга олганда, воқеаларни бирма-бир санаб, яшаб ўтган машҳур сиймолар номи, жасорати, хизматини ўқувчига эслатиб ўтирмайди. Тарихий мавзудаги аксарият асарларида улуғ шахсларнинг номи тилга олиниб, ўтмишдаги воқеаларга турли ишоралар қилинади. Абдулла Ориповнинг *«Ўзбекистон – Ватаним маним»*, Эркин Воҳидовнинг *«Ўзбегим»* шеърлари бунга мисол бўла олади. Қасида жанридаги ушбу шеърларда халқимиз тарихининг турли даврларига ўзига хос саёҳат қилинади. Тарихда ном қолдирган шахсларнинг фаолияти таъкидланади. Жуда машҳур мазкур шеърлар негизида халқимиз тарихидан ғурурланиш, аждодлардан фахрланиш ҳамда шундай халқнинг мустамлака эканидан изтиробга тушиш ҳисси туради. Шеър асосида мақтаниш, мадҳия турса, унинг таъсир кучи тезда сўнади. Турли байрам, тантанали тадбирлар муносабати билан мадҳия характеридаги шеърлар кўп битилади. Зарурат, буюртма билан ёзилган бундай шеърлар сал вақт ўтгач, эскириб, яроқсиз бўлиб қолган матоҳдай чиқитга чиқади. Агар шеър негизида шоирнинг изтироби турса, у қайси мавзуда бўлишидан қатъи назар, замонлар ўтса-да, таъсир кучини сақлаб қолади. Асосида ижодкор изтироби турган асар, қайси жанрда бўлмасин, ҳамиша янги бўлиб қолаверади, ҳеч қачон кишиларни бефарқ қолдирмайди. Қадимий халқ қўшиқлари, куйлари, адабиёт тарихи, санъат тарихи шундан далолат беради.

Хуршид Даврон ҳиссиёт орқали мушоҳада юритадиган ижодкор бўлгани боис барча мавзудаги шеърлари негизида ички изтироб ётади. У куз манзарасини ёнаётган гулханларга ўхшатади. Шеърда унинг воқеликни ички дард, изтироб билан кузатиши сезилади. Куз дардли ўйларни уйғотиб юборгани учун: *«Дарахтларда ловиллар гулхан,/ Юрагимда унинг тафти бор./ Боғчадаги хазонлар билан/ Учиб юрар кечаги баҳор./*

Мени ташлаб кетмоқчи дўстни/ Тўхтатмоқчи бўлгандай бу он./ Мен жимгина қўлим чўзаман/ Ёнаётган гулханлар томон», – дейди. Хазон – кузнинг рамзи. Чунки кузда дов-дарахт барглари, ўт-ўланлар сарғайиб, хазонга айланади. Бу пайтда япроқ сарғиш-қизғиш рангга киради. Япроқлари сарғиш-қизғиш дарахтлар ёнаётган гулханга ўхшайди. Хуршид Даврон бошқа шеърларида ҳам бир-бирига алоқадор тушунчалардан шу тарзда кенг фойдаланади. Шоир шеърларида кўпинча ҳодисаларига тасаввуридаги тушунчалар асосида ёндашади. У олов-гулхан билан куз фаслидаги дарахтлар япроғи ўртасида ўхшашлик кўради. Бошқа шоирлар сингари Хуршид Даврон ҳам шеърларида метафорадан кенг фойдаланади. «Метафора» юнонча сўз бўлиб, «кўчириш» деган маънони билдиради. Метафора нарса-ҳодисалар ўртасидаги ўхшашликка асосланади. Метафоранинг ўхшатишдан фарқи шундаки, унда ўхшатилаётган нарса тилга олинмаган ҳолда, унинг маъносини ўхшатиётган нарса билдириб туради. Ўхшатиш ёки ташбеҳ -дек, -дай қўшимчаларини қўшиш, *гўё, худди, янглиғ, бамисоли, каби, сингари, мисоли* сўзларини қўллаш орқали ҳосил қилинади. Баъзан ушбу воситаларсиз ҳам ташбеҳ яратилади. Масалан: умр – оқар дарё. Баъзан шеърларда метафора ва ўхшатиш – ташбеҳ ёнма-ён ҳам келади. Хуршид Давроннинг юқоридаги «Ёнаётган гулханлар» шеърида шу ҳолат кузатилади. Шеър: *«Кўз ўнгимда бепоён боғлар,/ Япроқларда тилларанг ғубор./ Яқинлашиб қолгандек тоғлар,/ Ҳаво шундай тиниқ, беғубор»,* – деб бошланади. Шеърнинг биринчи бандидаги иккинчи мисра («Япроқларда тилларанг ғубор»)да метафора, учинчи мисра («Яқинлашиб қолгандек тоғлар»)да ўхшатиш санъати қўлланган. «Дарахтларда ловиллар гулхан» мисраси ҳам метафорага аниқ мисол бўла олади. Шеърдаги «Туманларни қучоқлаган тонг» мисраси метафорадир. «Яширин ўхшатиш» деб таърифланадиган метафорада ижодкорнинг тасаввури миқёси, ундаги тушунчаларнинг уйғунлиги намоён бўлади.

«Самарқандда ойдин тун» шеърида: *«Арвоҳларнинг безовта туши –/ Чинорларни силкитган шамол»,* – дейилади. Ушбу метафорада шоирнинг ҳиссиёт, кечинмалари ифодаланади. Айни чоғда унда сўзларнинг кундалик мулоқотда сезил-

майдиган жиҳатлари кўринади. Ушбу сатрдаги сўзлар алоҳида ҳолида таъсирчанлик касб этмайди. Шеърда улар одатдаги сўзлашувда кўринмайдиган қирраларини намоён қилиб, турфа ҳиссиёт, кечинмалар уйғотади. Шоир ушбу шеърини: *«Мудроқ нигоҳ билан боқаман,/ Мозий ёди мени қилар маст./ Гўё дарё аро оқаман –/ Манзилимни ҳеч кимса билмас...»* деб тугатади. У тарихга бўлакча меҳр билан қарашини, ўтмиш билан боғлиқ нарс-ҳодисалар уни оҳанрабо каби ўзига тортишини шу тарзда таъкидлайди. Теварак-атрофда рўй бераётган адолатсизлик, ноҳақлик, бойлар, амалдорларнинг бебошлиги кишилар кўнглидан олижаноблик, эртанги кунга ишонч ҳисларини ситиб чиқаради. Бундай пайтда барчанинг қалб қандили ҳасад, алам, изтироб иллатларидан хира тортади. Одамлар фақат ўтмишга қараб тасалли олмоқчи бўлади.

Шоирнинг тарихга мурожаат қилган шеърлари марказида қайғуга чўмганча изтироб билан мушоҳада юритаётган ўйчан инсон образи туради. Юксак идеалларга интилган ижодкор асарларида шундай инсон образи кўринади. У ўтмишни ўрганишга, уни бугунги кун билан боғлашга интилади. *«Кетаман «Девонул луғотит турк»ка,/ Ҳасратим, қувончим олиб кетаман./ Мозийни бугунга, заминни кўкка,/ Қалбимни «Девонул луғотит турк»ка,/ Улай деб кетаман, бир кун етаман»,* – дейди. Кошғарий унга эшик очиб чиқади ва «Салом, набирам!» деб айтади. Шоир ушбу шеърларида бобопар руҳи ҳар бир кишига эзгу ишда мададкор бўлиши, тарих халқни руҳлантиришини шу тарзда таъкидлайди. Хуршид Давроннинг шеърларида қалб, юрак, кўксим, ҳижрон, қон, тош, дарахт, қуёш, ҳаёт каби сўзлар фаол қўлланади. Ушбу шеърда ҳам: *«Қалбимни «Девонул луғотит турк»ка улайман», «Қора кўк чодирин сўз ила тилиб,/ Манграйган чақмоқни оламан юлиб,/ Кўксимга тилмочдек уни тақаман»,* – дейилади. «Манграйган» «Девонул луғотит турк»даги сўз. «Чақнаган» маъносини англатади. «Қора» сўзи ушбу ўринда «катта» маъносини билдиради. «Қора кўк чодирин» деганда «бепоён осмон» назарда тутилади. Шоир осмонни сўз билан тилмоқни, шу пайт чақнаган чақинни кўкси – юрагига тилмоч, яъни таржимон қилишни истайди. У Маҳмуд Кошғарийнинг «Девонул луғотит турк» асари биз учун беқиёс аҳамиятга эга эка-

нини шу тарзда таъкидлайди. Ушбу қадимий луғат сўзда давр яшашини кўрсатади. Сўзлар ҳам худди одамлар каби яшаб ўтади – туғилади ва ўлади. Улар мана шу ораликда халқнинг ҳаёти-ни ҳаракатлантириб, уни тарихга муҳрлайди. Сўзларнинг луғатлардаги изоҳисиз тарихни тўлиқ тушуниб бўлмайди. Луғатлар мозийни бугун билан боғлайди. Улар одамларни аجدодларининг қувончи, дард, ҳасрати билан яқиндан таништиради. Луғатлар билан танишганда ҳар бир одам нафақат ўтмишдан хабардор бўлади, балки ўзининг кўп ҳолларини ҳам билиб олади.

Ҳар бир киши тарих билан танишаётганида изтиробга тушади. Лекин унинг кўнглида эзгу ҳис-туйғулар уйғонади. Чунки одам ёлғизлик, шафқатсизлик, жоҳиллик қолдирган асоратларни кўрганида зўрлик, зулм инсон шаънига ярашмайдиган жирканч иш эканини англайди. Хуршид Даврон Маҳмуд Кошғарий, Бибихоним каби тарихий сиймолар, Абдулла Қодирий, Мақсуд Шайхзода, Миртемир сингари улуғ ижодкорлар тўғрисидаги шеърларида эркисиз эл ҳасратини ифода қилади. Мустамлака элнинг аҳволи уни изтиробга солади. Шунинг учун тарихга мурожаат қилиб, эл-юрт дарди билан яшаб ўтган улуғ сиймоларга ҳасрат қилади. Чунки ўзини улар билан руҳан яқин ҳис этади. Кишилар ёнма-ён яшаши, лекин бир-бирини тушунмаслиги мумкин. Қарама-қаршилик, низо, можаролар бир-бирини тушунишни истамасликдан келиб чиқади. Аммо турли даврда, бир-биридан жуда узоқда яшаган кишилар баъзан қадрдон бўлиб қолади. Ижодкор ўзига руҳан яқин инсонни топиш мақсадида тарихни ўрганади. Улар замондошларида тополмаган ўзлари истаган хислатни ўтмишда яшаб ўтган сиймоларда кўради. Хуршид Давроннинг тарихий сиймоларга бағишланган шеърларида унинг шундай истаги аёнлашади. Шу боисдан ён-веридаги одамларга мурожаат қилмай, Қодирий суратидан паноҳ тилайди. Замондошлари эмас, Маҳмуд Кошғарий уни «Салом, набирам!» дея кутиб олганини айтади. Унга Ҳожи Абдулазизнинг қўшиқлари юрак байти, сўзлари фарёди бўлиб туюлади. Шоир назарида бу ҳофиз «Ушшоқ»ни ижро этганида асрлар бўйи осмонга бўй чўзиб турган минорлар қалқиб, қадимий чинорлар бир-бирининг кўксига бош қўяди, Гўри Амир даҳмасидаги оппоқ тош ўкириб, унинг остида ётган Мирзо Улуғбекнинг кўзида ёш

қалқади. Бу қўшиқ янграганида мойчечаклар сарғайиб, уларнинг баргида тошларнинг кўз ёши сирғалади, ҳаво дардга қорилади, Шохизиндадаги қирқ зина қирққа бўлиниб, қўшиқнинг пардаларига айланади. «О, Ҳожи бобо саси нақадар ғамгин, маҳзун», – дейди шоир. Ушбу сатрда шеърнинг мундарижаси мужассамлашди. Бу мисра турли талқинларга имкон беради. Уни инсон ҳаёти азоб-уқубатларга тўла деган маънода ҳам, бу ғамгинлик, маҳзунлик сабаби юрт мустамлакада экани билан боғлиқ деб ҳам тушуниш мумкин.

Сўз нафақат маънони, балки инсоннинг кайфияти, руҳий ҳолатини ифодалайди. Ҳожи Абдулазиз сингари улуғ ҳофизлар ўз қўшиқларида сўзларнинг мана шу қирраларини очиб беради. Уларнинг қўшиқларида сўзлар одатдагидан бошқача оҳанг касб этади. Бу оҳангларда аввал сезилмаган маънолар намоён бўлади. Шу боис бу қўшиқлар тингловчиларни ўз оғушига олади. Улар ўзларида кутилмаган ҳолатни ҳис қилишади ва кўнгилларида эзгу кечинмалар туғилади. Шоир Ҳожи Абдулазиз куйлаган «Ушшоқ»ни тинглаганида оҳанглар билан ёвshan ҳиди орасида боғлиқлик борлигини сезади. Бу алоқадорлик шоирнинг фавқуллодда топилмаси саналади. «Расадхона шаҳардан қирлар томон югурар/ Ва унинг нафасига ёвshanнинг ҳиди урар» сатрлари «Ҳожи Абдулазиз ҳақида қўшиқ» шеърининг авж нуқтаси бўлиб кўринади.

Ижодкорнинг таъсирчан қалбида теварак-атрофдаги барча нарса акс садо беради. Кимнингдир бехосдан айтган сўзи, нота ниш кишининг овози, нигоҳи, дарахт танасида кўрина бошлаган куртак, ҳавода учиб юрган биргина барг, кўлмақда кўринган нур, осмондаги олис юлдузлар шуъласи, ҳаётда юз берадиган турли воқеалар, ўтмишдан қолган харобалар, осори атиқалар ижодкор қалбида турфа хил фикр уйғотади. У ўзи кўрган, эшитган ҳар бир ҳодисадан таъсирланади. Хуршид Давроннинг шеърлари ҳам шундан далолат беради. Уларда шоирнинг кўрган, кузатганлари ифодаланади. Шоир шеърларида ифодаланган фикрни, улардаги образли ифодаларни йиллар давомида зарралаб тўплагани сезилади. Чунки у шеърларида турли тушунчалар, ҳодисаларни яхлит бирлаштиради. Масалан, «Эриб кетар хира туманлар» шеърида туман, ялпиз, осмон, кўз, қайрағоч гули,

туш, оқшом, майса, адир, шамол, томдаги тўсин, олча, дераза, юрак, сабза ўт, шабнам, Ватан, ер ости, жангчи ҳақида сўз кетади. Шоир ўз ҳолида бир-бирига алоқасиз бу тушунчалар ўртасида мустаҳкам боғлиқлик борлигини жуда ишонарли ифодалаб беради. Муталаа қилаётганда, тинглаётганда киши шеърдаги тушунчалар бир-бирига мутлақо яқин эмаслиги хусусида ўйлаб ўтирмайди. Бу унинг хаёлига ҳам келмайди. Чунки шоир шеърда ҳар бири ўзича бир дунё ҳодисаларни бир бутун қилиб, тасаввурда ғаройиб яхлит манзара ҳосил қилади. У бундай дейди: *«Эриб кетар хира туманлар,/ Капалакдек уйғонар ялпиз,/ Осмон дарё бўлиб туюлар,/ Ўтлар узра чопқиллайди кўз./ Қайрағочнинг гули – митти жон –/ Жаранглайди – таралар атир./ Ва тушларга кирар бу оқшом/ Майсаларни қучоқлаб адир./ Шамол елар эркин, қутуриб,/ Қурий бошлар томлар тўсини./ Гуллаётган олчани кўриб,/ Деразалар очар кўксини./ Ёритганча то юрак ичин/ Сабза ўтлар шабнамга қонар./ Ватанини соғинмоқ учун/ Ер остида жангчи уйғонар»*. Кўриниб турибдики, шеърда ўхшатиш, метафора, жонлантириш каби санъатлар бир-бирига боғланиб келади. Шоир улар воситасида алоқасиз тушунча, ҳодисаларни узвий бирлаштиришга зоришади.

Бадиий санъатлар фикрни таъсирчан ифодалаш имконини беради. Ижодкорлар шўро даврида улардан фикрни пардалаш мақсадида фойдаланишган. Чунки шўро даврида эрк, озодлик тўғрисида тўғридан-тўғри гапиришга йўл қўйилмаган. Ҳатто, оддий хабарлар ҳам цензор назоратидан ўтказилгач, эълон қилинган. Цензура ходимлари ҳар бир сўз нимага ишора эканига эътибор беришган. Шўро даврида адабиёт ва санъат асарларининг, тарих, фалсафа каби фанлардаги тадқиқотларнинг ҳам дастлаб мафкуравий жиҳатига қаралган. Шўро мафкурасида мос келмайдиган ҳар қандай қараш тақиқланган. Асарларнинг тақдири маъмурий тарзда ҳал қилинган. Мана шундай мустабид замонда ҳам ижодкорлар ўзларининг эрк, озодлик тўғрисидаги истакларини билдиришга интилишган. Бунда уларга бадиий санъатлар қўл келган. Хуршид Даврон тарихга эътибор қаратиш орқали ўқувчилар онгини ёритишга ҳаракат қилган. Шу мақсадда ўтмиш воқеа-ҳодисаларини чиройли ташбеҳ, метафора, жонлантиришлар орқали ифодалаган. «Ботир Намоз ўлими»

шеърда: *«Даҳшат сочиб таралар қоннинг алвон садоси./ Димоқларга урилар ёвшангуллар нидоси»*, – дейилган. Шоир фожеийликни таъкидлаш учун табиат манзарасини метафоралар (Қоннинг алвон садоси, ёвшангуллар нидоси) асосида чизган. Дарахт, ёвшан Хуршид Даврон шеърларида фаол қўлланадиган образлар сирасига киради. Шоир юрт озодлиги, эли эрки учун курашганларни шу тупроқнинг ёвшани ҳам ардоқлайди; уларга ҳалокат яқинлашаётганда далада ўсадиган ёввойи ёвшанлар ҳидимиз димоқларга нидо бўлиб урилсин деб бўлакча бўй таратади дейди. Табиатга, ундаги дов-дарахт, ўсимликларга меҳр қўймаган киши бу ҳолатни пайқамайди. Шоир эса борлиқдаги унсурларга ич-ичидан яқинлашади ва ундаги энг майда нарсалар билан кишилар орасидаги боғлиқликни кўра олади. У тунда ўзини дарахтга айлангандек ҳис қилади: *«Мен дарахтга айландим тунда/ Ва аксимни кўрдим осмонда./ Юлдузларни шохимга ўраб/ Боқдим: наво оқди ялтираб./ Капалакдай ухлади дунё./ Ухламади мен каби дарё./ Мен дарахтга айландим тунда –/ Тонгга қараб ўсди шохларим»*. Албатта, дарахт шеъриятда кўп таъриф-тавсиф этилади. Бу образга қадимдан мурожаат қилиб келинади. Хуршид Даврон мулоҳазалари кишини бефарқ қолдирмайди. Албатта, улар инсонларга турлича таъсир этади ва беихтиёр саволлар туғдиради. Бу саволларга ҳар ким ўз ичида ўзича жавоб беради. Жавоблар эса навбатдаги саволларни келтириб чиқаради. Шу тарзда киши ўз-ўзи билан мулоқот-мунозарага киришади. Ижодкорнинг мулоҳазалари эътибор тортганида, саволлар туғдирганида аҳамият касб этади. Шоирнинг қалбини безовта қилган саволлар бошқаларнинг ҳам қалбида ғалаён ҳосил қилади. Кишининг кўнглида тўнғиб ётган туйғулар титроққа тушади.

Кечаги кун – ўтган. Уни ортга қайтариб бўлмайди. Эртанги кун мавҳум. Унга етиш-етмаслик инсоннинг хоҳиш истагига боғлиқ эмас. Одамнинг ихтиёрида фақат бугунги кун туради. Киши бугунги куннинг аҳамиятини ўтган кун ҳақида ўйлаганда англайди. Одамлар шунинг учун тарихга қизиқишади. Ўтмишини унутганлар бугунги кунининг қадрини билмайди. Хуршид Даврон ҳам: *«Мен мозийга тикилдим узоқ –/ Келажакни англамоқ учун»*, – дейди. Чунки одам ўтган кунлари ҳақида ўйлаганида, қадимий

обидаларга қараганида, кўхна буюм-ашёларни кўрганида кўнглида турли кечинмалар кечади. Ўзи билан савол-жавоб қилади. Шу аснода ҳаёт ҳақида аввал англамаган ҳақиқатларини билиб олади. Хуршид Даврон аجدодлардан қолган битикларни ўқиганида ҳаёлида ўша замон одамлари, жангу жадаллар жонланади. Ёғий отган найзадан кўкси тешилган боболарини кўради ва юрагида оғриқ ҳис қилиб, инграб юборади. Шоир шеърларида «Девонул луғотит турк»ни кўп мутолаа қилишини маълум қилади. Бу китобни ўқиётганида гоҳ ҳасратга ботади, гоҳ қувониб кетади. Ўшанда уйининг деразаси Алпомишнинг совутидай ялтирайди. Остонаси олдидан алп йигитлар оқ отда ерни титратиб ўтади. Манжанақлар харсанг отаётганини кўради. Китоб уни ўтган олис замонларга элтади. Шоир иккита шеърида «Девонул луғотит турк»ни ўқиётиб Маҳмуд Кошғарийни ҳаёлан кўргандай бўлганини қайд қилади. У аجدодлар ва авлодлар ўртасида ўзаро боғлиқлик борлигини шу тарзда таъкидлайди. Чиндан ҳам кишилар ота-боболари қолдирган моддий-маънавий меросдан фойдаланади. Одамларнинг ҳаёти негизида аجدодлар мероси туради. Хусусан, асрий тажрибаларни мужассамлаштирган мақол, қўшиқлар, афсона, ривоятлар кишиларга маънавий мадад, руҳий қувват бериб, ҳаётга интилиши, эзгуликка ишонч ҳисларини уйғотади. Хуршид Давроннинг Маҳмуд Кошғарий, Алишер Навоий, Бобур, Машраб, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ойбек, Миртемир, Мақсуд Шайхзода, Намоз ботир каби сиймоларга бағишланган шеърларида аслида Ватан ва тарих тўғрисида фикр юритилади. Шоир Самарқанднинг ойдин тунисида, Афросиёб харобаларида, Бибиҳоним даҳмасида, Ҳожи Абдулазиз қўшиқларида ҳам Ватан ўтмиши, бугунги куни ва келажагини кўради.

«Ойбек» шеъри алоҳида эътиборни тортади. Унда Хуршид Давроннинг Ойбекка эҳтироми ифодаланади. Шеър, дostonлари, роман, таржима, мақолалари билан ўзбек адабиёти ривожига улкан ҳисса қўшган Ойбек мустабид замонда кўп азият чекса-да, инсонлик шаънига гард юқтирмаган. Ўша даврда кўп ижодкорлар сиёсат зугумига дош беролмасдан иввогарона ишларга бош қўшган. Хуршид Даврон Ойбекнинг шеърларини таърифлайди. Унинг шеърлари – нигоҳ. Бу нигоҳ сирларга тўла. Майса нима экани изоҳлаб бўлмаганидек, Ойбек шеърларини

ҳам тўла шарҳлаб бўлмайди. Чунки Ойбек майсалар орасидаги тош, дарахтлар устида чарақлаган қуёшни шарафлаган. Тош ўз-ўзича эмас, балки бу олам гўзаллигидан ҳайратланиб ёрилиб кетган. Осмондаги қуёшнинг нури энг майда жонзот – чумолининг кўзигача етган. Чиндан чумоли инига кириб кетади. Қуёш чиқишидан ботишигача тинимсиз ҳаракат қилади. Кейинги бандда Ойбек шеърни ёввойи узумзор оралаб бирдан ёруғликка чиққан ирмоққа ўхшатилади. Ёввойи узумзордан ўтган ирмоқ ток барглари қуюқлигидан кўринмайди. Ёруғликда қуёш нуридан ялтираган ирмоқни кўрганда киши беихтиёр севиниб кетади. Ойбек шеърлари ҳам табиатни чиройли таърифлаши билан кўнгилга ёруғлик олиб киради. Навбатдаги бандда Ойбек шеърлари қари толга қиёсланади. Тол дастлаб тик ўсади, унинг силлиқ танаси чиройли кўринади. Йиллар ўтиши билан танаси қинғир-қийшиқ, пўстлоғи ғадир-будир бўлиб қолади. Ойбек ҳам кўп воқеаларни кўриб, кечириб, жисмонан-руҳан азобланиб толиққан. Аммо дарди, ҳасратини баён этиб, бошқаларни безовта қилмаган. Қувончини ҳам, аламини ҳам тилига чиқармай, кўзига жойлаган.

Иккита тўртликдан иборат иккинчи қисмда дастлаб ўтмишда шоирлар жўшқин ҳис-туйғулар ифодалангани учун шеърни «қуш тили» дейишгани эслатилади. Сўнгра Ойбек шеърни «юлдуз киприги» дея таърифлагани таъкидланади ва: «Ойбек – Ўзбекистоннинг киприги эди», – дейилади. Яъни Ўзбекистон кўзга, Ойбек унинг кипригига ўхшатилади. Аёнки, киприк кўзни чанг, ғубор, кучли ёруғлик ва бошқалардан ҳимоя этишга хизмат қилади. Ойбек ҳам бутун умрини юрти, халқига бағишлаган. Шеър: *«Сўнғи дам бошида сўнаркан осмон, / Шоир кўзларини берди осмонга»*, – деб тугалланади. Ойбекнинг суратларига қараган киши унинг кўзлари маънодор ва катта эканини пайқайди. Шеърда Ойбекнинг кўзлари беғубор, катта осмонга ўхшатилади. Бу чиройли топилма Ойбекнинг жисмига ҳам, ҳаёт йулига ҳам жуда мос келади. Хуршид Даврон бошқа шеърларида ҳам ҳодисанинг ўзига хос жиҳатини белгилайдиган характерли деталларга эътибор қаратади ва уларни ҳис-туйғулари орқали нурлантиради. Ойбекнинг кўзлари катта, чақноқ экани суратларида ҳам билинади. Лекин «Ойбек» шеърида улар улкан шоирнинг теран

маъноли сатрлари билан боғлиқ тарзда жуда таъсирчан таърифланади. Бошқа шоирлар Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ойбек, Миртемир, Мақсуд Шайхзода, Усмон Носир, Миркарим Осим сингари улуғ ижодкорларга бағишлаб шеърлар ёзишган. Аммо Хуршид Давроннинг улар ҳақидаги битиклари алоҳида ажралиб туради. Шоир ушбу шеърларда ҳам шу шахсларнинг характери, ижодий фаолияти билан боғлиқ ўзига хос жиҳатни муҳим деталга жамлаб, жуда таъсирчан таърифлайди. Хуршид Даврон синчков, зукко бўлгани боис Ойбекнинг «Шеър — юлдуз киприги» деган чиройли таърифини топган. У кўпчиликка маълум бўлмаган ушбу таърифни кучайтириб, ундан «Ойбек»нинг авж нуқтасини ҳосил қилган. «Баҳордан бир кун олдин» муаллифи ўтмиш ҳодисаларига, бугунги кун воқелигига ана шундай нигоҳ билан қарайди ва кўпчилик назарида арзимас, майда туюладиган нарсалар теран ҳақиқатларни яшириб турганига ишора қилади.

«Ватан ҳақида етти ривоят»да ҳам шоир ижодига хос шу хусусият кўринади. Унда алоҳида ривоятлар нақл қилинса-да, Ватан тушунчаси уларни ўзаро бирлаштириб туради. Биринчи ривоятда дунёнинг ярмини эгаллаган Доронинг улкан лашкар билан ўзгалар юртини босиб олишга бориши, кўчманчи халқ эса саҳрога ичкарилаб кетавергани, Доро бу қавмга мақсадини маълум қилишга чопар йўллагани, кўчманчилар шоҳи босқинчилар лашкаридан қўрқмаслиги, аввал қандай яшаган бўлса, ҳозир ҳам шундай: кўчиб, чорвасини боқиб, ов қилиб юргани, чунки уларда душманлардан ҳимоя қилиш керак бўлган шаҳар, қишлоқлар йўқлиги, дашт кўчманчиларнинг уйи экани, у ерда бир мазор борлиги, душман ундаги қабрга тегинса, даштликлар ғазабга келиши, унгача Доро қўшинларига қарши чиқмаслигини билдиради. Доро бу гапни эшитгач, мазорини шу даражада муқаддас билган кўчманчиларни бўйсундириб бўлмаслигини тушуниб етгани баён этилади. Шеърда мазор кишилар учун Ватаннинг бир парчаси экани, аجدодлар ётган маскан ҳам авлодларни асраши таъкидланади. Энг муҳими, шоир форс шоҳи Дорони ҳам, даштликлар шоҳини ҳам донишманд инсон сифатида кўрсатади.

«Бобопар мазори» шеърида шоҳлар образи ноанъанавий талқин этилган. Чунки адабиётда Доро, Кир сингари ҳукмдорлар

образи́ни ёвуз, шафқатсиз босқинчи сифатида гавдалантириш анъанага айлантирилган. Хуршид Даврон Доро ва даштликлар шоҳининг мазорга муносабатини билдириш орқали уларнинг ўзига хос, янгича образини яратган.

«Бир парча ер» шеърисида бир ҳукмдорнинг душманлари уруш бошлаш учун баҳона ахтариб, оти, хотинини беришни талаб қилганда, буни бажаргани, аммо ўн икки ой бир томчи ёмғир тушмайдиган, гиёҳ ўсмайдиган бир парча ерни талаб қилишганида тоқат қилолмай, душман устига ҳужум бошлагани, душманнинг очкўз ҳоқони эса ўз лашкари билан кўрқиб қочгани нақл қилиниб: *«Ватан ишқи доимо ҳақ! Неча замон ўтсаям./ Аждодимиз бу халқ./ Намунадир бизга ҳам!»*, — деб хулоса чиқарилади. Учинчи ривоят Ватан тупроғи қудрати тўғрисида. Унда нақл қилинишича, Эрон шоҳи қўшни юртни босиб олгач, кунларини байрам қилиб ўтказди. Аммо тез орада мустамлака ўлкада исёнга тайёргарлик кўрилатгани хабари етади. Эрон шоҳи вазирларини чақириб, бунга қарши чора топишни талаб қилади. Бош вазир нима бўлатганини қўшни юрт шоҳининг ўзидан билиб олиш ва шунга қараб иш тутиш зарурлиги, бунинг учун Эрон шоҳи саройидаги боғ майдонининг ярмини қўшни юртдан келтирилган тупроқ билан қоплаш ҳамда исёнга тайёргарлик кўраётган ўлка ҳукмдорини бу ерга чақириб кераклигини айтади. Эрон шоҳи у барибир рост гапни айтмайди-ку деса, вазир қўшни ўлка ҳукмдори боғдаги юрти тупроғига қадам қўйганда дилидагини очиқ айтади дейди. Эрон шоҳи вазир айтгандай тайёргарликдан сўнг қўшни юрт ҳукмдорини саройига чақиртиради. У Эрон шоҳига таъзим қилиб, этагини ўпади. Доим унинг гапларини маъқуллаб туради. Эрон шоҳи бундай ҳукмдорни кўриб, унинг халқи исёнга журъат этмайди деб ўйлайди. Вазирнинг гапини эслаб, қўшни ҳукмдорни боққа бошлайди. У итоатгўйлик билан бош эгиб кета бошлайди. Аммо боғнинг ярмидан ўтганда қўшни юрт ҳукмдори қаддини тик тутиб, унинг халқи босқинчиларга қул бўлмаслиги, жанг қилиб, душманларини мағлуб этишини айтади. Шунда Эрон шоҳи эгилиб, боққа тўшалган қўшни юрт тупроғини қўлига олади ва ҳар қандай қудрат юрт меҳри олдида ожизлигини тушуниб етади. Шеърнинг: *«Англади юрт меҳри уйғоқ/ Дилни енгиб бўлмайди./ Ҳатто бошин олсанг ҳамки./ У барибир ўл-*

*майди./ Шунн йўлаб вужудини/ Қучар армон титроғи,/ Қандай
букк кучдир ахир,/ Она Ватан тупроғи», – ўринларида қадимий
ривоят янги талқин этилгани яққол сезилади.*

«Лола гулли пиёла» шеъри Бобурнинг Ҳиндистондаги ҳаёти билан боғлиқ. Унда шоҳ Бобурнинг туғилган юртини соғиниб қийналгани таъсирчан нақл қилинади. Бунинг учун «Лола гулли пиёла» деталдан фойдаланилади. Бобур тоғу тахтдан кўнгли совиб, беҳаловат бўлиб қолганида атрофидагилар чора тополмай ташвишга тушишади. Иттифоқо, бенгаллик бир донишманд чолнинг бир кафт тупроққа қараб фол очиши хабари келади. Бенгаллик чолга мурожаат қилишса, донишманд Бобурни туғилган юрти хокидан ясалган, сиртига етти дон лола тасвири туширилган пиёла таъқиб этаётганини айтади. Кекса бек буни эшитиб: «О, Туркистон, муқаддас диёр!», – деб йиғлаб юборади. Чунки у Самарқанддан келган карвондан шундай пиёлани сотиб олиб, Бобурга берганини эслайди. Бошқа беклар билан маслаҳатлашиб, пиёлани шаҳар четига элиб, майда синдириб кўмади. Шундан сўнг Бобур соғайиб, ишини давом эттиради. Унга содиқ беклар эса ҳаловатидан айрилади. Чунки пиёла кўмилган жойда шом пайтида гулхандай бўлиб етти лола кўринаверади.

«Ватан меҳри» шеърида яқин ўтмиш – рус босқини билан боғлиқ воқеалар ҳикоя қилинади. Бу тарихий асосларга эга. Шеърда Кауфман рус босқинчиларига исёнкор Бобонни тутиб келтиришни буюради. Бобон ва унинг ёвқур йигитлари тутқич бермайди. Кутилмаган босқинчи рус аскарига хужум қилиб, тоғлар орасига беркинади. Аскарлар тоғ ҳудудини яхши биладиган кекса чол ва неварасини Кауфманнинг ҳузурига келтириб, шулар Бобон қаерга яширинганини билишади дейишади. Чол Кауфманга: «Мен Бобонни топиб бераман. Лекин аввал неварамнинг оёқ-қўлини боғлаб, тоғдан пастга ташланглар», – дейди. Рус аскарлари чолнинг айтганини қилишади. Чол эса Кауфманга «Неварам қийноққа дош беролмасдан Бобоннинг қаерда эканлигини айтиши мумкин эди. Мен эса Бобонни қаердан топиш мумкинлигини айтмайман. Ўлдирсанг, ўлдир» деб туриб олади. Шеърда бу воқеа баёнидан кейин: «Аммо унут чолнинг номи,/ Унут бола номи ҳам./ Ўч олинмай тошга дўниб/ Ётар

улар қони ҳам. / Бу қон фақат баҳор чоғи/ Униб чиқар гул бўлиб/
 Ва сўроқлар: «Ахир қандоқ/ Яшаяпсиз кул бўлиб?!»./... Бақир-
 саям тол барглари/ Айлантириб тилларга,/ Бу сас етмас
 музлаб ётган/ Ўчдан холи дилларга...», – деб хулоса чиқари-
 лади. «Ватан меҳри» 1989 йилда битилгани эътиборга олинса,
 шеърда кўзда тутилган мақсад кишиларда эрк ҳиссини уйғотиш,
 Ватан озод бўлишини исташ экани аёнлашади.

«Туз ҳақи» шеърида чоҳ кавлаб, хазинага тушган ўғрининг
 қоронғида ялтираган нарсани олмос-зумрад бўлса керак деб
 ялаб кўргани, туз экани аён бўлгач, ҳеч нарсани олмасдан чиқиб
 кетгани, ўғрининг бу ишидан шоҳ ҳайрон қолиб, ҳузуримга келиб
 сабабини айтса, гуноҳидан кечаман дегани, ўғри шоҳ ҳузурига
 келиб, бу ердан туз тотганим учун ҳеч нарса олмасдан кетдим
 дегани, шоҳ унинг мардлигига қойил қолиб яқин мулозим қилиб
 олгани баён этилиб, асосий муддаога ўтилади. «1989 йил» са-
 наси қўйилган мазкур шеърда шўро даврида ўзбек замини бой-
 ликлари талаб кетилгани, халқнинг оғир меҳнат қилиб яшаши
 эътиборга олинмай, Ўзбекистондагилар фаровон яшайди деб
 маломат қилингани, бу тузни еб тузлуғига тупуриш экани таъ-
 кидланади.

«Ота қабри» «Ватан ҳақида етти ривоят»нинг сўнггиси бў-
 либ, унда уч ўғилнинг ота меросини эгаллаш йўлида қилган
 иши баён этилади. Айтилишича, ўлими яқинлашган қария уч
 ўғлини чақириб, мен оламдан ўтгач, қози ҳузурига борсангиз,
 у қайси бирингиз меросхўр эканингизни маълум қилади дейди.
 Чол дунёдан кўз юмгач, уч ўғил қозининг олдида боришади. Қози
 уларга тоғдаги ғорда бир қария яшайди. Ўша сизларга қайси
 бирингиз меросхўр эканингизни айтади дейди. Ўғиллар ғордаги
 чолга бориб учрашади. Чол уларга: «Отангиз тутуриқсиз экан.
 Меросхўри ким эканини айтмасдан ўлиб кетгани учун унинг
 мазорини бузинглар», – дейди. Катта ва ўртанча ўғил меросни
 эгаллаш мақсадида отаси қабрини бузмоқчи бўлишади. Кенжа
 ўғил эса бунга йўл қўймайди. Ўғиллар чол ҳузурига қайтиша-
 ди. Чол уларга қабрни бузишни сизларни синаш учун айтган-
 дим: «Сиз икки журканч ўғил/ Қайтмадингиз бу ишдан –/ Энг
 оғир гуноҳ бўлмиш/ Ота қабрин бузишдан», – дейди ва кенжа
 ўғил меросга муносиблигини билдиради. Мустақилликка эри-

шилмасдан аввал битилган ушбу шеърда ҳам қадимий ривоят нақлини тугатгач, шоир ўқувчиларга: *«Бизлар қайси ўғилмиз,/ Айтгин, замондош ўртоқ,/ Тўнғичми, ўртанчами,/ Ё кенжами – ўйлаб боқ?!»*, – деган савол беради. Шу ўринда муаллифнинг мақсади аён бўлади. У кўҳна ривоятларни нақл қилиш орқали мустамлака бўлиб яшашга кўниккан кишилар қалбида эрк, озодликка интилиш истагини уйғотмоқчи бўлади. Шоирнинг ана шу нияти «Ватан ҳақида етти ривоят»ни бирлаштириб туради. Хуршид Даврон ривоятлар сюжетини баён этиш билан чекланмайди. У воқеаларни ўз замонига боғлаб, замондошларига муурожаат қилади. Ўтмишда кечган ҳодисалар бугунги ва эртанги кунга ҳам дахлдор экани, уларда теран ҳикмат мужассамлигига эътибор қаратади. Таъсирчан тилда баён этилган ривоятлар ва улардан чиқарилган хулосалар юракка бориб етади. Янги-ча теран талқинлар шундай таъсирчанликни келтириб чиқаради. «Ватан ҳақидаги етти ривоят»нинг аҳамияти шундаки, Хуршид Даврон унда ўтмиш воқеаларининг эътибор қилинмаган энг муҳим жиҳатларини топиб, уларга янги мазмун, ҳаёт бахш этган. Шоир воқеликни содда, аниқ, тушунарли ифодалаган. У бошқа мавзудаги шеърларида ҳам сўзларни саралаб, нозик ҳис қилиб қўплайди.

Умуман, Хуршид Даврон ижодида тарихий мавзу кенг ўрин эгаллайди. У шеърӣй, насрий асарларида тарихий воқеликни ўз замони билан боғлайди, ўтмиш ҳодисаларига бугунги куннинг илғор зиёлиси нигоҳи билан қарайди. Хуршид Даврон асарлари бошқа ижодкорларнинг шеър, қиссаларидан айнаи жиҳати билан фарқланади. У ҳодисаларнинг моҳиятини очишга, уларнинг янги жиҳатларига эътибор қаратишга интилади, воқеликка эҳтирос билан муносабат билдиради. Шеърлари негизда ички изтироб ётса-да, ҳиссиётга берилмайди. Унинг изтиробиди ҳиссиёт мушоҳада билан бирлашиб кетади. Шоир ҳодисалар тўғрисида оҳисталик билан сўз бошлаб, жиддий мушоҳадага ўтади ва эҳтирос-ла хулоса чиқаради. Бу унинг шеърларига ўзига хос таъсирчанлик бағишлайди. Шоир тарихга дахлдор нарс-а-ҳодисаларни мушоҳада юритиш, мулоҳаза айтиш учун зарурий восита қилиб олади. Шеърлари замондошларига қаратилгани яққол билиниб туради. Хуршид Даврон кўпинча мақсадини

яширмасдан, очиқча мурожаат қилади. Шеърлари жиддий фикр билан якунланади. Улардаги хулоса ўткирлигидан портлаш рўй беради гўё. Шоир айтиши зарур фикрни барчага тушунарли тарзда ифодалайди. Бунинг учун энг муносиб сўзларни топа билади.

Хуршид Даврон шеърларидаги образлар, ташбеҳ, метафоралар воқеликнинг ўзидан олинган, сунъий тарзда тўқилмаган. Уларнинг аксарияти ўтмиш билан боғлиқ. Албатта, Хуршид Даврон шеъриятда янги шакл, йўналиш яратган эмас. Янги шакллар узоқ замонлар мобайнида тайёрланади. У ҳис-туйғу, кечинмаларини Ойбек, Абдулла Орипов каби шоирлар ижод қилган шаклда ифода этади. Образларида ҳам сўз санъатининг моҳир намояндалари асарларидан ижодий таъсирланиш сезилади. Баъзи шоирларнинг шеърларида айрим сўзлар апоҳида ажралиб туради. Улар кўпинча шевага хос ёки архаик сўз бўлади. Шеърда айна сўзга урғу берилади. Хуршид Даврон ижодида эса бундай ҳолат кузатилмайди. Унинг сўзлари мантиқан боғланиб, асосий мақсадни ифодалашга хизмат қилади. Шоирнинг Ватанга чексиз муҳаббат, халқига адоқсиз меҳридан пайдо бўлган шеърларида ҳар бир сўз ўз ўрнида тургани аниқ билинади, ортиқча, тасодифий сўзлар кўринмайди. Бу ижодкорнинг ўзига хос маҳоратидан далолат.

ДОСТОНЛАРДА ДИЛ ДАРДИ

XX аср 70-йиллар ўзбек адабиётига бир гуруҳ ёш шоир, ёзувчилар кириб келишди. Уларнинг журналларда эълон қилинган илк шеър, достон, ҳикоя, қиссалари ўқувчиларга, айтиш мумкинки, бир қадар янгилик бўлиб туюлди. Чунки улар мавзулари, услуби, ҳаёт ҳодисаларини гавдалантириши ва талқин қилиши жиҳатидан аввалги асарлардан анча фарқланарди. Ҳозирда машҳур шоир сифатида танилган Усмон Азим, Хуршид Даврон, Шавкат Раҳмон, Муҳаммад Раҳмон каби ўнлаб ижодкорларнинг илк шеърлари 70-йилларда босилиб чиққан. Икром Отамурод шу ижодкорлар авлодига мансуб шоирдир. Бу авлод шеъриятида Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов анъаналарини давом эттирди. Уларнинг ижодида ҳаёт ҳақиқати, кишилар қалбидаги дард, изтироб очиқ ифодаланди. Бу авлод мавжуд мустабид тузумни шарафлаш, мақташдан тамоман холи эди. Аксинча, улар миллатнинг топталган тарихи, оёқ ости қилинган қадриятлари, тили, адабиётини тиклаш, уларнинг ҳақиқий қимматини кўрсатиш зурурлигини таъкидладилар. Уларда мустампакачиликка нафрат, мустабид тузумга қарши исён руҳи мавжуд эди. Усмон Азим, Шавкат Раҳмон, Хуршид Даврон, Азим Суюн, Икром Отамурод ижоди шу жиҳати билан аввалги авлод шеъриятидан фарқ қилади.

Икром Отамуроднинг илк шеърий тўплами «Вақт ранглари» деб аталади. У 1982 йилда босилиб чиққан. Тўпламнинг номиёқ шоирнинг рамзий мушоҳада юритишга мойиллиги, янгича образлар топишга интилиши, ҳодисаларнинг бошқалар эътибор қилмаган жиҳатларини кўрсатишга ҳаракатидан далолат беради. «Икром Отамурод ўз тенгдошлари орасида фалсафий мушоҳадасининг кенглиги, минбар шоирлиги, нотиқлиги билан ажралиб туради. Унинг шеър ва достонларида устоз Мақсуд Шайхзода нафаси уфуриб туради», – дейди адабиётшунос Собир Мирвалиев.¹ Бундай эътироф Икром Отамуроднинг ижодкор сифатида ўз «овоз»ига эгалигини тасдиқлайди.

Фалсафий мушоҳадага мойил шоир сифатида эътибор топган ижодкор «Жануб қушлари» (1983), «Тўрғайли манзиллар»,

¹ Мирвалиев С. Ўзбек адиблари: XX аср ўзбек адабиёти. – Тошкент: Ёзувчи, 2000. – Б.237.

«Уфқлар орти бепоён» (1987), «Харитага тушмаган жойлар» (1992), «Рухимнинг қайғуси» сингари шеърий китобларини нашр эттирди. Унинг Фаластин шоири Муин Биесисуга бағишланган «Ярадор умид отлари» (1986), «Узоқлашаётган оғриқ» (1997), «Ёбондаги ёлғиз дарахт» (2000), «Харитага тушмаган жой» (2003) каби достонлари босилиб чиқди. Бу асарлар шоирнинг муттасил ижод-изланиш билан бандлигини кўрсатади. Ижодга интилиб, шеъриятни ҳаёт тарзига, умр мазмунига айлантирган шоир эришиши мумкин бўлган самарани қўлга киритган Икром Отамурод шеър, достонлари аввало номланиши, сарлавҳаси, сатрларининг кўриниши, қурилмаси, қофияларининг оҳорлилиги билан диққатни жалб қилади. «Икром Отамуроднинг шеърлари синчиклаб ўқиган китобхоннинг кайфиятида ажиб ўзгаришлар ясайди. Шоирнинг ижодида биз адабиётимизнинг кейинги авлоди вакилларига хос бўлган барча фазилатларни, жоиз бўлса, камчиликларни ҳам кузатамиз. Хўш, истеъдодли ёш шоирлар ижодига хос бўлган етакчи фазилатлар нималардан иборат? Шеъриятимизга 70 – 80-йилларда кириб келган аксарият шоирлар анъанавий шеърий шаклларимиз ичида биқиниб қолишни истамаётирлар. Уларнинг мисралари орасида гоҳо ғадир-будур, гоҳ майин руҳий тўлғанишлар кузатилади. Гоҳида бу тўлғанишларнинг тасвирлари китобий ҳолатларни ҳам эслатади. Лекин энг истеъдодли шоирларнинг назмларида ҳаёт фалсафаси кутилмаган ечимлар орқали намоён бўлади, шоирнинг самимиятини, куюнчаклигини дарҳол пайқаб оласиз. У шунчалик адабиёт учун шеър ёзмаётганига ишонасиз. Ана шундай фазилатлари бор шоирнинг турли шаклий тажрибаларини китобхон тушуниш билан қабул қилади, ёинки уни тушунишга астойдил интилади. Менинг назаримда, Икром Отамуродов худди шундоқ фазилатга молик бўлган истеъдодли шоирлардан биридир», – дейди Абдулла Орипов.¹

«Шеърхон кайфияти, руҳиятида ажиб ўзгаришлар ясайдиган шоир» деган эътироф ижодкорнинг ўзига хос қиёфаси борлигини билдиради. Бундай баҳога ҳамма ҳам муяссар бўлавермайди. Икром Отамурод эса юксак эътирофга шеър, достонларининг ўзига хослиги туфайли муяссар бўлган. Бу ўзига хослик

¹ Туркистон, 2001. 5 май.

шоир асарлари анъанавий шеър, дostonлари сингари муайян сюжетга асосланмаслиги, бирор бир воқеани баён қилишдан иборат эмаслиги, бир текис ўлчовга асосланмагани каби хусусиятларда намоён бўлади. Шоир аниқ бир воқеани қаламга олмайдди, шеърхонларга бирор тарихий шахс ёки замондош кишининг кечмиш-кечирмишларини қизиқарли тарзда сўзламайдди. Унинг асарларида анъанавий услубда ижод қиладиган шоирлар шеър, дostonларидаги каби афсона, ривоятлар баён этилмайди. Уларда «ҳикоя ичида ҳикоя» йўқ. Икром Отамурод машҳур саркарда, олим, ёзувчи, рассом ёки сиёсатчи образини ҳам кўрсатиб берган эмас. Икром Отамурод шеър ва дostonларида инсоннинг кўнгли, кўнгилнинг турфа-туман кечинмалари, дард-изтироблари, қайғулари, умид, интилишлари тўғрисида ёзади. Шу боис унинг шеър, дostonларида макону замон чексиз. Чунки қатъий белгилаб қўйилган чегаралар унга торлик қилади.

Инсоннинг қалби коинотдан-да катта. Икром Отамурод бутун оламдан каттароқ бўлган кўнгилни шеър ва дostonларининг асосий объекти қилиб олади. Кўнгилнинг анъанавий шеър қолипларига сиғдириб бўлмайдиган дард-изтироблар, қувонч, ташвишлари, уни изтиробга солаётган ғам-андуҳларини очишга интилади. Шунинг учун унинг ижоди аввалги авлод шоирлариникига кўп-да ўхшамайди. Анъанавий услубдаги шеърларни мутолаа қилиб диди шаклланган шеърхонларга Икром Отамуроднинг кўнгил дарду ташвишлари тўғрисидаги асарлари бирмунча ғалати кўриниши, меъёрига етмаган, хом туюлиши табиий. Шоир ижодининг ўзига хослиги ҳам шу билан белгиланади.

* * *

Достон — адабиётдаги энг кўҳна, йирик ва кўламдор жанрлардан бири. У ҳар бир халқ адабиётининг мавқеи, даражасини кўрсатиб туради. «Алпомиш», «Манас» каби халқ оғзаки ижоди дурдоналарида, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий «Ҳамса»ларида бир неча шеър, драма, комедия, трагедия қамраб ополмайдиган воқеа-ҳодисалар баён этилади. Ҳаёт воқеаларини, халқ тарихини кенг қамровда кўрсатиши жиҳатидан достон-

ни фақат роман билан қиёспаш мумкин. Лекин у романдан аввал вужудга келган. «Алпомиш», «Манас», «Гўрўғли» каби халқ достонлари, Фирдавсий «Шоҳнома»сининг ёши минг йил билан белгиланса, хамсалар яратилганига ҳам беш асрдан кўпроқ вақт ўтган. Шарқ адабиётида романлар ёзила бошланганига эса ҳали икки юз йил бўлгани йўқ.

Халқ достонларида, «Хамса» таркибидаги достонларда қаҳрамонларнинг ҳаёти, саргузаштлари шеърӣй усулда таъсирчан баён этилади. Бу достон жанрига хос усул сифатида сақланиб келган. XX аср ўзбек адабиётида ўзига хос ўрин тутадиган достонлар мавжуд. Ойбек, Ғафур Ғулом, Зулфия, Миртемир, Мақсуд Шайхзода, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ҳусниддин Шарипов достонлари шундай асарлар саналади. Уларда анъаналарга асосланган ҳолда маълум воқеалар баён қилинади. Табиӣйки, уларнинг мазмунини шеърға сиғдириб бўлмайди. Чунки бу достонларда бир неча қаҳрамон ҳаётидаги муҳим воқеалар, қалб кечинмалари гавдалантирилган. Шоирлар ўз ғояси, мақсадини маълум воқеа воситасида ифодалашган. Ойбекнинг «Ўч», «Темирчи Жўра», «Навоӣй», «Бахтигул ва Соғиндиқ», Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон», «Семурғ ёки Паризод» каби достонларида муайян воқеа-ҳодисалар қаламга олинган, маълум қаҳрамонларнинг бошидан кечирганлари, кечинмалари ифодалаб берилган. Абдулла Ориповнинг «Ҳаким ва ажал», Эркин Воҳидовнинг «Рухлар исёни» сингари достонларида ҳам муайян воқеалар баёнидан келиб чиқиб, дунёнинг ишлари, инсон қалбининг мураккабликлари, қисмат чигалликлари хусусида мулоҳаза юритилган.

Икром Отамуродовнинг достонлари эса бу жиҳатдан бошқалардан тубдан фарқ қилади. У шу пайтгача ўндан ортиқ, аниқроғи, ўн тўртта достон ёзди. Икром Отамурод Ойбек, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Мақсуд Шайхзода, Ҳусниддин Шарипов сингари бу жанрида баракали ижод қилган шоирдир. Унинг достонларида сюжет мавжуд эмас. Қаҳрамонлар ҳам, уларнинг исми ҳам йўқ. Яъни, достонларнинг бош қаҳрамони – шоирнинг ўзи. У кўнгил кечинмаларини изҳор этади. Бу изҳорларда изтироб, соғинч, дард, ёвузликдан задалик, оқибатсизликдан озурдалик аксланиб туради.

«Адабий давраларда: «Икром Отамурод «кангул» сўзини қўли билан маҳкам ушлаб шеърятга олиб кирди. Ҳалиям қўй-вормайди» деган ҳазил гап юради. Ҳақиқатан, унинг шеърятини «кангул»сиз тасаввур қилиб бўлмайди», – дейди шоира Қутлибека Раҳимбоева.¹ «Кўнгил шоири» сифатида эътироф этилган Икром Отамурод дostonларида ҳам ҳар бир сўзга маъно юклайди. Унинг дostonларидаги мисралар ўзгартирилса, сўзлар ўрни алмаштирилса, тамоман бўлакча – туссиз манзара ҳосил бўлади. Сатрлар аввалги салмоғини йўқотиб, жўнлашиб қолади. Шоир дoston мисраларида, худди шеърларида бўлганидек, кўнгилнинг муайян ҳолатини, ундаги оғриқларни ифодалашга интилади. Бу интилиш, аввало, сўзларнинг қўлланиши, танланиши, тиниш белгиларининг ўрни ва ишлатилишида кўринади.

Шоирнинг «Сен» дostonи ҳажман ихчам бўлиб, у мумтоз дostonчиликнинг ҳамд, наът, муножот каби шаклларини ёдга солади. Шоир қалб кечинмаларини вазн ва туюқланиши эркин бўлган қоришиқ жанрда баён этади: *«Тўқилди кангалунг яфроқлари моҳ,/ Еллар шиквасида йироқдан-йироқ./ Уч нуқталар – сўлғингина оҳ,/ Уч нуқталар – титроқ».*

Икром Отамурод талай шеърларида бўлгани каби ушбу дostonида ҳам муайян сўзларга поэтик салмоқ юклайди. Бунда сўзлар чўзилган, сиқилган, синдирилган шаклларга киради ва шоирнинг поэтик мақсадини ифодалашга хизмат қилади. *«Ёлғизлик – сен каби суқун.../ Ёлғизлик – сен каби хушрўй.../ Ёлғизлик – сен каби маъюс.../ Ёлғизлик – сен каби...»*

Икром Отамурод ижодида анъанавий шеърларга кўниккан китобхон учун тушуниксиз, бир оз ғалати туюладиган, истеъмолдан чиққан, ҳозир қўлланмайдиган анча-мунча сўзлар мавжуд. Улар шеърхоннинг сатрларни такрор ўқишга, ўйланишга, ўз миясини «кавлаштириш»га, сўз бойлигини текшириб кўришга мажбур қилади. Шоир қўллаган талайгина сўзлар маъно-мазмунига етолмаган китобхонлар икки хил ҳолатга тушишади. Айримлари Икром Отамурод ижодига қизиқиб қолади. Баъзиларининг эса ҳафсаласи пир бўлади. Ҳам жисман, ҳам маънан танбаллиги боис шоир шеърларини ўқимаган китобхон кўп нарсани ютқазади. Чунки у фикрини фаоллаштирадиган, унинг маънан, руҳан

¹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2001. 4 май.

ўсиши, улғайиши учун восита бўла оладиган янгича шеър қувватидан ўзини маҳрум қилиб қўяди. Икром Отамурод сингари янгича услубда шеър битадиган шоирларнинг бу каби мисралари изтироб, ғам ифодаси сифатида мушоҳада юритишга, ўйланishга, фикрлашга ундайди: *«Канглум, сен кимдан ҳам кутасан малҳам,/ канглум, сен кимдан ҳам нажот истайсан?! Биргина ўзинг ўзингга ҳамдам,/ биргина ўзинг ўзингга сайсан»*. Киши кўнглига мурожаат қилганида юксак маъволарга кўтарилади. «Канглум» деганида Икром Отамуроднинг ҳам қалб қандили чарқлаб нур таратади.

Кангул – кўнгил, юрак, қалб. Малҳам – шифо, даво. Ҳамдам – ҳамроҳ, йўлдош, шерик. Аммо «сай» сўзи қандай маънони билдиради? Унинг маъзини чақиш учун анча уринишга тўғри келади. Ҳар ким ўз луғатини титкилайди. Эринмаган киши битта-иккита китоб қараб чиқади. Топса топди. Топмаса... Тополмаган тақдирда ҳам ҳар қандай ўқувчига ушбу сатрларда қалб оғриғи ҳақида мулоҳаза юритилгани яққол билиниб туради. Ҳар бир киши ўз кўнглидаги одамни, истаганидай дўстни тополмай қийналади. Дўст топиш ҳамиша энг азобли, энг машаққатли муаммо бўлиб келади. Чунки бу борада ҳамма янглишади, изтироб чекади. «Дўст» деб ишонганинг сотқин, манфаатпараст чиқиб, сени душманингдан баттарроқ мушкул аҳволга солиб қўяди. Бундай кутилмаган кўргилиқдан одамнинг юраги, кўнгли азоб чекади. Шу боис шоир кўнгилга, доимо изтироб, хавотир ичида турадиган қалбга далда бергиси келади. Кўнгил, сен кимдан, яъни бошқа бир одамдан – у дўст, душман, рақиб, қариндош-уруғ, бола-чақа, эр ёки хотининг бўлишидан қатъи назар, ўзинг кутган нарсани ополмайсан. Улар ҳар қанча яхши бўлганида ҳам сенинг дардингга малҳам, шифо бўлолмайди. Улар сенга нажот бўлиш учун ожизлик қилишади. Бошқалар сенга муносиб, садоқатли ҳамроҳ, сафдош бўлишолмайди.

Икром Отамуроднинг шеър ва дostonлари шу каби мушоҳадаларга асос берадиган сатрлардан таркиб топади. Бу сатрлар анъанавий шеърлардаги каби жарангламаса-да, бир оз «хира»дай туюлса-да, аммо «нимасидир» борлиги эътиборни тортади.

Бизнинг шеърхон жарангдор қофияларда битилган, фикрлари очиқ-ошкора айтилган шеърларга одатланиб қолган. Чунки

адабиётимизда шу услуб азалдан устувор бўлиб келган. Ўрганилган одатлардан, кўникмалардан қутулиш ҳеч қачон осон кечмайди. Янгилик кишиларнинг дилига ҳамиша аста-секинлик билан ўрнашади. Айниқса, шеър тизимидаги янгиликларни қабул қилиш жуда қийинчилик билан содир бўлади. Бу жараён вақт талаб қилади. Чунки диднинг ўзгариши бирданига эмас, аста-секинлик билан кечади, дунёқарашнинг, билим доирасининг кенгайиши натижасида юз беради. Икром Отамурод дostonлари шакли тамоман ўзгачалиги, бошқа шоирларнинг дostonлари сингари сюжетга асосланмаслиги, бирор воқеа баён қилинмаслиги туфайли диди анъанавий адабиёт қолипларига мувофиқ шаклланган кишилар учун ғалати туюлади.

Анъанавий услубда битилган дostonларда даврнинг долзарб ижтимоий-сиёсий муаммоларига эътибор қаратилади. Унинг, албатта, Эшмат-Тошмат деган қаҳрамонлари бўлади ва улар ўртасида қандайдир тўқнашувлар юз беради. Бири янгиликка интилса, бошқаси қаршилиқ қилади. Дoston ана шу кураш баёнидан иборат бўлади. Икром Отамурод дostonлари, жумладан, «Сен» бундай эмас. Унда турли дунёқарашли қаҳрамонлар ўртасида келишмовчилик, зиддият кўринмайди. Шеърхон қаҳрамонлардан бирини «яхши», бирини «ёмон» деёлмайди. Икром Отамуроднинг ушбу дostonи «мен», яъни инсоннинг руҳий оламидаги ўзгаришлар силсиласини кўрсатиш асосига қурилган. Маълумки, «мен» ҳар бир кишининг ўзи. Демак, шоир ўз кўнгил кечинмаларини ифодапашга ҳаракат қилган. Шу боисдан мазкур дostonда Эшмат-Тошмат исмли қаҳрамонлар кечмиш-кечирмишлари баён қилинмайди. Дostonда лирик қаҳрамон дунёси ҳаётий воқеалар баёни орқали эмас, унинг изтироб ичидаги ҳолати орқали очиб берилади.

Шоир Рустам Мусурмоннинг таъкидлашича: «Сен» дostonида «шамол, ёмғир, сукунат, ёлғизлик, армон суратлари чизилган. Сўзлар билан эмас, товушлар билан чизилган. Шунингдек, ушбу дostonда соғинч туйғуси тасвирланган».¹ Сукунат, армоннинг суратларини эса ранг ва бўёқларда худди гул, булбул, оҳу, от каби тасвирлаб бўлмайди. Чунки армон, сукунат гул, булбул ёки оҳу каби аниқ шаклга эга эмас. Аммо улар мавжуд нарсалар. Фақат

¹ Маърифат. 2000. 16 декабрь.

гул ёки оҳу каби кўриб, ушлаб бўлмайди. Чунки армон, сукунат қалб қаърида яшириниб туради. Уларни ҳар бир киши ўзича ҳис қилади. Қалбда турган ана шу ҳислар таъсирини ҳар бир одам турлича сезади, безовталанади. Қизиғи шундаки, қалб қатида яширин турадиган бу каби ҳислар оғриғини ҳамма осонгина ифода-далаб беролмайди. Ҳар қандай сўзамол киши ҳам қалбидаги ҳисларни ошкор қилишда қийналади, сўз тополмай каловланиб азобланади. Гавҳар сингари қимматбаҳо тошлар дарё, денгиз қаърида, чуқур сув тубида туради. Уларни топиб, олиб чиқишга ҳамма муяссар бўлавермайди. Шоирлар инсон қалби қатларида пинҳон турадиган кечинмаларни очиб кўрсатишга, уларнинг шаклу шамойили, суратини сўз орқали тасвирлаб беришга интилади. «Сен» достонида Икром Отамуроднинг шундай мақсади яққол сезилади: *«Маним канглума чизмиш тасвирини/ Зулфизар соғинчлар, фариштам/ Ҳуснингнинг ман каби зор-асирини/ Битиғига захрабо рақам/ Мен севган сўз – мангу сукутга кетиб,/ Ёнингда жимгина уз-о-оқ тикилиш...»*

Шоир қалбидаги ҳолатни ифодалашда энг зарур сўзни ана шу тарзда бўғинга ажратади. Бу билан айти шу сўз у истаган туйғу суратини аниқроқ акс эттиришга мувофиқ келишини таъкидламоқчи бўлади.

Шоир «кўнгил» сўзини «кангул» тарзида қўллашни севади. Бу, Икром Отамурод назарида, унинг ички моҳиятини аниқроқ ифодаладигандай туюлади.

Шоира Қутлибека Раҳимбоева: «Унинг шеърятини «кангул»-сиз тасаввур қилиб бўлмайди... Мен ҳар гал шоирнинг «кангул» манзараларини ўқир эканман, «кўнгил» сўзидаги кўн, мурса қил деган ундов Икромнинг дилига ўтиришмагани учун «кангул» тарзида ишлатса керак деб ўйлайман. Чунки, жисм – кўнувчан, журъатсиз, у жисмоний оғриқни тез ҳис этади. Қаршилиги тез синади. Аммо кангулда кўникмаслик, қаршилиқ, яшовчанлик мужассам. Балки бошқа сабаби бордир. Нима бўлганда ҳам, Икромнинг кангул дунёси ёруғ, қадар дунёсидир. Баъзан бу туйғулардан синасан, кичраясан. Баъзан: «Нега, нечун шундай?» дея савол уйғонади дилингда, жавоб излайсан. Ўша жавоблардан бутунланасан»,¹ – дейди.

¹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2001. 4 май.

Шеърларидаги сингари шоир дostonларининг ҳам бош объекти инсон кўнглидир. Аммо у аллақандай қахрамоннинг қалби тўғрисида ёзмайди. У дostonларида ўз кўнглининг турфа ҳолатларини, асосан алам, изтиробини изҳор этади. Бу оғриқлар шахсий ташвиш, муаммо эмас, минг-минглаб одамлар қалбидаги дард сифатида таассурот уйғотади. Бу дард ифодаси, айниса, «Ярадор умид отлари» дostonида аниқ кўринади. Икром Отамуроднинг «Ярадор умид отлари» дostonи 1986 йилда ёзилган ва шу йили «Шарқ юлдузи» журналининг 5-сонида эълон қилинган. Дoston фалсафий-публицистик услубда бўлиб, унда Фаластин халқининг ўз озодлиги учун олиб бораётган кураши машҳур эрксевар шоир Муин Беисисунинг фожиавий тақдири билан боғлаб тасвирланади. Дostonдаги озодликка интилган Муин Беисисунинг қалбидаги оғриқлар аниқ ифода-ланган. Шу боисдан ўқувчи юрти озодлиги учун азоб чекаётган инсон қиёфасини тасаввур қилади ва эрк қадрини ўйлаб қолади. Юрт мустақиллиги, халқ озодлиги бекиёс неъмат эканлиги тўғрисида ҳаёлга толади.

Шоирнинг 1990 йилда «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинган «Узоқлашаётган оғриқ» дostonи ҳам фалсафий мушоҳадаларга асослангани билан «Ярадор умид отлари»га ўхшаб кетади. Дoston қахрамонлари Ўй, Довуш, Биринчи одам, Иккинчи одам. Улар бир-бири билан баҳс-мунозаралар аниқ бир воқеа-ҳодиса ҳақида эмас. Қахрамонлар ҳаёт қарама-қаршиликлари тўғрисида умумий мулоҳаза юритишади. Аммо бу умумийлик китобхонни бефарқ қолдирмайди. Аксинча, ўйлантириб қўяди. Бир-бири билан тортишаётган Ўй, Довуш, Биринчи одам, Иккинчи одам, аслида, бир киши, яъни шоирнинг ўзи. Шоир ўзида қарама-қарши бир неча фикр мавжудлиги, уларнинг қайси бирини маъқуллаб, қайсинисини инкор қилишини билмай азобланишини кўрсатади.

Дostonда инсон ҳаёт ҳодисаларига лоқайд қарамаслиги керак деган ғоя илғари сурилади. Чунки лоқайдлик кишини беғам, беташвиш қилиб қўяди. Бефарқ киши фақат ўз манфаатини ўйлаб яшайди. Уни бошқапарнинг ташвиши, муаммоси безовта қилмайди. Ўзгалар ғамига эътиборсиз одам ўз манфаатининг

қулига айланади. Инсоннинг бундай ҳолатга тушиши жаҳолатга олиб келади. Бошқалар ташвишига бефарқ бўлмаслик учун киши қалбини мудроқ босмаслиги керак. Шоир достонда бу хусусда: *«Токи, бу дунёда шундай – бир оғриқ/ Борлигин ва у сиз одамзод қалби/ Ғафлат, жаҳолатга ботиб қолишин/ Англасин, тушуниб етсин юракдан./ Уйғонсин, қалбининг қаърида мудраб,/ Ғофил бўлиб ётган оғриқ азоби»*, – дейди. Шоирнинг қалб қандили қувватланиб, чарақлаб нур сочганида кишиларга шундай мурожаат қилади. Одамлар қалбида бошқалар ташвишига ҳамдардлик ҳисси яшаса, ҳаётда эзгулик тантана қилиб, ёвузлик чекинади. Қалбдаги оғриқлар ёвузликнинг урчишига йўл бермайди. Чунки юрак оғриқлари кишиларни ҳамдардга айлантиради дейди шоир. Достоннинг *«Узоқлашаётган оғриқ»* деб номланиши эса одамларда ҳамдардлик ҳислари камайиб бораётгани, улар бир-биридан узоқлашиб, ҳар ким ўз қобиғига ўралашиб қолаётганига ишорадир. Шу боисдан достон: *«Кенгликларга чиқайлик,/ Токи биздан кэнгул оғриқлари/ Йироқлашиб кетмасин»*, – деган сўзлар билан якунланади. Бу аслида шоирнинг ўқувчиларга хитоби, даъвати, чақириғидир.

Шоирнинг *«Сопол синиқлари»* достонида ҳам одамларни иймон-эътиқод билан яшашга, ҳалолликка даъват этиш руҳи мавжуд. Сопол синиқлари, достонда таъкидланганидек, инсониятнинг қадим тарихига гувоҳ. Сопол синиқлари тилга кирса, олис ўтмишнинг кўп воқеалари тўғрисида сўзлаб беради. Достонда ҳолат ва ранг рамзий образлари мавжуд. Ранг: *«Сопол синиқлари – руҳим илдири»*, – деса, Ҳолат: *«Рухимда бўзлайди бир сағир –/ Маконга сигмаган инғроқ»*, – дейди. Албатта, достондаги Ранг, Ҳолат ҳам шоирнинг ўзи. Шоир қадим тарих, унга эътиборсизлик туфайли кўнглида туғилган кечинмаларни ана шу икки рамзий образ орқали ифодалайди. Изтиробларини: *«Кўмилган имондир,/ Кўмилган тилдир – Тепалар.../ Кўмилган Ватандир,/ Кўмилган элдир – Тепалар...»*, – деб ифода қилади. Олис ўтмишдан ёдгор бўлиб қолган тепалар аслида тарих аксидир. Тепаликлар тилсиз-забонсиз гувоҳ бўлиб, одамларни кузатади. Улар сукут сақлаб, сабоқ бермоқчи бўлади. Аммо одамлар гўё ҳамма нарсани биладигандай уларга эътиборсиз...

Рассом борлиқни ранглар, чизгилар орқали тасвирлайди. Шоир эса ҳодисаларга ўз туйғуларини қўшиб ифодалашга интилади. Қаламкаш кечинмаларини таъсирчанроқ акс эттиришга ҳаракат қилиб, доимо шу мақсад билан яшайди, ижод қилади. Икром Отамурод – безовтақалб шоир. У ҳаётнинг ҳар бир ҳодисасидан тезда таъсирланади. Бировнинг мушкулини эшитса, қалбига оғриқ хиради. Бу оғриқ унинг шеър, дostonларида ҳам яққол билиниб туради. Аммо шоир асарларида анъанавий шеърларга хос публицистик чақириқ, баландпарвоз хитоб сезилмайди. У дард, ташвишларини ўзига хос образларда ифода қилади. Бу образлар нозик кузатишлар асосида яратилгани аён кўринади. Икром Отамуроднинг ўзига хос бадий мушоҳада юритиши шеър, dostonларининг номланишида ҳам сезилади. Унинг dostonларидан бири «Ёбондаги ёлғиз дарахт» деб аталади. «Ёбон» деганда дов-дарахт ўсмайдиган, чексиз қум барханлари ястаниб ётган, сувсиз дашт, саҳро тушунилади. «Ёбон» сўзи ҳозир тилимизда, хусусан, адабий тилда деярли қўлланилмайди. Аммо аждодларимиз қолдирган ёзма манбаларда, dostonларда айна шу сўз кўп ишлатилган. Икром Отамурод тарихимиз, маданиятимиз, қадриятимизнинг бир бўлаги бўлган сўзни эъзозлашга интилади. Шунинг учун dostonига сарлавҳа қилиб чиқаради.

Шоирнинг ушбу dostonи, бир қарашда, публицистик услубда ёзилгандай кўринади. Dostonнинг ташқи композицияси, мисралари қурилиши, айрим сўзларнинг вертикалига, баъзи сўзларнинг горизонтал тарзда ҳарфма-ҳарф чўзиб ёзилгани шундай таассурот уйғотади. Бу таассуротнинг яна бир боиси шоирнинг аввалги dostonлари ва шеърларида публицистик руҳ алоҳида бўртиб турганидир. Публицистик руҳ Икром Отамурод ижодига хос хусусиятлардан бири эканлиги эътиборга олинса, бу табиий ҳам. Абдулла Орипов: «Икром Отамурод шеърларида публицистик руҳ кучли эканини алоҳида қайд этмоқ керак. Шеъриятда публицистик руҳни эплаб, меъёри билан қўллаш муаллифдан катта маҳорат талаб қилади. Акс ҳолда, шеърда риторика кучайиб кетиши мумкин. Икром Отамурод долзарб

замон муаммоларини жиддий поэтик таҳлил қиладиган шоир-дир»,¹ – дейди.

Шоирнинг «Ёбондаги ёлғиз дарахт» достонида ҳам меҳрсизлик, шафқатсизлик, манфаатпарастлик, худбинлик каби иллатлар поэтик таҳлил қилинади. Достонда фақатгина бир воқеа эслатилади: ёбондан ўтаётган савобталаб киши шу ерга бир ниҳол экиб кетади. Ниҳол сувсиз қумлик бағрида, жизгинак қилувчи саратон жазирамасида, қаҳратон қишнинг қаҳрли совуқ шамолларига дош бериб катта дарахтга айланади. Сояси ўтган-қайтган йўловчиларга паноҳ бўлади. Аммо йўловчилардан бири дарахтни ёкиб, эрмакка томоша қиладди. Достонда бундан бўлак воқеа йўқ. Дашт жойда ўсган ёлғиз дарахтни шоир одамлар қалби, феъл-атвори, маънавиятини кўрсатиш воситаси қилиб олган.

Достонда сувсиз саҳро қўйнида бир туп дарахт ўсиб кетиши сабаби поэтик таҳлил асосида қуйидагича шарҳланади: «*Канг-луда ўсиб ҳиммат,/ дили туйиб бир аҳдни – эккан экан беминнат/ ўшал зотким дарахтни./ Ўтган-қайтган салқинлаб/ соялар деб бир фурсат,/ эккан экан қалқинлаб/ юраги тўлиб қурса...*»²

Саҳро бағридаги дарахт учун уни эккан савобталабнинг чин ихлоси, тоза нияти сув, озиқ бўлган, уни шамол-довуллардан, саратон иссиғидан, қишнинг қаҳратон совуғидан асраган. Шу боис уни қум тўфонлари, қор бўронлари босиб қолмаган. Ёввойи, йиртқич жонзотлар тегмаган. Ёлғиз дарахт ҳам буни ҳис қилган. У ҳам йўл ўтқувчиларга меҳр кўрсатишга интилган. «*Ёбон чексиз.../ Меҳрга тўла эди/ Ёбондаги ёлғиз дарахт.../ Ўзи меҳрга зору зор бўлган,/ жовдираб-жовдираб кўз тутган/ ёлғиз дарахтнинг/ ёбондан ўтгувчи/ Ва/ қайтгувчиларга/ бирдай/ меҳр кўргузгувчи келарди мудом.../ Ўтгувчилар ўтарди қўниб,/ Баҳра олардилар соясидан./ Паноҳ бўларди қайтгувчиларга –/ жазирама иссиғидан жонларин сақлаб./ Қишда/ яна пана берарди,/ юпун ёбондан/ ўтгувчи ва қайтгувчиларга*».

Ёбондаги ёлғиз дарахт исми ҳам, манзили ҳам номаълум йўловчининг пок ниятига шу тарзда жавоб қайтаради. Шоир

¹ Туркистон. 2001. 5 май.

² Шарқ юлдузи. 2000. 3 – 4-сон. – Б.43.

инсоннинг меҳри, қалбидаги пок тилагидан жонзотлар, дов-дархтлар таъсирланишини, улар ҳам меҳрга меҳр билан жавоб қайтаришини шу тарзда поэтик образ воситасида ифода қилади. Меҳр билан, кўнгил туб-тубидан чиққан ҳиммат билан экилган дарахт борлиққа эзгулик улашишга интилади дейди шоир. *«Ёбондаги ёлғиз дарахт.../ Тонгларни севарди.../ Ойли, юлдузли тунларни севарди.../ Ёмғирларни севарди.../ Қушларни севарди.../ Ўтгувчи, қайтгувчиларни севарди.../ Ёбонни севарди ҳаммасидан ҳам.../ ...Шундай меҳр билан яшарди.../ шундай меҳр билан тонглар отарди/ Бағрида/ Шундай меҳр билан кунлар ботарди...»*

Ёлғиз дарахт шунинг учун ҳам ёбонни ҳамма нарсадан ҳам ортиқ севадики, бу унинг учун ватан эди. Дарахтлар ҳам ўзи униб-ўсган, илдиз отган жойни «ватан» деб билади ва ҳамма нарсадан кўпроқ яхши кўради дейди шоир. Икром Отамурод халқнинг «Дарахт бир жойда кўкаради» деган пурмаъно гапини шоирона образларда ифодалайди.

Ватан нафақат инсон учун, балки жонзотлар, ўт-ўлан, дов-дархтлар учун ҳам азиз... Ёбондаги ёлғиз дарахт пок ният, эзгу мақсад билан экилгани учун ҳам меҳр билан яшайди, тонгларни меҳр билан қарши олади, қуёшни меҳр билан кузатиб қўяди. Қушларни, ёмғирларни, ойли, юлдузли тунларни севади. Чунки: *«Ёбондаги ёлғиз дарахт/ Туффроғи меҳрдан яралганди унинг/ Меҳрдан яралганди борлиғи»*. Бу меҳр ёбондаги ёлғиз дарахтни эккан одамга тегишли. Меҳр унинг юрагидан, қалбининг тўридан чиққан ва у дарахтга ҳам юққан.

Шоир инсон меҳрининг қудрати тўғрисидаги мулоҳазаларни образли ифодалашга интилган. У инсоннинг юрагидан чиққан пок истак сувсиз чўл-сахрода ҳам дарахт ундиришга қодирлигини ёбондаги ёлғиз дарахт мисолида кўрсатган. Ёбондаги ёлғиз дарахт инсон меҳридан, кўнгилда туғилган беминнат ҳимматдан, покиза аҳддан озиқлангани учун ҳам сув-озуқа ташвишидан халос. Унга иссиқ-совуқ, шамол, бўронлар таъсир этмайди. Инсон меҳри унга туганмас қувват манбаи бўлиб туради. Шунинг учун ёбондаги дарахт чексиз ёбонни меҳрга тўлдириб кўкка бўй чўзади: *«Узоқ-узоқларга етар сояси,/ Узоқ-узоқларга мададкор, ҳамдам./ Ёлғиз да-*

рахт – саховатнинг адл қояси,/ Ёлғиз дарахт – /тимсоли мурувватнинг ҳам».¹

Бу дарахт чексиз саҳро қўйнида меҳр маскани бўлиб кўри-нади. Шунинг учун турфа-туман йўловчилар уни қора тортиб келишади. Ундан мадад олмоқчи бўлишади. Мақсади, борар манзили турлича йўловчиларнинг барчаси бир нарсага – меҳрга интилишади. Саҳро қўйнидаги ёлғиз дарахт ҳаммага меҳр рамзи бўлиб кўринади. Меҳр бағрида эзгулик, ҳиммат, саховат бор. Эзгулик, ҳиммат, саховат ҳаммага қувват, дилга ойдинлик бахш этади. Меҳр ҳар бир кишига беқиёс таскин, тасалли беради. Уни умидлантиради, ҳаётни севишга ундай-ди, одамларни, жонзотларни, дов-дарахт, ўт-ўланларни авай-лаб-асрашга, уларга бирор бир наф етказишга рағбатлантиради.

Аммо ҳаёт – мураккаб. Меҳрдан баҳраманд бўлишни истаганлар турфа хил. Айримларга меҳр кўрсатсанг, у сенга ҳам, бошқаларга ҳам қаҳр қилади. Достонда шоир бундай кимсаларни «очкўзлик» деб рамзлантиради. Очкўзлик бу чексиз оламда доимо ўзига ўлжа қидиради. Шоир очкўзликнинг бу қиёфаси хусусида бундай дейди: «Ёбон чексиз.../ ўлжа қидирар очкўзлик,/ Ўлжа қидирар нафси ҳакалак отиб.../ Мўл бўлса,/ оғзини очиб қападек/ танлайди эринмай, шошилмай, қоникмай,/ танлайди узоқ,/ беписандлик билан очкўзлик.../ Оз бўлса,/ кўзлариغا қуйилиб ваҳм/ ёпишиб олади канадай/ дуч келган нарсага очкўзлик».²

Достонда калхат очкўзлик рамзларидан бири сифатида тилга олинади. Адабиётда калхат йиртқич қуш сифатида ёвузлик, шафқатсизлик, очофатлик тимсоли тарзида кўрсатилади. Икром Отамурод ҳам адабиётнинг қадим аъъанасига асосланади. Ёбон қадрини жонида кўтариб турган ёлғиз дарахтга калхат термулиб қарайди. Унинг-да ўз мақсади бор: «...Ёбон чексиз.../ Қайрилган бутага тирноғин санчиб,/ ғижимлаб қайрилган бутани,/ ёлғиз дарахтга термулар калхат,/ кўз узмай термулар ёлғиз дарахтга./ Ёлғиз дарахтга қўнган қушчаларни/ кўзлайди калхат,/ мўлжаллар қилади минг хил мақомда./ имкон пойлаб

¹ Шарқ юлдузи. 2000 йил. 3 – 4-сон. – Б.47.

² Ўша манба. – Б.46.

термулар калхат,/ фурсат пойлаб термулар калхат,/ илож пойлаб термулар калхат.../...Ёбон чексиз...»¹

Достонда меҳрдан ёвуз ниятли кимсалар наф кўриши калхат мисолида эслатилади. Чиндан ҳам меҳр одамларни сараламайди. У яхшиларга ҳам, ёмонларга ҳам бирдай бағрини очади. Ёбондаги қушлар ундаги ёлғиз дарахтни ўзларига паноҳ билишади. Шунинг учун узоқ-узоқлардан интиқиб учиб келишади ва шох-бутоқларга кўнишади. Калхат буни билади. Ёбондаги ёлғиз дарахт калхат учун емиш манбаи. Калхатни дарахт эмас, балки унинг шох-бутоқларига келиб кўнадиган қушлар қизиқтиради. У қушларни тутиш учун фурсат пойлаб, дарахтга термулади.

Шамол ҳам дарахтга қараб эсади. Сел ҳам тўлиб-тошиб, шошиб, дарахтни мўлжалга олади. Шамол ҳам, сел ҳам ёмон ниятда эмас, яхши мақсадда дарахтга етишишга, унга яқинлашишга интилади. Дарахт уларга уммондаги кема мисоли кўринади. Узоқдан кўринган ҳар бир нарса дарахтни ўзига тартади, ўз ўзидан унинг олдига бориш истаги туғилади. Уммонда элас-элас кўринган кемани ҳам ёлғиз дарахт сирли хилқат сифатида ўзига тартади. Даштда эсаётган тўзонга ҳам ёлғиз дарахт сир бўлиб туюлади. Дарахт турган жойда нимадир яширингандай кўринади. Шунинг учун тўзон дарахтни жойидан қўзғатмоқчи бўлади. Шиддат билан эсади. Дарахтнинг ўз ўрнидан қўзғалмаганини кўриб: *«Ёбондаги ёлғиз дарахт атрофида/ чириллаб айланур тўзон./ Алам билан увиллар,/ Нопа тортар томоғин йиртиб,/ Ҳарчанд уриниб-уриниб/ ёлғиз дарахтни/ жойидан қўзғатолмаган тўзон.../ Узоқ-узоқ югурган тўзон/ ёбон билан битта қилиб сочар янтоқларни,/ Қўзигуллар жамалагин ямлар ютоқиб/...Ёбон чексиз...»*

Тўзон оламдаги янтоқларни суғуриб, синдириб ҳар ёққа сочади, қўзигуллар жамалаги – барг ва гулларини узиб ташлайди. Тўзон шу қадар шиддатлики, у янтоқларни – ерга чуқур илдиз отадиган ўсимликни юлиб олади. Аммо дарахтни ўрнидан қўзғотишга кучи етмайди. Чунки дарахтни инсон кўнглида ҳиммат билан, дилида меҳр туйиб, беминнат эккан. Инсон кўнглидаги ана шу куч дарахтни қувватлантиради. Уни сувсизликдан, қор ва қум бўронларидан, иссиқ гармселдан, совуқ шамоллардан асрай-

¹ Ўша манба. – Б.47.

ди. Шунинг учун томирлари ер қаърига кириб кетадиган янтоқни суғуриб ололган тўзоннинг кучи унга етмайди. Янтоқ табиатнинг бир мўъжизаси сифатида ўзи ўсиб чиқади. Дашт, саҳроларда ўсадиган, далаларда, ҳовли-жойларда, йўл, ариқ бўйларида кўкариб чиқадиган янтоқни кимдир экмайди. Илдизи чуқур кетгани учун янтоқ сувсизликка чидамли бўлади.

Аммо ёбонда ёлғиз ўсаётган дарахт инсон кўнглидаги ҳиммат, унинг дилидаги аҳд, беминнат саховат баъзан табиат мўъжизаларидан ҳам қудратлироқ эканини кўрсатиб туради дейди шоир. Достон сатрлари синчиклаб ўқилса, худди шу каби маънолар англашилади.

Дашту далаларни, саҳро-биёбонларни кезган кишилар баъзан чексиз кенгликлар бағрида, сувсиз жойда ўсиб турган бир туп дарахтни кўради. Сувсизлик, иссиқ-совуқ, гармсел таъсирида бу дарахт танаси ёрилиб кетган, шох-бутоқлари синган, турли тарафга тарвақайлаган бўлади. Сувсиз жойда, кумликлар бағрида, метиндай тош қотиб ётган ерда дарахт кўкариб туришининг ўзи аслида мўъжизадир. Шоир ёбонлардаги ана шу ёлғиз дарахтлар қайсидир бир инсоннинг қўли билан экилгани, у эккан ниҳолига дилидаги ҳиммати, аҳдини сингдиргани, йўловчиларга, саҳродаги жамики жонзотларга беминнат хизмат кўрсатишни мақсад қилгани туфайли кўкариб, бўй чўзиб туради дейди.

Достонда шоир инсон кўнглидаги турфа кечинма, туйғу, ҳиссиётларни ифодалашга интилади. Шу боис унда такрор мисралар, мисра бошида айнан бир сўзнинг мунтазам қайтарилиши мавжуд. Достон бошланишида «қаердадир» сўзи ўттиз марта қўпланган бўлса, кейинроқ «дил» сўзи ўттиз икки марта қайтарилган. «Ёбондаги ёлғиз дарахт» мисраси йигирма икки марта, «Ёбон чексиз» мисраси йигирма уч марта такрорланган. Шунингдек, «Узоқ-узоқларда», «меҳр», «субут», «ғурур», «яхшилик», «қадр», «ҳақлик», «армон», «ёлғизлик», «руҳим» сўзлари кўп бора тилга олинади. Бу қайтариқларда шоир ўз изтиробларини билдирмоқчи бўлади. У шу тарзда инсоният маънавияти муаммолари тўғрисидаги ташвишларини изҳор қилади.

Ушбу достонда инсоннинг бунёдкорлик қудрати шарафланади. Кўнгил тилаги, истаги, ҳиммати, меҳри сувсиз ёбонда ҳам дарахт ўстиради дейилади. Аммо шоир инсон бузғунчиликда

шамол, бўронлардан ҳам қудратлироқ эканига ҳам эътибор қаратади. Ёбонда меҳр кўкартирган ёлғиз дарахтни сувсизлик, шамол, довул, тўзон, гармсел, чақмоқ эмас, одам хароб қилганини қуйидагича ифодалайди: «Ёбон чексиз.../ Бир кун... Бир кун... Бир ўтгувчи.../ Ёбондаги ёлғиз дарахтни қора тортиб/ келди ёнига./ Ўтирди. Жони жол топди олис йўлдан сўнг./ Ёлғиз дарахт соясида ҳузур олди,/ мириқди роса.../ ...Ўзига бино қўйган бир ўтгувчи,/ босар-тусарини билмаган бир ўтгувчи,/ қўлтиғида тарвуз кўтарган бир ўтгувчи,/ қаердан келаётганини/ қаерга бораётганини/ билмаган бир ўтгувчи.../ ҳамма нарсани эрмакка йўйган бир ўтгувчи.../ Йўлга тушмоққа чоғланди... Ва .../ Кетаётиб, эрмак учун ёқиб ёлғиз дарахтни,/ эрмак учун қилди томоша.../ Ва... йўлига кетди муроди ҳосил...»¹

Одамлар орасида шундайлари ҳам борки, улар яхшилик қилганга ёмонлик билан жавоб қайтаради. Уйдан жой, дастурхонидан нон-ош берганнинг бошига тош билан уради. Туз еган хонадонининг тузлуғига тупуриб, бир нарсасини ўғирлаб кетади, ҳар хил бўҳтон гаплар тарқатиб, хонадон аҳлини бадном қилади, сир-сифатини ҳаммага ошкор этади. Чунки уларнинг қалб қандили ҳасад, адоват каби иллатлардан кирланиб, қорайиб кетган бўлади. Ёбондаги ёлғиз дарахт соясида, бир пас бўлса-да, тўхтаб, дам олган йўловчининг кетаётиб ўзига паноҳ бўлган дарахтни ёқиб юбориши ҳаётнинг шу муаммосига аниқ бир далилдир. Дарахтни эрмак учун ёндирган йўловчи ёвузликка қўл урган. Аммо у шу ёвузлигидан лаззат олди. Дарахтни ёқиб, муроди ҳосил бўлгандай йўлида давом этди.

Одамнинг ёвузлиги, шафқатсизлигидан бутун борлиқ азоб тортиши дostonда қуйидагича баён этилган: «Ҳолига ҳайрон турарди дунё.../ Ўтгувчи, қайтгувчиларин таниёлмай/ турарди ғам ютиб дунё.../ ...Ёлғиз дарахт ичдан эзилди – /танига ўрмалади титроқ.../ Ёлғиз дарахт пойига чўзилди/ ингроқ.../ Ёлғиз дарахт ўксинди,/ вужуди титилди чок-чок.../ Камидан сирқинди, йўқсинди ингроқ.../ ...Ёмғирлар келди... Ёмғирлар келди... кечикиб.../ ...Ёбон чексиз...»

Дунё инсоннинг яратувчилик қудратига маҳлиё бўлганидай, унинг бузғунчилик ишидан ҳам ажабланади. Шоир буни «Ҳоли-

¹ Шарқ юлдузи. 2000. 3 – 4-сон. – Б.49.

га хайрон турарди дунё» мисрасида ифодалайди. Меҳр, ҳиммат кўкартирган дарахт ҳам танасига ўт қўйилганидан титроққа тушади. Дунё эса дарахтга ўт қўйиб кетган йўловчининг қилмишидан лол бўлиб, ўтгувчи-қайтгувчиларни таниёлмай қолади. Чунки ёбондаги ёлғиз дарахт одамларга ҳам, ёввойи жонзотларга ҳам меҳр улашаётган, ҳеч бир мавжудотга озор етказмаган эди. Шундай бўлса-да, негадир бир ўтгувчи уни ёндирди... Уни ким ёндирди? Ким ёбондаги дарахт танасига олов қўйди? Бундай шафқатсизликни ўзига бино қўйган, босар-тусарини билмаган кимсагина қилиши мумкин. Шиор яхшиликка ёмонлик билан жавоб қайтарувчиларни «қўлтиғида тарвуз кўтарган бир ўтгувчи» деб таърифлайди. Бу – дostonда қўлланган тиниқ, оҳорли образли ташбеҳлардан бири. Ҳақиқатан, босар-тусарини билмай, кеккайиб кетган кимсалар ғўддайиб қўлтиғида нимадир тургандай, қўлларни икки ёнига кериб юришади. Улар ўзларининг бу тарзда юриши билан бошқалар эътиборини тортмоқчи, ҳаммадан зўр, устун эканини билдириб қўймоқчи бўлишади. Кибр туфайли киши ўзига ортиқча баҳо беради. Ўзини ҳаммадан ақлли, билимли, деб билади. Атрофидагилар унга ожиз, кучсиз бўлиб кўринади. Кибри туфайли унга ҳар иш қўлидан келадигандай туюлаверади. Ёбондаги ёлғиз дарахтни ёққан киши кибри туфайли яхшиликка ёмонлик билан жавоб қайтарган.

Яхшилиқ қадрини одамлардан кўра ёмғир эъзозлайди деган фикрни айтиш учун шоир: *«Ёбондаги ёлғиз дарахт томонга ёмғирлар келди./ Аммо кечикиб келди./ Чунки ёбон чексиз эди»,* – дейди. Ёмғир дарахт танасига туташган оловни ўчириш учун шошилган. Аммо масофа олислигидан улгуролмаган. *«Қўлтиғида тарвуз кўтарган – босар-тусарини билмаган, ўзига бино қўйган ўтгувчи»* уни эрмакка ёқиб кетгани учун ёбондаги ёлғиз дарахт оташда ёнган. Фикрлайдиган, ўйлайдиган, мушоҳада юритадиган ҳар киши дарахтнинг бу аҳволидан мутаассир бўлади. Шоир ўз изтиробини: *«Ёбондаги ёлғиз дарахт – қатқалоқ қирмоч.../ Калавасин учин йўқотиб қўйиб,/ тангу тор ўлтирган тўқувчи мисол/ турибман, шикаста бағримни ўйиб,/ Ичимни кўйдирар,/ сенга очкўз, оч/ илашган, туташган, чирмашган олов./ Ёбондаги ёлғиз дарахт/ сенингмас/ менинг дилим қовурмоч,/*

*Ёбондаги ёлғиз дарахт,/ сенингмас,/ менинг дилим ёнгандир
пов-пов...»¹*

Ҳаётга бефарқ, лоқайд қарамайдиган кишилар ўзлари кўрган, дуч келган ҳар бир ҳодисадан, албатта, таъсирланиб, у ҳақда ўй суради, фикр юритади, ачинади, қайғуради. Улар, айниқса, кўпчилик манфаатига зид ҳаракатлар рўй бергани, вайронагарчилик содир бўлганини кўришганида қайғуриб, изтироб чекишади. Ёбондаги ёндирилган дарахтни кўрган шоир ҳам унга қарата: «Сенингмас, менинг дилим ёнгандир пов-пов» дейди. Достонни тугатган ўқувчи дарахтга ачинади. Уни эрмак учун ёққан ва уни томоша қилган кимсанинг қиёфасини тасаввур қилади. Ўзига бино қўйган бу кимсанинг қилмишидан жаҳли чиқади. Одамлар орасида шундай бузғунчилар борлигидан қайғуга ботади.

Дарахтнинг бу қадар туйғу, ҳиссиётлар уйғотиши унинг одамларга, жонзотларга паноҳ бўлгани билан боғлиқ. Дарахт яхшилик қилгани боис унинг фожиаси ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. Шоир ёбондаги ёлғиз дарахт тимсолида эзгулик ҳеч қачон унутилмаслиги, кишиларни бефарқ қолдирмаслигини таъкидлайди. Умуман, шоир ушбу достонда ўзига хос янги поэтик образ тополган. Бу топилма – ёбондаги ёлғиз дарахт воситасида одамлар кўринмас риштапар орқали ўзаро боғлаб қўйилгани, шу боис улар бир-бирига фақат яхшилик қилиши, яхшилик соғиниши, ёрдам бериши, бунинг учун табиатни, ундаги жонзотлар, дов-дарахтлар, ўсимлик, ўт-ўланлар, сув, тупроқ – ҳамма-ҳамма нарсани авайлаб-асраши керак деган фикрни илгари сурган.

Аммо ўзига хос, тиниқ, оҳорли ташбеҳ, ўхшатишлар мавжуд, янгича бир услубда битилган ушбу достонда мавҳум, ғалати сўзлар ҳам анча учрайди. Достондаги айрим сатрлар маъноси-ни тушуниб бўлмайди. Масалан: «Қаердадир орзу лочири,/ Қаердадир армондил уйўқ», – дейилади. Ёки: «Қаердадир савсан ғамбода,/ Қаердадир яйрайди чағир,/ Қаердадир тайрилар сунут/ Қаердадир бўй чўзар ярзақ,/ Қаердадир ҳижрон гиргирон,/ Қаердадир висол тақриби/ Қаердадир йўрттар сирсирон», – каби сатрлар қандай маъно англатиши номаълум.

Достонда «савобгар», «қалқинлаб», «сириққан», «дайир», «байир», «пайбон», «рахтнинг», «мададга сайинган сойишни»,

¹ Шарқ юлдузи. 2000. 3 – 4-сон. – Б.50.

«кийдирди шафқатли кимсани», «нуъла», «зоқ-зоқ югурган тўзон», «тўллоққина култепасида» каби адабий тилда қўлланилмайдиган сўзлар учрайди. Улар қофия топиш мақсадида тўқиб чиқарилгандай туюлиб, дostonни ўқиётганда ошдан чиққан тошдай ғашга тегади.

Ёки айрим сўзлар, жумладан, «ёлғизлик» ҳарфлари битта-битта вертикалига ёзилган ва ҳарфдан сўнг қаторасига кўп нуқта қўйиб чиқилган. Баъзи сўзларнинг эса чўзиқ ўқилсин, деган мақсадда бўлса керак, ҳарфлари ўртаси нуқталар билан «Ё...б...о...н», «б...и...т...м...а...с» тарзида узук-узук ҳолда ёзилган. Бундай услуб қўлланиши ўқувчига нима беради? Шеърхон сўзларнинг бу тарзда ёзилганидан қандай маъно ўқади? Шеърда, умуман, бадий асарларда бундай ғалати ёзувларнинг учраши худди авангард, сюрреалист, модернист рассомларнинг тутуриқсиз картиналарига ўхшайди. Айни картиналарда ҳам теvarак-атрофда ўхшаш бўлмаган ғалати нарсалар ифодаланади.

Дostonда янгилик сифатида тақдим қилинган ҳарфлар ўртасига нуқталар қўйиб узунасига, ёнламасига ёзилган сўзлар шеърга мос, бадий хос образ сифатида таассурот қолдирмайди. Аксинча, «Бу энди нимаси?!» дейишга мажбур қилади.

Шундай бўлса-да, «Теварак сув қуйгандек жимжит. Жимлик ёстиғига ёнбошлар ёбон» каби сатрларда меҳрнинг улуғворлиги ўзига хос поэтик ифода қилингани эътиборни тортади. Икром Отамурод шеърларида бўлгани каби дostonларида ҳам ўзининг дил дардларини изҳор қилиб, бошқалар қалб қандилини гард, ғуборлардан покламоқчи, барчани ҳалол, пок яшашга, бир-бирига меҳр-оқибатли бўлишга ундамоқчи бўлади.

МУҲИМИ – КҮНГИЛ

Аксарият шоир ва адиблар луғатлардан мустаҳкам ўрин эгалаган сўзларни қўллаб, асар ёзади. Улар бутун ижоди давомида адабиётга бирор янги сўз олиб қирмайди. Албатта, ижодкорнинг ўрни, мавқеи адабиётга нечта янги сўз олиб кирганига қараб белгиланмайди. Чунки истеъдодли ижодкор фикр ва туйғунинг, ақл ва эҳтироснинг манзарасини барчага таниш, ҳамма ҳар куни қўллайдиган сўзлар орқали чиғиб бераверади. Ғафур Ғулом ва Ойбек, Ҳамид Олимжон ва Зулфия, Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидов шеъриятида худди шу ҳолат кузатилади. «Ўткан кунлар», «Улуғбек хазинаси» сингари машҳур асарларда ҳам, тарихий воқелик билан боғлиқ айрим архаизмларни ҳисобга олмаганда, кўпчиликка тушунарли сўзлар қўлланади. Лекин яна шундай адиб, шоирлар бўладики, ҳали луғатларга қирмаган, ўқувчиларга нотаниш сўзларни шеър ва дostonларига жалб этади. Уларнинг ижодкор сифатидаги ўзига хослиги аввало шунда кўринади. Бундай шоир, адиблар ҳодисаларнинг янги жиҳатларини ифодаладиган, халқ тилида қўлланадиган сўзларни излаб топади. Икром Отамурод шундай камёб ижодкорлар сирасига қиради. У ҳудудсиз уммон – халқ тилидан жавоҳирлар қидиради. Бу жавоҳирлар унинг шеърлари, дostonлари – бутун ижодига ёғду сочиб туради. У қўллаган, ҳеч бир луғатга қирмаган, унутилиб кетган айни сўзлар кўпчиликка ғалати туюлади. У баъзан бундай сўзларни сарлавҳа қилиб қўяди. Масалан: «Хуввият» ёки «Ёбондаги ёлғиз дарахт» дostonлари. У дастлабки дostonини «Ярадор умид отлари» деб номлаган эди. Машҳур Фаластин шоири Муин Биесисуга бағишланган ушбу асар анъанавий дostonларга хос сюжетлиликтан холилиги, туйғу, кечинмалар ифодасидан иборатлиги билан эътибор қозонган эди.

Шеърлари, дostonларининг номи ва сатрларидан сезиладики, Икром Отамурод сўзларни худди нарсаларни ушлаган сингари салмоқлаб, уларни худди майса, дарахт ёки тош каби кўради ва кўнглига ўтиришиб қолганларини шеър ва дostonларида қайта-қайта қўллайди. «Кўнги́л» сўзини «кангул» тарзида ишлатишдан завқланади. Одам ва олам тўғрисидаги ташвишларини, туғилган заминига меҳрини, Навоий ва Бобурга муҳаббатини

кўпроқ шу сўз орқали билдиради. Замондошлари ҳам «кўнгил»-ни «кангул» дейишини ва бу сўзнинг салмоғи, маъноси, оҳангини унинг сингари ҳис қилишини истайди. Чунки кишилар ҳаётига дахлдор неки бор кўнгил – кангулга боғланади. Барча муаммо шу манзилдан, хариталарга тушмаган худди шу жойдан бошланади. Кўнгил – кангул аталмиш сирли жумбоққа қараш, уни ҳис қилиш ва англашда эса ҳикмат кўп.

Эндиликда «кангул» сўзи Икром Отамурод учун хос унвон бўлиб қолди. Бу унвон танҳо, фақат битта. Бу сўзни эшитганида, ўқиганида барча, албатта, Икром Отамуродни эслайди. Гўё айна сўзда Икром Отамуроднинг сурату сийрати мужассам. Асарларда, луғатларда «кўнгил» ёзиладиган, барча шу тарзда талаффуз қиладиган сўзни «кангул» дейиш, ёзиш, албатта, ғалати туюлади. Ҳатто, ғашни келтиради. Лекин Икром Отамурод сабот, ирода билан кўпчиликка ўз сўзини ўтказди. «Кангул»га муҳаббат қўйганидан уни ўз сўзига, кишиларнинг эътиборини жалб этадиган каломга айлантирди. Бу қадим сўзга қайта ҳаёт бағишлаб, Навоий, Бобурнинг руҳини шод этди.

«Кўнгил»ни «кангул» дейиш бошқага эмас, айнан Икром Отамуродга ярашади. У бу сўзни ҳаяжонсиз айтолмайди. Бу пайтда унинг қалб қандили чарақлаб ёнгандай туюлади. Шоир ўшанда кўпинча майин жилмайиб, ерга қараб, ботинида жўшиб-тошган ҳисларни яширишга уринади. Лекин унинг ҳолати юз-кўзи, ҳаракати – қиёфасидан сезилиб туради. Киши чинакам таъсирланганида, бошқалар эътибор қилмаган, пайқамаган ҳақиқатни ҳис қилганида ҳаяжон, эҳтиросини жиловлаёлмай қолади. Икром Отамурод «кангул» сўзининг салмоғи, миқёси, қамрови, маъно жилоларини ҳаммадан кўпроқ, теранроқ ҳис қилади. Бу унинг шеър ва дostonларида ҳам акс этади.

Аслида борлиқдаги кўзга кўринадиган ва кўринмайдиган барча нарсa-ҳодисада, жумладан, сўзда ҳам Яратувчининг чексиз қудрати, сир-синоати яширинган. Мушоҳада қилганлар бу ҳақиқатни, албатта, англайди. Афсуски, одам теварак-атрофига кўпинча лоқайд, бепарво қараганидан жуда кам мушоҳада қиладди. Шу сабаб ҳаётнинг қадрига етмайди, ҳар бир лаҳзаси, олаётган ҳар бир нафаси беқиёс неъмат экани, уларнинг қайтмаслиги, заминдаги энг кичик заррадан осмондаги ой ва қуёшгача

беҳисоб сир мужассамлигини билмайди, ҳаётнинг ҳар лаҳзаси ҳикматга тўла эканини англамайди. Шарқу Ғарбнинг улуғ донишмандлари, шоир ва адиблари эса сўзларда Парвардигорнинг таърифга тил ожиз қудрати, мавжудлигини таъкидлашиб, девону дostonларини Ўзига ҳамду сано айтиб, У ато этган сўз неъматини таърифлаш билан бошлашган. Икром Отамурод ҳам сўзларнинг маъно, оҳанг жиололарини англашга ва ҳаётнинг, инсон қалбининг сўзларда яширин ҳикматларини ўқувчиларига етказишга интилади. У сўзларга кўнглидаги турфа туйғу, кечинмаларни юклайди. Уларда шоирнинг хокисорлиги, ўйчанлиги, исёнкорлиги – кўнгил манзаралари акс этади. Асарларида сўзларнинг қуюқ ва хира бўёқлари аралашиб, турфа шакллар ҳосил қилади. Бу шакллар кўзга кўринмайди-ю кангул кўзгусида намоён бўлади. Шу боис бутун эътибор, хаёл-тасаввурни эгаллаб олади. Шоир: *«Ҳақиқат – дунёнинг жулдур жандаси,/ Ёлғон – қабирғалари бакувват тиргак»* экани, нурнинг зулмат қаърига ҳайқириб чўкишини таъкидлаб, қўллари банди Алпомишнинг йиғлашини хаёл кенгликларида жонлантиради. Бардош худди латта каби сўкилиб йиртилиши, лекин инсон кўникмоққа буюрилгани, айнаи ҳис ҳар бир кишини суяйдиган ҳасса экани ҳақида сўзлайди. *«Орзулар канглунгдан кўчади – паймон/ Бир алам қийнайди – шаштинг тортар суст./ Беҳуда соғрилган вақтлар – пушаймон,/ Ғофилликда кечган фурсатлар – афсус»*, – деб таъкидлайди: *«Хотиралар – чақилган вужуд,/ Хотиралар – қайтарилмас туш»*, – дейди.

«Кўксим – армонларнинг тош бандаргоҳи». «Юрагимда меҳр йиғлаб чарчади». «Ёрнинг висолин кангулга тақиб». «Амударё йўлида қолди толиқиб». «Канглунг ғаш, судралиб борасан беҳол,/ Оёқларинг ернинг белига ботар». Турли шеърлардан олинган ушбу сатрлар худди битта асарга мансубдек таассурот туғдиради. Шеърлари шоирнинг кўнглидан чиқса, улар орасида шундай боғланиш юзага келади. Икром Отамуроднинг асарлари унинг «канглу»дан ўтиб қоғозга тушади. Шунинг учун улар ҳеч кимникига ўхшамайди. Аслида ҳар бир одам – алоҳида бир олам. Одамлар қиёфаси, кўриниши эмас, ҳис-туйғу, кечинмалари, ўй-хаёллари жиҳатидан ҳам фарқ қилади. Ҳатто, иккинчи жиҳат биринчисидан устун келади. Шу боисдан қўшиқларда:

«Бўйимдай бўй топдим-у,/ Кўнглимдай кўнгил топмадим», – дейилади. Ҳаётнинг барча мураккабликлари, аслида, кишиларнинг кўнглидаги одамани тополмаслигидан келиб чиқади. Ҳамма бир умр шундай кишини излайди. Гоҳида уни топгандай бўлади. Аммо янглишганини билиб, афсус-надомат чекади.

Одам айнан кўнгли боис сирли жумбоқдир. Кўнгил шундай мураккаб хилқатки, киши кўпинча ўзини ўзи тушунмай азобланади, изтиробга тушади. Ўзининг кўнглини англаш шунчалик машаққат экан, бошқаларникини ҳис қилиш, тушуниш бундан-да оғирлиги тайин. Одам ўзи ва бировларнинг кўнглини ҳис қилолмаганидан заминда бузғунчига айланади. Уммонлар, тоғлар Ерга одамларчалик азият етказмайди. Кўнгли ғашлигидан қиёфаси тунд, бегоҳат одамлар қадамидан замин инграйди. Дунё одамга манзур бўлолмаганидан ўксиниб эзилади. Одам дунёнинг, дунё одамнинг жонига тегади. Шоир бу ҳолат хусусида: *«Канглунг ғаш, судралиб борасан беҳол,/ Оёқларинг ернинг белига ботар./ Жонингга тегади дунёи қаттол,/ Дунёи қаттол тоқатинг ютар»*, – дейди. Кўнгил ғаш тортганида дунё зиндонга, яшаш азобга айланади, теварак-атрофдаги ҳамма нарса совуқ, файзсиз кўринади. Кўнгил нурга, сурурга тўлганида эса кўзга ҳамма ёқ яшнагандай, тоғу тош гулга кўмилгандай туюлади. Бундай пайтда одам шамолда шитирлаган япроққа, ўрмалаб кетаётган ҳашаротга ҳам беихтиёр тикилиб қолади ва улардаги қандайдир янгиликни пайқаб ҳайратланади. Икром Отамурод ҳаётни синчковлик билан кузатади: дашту биёбонда, ундаги якка дарахтда Яратганнинг сирли ибрат-ишоратлари борлиги ҳақида сўз очади. Аслида борлиқдаги ҳеч бир нарса бежиз бунёд этилмаган. Жонсиз кўринган тупроқ, сойдаги тошда ҳам Парвардигорнинг яратувчанлик қудрати мужассам. Ўсимликларнинг ўсиши, тош таркибида турли моддалар яширин эканлиги шундан далолат беради. Яратувчининг бу каби сир-синоатларини ҳис қилганида, лоақал бу хусусда ўйлаганида, кишини ҳайрат ва қўрқув босади. Бу кечинмаларни сўз билан ифодалаш имконсиз. Луғатлар, китоблардаги сўзлар унга камлик қилади. Шу боисдан ҳам Икром Отамурод сўз излайди, муомала-мулоқотимизга янги сўзларни олиб киришга интилади. Достонлари, шеърлари унинг шундай истак билан яшаб, ижод қилаётганини билдиради.

Шоирнинг деярли барча шеър, дostonларида «кангул» таянч сўз саналади. «Харитага тушмаган жой» дostonида ҳам шу ҳолат кўринади. Ижодкор ушбу дostonида бошқа асарларидаги каби кўнгилнинг мантиқ мезонларига бўй бермайдиган, англаш мушкул кечинмаларини баён этади. Айтиш мумкинки, шоирнинг шеър ва дostonларида қалбдаги англамаган изтироб изҳори асосий ўрин тутати. Исмсиз изтироб, кечинмалар эса қачондир кўнгилдан ўтган кучли истак, ҳаяжон, хавотир ёки қўрқув туфайли ҳосил бўлади. Ҳар бир инсон ўзидаги яширин изтироблар ис-канжасида яшайди ва кишини бошқа нарса эмас, айнан кўнгил азоблари улғайтиради. Ҳар бир инсон ўзини ва дунёни кўнглида юз берган оғриқлар орқали англайди. Ҳеч бир табиб, дори ва малҳам кўнгил дардига шифо бўлолмайди. Ижодкор кўнглидаги дардларни асарига тўкиб солади. Ўқувчи, томошабин бу дардни қанчалик ҳис қилса, шунчалик таъсирланади. «Муножот» куйи янграётганида кимдир маҳзун бўлиб, кимдир эса сақич чайнаб, сигарета тутатиб туриши шундан далолат беради.

«Харитага тушмаган жой» тўпламидаги шеър ва дostonлар кимгадир манзур бўлади, кимгадир унчалик хуш келмайди. Лекин ғашланганлар ҳам Икром Отамуроднинг ёзганлари бошқа шоирларникига ўхшамаслиги, «Харитага тушмаган жой»нинг муаллифи ҳар қандай мавзуда ўз сўзини айта олиши, унинг ўзига хос нигоҳи, қараши борлиги, бу шоир лўғатларга олинмаган сўзларни излашдан завқланишини, албатта, тан олади. Икром Отамуроднинг шеър, дostonларида ҳаётдаги воқеалар баён қилинмайди. Шоир воқеаларни эмас, улар туфайли туғилган таассурот, кечинмаларини изҳор этади. У тўрт сатрлик шеърда ҳам, дostonларида ҳам шу йўлдан боради. «Харитага тушмаган жой» дostonининг мазмун-мундарижаси: *«Муҳими – кангул, кангулни қидириш./ муҳими – кангул, кангулни топиш»* сатрларида мужассамлашади. Барча мисралардаги фикр шу икки сатрга келиб туташади. Шу боис айти сатрлар дostonнинг нақоратига айланади. Чиндан ҳам, инсон учун муҳими – кўнгил. Кишининг қалб қандили чарақлаб ёнган кезларда ҳаёт чинакам маъно касб этиб, ундаги ҳар бир нарса: ҳаво, сув, тупроқ, шамол, олов, майса ва дарахт ҳам ҳақиқий мўъжиза бўлиб кўринади. Ҳадисларда ўлим фариштаси ўлаётган кишининг олдида ҳо-

зир бўлганида дастлаб унинг қалбига назар ташлаши, шаҳодат калимаси – «Ла илаҳа иллаллоҳ» қалбдан чиқмай, тил учида айтилиши киши учун ёмон хотима экани эслатилади. Қалбнинг бу каби кўп хусусиятлари Абу Ҳомид Ғаззолийнинг китобларида мисоллар асосида изоҳланади. Жумладан, унинг «Ўлимни эслаш», «Тил офатлари» каби асарлари билан танишганлар бу тўғрида кўп ҳақиқатларни билиб олади.

Мўминнинг мақсади – Аллоҳ дийдорига эришмоқдир. Аслида ҳар бир банда фақат Аллоҳ дийдоридан чинакам роҳат топади. Бундай олий мақомга эса инсон ўзини англамасдан, Яратувчининг чексиз қудратига тан бермасдан, Унинг неъматларига чин дилдан шукрона қилмасдан, Парвардигор бутун борлиқни мўъжиза қилиб қўйганига ҳайратланмасдан, ҳар бир нарсада беқиёс ғўзаллик, ҳикмат мавжудлигини ҳис қилмасдан эришолмайди. Кишининг ошқору пинҳон барча ҳаракат-амаллари аслида унинг кўнглидан бошланади. Шу боисдан шоир шеър, достонларида айнан кўнгилга эътибор қаратади. Ундаги кечинма, туйғуларни ифодалаш мақсадида кўпчиликка нотаниш сўзлардан ҳам фойдаланади. Шоирнинг назарида, луғатлардаги сўзлар кўнгилдаги турфа ҳолатларни изоҳлаш учун камлик қилади. Чиндан ҳам кўнгил гоҳ маҳзун бўлиб қолади, гоҳ ғазабга тўлади, гоҳ унда эҳтирослар жўш уради.

Икром Отамурод бошқа шеър, достонларидаги каби «Харитага тушмаган жой»да ҳам кўпроқ ўзининг кўнглига мурожаат қилади. Шу боис достондан вазмин, ҳазин оҳанг таралади. Шоир кўнгилни «харитага тушмаган жой» деб таърифлайди. Кўнгил азалдан турлича таърифлаб келинади. Шоирлар уни «дунёнинг каъбаси», «қоинот меҳвари», «руҳ манзили» дейишади. Икром Отамуроднинг таърифи ҳам кўнгил тўғрисида айтилган ўзига хос, оҳорли ташбеҳдир. Ушбу достонда Икром Отамурод ижодига хос умумий жиҳатлар акс этади. Достонда яхлит сюжет кўринмайди. Шоир: «Нега одам канглун қидирмайди ҳеч!» деб изтиробга тушади. «Заҳмат – кангулни таниш, азоб – кангулни топиш» дейди. Икром Отамурод Шарқу Ғарб донишмандлари уқдирган ҳақиқатни – кўнгил кўзини фақат билим очишини таъкидлайди. «Харитага тушмаган жой»да бу хусусда шундай ёзилади: *«Кангул кўзин булогин очгайдир фақат билиг, / Ҳаёт*

– хусом дамида ҳақиқат излаб чопиш./ *Муҳими – кангулда бўлсин ўзлугининг имкони,/ Ўйлингни равшан этсин имонинг чироқ каби*». Аввалги иқтибослардан ҳам, ушбу кўчирмадан ҳам аён бўладики, шоирнинг сатрлари кўпчилик кўниккан анъанавий шеърлардаги сингари силлиқ, равон, жарангдор эмас. Аммо Икром Отамуроднинг мантиқан боғланмагандек туюладиган дағал мисралари нимаси биландир диққатни беихтиёр жалб этиб олади. Чунки у уммон, денгиз, дарё, кўлларни «осмоннинг тўкилган кўз ёшлари», дарахтга отилган тошни эса «нафс» дейди. Бу фикрни салмоқлаб, вазмин, ўзига хос оҳангда: «*Дунё – катта кўча./ Катта кўчада/ осмон кўзининг тўкин ёшлари./ уммонлар, денгизлар, дарёлар, кўллар,/ ирмоқлар гоҳ тошиб, гоҳида сокин/ тўлқинланиб оқар, мавжланиб ётар*», – дея ифодалайди. Табиийки, бундай нотекис сатрлар барчага хуш келадими. Аммо уларни-да қадрлайдиганлар топилади.

Муаллиф мазкур достонида ҳам, тўпламдаги шеърларида ҳам луғатга олинмаган, истеъмолдан қолган анчагина сўзларни қўллайди. Достонни: «*Харитани тузғувчи доно/ очунни элларга, юртларга бўлиб,/ белгиларга берибсан маъно,/ жойлабсан рангларга тўлиб*», – деб бошлайди. Агар «тузғувчи» «тузувчи», «очун» «дунё» деб ўзгартирилса, достоннинг вазмин, шикаста оҳангига путур етади. Воқеалар баёнига асосланган асарлар шу тарзда таҳрир қилинганида, улардаги хира, мавҳум ўринлар ярақлаб кетади. Ҳодисаларнинг ташқи жиҳати эмас, моҳиятига эътибор қаратилган, рамз, ишоралар тилида битилган асарларни ўқиётганда гарчи бир оз тушунарсиз бўлса-да, унга эътироз этиш эмас, шоирнинг сўзига қулоқ тутиш, унинг дардини англаш тўғри келади. Шунда аввал аён бўлмаган анча-мунча ҳақиқатлар ойдинлашади. «Харитага тушмаган жой» достон, бошқа асарларида ҳам Икром Отамурод ҳаёт ҳақидаги кузатишлари, замондошлари тўғрисидаги мулоҳазаларини ифодалайди. Табиийки, улар кимгадир жўн, ким учундир тушунарсиз, мавҳум туюлади. Баъзиларнинг, ҳатто, ғашини келтиради. Бунга, бир жиҳатдан, шоирнинг луғатга кирмаган сўзларни қўллаши сабаб бўлади. Ижодкор эса луғатга қараб эмас, кўнглидан чиқариб асар битади. «Харитага тушмаган жой» муаллифи кўнглида ҳамиша шундай истак, интилиш жўш уради. Тўпламдаги шеър ва

достонлар шуни аён этадики, шоир ҳаётдаги норасоликлардан азобланиб, изтиробга тушади. Шундан қалбида огриқ туғилади. У ана шу туйғуларини сўзга солади. Шоирнинг шеър ва достонларидаги шикаста оҳанг шундан чиқади. Аммо Икром Отамурод буни атайлаб қилмайди. У туйғу, ҳис-ҳаяжон, кечинмаларини бошқалар сингари яшириб пардозлаёлмайди. Битикларида борлигини ифодалайди. Мисраларини силлиқлашга уринмайди. Ўзининг имконидан келиб чиқади. Ҳар бир киши, жумладан, шоир ҳам ҳамиша ўзининг имкониятини намоён этади. Ҳеч ким ҳеч қачон имкони доирасидан баландга чиқолмайди.

Достонларини «Ичкари. Ташқари», «Тағаззул», «Харитага тушмаган жой», «Истарим», «Хуввият» деб номлаган шоир шеърларидаги ҳазинлик у англаган ҳақиқатларга, кўнглидан ўтган кечинмаларга боғланади. Икром Отамурод одамлар ўзининг ва бошқаларнинг кўнглига бепарво, беписанд эканлигидан доимо азобланади. Ўзгаларнинг туйғуларини эътиборга олмаслик, ўзининг виждонини топташ эса борган сари кўпчилик учун одатдаги ҳолга айланиб бормоқда. Одамлар кўнглининг эзгу истак, интилишларини бир чеккага суриб, моддий бойлик орттиришга ружу қўйганидан бир-бирига оқибатсиз, меҳрсиз бўлиб қолмоқда. Кўпчиликнинг қалб қандили бошқаларга бепарволик, лоқайдлик, адоват, ҳасад каби иллатлардан хира тортиб бормоқда. Шоир қалби ана шу мислсиз фожиани барчадан кўпроқ ҳис қилиб, изтиробга тушади ва инсон учун моддий бойликлар эмас, кўнглил муҳим дейди. Ҳар бир киши учун муҳим, айтиш мумкин, сирли шу хилқатда кечадиган ҳис, туйғу, кечинмаларни теранроқ, аниқроқ ифодалаш учун у биргина достоннинг ўзида бўлимли, тўқшш, чорчарх, кўрчигин, нодармон, тезобпараст, дов-даска, надам, жовидон, хусом, бозғир, байр, нахра, дамирза, маъсус, вардиш, рой, бўла-бўлук, дўниб, мўъбад, идраб, афроғ, айролик, чуйкаб, чуркаган, менганган сингари луғатларга кирмаган, бир пайтлар ишлатилган, шеваларда яшаб келаётган ўнлаб сўзларни дадиллик билан қўллайди. Бу ҳам шоир Икром Отамуроднинг азалдан ғаройиб сир, жумбоқ бўлиб келган кўнглил кенгликларида дадиллик билан кириб бораётгани, унинг бетакрор манзараларини ўз сўзи билан ифодаляётганини намоён этади.

ЮРАК ЁҒДУСИГА ЙЎҒРИЛГАН

Ҳамма ўзига хос ҳаёт кечиради. Ҳеч бир кишининг ҳаёт тарзи, умр йўли бошқаникига ўхшамайди. Одамларнинг турфа табиати, феъл-атвори уларнинг ҳаётга қарашидан келиб чиқади. Истеъдодли шоирлар, адиблар бошқалардан кўра ҳаётни тегинроқ идрок қилади. Шу боис барчани мамнун қилган ҳодисалар уларни кўп-да қаноатлантирмайди. Улар анъаналарни унчалик ҳам ҳушлашмайди, доимо ўзгаришлар бўлишини исташади. Жиддий ўзгаришлар юз бермаган пайтларда, уларнинг назарида, ҳаёт худди бир жойда тўхтаб қолгандай туюлади ва бу ички норозилик туғдиради. Барча замонларда шоир, адиб, бастакор, рассомларнинг мавжуд тартиблардан қаноатланмаслиги, уларнинг ҳаётни янада гўзал кўриш истагидан келиб чиқади. Шоирларнинг изтироб, нола, илтижоларида одамларга чексиз меҳру муҳаббати ифодаланади. Абдували Қутбиддин: «*Хоҳлайман,/ Ариқларга шарбат тўлсин-у/ Сира-сира ҳеч оқмасин қон./ Хоҳлайман,/ Чечаклар-ла сирлашган қизча/ Ҳазин тортиб кўрмасин ҳазон./ Хоҳлайман,/ Оқ тулпорлар кирсин тушимга/ Чаппасига кетмасин замон,/ Хоин қилич кўтарилмасин,/ Талвасада инграмасин жон/ Адашмасин минг бор адашган*»,¹ — дейди. Ҳалима Аҳмедова эса: «*Бошингни юракнинг/ Қибласига қўй/ Райҳон нафасига чайиб вужудинг./ Пок бўлсин,/ Пок бўлсин, нурлар каби пок,/ Пайғамбар тушидек яшил сужудинг./ Булоқларнинг шаффоф хаёлини ол,/ Қайғуни кулдиргин,/ Бахтни йиғлатмай,/ Кўзингни кенгликка садақа қилгин,/ Дўст-у душманинга.../ Ҳеч кимга айтмай./ Гўдак ҳиди келган майсага бориб,/ Мовий сабопарнинг ишқин кийдиргин./ Ташна дарахтларнинг тасаввурини/ Само орзулари ила тўйдиргин...*», — дея тилак тилайди. Лекин ҳеч қайси шоир замондошларимга шундай тилак тилай деб атайлаб қўлига қалам олмайди. Чунки шеър битиш ҳунар ёки зрмак эмас. Шеър — жуда сирли ҳодиса. У руҳ билан боғлиқдир. Инсон вужудининг ҳар бир узви, унинг беҳисоб ҳужайраси, ҳар бир асаб толаси, ҳар бир туку терисини жон риштаси билан қамраб олган Руҳнинг нималиги, у

¹ Қудбиддин А. Сен ва сен учун: Шеърлар. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1996. — Б.22 — 23.

қандай жумбоқ эканини англашга одамнинг ақли ожизлик қиладди. Шеър инсоннинг руҳияти билан боғлиқ бўлгани боис ҳам турлича таърифланади. Лекин бу таърифларнинг ҳеч бири бу сирли-сехрли жумбоқнинг маъно-моҳиятини аниқ акс эттирмайди. Стол, стул, сандиқ ясашни, қарта, шахмат ёки домино ўйнашни қараб-кузатиб ўрганса бўлади. Аммо киши ҳар қанча кунт, ҳафсала қилганида ҳам кўпчиликни қойил қолдирадиган кичкина тўртлик ёзолмайди. Муттасил шеър мутолаа қилиш ёки шоир билан ёнма-ён яшаш ҳам яхши шеър битишга имкон бермайди. Агар шу йўл билан яхши шеър ёзишнинг иложи бўлганида шоирларнинг фарзандлари, оила аъзолари, шубҳасиз, шоир бўларди. Шоирлик шунчаки бир косиблик, отадан ўғлига, онадан қизига мерос бўлиб ўтадиган касб-ҳунар эмас. Шоирликда мангу шуҳрат бор. Донишмандлар худди шундай дейишган. Шон-шуҳратга интилиш эса одамларнинг қон-қонига сингиб кетган. Агар шеър ёзиш хоҳиш-истак билан амалга ошганида бошқалар эътиборини тортиш, шуҳрат қозониш ваҳждан ҳам ҳамма шеър битишни ўрганиб оларди. Афсуски, шеър ёзиш азалдан сир, жумбоқ бўлиб келади. Чунки шеърнинг қачон, қандай пайдо бўлишини шоирнинг ўзи ҳам билмайди. Шуниси аниқки, киши қандайдир бир таъсир остида изоҳлаб, тушунтириб бўлмайдиган руҳий ҳолатга тушганида, ҳиссиётлари жунбишга келиб тўлиб-тошган ҳис-туйғуларини бошқаларга маълум қилиш эҳтиёжи пайдо бўлади. Шунинг учун «шеър – эҳтиёж фарзанди» (А. Орипов) дейилади. Инсоннинг, умуман, барча мавжудотнинг ҳаёти эса турли эҳтиёжларни қондириш билан кечади. Айнан эҳтиёж ҳаётга маъно-мазмун бағишлаб, уни қизиқарли, жозибадор қиладди. Агар шу сирли куч бўлмаганида наботот, ҳайвонот олами аллақачон сўниб битарди. Инсоният ҳам вужудига туганмас қилиб жойланган шу ҳаракатланувчи омилдан миннатдор бўлиши ва жамики бойликларини сарфлаб, унга улуғвор ҳайкал қўйиши керак... Эҳтиёж заруратдан туғилади. Инсоннинг вужуди, руҳи ҳамиша нимагадир зарурат сезади. Вужуд ва руҳнинг бу талабини қондирмаслик кишини мушкул аҳволга солиб қўяди. Шунинг учун ҳамма бирор жойи оғриси, албатта, даво излаб, табибга мурожаат қиладди. Турли ускуна, аппаратлар орқали ўзини текширтиради. Дўхтирларнинг

маслаҳати, тавсиясига кўра турли муолажаларни олиб, суйган таомларидан тийилиб парҳез тутати. Истамаса-да, шундай қилишга мажбур бўлади. Ҳиссиётлари безовта қилганида ҳам одам бесаранжом бўлиб, кўнглига ҳеч нарса сиғмай, тушқун кайфиятда қолади. Ўшанда у санъатнинг бирор бир тури билан андармон бўлса, масалан, қалбини тўлқинлантирган кечинма, ҳаяжонларини шеърга айлантира олса, кўнгли таскин топиб, кайфияти кўтарилади. Ҳайвонларнинг қорни тўйса, шу билан қаноатланади. Инсон эса бирор бир нарсани яратса, руҳи ором олиб, таскин топади. Кишининг кайфияти унинг кўнгли билан, кўнгил эса бутун коинот билан боғлиқдир. Теварак-атрофдаги ҳар қандай ҳаракат, ҳодиса, товушларнинг бизга беихтиёр таъсир кўрсатиши ва уларнинг кўнглимизда акс-садо бериб, муайян кайфият ҳосил қилиши айни шундан далолат беради. Ижодкорнинг қалби коинот билан бошқалардан кўра яқиндан боғланади. У шу боис тез таъсирланади ва ҳаёт ҳақида ҳаммадан бошқача мушоҳада юритади. Афсуски, унинг мушоҳадаларини барча бирдай қабул қилавермайди. Ижод сирли жумбоқ бўлгани боис, шоир, адиб, бастакор, рассом ўзининг дил изҳори – асарини ҳеч қачон аниқ-тиниқ шарҳлаб, изоҳлаб беролмайди. Чунки у бирор нарсани изоҳлаб, шарҳлаш мақсадида асар яратмайди. Ижодкор қалбидаги ҳис-туйғуларини ифодалашга интилади, холос. Бу ҳолат, айниқса, шеърда аниқ кўринади. Шеърда шоир кечинмаларига сўздан «либос» кийдиради. Фикрини аниқ айтмай, турли ташбеҳлар билан ўрайди. Шунинг учун шеърни ҳар бир киши ўз қалби билан ҳис қилиб, ақл-идроки даражасида англайди. Кимдир хуш кўрган шеърни кимдир мутлақо ёқтирмаслиги шундан келиб чиқади. Бировлар баъзи шеърларни тушунмаслигидан ранжиса, айримлар «шеърингизни тушунтириб берсангиз» деб шоирга мурожаат қилади. Шоир эса шеърида ифода қилган кечинма, ҳиссиётларини ҳеч қачон жўнгина қилиб қайта баён этолмайди. Абдували Қутбиддиннинг шеърлари шундай асарлар сирасига киради. Уларни «икки карра икки тўрт бўлади» тарзида тушунтириб, шарҳлаб бўлмайди. Негаки, улар ҳамма кўниккан анъанавий шеърлардан ҳар жиҳатдан фарқ қилади. Шоирнинг «Найсон», «Бахтли йил», «Сен ва сен учун», «Узоқдан олисга», «Бор» тўпламларидаги шеърлар ҳам шакли, ҳам

мазмунни жиҳатидан ўзига хос бўлиб, улар Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Миртемир ёки Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов ижод намуналаридан анча фарқ қилади. «Бор»даги шеърлар анъанавий йўсиндаги асарларга кўп-да ўхшамайди. Аввало уларда мисралар бир-бирига алоқадор эмасдай туюлади. Қофиялар ҳам унчалик жарангламайди. Бунинг устига, айрим сатрларда маъно мавҳум – нима назарда тутилганини англаш қийин. Аммо бу шеърлар аллақандай жиҳати билан ўзига тортади, ўйлантиради. Уларни ўқий бошлагач, беихтиёр қизиқиш қоласан. Чунки шеърларида шоир «мен» деб бош қахрамон бўлиб туради. Лекин бу «мен»да шоирнинг таржимаи ҳоли, шахсий ҳаётидан мамнунлиги изҳори ёки шикоят, арзи эмас, бутун инсоният учун қайғураётган куйинчак замондошимизнинг мураккаб, зиддиятли кечинмалари кўринади. У ҳаётга шоирона нигоҳ билан қараб, ундаги норасоликларни файласуфона мушоҳада қилади, инсоният эзгуликка интилиш ўрнига, алдамчилик, фирибгарликка ружу қўйиб, тобора тубанлашаётгани, фирибгарлик, алдашни ақллиликнинг мезонига айлантириб олаётгани, кишилар табиатдан завқланиш ўрнига унга ебтўймас истеъмолчи сифатида аёвсиз ҳужум қилаётганидан куюнади. «Осмонни суриб қўй, осмон қолмасин,/ Супра қоқ, борарга томон қолмасин,/ Шафақ қиёмлари таъми қолмасин,/ Ҳеч нарса қолмасин./ Қиё боқма асло, унут бир йўла,/ Тушма, пасткаш дунё ермас, ертўла./ Қайтарма бу палид, мижғов ашула,/ Яна ишқ ҳақида», – дея таъна, маломат қилади. Одамлар орасида лоқайдлик, бепарволик, алдамчилик тобора кенг ёйилиб бораётгани, кишилар оддий ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчига айланиб қолганидан ажабланади. Шоир ўзи англаган бу аччиқ ҳақиқатларни шунчаки баён этмайди, балки бугунги ҳаёт ҳақида, кечаги тарих тўғрисида теран мушоҳада юритадиган замондошларимизнинг кечинмаларини таъсирчан акс эттирадиган сўз ва иборалар топади. Бошқа шоирларникидан тамоман фарқ қиладиган ушбу ташбеҳ ва сифатлашлар унинг шеърларига ўзига хослик бағишлаши баробарида, маънони бўрттиради ва кўнгилга оқиб киради. Абдували Қутбиддин шеърларининг шакл ва мазмун жиҳатидан янгиллиги худди шунда намоён бўлади.

«Найсон» ва «Узоқдан олисга» тўпламларидаги шеърлар

ўзаро қиёсланса, муаллифнинг ҳаётга қарашлари, мушоҳада доираси кенгайиб боргани, «Сен ва сен учун» тўпламидаги шеърлар «Бахтли йил»дагидан тиниқроқ экани билинади. Абдували Қутбиддиннинг шеърларида замонавий шеърятнинг энг илғор жиҳатлари ва ундаги аъъанавий хусусиятлар ўзаро уйғунлашади. Айни чоғда уларда шоирнинг ўзгача образлар дунёси бўй кўрсатиб туради. Энг муҳими, шеърларнинг сатрларида таъсирчан қалбнинг жўшқин ҳиссиётлари акс этади. Айни ўринларда Абдували Қутбиддиннинг ўзига хос шоирона услуби кўринади. У шеърятда кенг қўлланадиган адабий «қолип»лардан қочади ва барча истеъдодли ижодкорлар сингари ўз йўлини очишга интилади. Шу боисдан унинг ёзганлари ҳамма кўниккан шеърлардан шакл ва мазмун жиҳатидан фарқ қилади. Абдували Қутбиддин аввало сўзларнинг нозик маъноларини илғайди ва шу асосда янгича ташбеҳлар топади. У қўллаган тимсол, ташбеҳлар ҳис-туйғулар шиддатини ишонарли, қабарик кўрсатади. «Найсон», «Бахтли йил», «Сен ва сен учун» тўплamlари беихтиёр қалбда кучли ҳаяжон ҳосил қилади. Шоирнинг: *«Сарғайган хотира. Қишлоқ йўлида, / Шалоқ араванинг ортида севги. / Сомондай бир ёнгил дардлар сўнгида, / Мен ҳамон йилларга бўламан кулги. / Раҳима, Раҳима, / Юрагим яра. / Лаънати, лаънати / Оғир арава»* сингари сатрлари хаёлда маҳзун манзара яратади. Уни ҳар ким ўзича тасаввур қилади. Кўпчиликнинг кўз ўнгида қишлоқ йўлидан ўтиб бораётган шалоқ арава ва севгилисини юраги пора бўлиб кузатиб қўяётган йигитнинг ғамгин ҳолати намоён бўлади. Бу каби хаёл, тасаввур шоирнинг шеърларида сўзларнинг одатдагидан ўзгача маъно товланишлари билан жиловланишидан келиб чиқади. Қалб ҳароратига йўғрилган шеърларда сўзлар, ана шу тарзда, оддий мулоқотдагидан кўра бошқача маъно муносабатларига киришади. Шу боисдан «Шеърда сеҳр бор» дейилади. Аёнки, киши сеҳрланганида қандай ҳолатда эканлигини англолмайди. Шеър таъсирида ҳис қилган кечинма, ҳиссиётларини ҳам ҳеч ким аниқ тушунтириб беролмайди. Шеърхон эмас, шоирнинг ўзи ҳам шеърини, унда ифодаланган туйғу, кечинмаларини қайта баён этолмайди. Чунки «шеър одам руҳининг сўзлаш услубидир» (А. Қутбиддин). Биринчиси «Найсон», энг кейингиси «Ўзоқдан олисга», «Бор» деб номланган

тўпламлар муаллифининг шеърларида «ўз замондошларининг руҳий кечинмалари тараннум қилинади» (Рауф Парфи). Лекин ундан байрамона кайфият, мамнунлиг-у қувонч садолари эмас, изтироб, нидо эшитилади. «Узоқдан олисга»нинг лирик қаҳрамони дунёда ижтимоий-иқтисодий бўҳронлар юз бераётгани, муаммоларнинг барчаси кишиларнинг қалби қашшоқлашиб, жамиятда руҳий-маънавий таназзул кучайгани туфайли келиб чиқаётганидан изтиробга тушади. У барчани ташвишлантираётган зиддиятларнинг сабаблари тўғрисида мушоҳада юритаркан, ҳаётнинг яралиши, одамзоднинг пайдо бўлишини ҳаёлан тасаввур қилади: *«Дастлаб фалак тўлган, қуму тош тушган,/ Шудрингу шабнамдай дастлаб ёш тушган,/ Одам яралгандир куртакдан – қушдан,/ Тушдай яшамакка, битмакка тушдай.../ Сўнгра шамол бўлган ва ҳаёл тушган,/ Тип-тиниқ маъжларга титрак сол тушган,/ Анга кўнгил бирлан қийлу қол тушган,/ Кўкраги нурсимон нур аёл тушган./ Дастлаб бурро-бурро аланга келган,/ Дастлаб тамшанишлар баданга келган,/ Сөзгимас, қасослар оламга келган./ Шунданми, тийнатлар айнишга келган./ Сўнгра лаб қорилган ва сопол бўлган,/ Ичида руҳ эмас, ҳид, похол бўлган,/ Озроқ тубанликми, сал ҳаром бўлган,/ Одамлик тугаган, чўнг завоқ келган./ Дастлаб нима тушган аён эмасдир,/ Тарҳимиз то ҳануз баён эмасдир»*.¹

Шоир бошқа шеърларида ҳам кечинма, кузатишларини шу тарзда оҳорли образларда баён этиб, ҳеч кимни бефарқ қолдирмайдиган хулоса чиқаради. Одатда, яхши шеърнинг сўнгги сатри икки-уч қайта ўқилади. «Найсон»даги ёки «Сен ва сен учун»даги шеърлар ҳам бундан мустасно эмас. Лекин уларнинг хулоса қисмига яна бир карра диққат қаратилганда, беихтиёр шеърни бошдан-охир қайта мутолаа қилиш истаги туғилади. Шунда сатрларнинг ҳар бири ўзига хос маънодор эканлиги ойдинлаша боради. Ички изтиробдан ўсиб чиққан, тагдор киноя, аччиқ кесатиклар, оҳорли ташбеҳларга ўралган мазкур мисралар кишини ўйлантириб қўяди. *«Тушунмадим очунни ва ундаги учқунни,/ Сиғмай ҳаллослаб ётган гурбатзада тутқунни,/ Шеър ёзавердим, шеърлар... бирам оғрундим»*, – дейди шоир. Ана шу оғрик

¹ Қудбиддин А. Узоқдан олисга: Шеърлар. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. – Б.19.

шеърни қайта ўқиш жараёнида шеърхон қалбига ҳам «ўтиб» олади. Абдували Қутбиддиннинг шеърлари унинг бошқаларда ўзидаги жўшқинлик ҳиссини уйғотиш истагида эканини билдиради. Аёнки, жўшқинлик ҳисси кишини фаол ҳаракатга ундайди. Барча муаммолар интилиш сўнган, ҳаракат тўхтаган жойда рўй беради. Санъат асарлари, жумладан, шеърлар таъсирида туғилладиган ҳис-кечинмалар шунинг учун муҳим аҳамиятга эгаки, улар кишиларни мушоҳада қилишга, мустақил фикр юритишга ундайди. Ривожланиш, тараққиёт эса кишиларнинг ижодий фикрлаб, ташаббускорлик кўрсатишидан юзага келади. Мустақил фикрлаш нафақат ижтимоий-иқтисодий тараққиётни таъминлайди, балки ҳамкорликка кенг йўл очиш орқали кишилар ўртасида ўзаро ҳамжиҳатликни кучайтиради. Ҳаётда ҳамиша айни шу нарсалар жуда катта эҳтиёж сезилади. Афсуски, барча даврларда кишиларда ижодий фикрлаш, ташаббускорлик ва ўзаро меҳр-оқибат етишмайди.

«Сен ва сен учун», «Узоқдан олисга» тўпламларидаги шеърлар қалбда ҳаяжон уйғотади. Киши қалбига сизиб кирган, бировга тушунтириб бўлмайдиган аллақандай туйғулар оғушида қолади. Сатрлардаги сўзларнинг ажиб оҳанги кўнгилда ширин орзиқишни ҳосил қилади. Бу шеърнинг қалб ҳарорати ва ёниқ эҳтиросдан туғилганини билдиради. Инсон қалби – тилсим, жумбоқ. Унда кечадиган жараёнлар ҳамма вақт аён бўлавермайди. Ақлнинг тажрибага асосланган мантиқ мезонлари қалбдаги турфа хил ҳиссиётларга ҳамиша ҳам мос келавермайди. Шу боисдан ҳам одам ҳеч бир нарсани аниқ, равшан идрок этмайди. Кишилар аксарият ҳодисаларни тўла тушунмагани ҳолда уларнинг айрим жиҳатларинигина фаҳмлашади. Шу боис Абу Ҳомид Ғаззолий инсон бошқа мавжудотлардан ақли эмас, қалби туфайли устун эканини таъкидлайди. Кишининг қалб қандили қанчалик чароғон нур таратса, у ҳаётнинг моҳияти, мазмуни, сир, жозибасини шунчалик теран англайди.

Шоир шеърларининг таъсирчанлиги сабаби шундаки, уларда ақл ва ҳиссиёт узвий бирлашиб кетади. Шу боисдан бу шеърларни жўнгина қилиб изоҳлаб бўлмайди. Албатта, ҳеч бир санъат асарида, жумладан, шеърда ҳам бирор бир ҳақиқат шарҳланмайди. Аммо асл санъат асари, хусусан, ақл ва ҳиссиёт ўзаро

уйғунлашган шеър мудроқ туйғуларга таъсир ўтказиб, онгининг «сирли қопқоқ»ларини очиб, мушоҳадани теранлаштиради. Баҳор ёмғирлари заминни уйғотгани сингари асл асарлар кишиларнинг руҳини тиниқлаштириб, кайфиятини кўтаради, интилишга ундайди. Ҳар бир одам ҳаракат қилиб, яхши ният билан интилгандагина ижодкорга айланади. Асл асарларнинг аҳамияти уларнинг кишиларда ҳаётсеварлик, яратувчилик ҳиссини уйғотишида намоён бўлади. «Сен ва сен учун» тўпламидаги: *«Салом айтдик, бизни ҳеч ким хуш кўрмади,/ Келиб турунг дедик, дилда туш турмади./ Тўлқинимиз лопиллатган қайиқларда/ Дунё турди, бирор битта қуш турмади./ Сайримизда сайёҳ-масмиз, саёқдирмиз,/ Ҳарна қилдик, ҳарна қилдик, ҳарна қилдик,/ Бағримизни ўйиб олиб, тугма қилдик»*, — каби бир-бирига боғланмагандай туюладиган мисралар кишини беихтиёр қайта ўқишга ва ўйланишга мажбур қилади. Кўпчилик кўниккан анъанавий шеърларда эса барчага аён ҳақиқатлар равон, силлиқ баён этилади. Уларни қайта ўқишга кўп-да эҳтиёж сезилмайди. Чунки бу тур шеърлар худди айтганига ўзи мутлақо амал қилмайдиган насихатгўйларнинг ёдлаб олган ваъзи сингари қалбга таъсир этмайди, ҳеч қандай ҳис-туйғу уйғотмайди. «Узоқдан олисга», «Бахтли йил», «Бор» тўпламларидаги сатрлар анъанавий шеърлардаги каби силлиқ, жарангдор эмас. Аммо уларда кутилмаган ташбеҳлар воситасида воқеликка ўзига хос ёндашилади. Айрим шоирлар шеърларидаги саёзлигини ялтироқ ташбеҳ, жимжимадор таққослаш, жарангдор оҳанг билан пардалайди. Абдували Қутбиддин эса мисраларни тарашлаб, зеб беришга унчалик уринмайди. У сатрларнинг бир-бирига боғланмаганига деярли эътибор бермайди. Ҳис-туйғулари, кечинмалари қандай шитоб билан қуйилиб келса, шу ҳолида ифода қилади. Шунинг учун унинг ижодида ҳаяжон, эҳтирос аниқ билиниб туради. *«Бас, осмонга қарама маъюс,/ Энтик,/ Тўлғон,/ Ишон,/ Тўкма ёш./ Нигоҳингда чақнатгин юлдуз,/ Қалдирғочлар учмоқда бебош.../ Тўлқин Дунё,/ Денгиз ҳам Дунё,/ Елкан кўтар, олға қараб бос,/ Бошинг узра оқмоқда зиё,/ Зиёга тез сен ўзингни ос!»*, — дейди шоир. Бу унинг ланжлик, лоқайдликка тоқат қилолмаслигини билдиради. Агар шеър мана шундай ундаши билан қандайдир ҳиссиётлар уйғотар экан, уни нафосатдан холи деб

бўлмайди. Нимагадир муҳаббат ёки нафрат ҳисси уйғотадиган санъат асарлари, жумладан, шеърлар ҳиссиётларни ҳаракатга келтириш баробарида ақлни ҳам озиклантириб, ҳаёт ҳақидаги тасаввуримизга ойдинлик бахш этади. Туйғулари юксак маънавий омиллардан таъсирланиб теран мушоҳада юритадиган кишилар эса ҳамиша борлиқ, теварак-атрофидаги ҳодисалар тўғрисида, бошқалардан фарқли ўлароқ, кенг фикрлайди. Уларнинг ҳаёл-тасаввурида ҳодисаларнинг кўпчилиikka кўринмаётган мураккаб жиҳатлари намоён бўлади. Чунки уларнинг қалб қандили чароғон бўлиб нур таратади. Унинг нурафшон ёғдуларидан бутун борлиқ беҳад гўзал кўринади.

Албатта, «Найсон», «Бахтли йил», «Бор» тўпламларидаги барча шеърлар бирдай етук эмас. Айрим шеърларда мавҳумлик, оҳангида сохталик сезилса, баъзи шеърларда фикр тугалланмагандай туюлади. «Сен ва сен учун», «Узоқдан олисга» тўплами хусусида ҳам шундай дейиш мумкин. Уларда талайгина имло хатолари мавжудлиги эса кишини ажаблантиради. Лекин мазкур тўпламлардаги аксарият шеърлар турли ҳиссиёт, кечинмалар уйғотадикки, бу, албатта, кишини қувонтиради. Маълумки, ҳар бир одам турли вазиятда ҳар хил ҳиссиётларга берилади. Лекин у ўзининг бу ҳолати алам, изтиробданми, қувонч ҳисси, шодликданми ёки бошқа бир ташвишдан эканини унчалик идрок этмайди. Киши бу пайтда бир нарсани – ўзини номаълум нимадир безовта қилаётганини аниқ сезади. Абдували Қутбиддиннинг турли мавзудаги шеърларида инсоннинг ана шу ҳолати ифодаланади. Шунинг учун унинг тўпламларидаги айрим шеърлар баъзилар учун мавҳум, тушунарсиз туюлади. Чунки бу шеърларда қалбдаги ноаниқ безовталик ҳақида сўз кетади.

«Найсон» билан «Узоқдан олисга» тўплами таққосланса, шоир дастлабки китобидаги шеърларида ҳиссиётга кўпроқ берилгани кузатилади. Бу эса ёш, тажриба билан боғлиқдир. Чунки турмуш тажрибаси кам, навқиронлик йилларида аксарият шоирлар мазмундан кўра ҳиссиётга кўпроқ эътибор беришади. «Найсон»даги қуйидаги сатрларда тўпламдаги аксарият шеърларга хос оҳанг, мазмун мужассам дейиш мумкин: *«Чўпон ота қирлари ёнган,/ Повуллайди рангин машъала./ Тили билан дилимга теккан,/ Қандай қилиб айтмай ашула./ Баҳорнинг илк*

ёмғирларидан/ Кўнгли тошиб кетгандай Дарғом./ Тўкай, дедим мен бағримни,/ Юрагимнинг ёмғири – Найсон».

«Узоқдан олисга» тўпламидаги шеърларда эса ҳаётнинг муайян ҳақиқатларини англаган ижодкор нигоҳи кўринади. Масалан, у: «Овоз бор – осмонга етиб бормайдиган,/ Сомон орзулар бор – кутиб бўлмайдиган,/ Туядай ҳасадлар, отдай кишлоқлар/ Орасида кунлар – яшаб бўлмайдиган.../ Онийлик боқийлик маҳрига ўтмас,/ Бугун, бил, эртанинг маҳрига өтмас,/ Раҳм қил, раҳм қил, кўрган бўлакча,/ Зоти шарифликда турган бўлакча», – дейди. Шоир қалбида туғён урган ҳис-туйғуларини ана шу тарзда ифода қилади. Эшқобил Шукур ёки Ҳалима Аҳмедованинг ижодида «Найсон», «Узоқдан олисга»даги шеърлардан кўра оҳангдор, жарангдорроқ асарлар учрайди, уларда фикр анча очиқ ифодаланади. Энг муҳими, қофиялар кучли мусикий оҳанг ҳосил қилади. Ҳар қандай шеър эса аввало қофияларидаги оҳангдорлик туфайли таъсирчанлик касб этади. Чунки товуш, оҳанг одамга барча нарсадан тезроқ таъсир қилади. Шунинг учун мусиқа садолари таралганида, кўшиқ оҳанглари тинглаганда ҳар қандай киши беихтиёр мутаассир бўлиб қолади. Шоир теварак-атрофидаги манзаралар, ўзига таъсир қилган ҳолат, ҳодисаларга ҳис-туйғуларини сингдириб, уларга маъно бериш ва уни чиройли тарзда ифода қилишга интилади. Ана шу ғайритабиий истак туфайли унинг қалбида сўзлар уйғунлашиб, қофиялар ҳосил бўлади. Улар куйнинг оҳангларидай жаранглаб, садо беради. Бу садонинг жозибаси ва сирлилиги шундаки, у ўз-ўзича таъсирсиз бўлган одатдаги сўзларга ўзгача маъно бағишлайди. Кишиларнинг қалби унда аксланадиган турли товуш, оҳанглар воситасида юксак коинот билан боғланади. Ўшанда ҳис-туйғулари туғён урганидан одамлар ҳаяжонга тушади. Баъзи шоирларнинг шеърларидан худди най ноласидай дардчил, маҳзун оҳанг таралади. Масалан, Эшқобил Шукур, Ҳалима Аҳмедованинг шеърлари хусусида шундай дейиш мумкин. Уларнинг шеърларидаги жўшқин, аммо мунгли оҳанг қалбни беихтиёр изтиробга сопади. Шунда киши ўзи ҳақида ўйлаб қолади, билиб-билмай қилган гуноҳларини эсга олади. Ўзини кечирмай азобланади. Одам шундай изтироб чекиш, ички азобланиш орқали қалбини поклайди. Ўзини англашга фақат

шу йўл билан – руҳий қийноқлар орқали покланиб эришилади. Абдували Қутбиддиннинг шеърларида кишининг қалбини безовта қиладиган беором туйғулар аксланади. Унинг бир-бирига боғланмагандай туюладиган сатрлари шунинг учун қизиқиш уйғотади. Аслида, ўқувчи шеърнинг бир қисмини тушуниб, қолганини тушунмагани ҳам дуруст. Яхши жиҳати шундаки, бундай пайтда у тушунганлари ёнига ҳаёлида тасаввур қилганларини қўшиш имконига эга бўлади. Бу эса, ўз-ўзидан аён, мушоҳада юритиш, фикрлаш жараёнини фаоллаштиради. Аксарият анъанавий асарларда ҳамма нарса очиқ, мақсад, ғоя аниқ айтилгани туйғайли бир марта ўқилгач, қизиқиш буткул сўнади. Чунки барча жиҳати аниқ кўринган нарсалар қанчалик зарур, аҳамиятли бўлмасин, одамларнинг назарида тезда жўнлашади. Дов-драхтларнинг куртак чиқариши, гуллашини ҳеч ким кўрмайди. Шу боисдан улар сирли туюлади, ҳамиша қизиқиш уйғотади.

«Бахтли йил», «Узоқдан описга» ёки «Сен ва сен учун» тўпламларидаги шеърлар билан танишиш жараёнида кишига тушунмаганлари ҳам худди тушунган нарсалари сингари таъсир этади. Аслида айрим нарсаларни тушунмаслик фойдадан холи эмас. Чунки тушунган нарсаларни идрок этиш муайян хулосаларга олиб келса, тушунмаган нарсалари кишини ўйлантиради. Одам ўйламаса, бир нарсани бошқа нарсаларга таққослаб, мушоҳада юритмаса, унинг тафаккури ўсмайди ва оқибатда, у маънавий, руҳий жиҳатдан мажолсиз, қарахт бўлиб қолади. Бу эса тушунарсиз, мавҳум нарсалар ҳам тушунган нарсаларимиздан кам аҳамиятга эга эмаслигидан далолат беради. Одамга эришган муваффақиятлари фойдали бўлганидек, йўл қўйган хатолари ҳам зарур сабоқ беради. Аниқроғи, кишилар ўзларининг муваффақиятларидан эмас, хатоларидан кўпроқ наф кўради. Шунинг учун ҳеч кимнинг ҳаёти муттасил байрамлар, зафар қучишдан иборат эмас. Тушунмаслик, хато қилиш ғалабага эришишдан кўра кишининг ўзини, ҳаётнинг муайян ҳақиқатларини англашига кўпроқ асос бўлади. Чунки бундай пайтда инсон тушунмаган нарсаларини тушунишга, билиб олишга интилади. Шундан аёнки, тушунмаслик ҳам худди тушуниш, билиш сингари кишининг руҳий-ақлий жиҳатдан улғайишининг зарурий шарти саналади. Одам тушунмаган нарсалари тўғрисида ўйлаб, му-

шоҳада юритсагина ҳаётнинг сир, жумбоқларини билиб олади. Ҳамма нарса равшан, тушунарли бўлганида ҳаёт бу қадар ғаройиб, қизиқ, жозибали бўлмасди. Тушунмаган нарсаларига қўл силташ худди муваффақиятсизликлардан тушкунликка тушишга ўхшайди. Муваффақиятга эришишни истаган одам эса турли тўсиқлардан ошиб ўтишга уринади. Аслида, одам ҳаётда жуда кўп нарсаларнинг мазмуни, маъносини аниқ англамайди. Масалан, ҳеч ким мусиқа оҳангларининг маъноси тўғрисида ўйламайди. Лекин ҳамма унинг таъсирига тушиб, ҳиссиётларга берилади. Чунки куй, қўшиқ оҳанглари кишининг қалбида қарахт ётган туйғуларни ҳаракатга келтириб, турли кайфият тўлқинларини ҳосил қилади. Қалбнинг ҳолатларини ифодалаган шеърлардаги ажойиб топилма, чиройли ташбеҳ, жарангдор қофиялар ҳам ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. Бундай шеърларни мутолаа қилаётганида ҳиссиёти кучли кишилар бамисоли турфа гуллар очилган гулзорни кўргандек ҳузурланиб, бутун вужудида аллақандай ўзгариш сезади. «Ўзоқдан олисга», «Сен ва сен учун» тўпламларида ана шундай таъсир кучига эга шеърлар талайгина. Шоир уларда соғинч, ишонч, ҳайрат, қайғу, ҳасрат туйғуларини усталик билан уйғунлаштиради. Аниқроғи, ушбу туйғулар Абдували Қутбиддин шеърларининг лейтмотивини ташкил этади. У ўз кечинмаларини изҳор этиш орқали инсон ва жамият, инсон ва табиат, инсон ва замон муаммосига эътибор қаратади.

Абдували Қутбиддин шеърларида ҳам ишқ-муҳаббат мавзуси етакчи ўрин тутади. Шунингдек, ватан мадҳи, изтироб, ишонч, соғинч мотивлари унинг ижоди мағзига сингиб кетганлиги яққол сезилади. Мавзу ҳам ранг-баранг. «Найсон», «Сен ва сен учун», «Ўзоқдан олисга»даги шеърларда анъанавий мавзуларга ўзига хос тарзда ёндашилади. Абдували Қутбиддин ушбу тўпламларида халқона ибораларга янгича тус бериб, уларни шеърнинг «хужайра»сига айлантириб юборади ва ўзига хос қофиялар яратади. Улар жарангдор бўлмаса-да, оҳорли, янги экани билиниб туради. Шоир кўпинча хитоб, даъват сўзларни қофия қилиб келтиради. Бу, таъкидланганидек, унинг бошқаларда ҳам ўзидаги жўшқинлик, ҳайрат ҳисларини уйғотиш истагида эканидан келиб чиқади. «Бахтли йил» муаллифи борлиқни, ҳаёт ҳодисаларини, инсон дунёсини ўзига хос образли идрок

этади. Шу боисдан унинг ватан ёки муҳаббат мавзуидаги шеърлари бошқа ижодкорларникига ўхшамайди. Масалан, шоирнинг ватан ҳақидаги бир шеърида: *«Ва сойда қоянинг соясин еган/ Қайроқдай балиқлар сакрар – шу алфоз./ Кўзи ёраётган оқшом уйида/ Қуёшни қайтадан эгарлайди ёз –/ Юрагим ёрилар Аллаёронда»*, – дейилади. Ёки муҳаббат тўғрисидаги: *«Тушларингни ўғирлаб битта-битта йиртаман,/ Мени дея уйғонгин, мени дея ўртангин.../ Туйғуларим дастлаб сочайин оёгингга,/ Занглаб қолган бахтимни очайин дудоғинг-ла./ Каловланиб совқотасан бирданига,/ Мажнунтолнинг киннаси бор гарданингда»*, – каби сатрлари самимий туйғулар ифодаси сифатида эътиборни тортади. Абдували Қутбиддин шеърларига хос муҳим хусусиятлардан бири унинг халқ тилида мавжуд, кундалик муомалада фаол ишлатиладиган, лекин адабий тилда қўлланмасдан келинаётган сўз ва иборалардан моҳирлик билан фойдаланишда кўринади. «Тиғпаррон бошланган қабоқлар», «Учқунлаб қор ёғар – кўкланар баҳор», «Жиртаки – шаллақи – қуёшнинг нури/ Куйдирги мисоли ҳар пешонада», «Валлоҳ, валлоҳ, адашдим./ Хокистарга қалашдим» кабилар шоирнинг топилмаси. Улар шеърга ўзига хос бадиийлик бахш этади.

Ҳар бир шоир сўз қатламларидаги нозик нуқталардан янги маънолар топишга интилади. Ижодкорлар шу мақсадда халқ тилига мурожаат қилади, ўзича ташбеҳлар тўқийди. «Найсон», «Бахтли йил», «Узоқдан олисга» тўпلامларида ҳам адабиётга ҳали олиб кирилмаган, лекин сўзлашувда мавжуд талайгина сўз ва иборалар, шунингдек, шоирнинг ўзи кашф этган ўхшатиш, сифатлашлар мавжуд. Улар, аввало, бир оз дағаллиги, нотанишлиги билан эътиборни тортади, янгилиги билан қалбни тўлқинлантириб, ўзига хос қувват манбаига айланади. Айни шеърларни мутолаа қилаётганда, тинглаётганда киши ўзида турли ҳиссиёт, кечинмаларни туяди ва уларнинг таъсирига тушади. Сўзнинг таъсир қуввати янгича ўхшатиш, муболағаларда, айниқса, ёрқин намоён бўлади. Шу боис шоирлар ҳали қўлланмаган чиройли ибораларни топишга ҳаракат қилишади. Шеърда оҳорли ташбеҳ, сифатлаш, жонлантириш қанча кўп бўлса ва улар инсон ҳаёти, унинг қалби тўғрисида теран мушоҳадалар, салмоқли хулосалар чиқаришга йўналтирилса, унинг таъсир

қуввати шунчалик ошади. Абдували Қутбиддиннинг тўпламларида юрак ёғдусига йўғрилган бундай шеърлар анчагина. Масалан, «Узоқдан олисга» тўпламидаги «Барокко – 8» шеърини қайта-қайта ўқишга киши ички эҳтиёж сезади. Ушбу шеър ҳар бир бандидаги «Ҳамиша шу, ҳамиша шу, аксинчамас» деган таъкиди туфайлими ёки шундай хулосага асос бўлган мулоҳазалари биланми эътиборни тортаверади. Айни чоғда шеърдаги айрим сатрлар тахрирталабдай туюлади. Аниқроғи, улардаги маъно мавҳум. Умуман, Абдували Қутбиддиннинг аввалги шеърлари билан кейингилари таққосланса, шоирда ҳаёт ҳақидаги мушоҳадаларини сирли парда остига яшириш истаги кучайиб боргани билинади. «Барокко – 8»да ҳам шу сезилади: *«Туядайин кечалари чўкаверар,/ Ўрқачида думалоқ ой тақсимчадай./ Сипқорса у умрларни сипқоради,/ Ҳамиша шу, ҳамиша шу, аксинчамас./ Теша уриб вақт йўнади вақтзодалар,/ Мангуликнинг гўшасида ханда тинмас./ Ҳисобига етиб бўлмас арш кунларин,/ Ҳамиша шу, ҳамиша шу, аксинчамас./ Ноқис доно уммонидан ҳўпполмайди,/ Нопок ҳақнинг китобини ўқиёлмас./ Ҳеч ким нурни бир нуқтага тўпполмайди,/ Ҳамиша шу, ҳамиша шу, аксинчамас./ Вафосизлар жафосидан суюнадир,/ Қадр-қиммат каккуларнинг унчамас./ Бўшаб қолмас жомга қисмат қуюладир,/ Ҳамиша шу, ҳамиша шу, аксинчамас»*.¹ Ҳақиқатан, ҳар бир кеча умрининг бир бўлагини қайтмас қилиб олиб кетади. Лекин инсон вақтнинг айни ҳаракатига кўп-да эътибор бермайди. У ўтаётган кунлари, ойлари, йилларига «улғайиш» деб қарайди. Аниқроғи, кишилар шундай деб ўзларига ўзлари тасалли беришади... Шоир эса вақтнинг ана шу шафқатсизлигига таъна қилиб, «сипқорса у умрларни сипқоради» дейди. Азалдан шу – вақт доим умрлар билан озиқланади. Шеърда бу абадий ҳақиқат «Ҳамиша шу, ҳамиша шу, аксинчамас», – деб таъкидланади. «Барокко – 8»нинг иккинчи банди биринчи сатри ҳам шоирнинг кашфи. У вақт ҳақидаги аввалги маънос, ўйчан мулоҳазаларини давом эттириб, «Теша уриб вақт йўнади вақтзодалар», – дейди. Одатда, дурадгорлар, ҳайкалтарош, сангтарошлар йўниш билан шуғулланади. Лекин шоир наздида вақт ҳам йўнилади. Яъни ҳар бир одам кун, ой, йилларни ўтказиш орқали ўзига берилган умр – вақтни йўнади.

¹ Ўша манба. – Б.42.

Шоир шу боисдан кишиларни «вақтзодалар» деб таърифлайди. «Вақтзодалар» ўзларига ўлчаб берилган умрни тўхтовсиз йўнаверади-ю, бунинг фожиа эканини англамайди. Аксинча, байрам қилиб, кулишади. Одамзоднинг ана шу ғаройиб феъл-атвори туфайли «мангуликнинг гўшаси» – заминда қулги тинмайди. Унда қанча «арш кунлари» – тўй-тантана, байрам кечганини ҳеч ким билмайди. Ҳамма нарсани ўлчаб, ҳисоб-китоб қилишни яхши кўрадиган одамлар ўзлари учун энг муҳим, энг зарур нарса – вақтни қадрламасдан увол қилишади. Донишмандларнинг инсон умри – вақт елдай ўтиши тўғрисидаги ўғит, эслатмасини ҳамма эшитган бўлса-да, унга ҳеч ким эътибор бермайди. Аксинча айрим кишилар бутун борлиқни ўз измига солишни, ҳамма нарсага якка ўзи ҳокимлик қилишни исташади. Бу худбинлар ер, сувни хусусий мулки қилиб олгани камдай, Қуёш, Ойнинг нурини ҳам ўз тасарруфига ўтказгиси келади. Хайриятки, «ҳеч ким нурни бир нуқтага тўпловмайди». Агар бунинг имкони бўлганида эди, уддабуронлар ҳаво, қуёш, ой нурини ҳам ўлчаб, пуллашга тушарди. Афсуски, бу каби устамонларнинг саъй-ҳаракатлари ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам «тадбиркорлик», «ишбилармонлик» саналади. Таассуфки, алдаш, фирибгарлик, ўз манфаатига эришиш учун бошқаларни топтаб ўтиш аксарият кишилар учун азалдан ақллилик мезони бўлиб келади. Бировни чув туширганини айтиб мақтаниш кўлчилик учун одатдаги ҳол саналади. Бу эса истеъмолчилик психологияси кишиларнинг онгу тафаккурини бутунлай эгаллаб олганини билдиради. Шу боисдан *«Вафосизлар жафосидан суюнадир./ Қадр-қиммат каккунинг иничамас»*. Какку ўзиникига қаноат қилмай, бошқа қушларнинг инини бемалол эгаллаб олаверади. Шоир шахсий манфаатини ҳамма нарсадан устун кўядиганларни каккуга ўхшатади. Худбин кимсалар ўзларининг хатти-ҳаракатига табиий ҳол, эҳтиёж, зарурат деб қарашади. Аниқроғи, улар худди шундай бўлиши керак деб ўйлашади. Афсуски, бундай инсонлар тўсатдан пайдо бўлиб қолмайди. Ўтмишда шу тоифа дунёни бузган. Ҳозир ҳам айнан манфаатпарастлар истак-хоҳиши туфайли турли муаммолар туғилмоқда. Хусусан, бугунги жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ўз манфаати учун дунёга ўт кўядиганларнинг турли фирибгарликлари оқибатида келиб чиқди. Барча замонларда инсони-

ятга бундай кимсаларнинг нафидан кўра зарари кўпроқ тегади. «Ҳамиша шу, ҳамиша шу, аксинчамас». Тарих ҳам, бугунги ҳаёт ҳам шундан далолат беради. Ноанъанавий шеърларнинг ана шундай фикр-мулоҳазаларга асос берадиган ўзига хос жиҳатларини англашга шеър тўғрисидаги анъанавий қарашлар тўсиқ бўлади. Абдували Қутбиддин ижод намуналари, қайд этилганидек, Абдулла Орипов ёки Эркин Воҳидовникидан анча фарқ қилади. Аввало, «Найсон», «Ўзоқдан олисга»даги шеърларда ҳаёт ҳодисалари бошқача идрок этилади. Уларда зиддиятларга тўла мушоҳадалар, туйғу, кечинмалар янгича ташбеҳларда ифодаланиб, кутилмаган қиёслар қўлланади. Мақсад, ғоя аниқ ифодаланган шеърларга кўниккан кишилар учун айна мисралар бир оз мубҳам, ўзига хос жумбоқ, поэтик топишмоқ бўлиб туюлади.

«Ўзоқдан олисга» тўпламида «Барокко – 1», «Барокко – 2» тарзида сарлавҳа қўйилган ўн учта шеър берилган. Ушбу шеърлар ҳақиқатан барокко услубига хос, тушуниш қийин мураккаб кўчимлардан таркиб топган. Масалан, «Барокко – 10» шеъри: *«Чақмоққа сир сотибман, чақилди,/ Булутлар ҳам чақимчи – худо ҳаққи,/ Ивиб кетдим туҳматдан, ишондингми,/ Худо ҳаққи – осмон лаққи»*, – деб бошланади. «Барокко – 11» да эса: *«Ғуноҳларим соялари қўлим ушлар,/ Қўймас сира чашмага дард оқизгани./ Қаҳқаҳами, масхарами, шум товушлар/ Қулоғимни ўйиб кирар, қиздиргани»*, – дейилади. Шоирнинг бошқа шеърларида ҳам шундай тушкунлик кайфияти кўринади. Лекин бу руҳий ҳолат ҳаётдан норозилик эмас, аксинча, ҳаловатсиз кўнглининг эзгуликка интилаётганидан эканлиги аён бўлиниб туради. Буни идрок этиш учун эса ҳам ҳиссий, ҳам ақлий мушоҳада юритиш талаб этилади. Ҳаётдаги барча ҳодисалардан бошқалардан кўра кўпроқ таъсирланадиган кишиларнинг қалб қандили ёруғроқ нур таратади. Унинг ёғдуларида ҳодисаларнинг ўзгаларга кўринмаётган қирралари ёришиб кўринади. Шоир ҳам қалб қандили чарақлаган лаҳзаларда бошқаларга ноаён ҳақиқатларни англайди ва уларни шеърда ифодалайди. «Барокко»ларида дунёнинг фонийлиги, инсоннинг ўткинчилиги, ҳаётнинг ғаниматлиги, киши бошқаларга меҳр-оқибат кўрсатиши зарурлиги таъкидланади. Ғамгинлик, изтироб силқиб турган

бу мулоҳазалар шеърда кутилмаган таққослашлар орқали ифодаланади. Айни жиҳат барокко услуби учун хос хусусият бўлиб, у XVI асрда Ғарб адабиётида алоҳида адабий йўналиш сифатида шакллланган. Барокко муайян даражада Шарқдаги тасаввуфга монанд келади. Жумладан, барокко намояндалари худди дарвешлар сингари «Бу дунё ҳеч нарсага арзимаиди. У ҳамма ни авраб, алдаб, овора қилади, холос» деб қарашади. Уйғониш даври ижодкорлари ҳаётни севиш, ундан завқланишга даъват этишган бўлса, бароккочилар воқеликка умидсизлик билан ёндашишади. Абдували Қутбиддиннинг барокколарида эса барча бадий тасвир воситалари, хусусан, кутилмаган таққослашлар ҳаётни, инсонни улуғлашга, унда эртанги кунга умид, ишонч руҳини уйғотишга йўналтирилади. Аниқроғи, унинг тушкунлик кайфияти негизида, барокко шоирларидан фарқли ҳолда, некинлик туради. «Барокко – 10»нинг: «*Ёрим, сенга муштоқман – ёқилди/ Вужудим чироқлари – худо ҳаққи*» деб тугалланиши ёки бошқа барокколarda ғамгинлик, тушкунлик кайфиятининг умид, ишонч ҳиссиётларига қоришиқлиги шундан далолат беради. Абдували Қутбиддиннинг бошқа шеърлари ҳам ҳар хил талқинларга имкон бериб, турли ҳиссиётлар уйғотади. Теран, мазмундор шеърларгина шундай салмоққа эга бўлади. «Узоқдан олисга» ёки «Сен ва сен учун» тўплamlари ҳар қандай ўқувчини муайян замон ва маконга олиб киради ҳамда ҳаётнинг мураккабликлари тўғрисида ўйлантиради. Улар мушоҳада юритиш учун ақл ва ҳиссиётларимизга гўё туртки беради. Бу эса санъатнинг асл асарларига хос муҳим хусусиятдир. Афсуски, авваллари бўлганидек, айни пайтда аксарият асарларда санъат учун зарур ана шу хусусият етишмайди. Ҳозир ҳам «шеър» деб тақдим этиладиган «нимарса»лар жуда кўп. Бундай тизмаларнинг зарари шундаки, улар шеърга, умуман, адабиётга қизиқишни сўндириш орқали ақл-тафаккурни танбаллаштиради. Кўп инсонларнинг ақл-тафаккури бир туртки етишмаслигидан увол бўлиб кетади. Ақл-тафаккурнинг ҳаракатсизлиқдан тўнғиб, исроф бўлиши дунёдаги энг катта адолатсизлиқдир. Афсуски, инсоният ана шу аҳмоқона расвогарчиликни англамай келади. Ваҳоланки, кишиларнинг ақл-тафаккури, улар эришган илму маърифат ҳаётда ижобий ўзгаришлар бўлиши учун пойдевор яратади. Одам ҳаёт

ҳодисалари тўғрисида мушоҳада қилаётганида, ҳатто, изтироб чекаётганида, унинг табиатидаги яхши жиҳатлар юзага чиқади. Шунда киши ўзининг ҳис-туйғулари, ақл-идроки воситасида ўзлигини намоён этади. Ҳар бир одам эса ҳамиша ўзлигини ифодалаш, бошқаларга билдириш пайида бўлади. Фикр ҳам хусусий мулк сингари инсон учун ўзлигини ифодалаш воситаси саналади. Кишилар шу ҳам фикрини, қарашларини қаттиқ ҳимоя қилиш, бошқаларга маъқуллатиш, ўтказиб бажартиришга жон-жаҳди билан ҳаракат қилади.

«Сен ва сен учун», «Узоқдан олисга» тўпламларидаги шеърларда қалб ҳиссиётлари ақлнинг мантиқий мушоҳадалари билан бирикиб кетгани билиниб туради. Агар айни шеърларда ақлнинг мантиқий мушоҳадалари устунми ёки ҳиссиётлар салмоғи баландми деган савол қўйилса, кейингиси дейиш ҳақиқатга кўпроқ тўғри келади. Чунки «Лавҳалар» ва «Қувғин», «Йўлда қазоси етган йигитга айтилган аза мақоми» ва «Баҳоуддин Нақшбандга арз», «Сиймин водий», «Ҳолатлар», «Эзгу руҳ хусусида фикр» ва «Жалолоддин Румий» шундай дейишга тўла асос беради. Аспида, Абдували Қутбиддин айрим шоирлар сингари ақлли гаплар айтишга атайлаб уринмайди. У ҳиссиётларини изҳор этишда ҳеч кимга таассуб қилмайди. «Барокко – 5»да *«Мажнун-толнинг киннаси бор гарданингда»*, – деса, *«Кузнинг кўзи тегди, қиш бўсағада»* деб бошланган «Модерн»га қўшимча изоҳ» шеърида: *«Балчиқдан-балчиққа ағанаётган – / Сап-сарик сояга сиғинаётган – / Сентябрь – октябрь – ноябрь/ – Ая-маъжуз – / Ўйнашисан куз»*, – дейди. Ҳеч бир ижодкор фаслларни бу тарзда таърифламаган. Аксарият шоирлар ўзлари бирор бир ҳақиқатни англамаган ҳолда, бировларнинг гапини дастак қилиб юради, шеърларидаги мазмун бошқа шоирдан «қарз»га олингани билиниб туради. Шунинг учун ёзганлари унчалик эътиборни тортмайди. Бу хилдаги шеърлар қайсидир жиҳати билан «таниш»дай туюлади. «Узоқдан олисга», «Сен ва сен учун» тўпламларидан эса ҳеч бир ижодкорникига ўхшамаган жўшқин ҳиссиёт барқ уради. Уларда, қайд қилинганидек, шоир ўзидаги жўшқинлик ҳиссини бошқаларда ҳам уйғотишга, ўзгаларнинг қалб қандили нуруни чарақлатишга интилади. Абдували Қутбиддиннинг ҳар бир шеърида ўзак-таянч сўзлар алоҳида

ажралиб туради ва уларга аниқ урғу берилади. Маънони таъкидлашга йўналтирилган ушбу сўзлар ҳиссиётларга таъсир этиб, баданни жимирлатади. «Найсон» ёки «Узоқдан олисга»даги шеърлар ҳамма кўниккан одатдаги қофиябозликдан айна жиҳати билан фарқ қилади. Айтиш жоизки, улар тасвирий санъат асарларига ўхшайди. Тасвирий санъат техникаси, суратнинг мазмун-моҳияти, ундаги кўзга яққол ташланадиган ва ташланмайдиган унсурлар, чизикларнинг ўрни, йўналиши, бўёқларнинг товланиши ва жилоланиши, нур ва соялар «ўйин»ини эса ҳамма ҳам фаҳмлайвермайди. Шу боисдан ноанъанавий шеърларни ҳамма бир хилда қабул қила олмаслиги табиий. «Узоқдан олисга» тўпламидаги: *«Овораман, ўзим билан ўзим овораман,/ Аплақандай манзилларга етгандайман./ Бонг ўзимдан, ўз-ўзимга бечораман,/ Ҳаётимдан ҳаёт бўлиб кетгандайман./ Уч-тўрт бурда сўз тиқилган, ютолмайман,/Қинғир-қийшиқ йўл қолгандай йўриғимдан»* каби сатрлар ҳар бир кишини ўзи ҳақида ўлатади. Кишининг фикри ҳаракатга келганида эса у аввал англамаган ҳақиқатларини осонлик билан идрок этади. «Узоқдан олисга», «Сен ва сен учун»даги шеърлар таъсирида биз, уларни тушуниш-тушунмаслигимиздан қатъи назар, бошқа одамлар билан маънавий яқинлигимизни ҳис қиламиз. Чунки шоирнинг ҳаяжонга тўла эҳтиросли мулоҳаза, кузатишлари ҳиссиётларимизни жунбишга келтириб, қалбимизда бошқаларга нисбатан ҳамдардлик, ҳамнафаслик ҳиссини уйғотади. Санъатнинг, жумладан, адабиётнинг бекиёс аҳамияти ҳам шунда. Мазкур тўпламлардаги аксарият шеърлар худди жўшқин куй, қўшиқ сингари қалбнинг нозик торларини чертиб ўтади. Бу уларнинг чуқур ҳис-туйғу ифодаси эканидан далолат беради. Абдували Қутбиддиннинг барча мавзудаги шеърларида ҳис-туйғу етакчилик қилади. Санъат ва адабиёт аслида инсоннинг қалбида турфа туйғулар жўшгани туфайли пайдо бўлган. Шоир «Узоқдан олисга», «Бахтли йил», «Сен ва сен учун» ҳамда «Найсон» тўпламларида инсоннинг ботини тўғрисида сўз очади. У «Баҳоуддин Нақшбандга арз» этиб: *«Балодан иборат бўлди жаҳоним»,* – деб нола қилади. *«Қўрқмасман, кўп кўрдим шармсор дунёни,/ Кўрмадим оққувчи, ёққувчи зиёни./ Умр-ку, шаъмадир, ярмиси таъмадир,/ Шаъмадан қутултир, таъмадан қутултир.../ Ча-*

роғон очунда тиззамни кучоқлаб, / Мастога тебраниб қарайин ўчоққа. / Ёнғинлар бошимда дуолар ўқисин», — деб тилак қилади.¹ «Сен ва сен учун»даги бу каби нолаю тилакларда шоирнинг муножоти — унинг дунёни бошқача кўриш истаги, ҳаётни ўзгалардан кенгроқ ва чуқурроқ идрок этиши, кўнглида кечаётган кечинмалар, руҳиятини безовта қилаётган ҳиссиётлар билан борлиқ ўртасидаги муштарак уйғунликни топишга интилиши кўринади. У «Армон шеъри»да Мавлоно Жалолиддин Румийнинг алам, изтиробларини айтгандай туюлади. «Чўлпон. 1936» шеърининг: «Зиндондан зиндонга кўчаёпти ҳаёт, / Дўкандан дўконга кўчаёпти одам. / Юрагим безовта ўйнаб кетяпти, / Юракдан йиғлагим келяпти, болам» каби ўринларида ҳам эл-юрти бахти учун қурбон бўлган фидойиларнинг дардлари аниқ ифодаланади.

Абдували Қутбиддин шеърларининг ўзига хослиги шундаки, уларда лирик қаҳрамоннинг ўй-кечинмалари унинг ҳиссиётлари орқали очиб берилади. Шоирнинг топган ташбеҳлари, шеърнинг тили, оҳанги лирик қаҳрамоннинг турфа ҳиссиётларини теран ифодалашга хизмат қилади. «Найсон», «Бахтли йил», «Узоқдан олисга»даги шеърларда инсон ким бўлиши, у қайси замонда яшашидан қатъи назар, борлиқнинг ажралмас қисми экани таъкидланади. Унинг лирик қаҳрамони олис тарих ва бугунги кун, инсониятнинг келажиги тўғрисида ўйлаб: «Самога боргич-у келгичлар кўпайган, / Юлдузлар маълумдир, атиги олов, шам. / Худога кетган-у қайтганлар кўпайган, / Ўйинчи жамулжам, қизиқчи жамулжам. / Нафасим ичимда сиқилди, сиқилди. / Томиримдан томиримга югурар нолам. / Тани бор, оғзи бор кулгига тиқилди, / Менинг йиғлагим келаяпти, болам», — деб куйинади. У инсонга чексиз меҳр билан қарагани боис табиат гўзаллигини чуқур ҳис қилади. Бу унинг қалби самимиятга, гўзал туйғуларга тўла эканини билдиради. Табиатдан, унинг ҳар бир кўринишидан таъсирланиш кишининг туйғулари гўзалликка талпиниши, у ҳаётдан завқланишга қодирлигидан далолат беради. Ҳар бир одам борлиқдаги ўзгаришлардан таъсирланиши, булут, қор, ёмғир, майса, япроқ ҳаракатини кузатиб, ҳис этиши орқали гўзаллик дунёсига кириб боради. У шу тарзда руҳан, маънан

¹ Қудбиддин А. Сен ва сен учун: Шеърлар. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1996. — Б.38.

улғаяди. Абдували Қутбиддин табиат битмас-туганмас гўзаллик манбаи эканини: *«Жала қуйди, тошлар юмшаб ёрилдилар,/ Камалаклар сакраб чиқиб урилдилар,/ Ўт-ўланлар ер устига сурилдилар,/ Ирмоқларда ғала-ғовур, маш-машалар,/ Ўзга олам малаклари чўмилдилар./ Тепаларда арғумоқлар ирғишлайди,/ Туёқларин урмоқчидай коинотга.../ Булоқларнинг оғзи тинмас, «севаман» деб,/ Мен ҳам айтай, руҳим мендан ажралмоқда,/ Ўз уйимга – фалакларга кетаман деб./ Жала қуяр, дарёда васвасалар/ Ғулғулага синоатлар кўмилади»,* – деб таърифлайди. Шоир бошқа шеърларида ҳам руҳиятидаги турфа жараёнлар манзарасини шу тарзда – ҳеч бир шоирникига ўхшамаган ташбеҳ, тимсоллар воситасида чизади. У кўнглида кечган, ўзи ҳис этган туйғуларни изҳор этаркан, кишиларнинг чинакам бахти, қувончи ўзаро меҳру оқибатда эканини таъкидлайди. «Сен ва сен учун»даги: *«Хаёлга берилинг ва мени ўйланг,/ Қўлим қўлингизда бўлажак оҳанг,/ Қўрқманг юракдаги мубҳам садодан,/ Бугун мен Худодан, бугун сиз Худодан»* каби ўринлар шоир ижодининг умумий йўналишини ўзида акс эттиради. «Ўзоқдан олисга» муаллифи соғинч, ўзаро ишончга асосланган оддий инсоний муносабатлар ҳаётнинг ҳақиқий мазмунини ташкил этади дейди. У ўзи англаган бу ҳақиқатларни эҳтирос билан изҳор этиб, уларга турли ташбеҳ, рамзлар воситасида таъсирчан тус беради. *«Баҳорни энага қил, чечагин қатор қилсин,/ Қушларини қўшиқчи, оғочин дўтор қилсин,/ Ва кунларнинг бирини бош-адоқ алёр қилсин,/ Мени деб парвона бўл, мени дея ўртангин»* деб мурожаат қилади. Лекин таъкидлаш жоизки, «Сен ва сен учун» ёки «Бахтли йил» тўпламидаги юрак ёғдуларига йўғрилган, некбин қарашлар ифодаланган шеърларнинг бу каби хусусият, сирлари бир ўқишда ойдинлашмайди. Уларда нима инкор этилиб, нима эътироф этилаётганини бирданига билиб бўлмайди. Шоирнинг ҳиссиётлари, мурожаат, эътирозларини англаш учун шеърни бир эмас, икки-уч қайта ўқиш лозим. Шунда ундаги маъно қатлари очилиб, шоирнинг ҳаётни мадҳ этаётгани, инсонни улуғлаётгани аёнлашади. Адабиётнинг сир-синоатга тўла ана шундай қизиқарли жумбоқ эканлиги унда хилма-хил ифода, услублар мавжудлиги, ҳар бир ижодкорнинг ҳаётни, инсонни ўзига хос тарзда гавдалантиришга интилиши-

да кўринади. «Узоқдан олисга», «Бахтли йил» тўпламларидаги шеърлар ифода услуби, образлари опаи, ташбеҳу қофиялари билан эмас, ўзига хос маъно, мазмуни жиҳатидан ҳам ҳеч бир ижодкорникига ўхшамайди. Уларда турфа ҳиссиётларга тўла қалбнинг нурга йўғрилган манзараси акс этади. Инкор ва тасдиқ, эътироф ва эътирозлар акс этган бу «ойна» ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. «Найсон», «Узоқдан олисга»даги ҳар бир шеър ҳам шакли, ҳам мазмунига кўра ушбу тўпламларнинг ўзига хос эканлигини билдириб, ўқувчида қизиқиш уйғотади. Зукко ўқувчи айрим ижодкорларнинг зўриқиб топган, «ижарага олган» ташбеҳ, сифатлашларининг сунъий, ясама эканлигини дарҳол сезади. «Найсон», «Узоқдан олисга»даги айна тасвир воситалари эса ундай эмас. Улардаги бир-бири билан боғланиб келган ўхшатиш, жонлантиришлар табиийлиги, шоирнинг қалб ҳароратини сингдиргани боис турли ҳиссиётлар уйғотади. Шеърларнинг «ҳужайра»ларига айланган бу табиийлик самимиятдан сизиб чиққани билиниб туради. Шунинг учун мазкур тўпламлардаги шеърлар ўзининг аппақайси жиҳати билан беихтиёр эътиборни тортади. Сўз эса, уни ким айтишидан қатъи назар, қалбни тўлқинлантириб, кишини ўзгалар кулфатию шодлигини ўзиникидек ҳис этишга ундаганидагина салмоқ касб этади. Абдували Қутбиддиннинг шеърларида сўз шундай суратга кириб, таъсирчан хусусият касб этади. Шоир шеърларидаги баъзи ўринларнинг кимлар учундир мавҳум туюлиши эса кўпчилигимизнинг шеър тўғрисидаги тушунча, тасаввуримиз муайян қолипда эканлигидан келиб чиқади. Чунки аксарият кишилар «шеър» деганда мисралари аниқ ўлчовга солиниб, қофиялари жаранглаган, нима дейилмоқчилиги аниқ билиниб турган сўзлар тизимини тушунади. Ҳазал ундай бўлади, туюқ бундай тартибда ёзилади, деган таъриф-тавсифлар ҳар қанчалик тўғри, асосли бўлмасин, улар шеър тўғрисидаги тасаввурни муайян даражада торайтиради. Тушунча, тасаввури бир қолипга солиб қўйилса, киши кейинчалик шу нарсанинг бошқача шаклини қабул қилолмасдан кўп қийналади. Кишилар табиатидаги ана шу сир-синоат боис ҳам янгиликка кўниқолмай, ҳаётда ҳамиша азоб тортади. «Найсон», «Узоқдан олисга», «Бахтли йил» тўпламларидаги шеърлар эса, таъкидланганидек, муайян янгиликдир. Бу янгилик шаклда ҳам,

мазмунда ҳам яққол сезилади. Чунки Абдували Қутбиддин борлиққа бошқача қарайди, ҳаёт ҳодисаларини жўшқин эҳтирос билан эътироф қилади. Тасдиқ ва инкорга қоришиқ самимий бу эътирофларда руҳиятнинг ажиб манзаралари акс этади. Мозаикани яқиндан кўрганда ҳеч нарсани англаб бўлмагани сингари борлиқ ва инсон олами ўзига хос ташбеҳлар билан таърифланган бу шеърларни ҳам бирданига тушуниш, идрок этиш кўпчилик учун бир оз қийин кечади. Энг сўнгги русумдаги қўл телефони ёки бошқа ускуналарни тузатаман деб қисмларга ажратиб, бузиб қўйсақ, бир ҳовуч майда-чуйдага эга бўламыз-у уларнинг кўпдан-кўп операцияларни қай тариқа бажаришини билолмай, бошимиз қотади. «Бахтли йил» ёки «Узоқдан олисга» тўпламларини ҳам «ғояси ундай, вазни, қофияси бундай» тарзида таҳлил қилинса, бир-бирига алоқасиз сўзлар уюми ҳосил бўлади-ю, қалб ҳароратига йўғрилган шеърлар хира тортиб, шоирнинг шодлик ва қайғулари жумбоқлигича қолади. Тўпламлардаги юрак ёғдусига йўғрилган шеърларни иштиёқ билан ўқиб чиққан кишининг қалб қандили чарақлаб ёниб, инсон руҳи ҳамisha кўринмас гўзалликка интилиши, унинг қувончу изтироблари аслида шу сирли маъвони англаш, идрок этишга қаратилганини аниқ ҳис қилади.

ШЕЪРСЕВАР ЭЛ ШОИРИ

Адабий портрет

Ҳар бир кишининг қиёфаси, кўриниши, феъл-атвори, муайян даражада унинг туғилиб ўсган манзил-макони, вақти-замони-га мос бўлади. Чунки одам ўзи яшаган жойнинг об-ҳавоси, шу манзилда умргузаронлик қилаётган кишиларнинг турмуш тарзи, қизиқишларига мослашиб улғаяди. Феъл-атвордаги аксар хусусиятлар беш ёшигача шаклланади. Киши болалигида нимага астойдил қизиқса, шу истак, ана шу хоҳиш уни умрининг охири – сўнги нафасигача тарк этмайди. Шу боис шоирнинг шеърлари, адибнинг ҳикоя, романлари билан танишиш асносида ўз-ўзидан кўнгилда унинг таржимаи ҳолига қизиқиш туғилади. Чунки ижодқорни вояга етказган замон ва макон унинг мақсади, ниятини, асарларининг мазмун-моҳиятини теранроқ тушунишга имкон беради. Шунинг учун машҳурлар, жумладан таниқли шоиру адиблар ҳаёти ва ижодига бағишланган мақола, китоблар доим кўпчилик эътиборини тортади, замонлар ўтса-да, эскирмайди. Чунки ўзининг ноёб қобилият, истеъдоди билан кўпчиликка манфаат етказиб, кишиларнинг маънавий-руҳий дунёсини бойитишга, одамларнинг бир-бирига меҳр-оқибатли бўлишига улуш, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий юксалишига ҳисса қўшганларнинг ҳаёт йўли ҳамиша бошқалар учун ибрат намунаси саналади. Оламларнинг бунёдқори Аллоҳ ҳам пайғамбарларини ибрат учун яратади, авлиёларини ўрнак қилиб қўяди. Шоирларни эса бошқа бандаларидан кўра кўпроқ эътиборга муяссар қилади. Одамлар шоирларни ҳар доим давранинг тўрига чиқаришади. Кўча-кўйда ҳам шоир омманинг диққат марказида туради, ширин суҳбатлар, туганмас ғийбатлар учун объект, манба бўлиб келади. Чунки Аллоҳ шоирларга кўзга кўринадиган ва кўринмайдиган барча мавжудотнинг яралишида восита бўлган Сўзни чуқурроқ ҳис қилиш, теранроқ идрок этиш лаёқатини инъом этган. Шоирлар ўн саккиз минг оламнинг Яратувчиси ато этган ана шу қобилият боис сўзнинг рангларини кўради. Сўзлар уларнинг дилида ва тилида турфа хил оҳанг таратади, шоирларнинг лафзида, қаламида теран маъно касб этиб, таъсирчан қувват манбаига айланади. Дарёлар оқимини, кўмир, торф, урanni

кувват манбаига айлантирадиган станциялар вақт ўтиши билан эскириб, ишдан чиқади, Чернобил, Япониядаги сингари кутилмаганда бузилиб, одамларга кўп фалокатлар келтиради. Чин шоирнинг сўзи эса қанча замон ўтса-да, айнамайди, эскирмайди. Шоирнинг асл асарлари замонлар, маконлар оша яшаб, унинг сўзи барчага ўз таъсирини ўтказади. Боболарини мутаассир қилган дoston, ғазалларни набиралар, кейинги авлодлар ҳам ўқиб ҳайратга тушади.

Эшқобил Шукурни халқимиз ўзининг асл шоири сифатида ардоқлайди. У сўзни суядиган, шеърга муҳаббат қўйган, шоирга бўлакча ҳурмат-эътибор кўрсатадиган элда туғилиб улғайди. Шоирнинг қавм-қариндошлари, қишлоқдошлари шеърни ғоятда севади. Бу борада, айтиш мумкинки, Ўзбекистонимиздаги ҳеч бир қишлоқ, шаҳар Боймоқлига тенглаша олмайди. Мазкур гапда ҳеч қандай муболаға, бўрттириш йўқ. Адабиётга аждодларимиз кўрсатган эҳтиром эртатка айлланиб бораётган, глобаллашиш жараёни сиёсатни ҳам, иқтисодни, санъатни ҳам ўз домига тортиб кетаётган, оммабоп маданият асл санъатга, миллий маданиятга зуғум ўтказиб, зўрлик қилаётган ҳозирги аҳборот асрида Ер шарининг игнанинг учича бир нуқтасида шеърни севадиган, шоирини ардоқлайдиган эл яшаётгани чинакам ноёб ҳодиса. Эшқобилнинг отаси Жўра бобо ғоят камгап одам эди. Лекин Маъмуржон Узоқов, Жўрахон Султонов, Комилжон Отаниёзов сингари оташнафас ҳофизларнинг қўшиқлари янграганида, бахшилар «Алпомиш», «Гўрўғли» дostonларини куйлаганида дарҳол мутаассир бўлиб, кўзига ёш оларди. Ўзбекнинг бу содда, хокисори дунёнинг бир четида уруш ёки сув тошқини бўлаётгани ҳақидаги хабардан ҳам изтиробга тушиб, ғамгин бўлиб қоларди. Унинг вазмин юришлари, катталар билан ҳам, ёш болалар билан ҳам оҳиста сўрашишлари «юрak кишиси» эканини билдирарди. Умри меҳнат билан кечган, қўллари қадоқ Жўра бобо ўғлининг шеър битишидан ич-ичидан қувонар, аммо буни фарзандига ҳам, бошқаларга ҳам асло билдирмасди. Улуғ немис мутафаккири Гёте: «Ота ўз ўғлининг истеъдодига ҳавас қила олмайди»¹, — дейди. Жўра бобо ҳам Эшқобилининг шо-

¹ Йоханн Волфганг Гёте. Заковат дурдоналари. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2012. — Б.77.

ирлигидан севинишини мутлақо сездирмасдан оламдан ўтди. Одам қайғусини яшириш учун жуда иродали, қувончини пинҳон тутиш учун эса бениҳоя матонатли бўлиши керак. Эшқобил Шукурдаги меҳнатсеварлик, вазминлик, босиқлик отасидан ўтган. Онасидан эса ҳар қандай даврани маҳлиё қилиб, мазмунли гапириш – салмоқлаб сўзлаш хусусияти юққан. Эшқобилнинг онаси Тожихол момо сўзга жуда чечан. Унинг суҳбатидан дил яйрайди, суҳбатга қўшилса, ҳар қандай сўзамолни қойил қолдиради. Чунки Тожихол момо, адабиётшунослар тили билан айтганда, ҳар доим «образли» гапиради. Шунчаки гаплашганда, ҳол-аҳвол сўрашганида ҳам ўхшатиш, сифатлаш, жонлантиришни қаторлаштириб ташлайди. Саволлари, жавоблари, маъқуллаши, инкор этишлари ҳам ўз-ўзидан жарангдош сўзлар билан бошланиб, қофия билан тугайди. Тожихол момога дуч келиб, суҳбатини эшитган ҳар қандай киши беихтиёр «Эшқобил шоир бўлмаслиги мумкин эмас эди» деган хаёлга боради. Тожихол момони бир кўрган инсон шу Эшқобил Шукурнинг онаси дейди. Чунки Эшқобил қиёфаси, кўриниши, бўй-бастига кўра ҳам, салмоқлаб, сўзларнинг оҳангини келиштириб гапириши жиҳатидан ҳам онасига қуйиб қўйгандай ўхшайди. Худди онаси каби юракка етказиб гапиради, сўзларни юракдан ўтказиб шеър битади. Шу сабаб унинг шеърларидан катта-ю кичик, оддий одамлару нозиктаъб киборлар бирдай таъсирланади. Эшқобил шеър ўқиганида тингловчилар мутаассир бўлиб қолади. Мактабда ўқиган кезлари шеърларини ўқиганида синфдошлари, мактабдошлари эмас, ёши катталар ҳам завқланганидан жўшиб қарсак чаларди. Адабий учрашув, йиғинларда тўпламлари чиқиб, сочи оқарган шоирлар эмас, мактаб ўқувчиси Эшқобил Шукур кўп олқиш оларди. Чунки унинг шеърлари маънодор эди, сўзлари жаранглаб, юракларни тўлқинлантириб юборарди. *«Боймоқлида майса ниш урар,/ Оқшом йўлни чангитар пода./ Дарахтларда гуллар гуркирар,/ Тўлқинлар тирилар дарёда./ Боймоқлида, қирлар остида/ Кўз очади минг-минг қўзичоқ,/ Яшилланган томлар остида/ Келинлардай титрар қизғалдоқ./ Сингилларнинг сочини ўйнаб,/ Енгил-енгил елар шамоллар./ Кечалари ўтмиши бўйлаб/ Юриб чиқар ўтовда чоллар./ «Боймоқлида баҳор! Бўлинглар!»/ – Чорлайдилар бир-бирларини./*

Боймоқлида туғар келинлар/ Ўзбекистон шоирларини». Ўшанда ўттиздан ошиб, қирк ёшини қоралаган Янгибой Шойимардонов, Болтажон Ёриев мактаб ўқувчиси Эшқобилнинг даврадаги барча шоирлардан ўтказиб шеър битганидан чексиз қувонарди. Менгнор Олламуродов, Нортажи Зиёев қойил қолиб, ҳайратга тушишарди. Тенгдошлари Иброҳим Мардаев шеър битишда, Менгкамол, Қодир, Турсунбой, Турғунбой эса шеър ёдлашда унга тенглашишга тиришарди. Эшқобилнинг қўшнилари ҳам каттаю кичик – барчаси дунёга шеър кўзи билан қарарди, бири биридан ўтказиб, қофияли қилиб гапиришдан завқланишарди. Менгнор ака тўйларда Саъдий, Ҳофиз, Умар Хайём, Ғафур Ғулом, Ойбек шеърларини жўшиб ўқирди. Боймоқли ёшлари Абдулла Орипов, Омон Матжон, Рауф Парфининг янги битикларини Ўзбекистонда биринчи бўлиб ёд олишарди. Ёш шоирнинг аммалари, ҳолалари ҳам ўзаро суҳбатлашганда, меҳмонлар билан сўрашганда, албатта, гапларини сажъга солишардики, бундай шеърпараст одамлар муҳитида у шеърни севмаслиги, шеър битмаслиги мумкин эмас эди. Менгзиё Сафаров шеърят даврларида «улоқ»ни олиб кетаётган Боймоқлининг бу ўғлони, шубҳасиз, Ўзбекистоннинг катта шоири бўлиб етишишини доимо эътироф этарди. Тоғаси Тўра ака Эшқобилни ижодкорлар даврасига етаклаб борарди. У киши жиянига ҳамиша «шоир» деб виқор билан мурожаат қиларди. Унга қараб чин дилидан шодланарди. Чунки тоға бир қарашда ҳар қандай кишининг кимлигини билар, қаршисидаги одамнинг дилини «рентген»ига солиб кўра оларди. Одам таниш илми унга отаси Абиш бободан ўтган эди. Абиш бобо Эшқобилга болалигида ўртоқларининг истиқболини айтиб, улар билан садоқатли дўст бўлишни уқтирарди. Тўра ака жияни кўнглига Худо сўзга меҳр, шеърга иштиёқ солганини барчадан кўпроқ ҳис этар ва уни кўрганда беихтиёр мамнун бўлиб кетарди. Эшқобил мактабга бормасидан аввал ҳам, ўқувчилик кезларида ҳам барча болалардан бўлакча эди. Оқ-сарикдан келган, ўрта бўй, чорпахил, калласи катта, жуссаси бўлимли Эшқобил кўриниши жиҳатидан ҳам, вазмин, босиқлиги билан ҳам болага эмас, турмушда кўп воқеаларни бошидан кечирган кексаларга ўхшарди. У бошқа болалар сингари кўп ўйнаб-кулмасди. Тенгқурлари орасида худди катта кишилар каби

салобат билан ўйчан турарди. Элдошларининг беги бўлган Абиш бобо, Тўра ака, Қаҳҳор бобо Эшқобилни кузатиб туриб, Аллоҳ ёмон кўзлардан, ҳасад, тухматлардан асрашини истаб дуо қилишарди. Дуолар ижобат бўлиб, Эшқобил эл эътиборини қозонди, юртнинг таниқли кишилардан бирига айланди, доимо тўғри йўлдан юрди: маишатпараст бўлмади, бировга ёмонлик тиламади, элнинг эътиборидан, шон-шуҳратдан ҳаволаниб кетмади. Ҳамма ҳавас қиладиган оила қурди, оқила аёли Машҳура билан бири биридан ажойиб фарзандлар улғайтирди, шакардан ширин невараларга бобо бўлди, элни чорлаб тўйлар берди, хонадонидан меҳмон аримади, дўстлар орттирди, кўп мамлакатга борди, ҳаж зиёратини адо этди, телевидениеда мустаҳкам қўним топиб, фаолият олиб бормоқда. Айримлар тўртта одамдан мақтов эшитса, тамом, босар-тусарини билмай қолади. Аксарият қаламкашлар озгина олқиш олганида ўзини осмонда ҳис қилиб, бошқаларни назар-писанд қилмай қўяди. Ана шу такаббурлик, охир-оқибатда, уларни пиёниста, бетайин тутуриқсизга айлантиради. Чунки Худо бандаларига кеккайиб, беписанд қараганларни ҳамиша аямай жазолайди. Мансаби, мол-давлатига маҳлиё бўлиб, бошқаларнинг нафсониятига тегадиганларнинг кўнглидан ҳаловат, хонадонидан хотиржамлик неъматини олиб қўяди, танасига касаллик, юрагига туганмас ваҳима солиб, фарзандларини муттасил шайтон васвасасига йўлиқтиради. Шунинг учун такаббур кимсалар, пул-бойликка муккасидан кетган давлатмандларнинг ўғли ўғри, гиёҳванд, қизлари шаҳар, қишлоқнинг шармандаси бўлиб юради. Негаки, ҳар бир одамнинг бошига тушадиган фалокатлар илдизи ўзининг қилмиш-қидирмиши, такаббурлигига бориб боғланади.

Эшқобил Шукур болалигидан ҳаяжон, эҳтиросга ортиқча берилмайди. Яна улуғ олмон шоири Гётега мурожаат қиладиган бўлсак, у: «Талант сукунат қўйнида етилади, характер ҳаёт бўронларида тобланади», — дейди.¹ Эшқобил ҳам ҳаётнинг ҳар бир ҳодисасига ҳамиша донишманд кексаларга хос вазминлик билан қарайди. Унинг босиқлиги тенгдошларини ҳаваслантириб, ёшларга ибрат бўлиб келади. Катта ёшдагилар Эшқобилнинг мана шу жиҳатига ич-ичидан тан бериб, қойил қолишади. Чун-

¹ Ўша манба. — Б.42.

ки у муаммоларга синчковлик билан ёндашади, ҳеч қачон ҳовлиқмайди. Шоирларнинг аксарияти эса андак ҳовлиқма, хийла бетартиб, анчагина кеккайган бўлади. Шундай шоирлар борки, хоҳламайгина саломлашиб, ёнидагиларга бепарда латифа айтади. Шундай шоирлар борки, оддий одамларнинг ҳурмат-эҳтиромини назар-писанд қилмай, тумшуғини баланд кўтариб, олдидан кеккайиб ўтиб, фақат казо-казо амалдорлар даврасига интилади. Бундай такаббур кимсалар ўзини обрўсизлантиргани камдай шеърятни ҳам қадрсиз қилиб қўяди. Лекин ўзи бунга ҳаёлига келтирмайди. Чунки улар Сўз улуг ҳодиса, шеър илоҳий неъмат эканлигини тушуниб етмайди. Афсуски, шундайларнинг касри уриб, XXI асрга келиб адабиёт аянчли аҳволга тушди, шеър беқадр бўлиб қолди.

«Ҳамал айвони» тўпламидаги шеърларда инсоният учун сўз муқаддаслиги, шеър бебаҳо бойлик экани яққол кўрсатилади. Сўзлар авж пардада чалинган куйдай жаранглайди, табиатнинг энг ёрқин рангларидай товланиб жиловланади. Кўнгилга сизиб кирган бу оҳанг, ранглардан тасаввурда ажиб манзаралар намоён бўлади, ҳаёт гўзал кўринади, кишининг кўнглида яшаш, бошқаларга яхшилик соғиниш ҳисси жўш уради. Шунда ҳар бир одам беихтиёр ўз ичида яна бир олам борлигини ҳис қилади. «Ҳамал айвони»даги шеърлар ёғдуси ичимиздаги зулмат босиб ётган дунёни, бир зумга бўлса-да, ёриштириб юборади. Шунда кўнглимизда кутилмаган ойдинлик, юз-кўзларимизда нур пайдо бўлади. Бу лаҳзаларда ҳар биримизнинг чеҳрамиз ёришиб кетади, атрофимиздагиларга, ҳаётга мамнунлик билан қарай бошлаймиз. Чунки шоир бизга қарата: *«Тингла, қандай оҳанг басталар бўшлиқ,/ Ва қандай табассум қилади зулмат./ Ҳазон рутубати қорайтирган ер/ Юзига майсадан тортади чиммат./ ...лаҳзани ушлаб қол,/ яшаб ўт лаҳзани.../Барини, бари-ни кўзларингда жамла,/ Сен бу тирикликни тингла ва англа./ ...лаҳзани ушлаб қол,/ яшаб ўт лаҳзани.../ Сен сувни тинглаб кўр, англаб кўр сувни – / Гўнгларнинг тилида музлаган овоз,/ Кўрларнинг кўзига кўмилган ранглар – /Сувнинг ранги билан товушига мос./ ...лаҳзани ушлаб қол,/ яшаб ўт лаҳзани.../ Дарахтларни тингла ва англа,/ Бир айтган қўшиғин такрор айтмаслар –/ Ям-яшил оҳанглар, ям-яшил сўзлар/ Мовий чексиз-*

ликда яшил рақс тузар...», – дея ҳаётга қасида айтади. Шеърни суйган элнинг шоиригина сўзларни ана шундай жаранглатади. Азалдан давраларида шеър янграган элнинг шоиригина минглаб одамларни маҳлиё қилиб, шеър ўқийди. Эшқобил Шукур шоир сифатида ўзбек халқининг қалбига кириб борди. У телеэкранда шеър ўқиганида миллионлаб кишилар юмушини тўхтатиб эшитади, тортишувларига чек қўйишиб, бизнес дунёсидаги уддабуронликлар, алдов, фириб беришлар ҳақида эмас, адабиёт тўғрисида, шеърят хусусида суҳбат бошлашади ва давраларда аллақандай илиқлик, ўзаро яқинлик муҳити юзага келади. Бир-бири билан мунозара қилаётганлар хижолат тортиб қолади. Одамлар орасида бундай ҳамжиҳатлик муҳитини фармон чиқариб, қонун жорий қилганда ҳам яратиб бўлмайди. Атом, водород бомбаларини, улардан баттарроқ офат-балоларни тайёрлаб, дунёга таҳдид солаётган зўравонлар ҳар қанча уринганида ҳам асл шоирчалик, бир лаҳзага бўлса-да, миллионлаб одамларни яқдил, ҳамнафас қилолмайди. Чунки асл шеър кишиларнинг кир босиб, тўнғиб қолган туйғуларини титратиб юборади, карахтликдан мудраб ётган бемажол ҳиссиётларига малҳам-шифо бўлади. Бу кезде катта-ю кичикнинг кўнгли тубида турган руҳ юксалади. Одам руҳи кўтарилганида – қалб қандили чарақлаб нур таратган лаҳзаларда оламга бўлакча боқади. Унинг кўзига ҳамма нарса одатдагидан бошқача, гўзал кўриниб кетади. Борлиқ мўъжизалар маскани экани, осмондаги ой, юлдузлардан тортиб ердаги митти ҳашаротгача, коинотни чароғон этган куёшдан тортиб, заминдаги тоғларнинг ушоқ тошларигача беҳад мукаммал яратилгани, Аллоҳ гуллар, тиканни ҳам, илон, чаённи ҳам бежиз бунёд этмагани, Яратувчи кўзга кўринадиган-у кўринмайдиган барча мавжудотга беадаб сир, ҳикмат жойлаб қўйганини ҳис эта бошлайди. Эшқобил Шукур ҳаётнинг ҳар бир лаҳзасига ҳикмат манбаи деб қарайди. Шунинг учун замондошларига, келгуси авлодларга «*лаҳзани ушлаб қол, яшаб ўт лаҳзани*!», – деб илтижо қилади. Ўзи эса: «*Мен тўйларнинг куйларида кўринай, / Мен куйларнинг тўйларида кўринай. / Мен кўзларнинг сўзларида кўринай, / Мен сўзларнинг кўзларида кўринай*», – деб ният қилади.¹ Шоир-

¹ Шукур Э. Ҳамал айвони: Шеърлар. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б.15.

нинг шеърлари мамлакатнинг энг улуғ байрами тадбирларида, элдошлари тўй-тантаналарида янграётгани унинг орзулари ушалганини билдиради.

«Ҳамал айвони»даги шеърларда катта-ю кичикнинг кўнглидаги кечинмалари, ҳаётдан тилаклари, орзу-армонлари акс этади. Шоир ҳар биримизнинг ҳеч кимга, ҳатто, ўзимизга ҳам овоз чиқариб айтолмайдиган, кўнглимиз тубида турган кечинмаларни жаранглаган сўзларда ифода қилади. Унинг шеърларидан «Шашмақом»даги, Бетховен, Шопен, Шостакович куйларидаги каби турфа оҳанглар таралади, Рафаэл, Бехзод, Рўзи Чори картиналаридаги рангин бўёқлар, жозибадор манзаралар кўринади. Шунинг учун унинг шеърлари дунёнинг турли тилларига таржима қилинди. Қора денгиз бўйидаги шеърият анжуманида минглаб шеър мухлислари ўрндан туриб шоирни олқишлади. Эшқобил Шукур бошқаларнинг ёзганини ёдлаб шеър ёзмайди. У табиатдан инжа туйғулар олиб, ҳаётдан таъсирланиб шеър битади. Шу боисдан ёзганлари бошқача жаранглайди, ҳеч бир ижодкорникига ўхшамайди. Эшқобил Шукур сўзларни шунчаки ёзмайди. Уларни юрагидан ўтказиб, кафтида тутиб, салмоқлаб тақдим этади. Ижод намуналари қувватга тўлалиги боис кишиларнинг қалбига бирданига таъсир этади. Эшқобил Шукурнинг шеърлари янграган давраларда аксарият номдор шоирларнинг ўқиганлари жўн нарса бўлиб қолади. Эшқобил Шукур шеърни суйган эл фарзанди экани, сўзга шайдолик, шеърга муҳаббат унинг қони, вужудининг жамики ҳужайралари, суякларига сингиб кетгани – бобомерослиги учун шу даражада таъсирли ёзади. У шеърни оламдаги барча нарсадан азиз деб билади, жонидан ортиқ кўради, ҳаётнинг асл маъноси шеърда деб қарайди. «Тўққизинчи февраль» бунга исбот бўла олади. Ушбу шеърдаги: *«Мен эртага ўламан, она,/ Агар сен бу кеча бошимда/ Ўзбек тилидаги қўшиқларни айтиб турмасанг./ Мен эртага ўламан, она,/ Агар сенинг келинларинг бу кеча/ Буюк шоирларни тугмаса агар»*, – деган сатрларни битганида ҳали ўн саккизга тўлмаган эди.

Эшқобил Шукур шеърларида бемажол сўзлар, салқин сатрлар кўринмайди. «Ҳамал айвони», «Ибтидо хатоси», «Нақшбанд» дostonлари, «Кўҳна боғ ривоятлари»даги мўъжаз ҳикоя-

лар, «Оқибат оқшомлари», «Дунёнинг кўчиши» қиссаларида ҳам сўзлардан ҳарорат таралиб, тафти қулоқдан, кўздан ўтиб юракка етиб боради. Шеърпараст эл шоирининг қалбидан қувват олган сўзлардан вужудимиздаги миллионлаб хужайралар яйрайди. Жисмимиздаги хужайралар нафақат озиқ-овқатдан, балки Сўздан ҳам қувват олади. Ҳаво, сув, нон эмас, Сўз ҳар биримизга яшашни, фаолият кўрсатишни ўргатади. Овқатга туз таъм берса, сўзлар бутун умримизга маъно бахш этади. Энг яқин қариндошимиз, жигарларимиз, фарзандларимиз андак хизмати ўтса, тили билан айтмаса-да, дилида миннат қилади. Сўзлар эса бундай эмас. Улар туғилганимиздан сўнгги нафасимизгача бизга беминнат дастёрлик қилади. Улар тирикчилигимизни, яшаётганимизни билдириб туради. Нарсалар истеъмол қилинганида тугаб битади. Уларга эришиш ҳеч қачон осон кечмайди. Энг кичик буюмни қўлга киритиш учун ҳам анча меҳнат қилишга тўғри келади. Сўзлар эса бизни ҳеч қачон машаққатга қўймайди. Улар истаган фикримизни айтишимиз учун ҳамиша тайёр туради. «Бу гапни айтишингга восита бўла оламан, фалон пайтда хизмат кўрсатолмайман», — деб тайсалламайди. Сўзлар меҳримизни изҳор қилганда ҳам, ғзабимизни сочганда ҳам бирдай итоат қилади. Ҳаётимиздаги ҳеч бир нарсаси бизга сўзлардай содиқ эмас. Яратганга қурган қасрларимиз, тўплаган мол-давлатимиз, тилла, кумуш буюмларимиз, банкларга қўйган пулларимиз, қўлимиздаги акция қоғозларимиз орқали эмас, Сўзлар воситасида ибодат қиламиз. Ота-онамизни ҳам айнан улар орқали таниб оламиз. Борлиқдаги ҳодисаларни танишга, улар тўғрисида ўйлашга, ўзимизни англашга ҳам айнан сўзлар ёрдамида эришамиз. Одамнинг ким эканлиги — миллати, ёши, эътиқоди, ижтимоий аҳволи, дунёқараши ва бошқа жиҳатлари, аввало, унинг сўзида билинади. Бошқа нарсалар эмас, айнан сўзлар бизнинг истагимизни маълум қилади, опис элларга, келгуси замонларга етказди.

Шу пайтгача фанда, кундалик турмушда «хужайра» сўзи тирик мавжудотга нисбатан қўлланарди. Ўтмишда ва ҳозирги юксак технологиялар замонида хужайра тилда ҳам борлиги ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган эди. Эшқобил Шукур не-не атоқли шоир, адиблар, кўкрагига уриб катта даъволар қилган тилшу-

нослар турган бир кезде сўзлар тилимизнинг ҳужайраси эканлигини бизга эслатди. Чунки у сўзларни жонли, тирик мавжудот сифатида тасаввур қилади, кўради. Шундай тасаввур қилмагани, кўрмаганида эди, «сув», «суз», «сут», «кўз», «кўр», «кўк», «кўп» ёки «ултон»га ўхшаш талай сўзларнинг илдизи, моҳиятини очиб беролмасди. Эшқобил Шукурнинг сўзлар тўғрисидаги «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»да чоп этилган мўъжаз мақолалари барчанинг бирдай эътиборини тортди. Улар кишиларга ман-ман деган тилшунос, адабиётшуносларнинг қатор-қатор китоб, мақолаларидан минг чандон кўп таъсир кўрсатди. Эшқобил Шукур «Она тилимизнинг «ҳужайра»лари ёхуд сўз математикаси» мақоласида: «Она ўз боласини меҳр билан қандай етаклаб юрса, Она Тили ҳам бизни, аниқроғи, ҳар биримизнинг тафаккуримизни шундай етаклаб юради. Биз дунёни, ҳаётни, бориники, ҳамма нарсанинг моҳиятини унинг ҳиммати билан англаймиз. Тилнинг тириклигини ҳар ким, аввало, ўз қалбида ҳис этиши керак. Она тилининг ҳужайралари сўзлардир. Улар миямиздаги ҳужайраларни фаолиятга келтиради. Дейлик, дарахтнинг дарахт, дарёнинг дарё, тоғнинг тоғ, осмоннинг осмон, шамолнинг шамол эканини, хуллас, ҳар нарсанинг аслини Она тили воситасида биламиз. Борди-ю бу она бизга ҳар нарсанинг аслини ва исмини ўргатмаганида, ҳолимиз не кечарди?» дейди. Сўзни тушуниш бошқа, ҳис этиш бошқа дея таъкидлаб: «Сўзни ҳис эта олган одамга у ўз сирларини очади. Чунки ҳис этишда фикрни туйғу жонлантириб туради. Сўзни ҳис эта олган одам унга ҳис бера олади» дейди. На рус, на ўзбек олимларининг тадқиқотида сўзларнинг табиати, хусусияти бу тарзда таърифланмайди. Одамлар дарахт, гуллар, капалакни кўргани каби Эшқобил Шукур сўзларни кўра олади. Сўзларда худди одамлар каби вужуд, феъл-атвор мавжуд деб билади. Сувларнинг шилдираши, чанқовуз оҳанглирида, олис осмондаги юлдузларнинг милтирашида ҳам мислсиз маъно борлиги ва сўзлар уни ифодалашига чин дилидан ишонади. Шунинг учун: *«Чанқаган оғзим менинг, чарнаган ўзим менинг,/ Қалбнинг ёруғ қаъридан синмас тил топиб олдим»*,¹ – дейди. *«Куй ичгапи кўнглимга/ Сўзлар кўн-*

¹ Шукур Э. Сочлари сумбул-сумбул... Шеърлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – Б.53.

ди-я бир-бир»,¹ – деб суюнади. Эшқобил Шукур сўзларни барчадан кўпроқ суйгани, ҳаммадан кўпроқ тушуниб, чуқурроқ ҳис қилгани, уларни сув, тупроқ, оловни кўргандек кўра олгани учун шеърларида ҳеч бир шоир, адиб ишлатмаган лисоний ўйинлар учрайди. «Тугалланмайдиган шеър»ида: «О сиз, бу юракнинг ватандошлари,/ Ҳаводошларию тупроқдошлари,/ Очинг эшикларни, деразаларни,/ Ахир, бу юракнинг севгиси келар,/ Янада қаттиқроқ севгиси келар./ Унинг томирлари гуллаб боради,/ Деворлари нурдан тикланиб борар./ Очинг чехраларни, очинг кўзларни,/ Бойланган тилларин очинг сўзларнинг,/ Ахир, бу юракнинг севгиси келар./ О сиз, бу юракнинг туйғудошлари,/ Ҳаёлдошларию осмондошлари», – дейди. Нутқимизда «ватандош», «тупроқдош» сўзлари қўлланади. Лекин ҳеч ким шу пайтгача одамлар бир-бирига «ҳаводош», «туйғудош», «ҳаёлдош», «осмондош» эканини айтмаган эди. Буни биринчи бўлиб Эшқобил Шукур англади, кашф этди. Тўғрироғи, у тилимиздаги мавжуд сўзларга янги маъно, янги ҳаёт бахш этди. Шоир қалб қандили чарақлаган кезде ҳаётдаги бошқалар англамаган сир, ҳикматни англашга муяссар бўлади.

Сўзларни нарс-буюмлар каби ясаб, муттасил янгилаб бўлмайди. Шарқу Ғарбнинг энг улуғ шоирлари, адиблари ҳам ўз тилида янги сўзлар ясамаган, яратмаган. Акс ҳолда Фирдавсий, Саъдий, Ҳофиз Шерозий бунчадан, Шекспир, Гёте, Пушкин, Лермонтов шунчадан сўз ясаган дейиларди. Борлиқ, инсон ҳаёти ҳақида теран мушоҳада юритадиган, сўзнинг илоҳийлигини чуқур англаган улуғ ижодкорлар ҳам янги сўз ясамаган, балки мавжуд сўзларнинг яширин қирраларини очиб берган. Чунки сўз – илоҳий. У чироқ, қайчи, тугма, тароқ, ўроқ, пичоқ сингари ясаладиган, ҳамма тайёрлай оладиган нарс-эмас. Шунинг учун муқаддас китоблардан бири «Дастлаб калом бор эди» деб бошланади. Эшқобил Шукур: «Менимча, бу оламни ва ҳаётни сўз кўзлари билан кўриш мумкин. Маъно сўз, сўз маънодир», – дейди. Суҳбатлашаётганида, бошқаларни тинглаётганида, мутолаа қилганида ҳам ҳаёлан сўзларни таркибга ажратиб, таҳлил қилади. Улардан янги маънолар топиб завқланади. Айни «машғулот» унинг учун нафас олишга ўхшайди. Ҳеч ким нафас олиши

¹ Шукур Э. Ҳамал айвони: Шеърлар. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б.9.

ва чиқариши хусусида ташвиш чекмайди. Эшқобил кеча-кундуз ҳаёлан сўзларнинг хужайраларига қараб тафтиш қилади, вазнга мослаб оҳангга солади, қофия ахтариб асабийлашмайди. Бу унинг учун одатдаги ҳолат саналади. Эшқобил бошқалар билан сўзлашаётганида, ичида ўзи билан ўзи савол-жавоб қилаётганида ҳам сўзлари ўз-ўзидан қофия ҳосил қилиб кетаверади. Айрим шоирларнинг шеърларида қофиялар зўриқиб чираниш билан топилгани туфайли мажҳул, туссиз бўлади. Бундай шеърларда сатрлар худди узоқ ётган бемор сингари рангпар, бемажол кўринади. «Ҳамал айвони»да, «Нақшбанд» достонида эса қофиялар дуркун, бақувватлигидан мисралар ярқирайди. Ҳар бир сатрдан маъно фаввора бўлиб отилиб, шуъласидан дил яйрайди. «Ибтидо хатоси» муаллифининг мисраларида, аксарият шоирлардан фарқли ҳолда, сўзлар гуллайди. Агар Эшқобил Шукурнинг кўнгил боғида сўзлар чаман бўлиб гуллаб, анжуман тузмаганида у: *«Сўзлар қийғос гуллар бу кеча.../ Бир жом оби замга айланар сабр,/ Яшилланиб кетар қарри дарича,/ Пешонангни силар лайлатулқадр./ Бу боғда анжуман замони ётган,/ Бу муслим дарахтлар жаннатдан қиёс.../ Тангри қачонлардир тилиннга эккан,/ Сўзлар гуллаёттир қийғос ва қийғос»*, – дедикан бўларди. Сўзлар ҳамма қаламкашнинг эмас, шеърни суйган, ундан завқ олган эл шоирининг дилида анжуман тузади. Анжуманлар учун ҳар қандай манзил муносиб эмаслиги, бунинг учун жой танланиб, кўп тайёргарлик кўрилиши инобатга олинса, сўзлар анжумани ўтадиган дил мақоми қай даражада юксаклиги аёнлашади. Ижодкор зоти борки, ҳамиша сўз соғинчи, сўз изтироби билан яшайди. «Ҳамал айвони»да ана шу соғинч, изтироб кўринади ва уларнинг тафти, ҳароратидан бошқаларнинг дилида баҳор бошланади. Бу баҳорнинг эпкинларидан музлар эриб, тўнғиган туйғулар титраб уйғонади. Шунда кўзинга қуёш, ой ва юлдузлар, тоғ-тош, дашт-далалар, ҳовлидаги дарахтлар, гуллар, чўлдаги янтоқ, тиканлар, дарё қирғоғидаги қиёқ-қамишлар бошқача кўринади. Одам, бир зумга бўлса-да, ҳамма-ҳаммани, жамики жонзотни яхши кўриб кетади. Чунки бу пайтда кишининг вужудидаги кўринмас қалб қандили чарақлаб ёнади. Ана шу қандил сиртини ғубор, гард қоплаганида яшаш ғоятда зерикарли, ҳаёт беҳад маъносиз туюлади.

«Ибтидо хатоси»ни ёзган шоир шеърларининг энг муҳим жиҳати шундаки, улар одамни ўзи ҳақида ўйлатади, кўнгилга умид олиб киради, ҳаётни севдиради, жўшиб яшашга, тўхтамасдан интилишга ундайди. Кўп шоирларда худди шу хусусият етишмайди. Эшқобил Шукурнинг шеър, дostonлари, турли мавзудаги мақолалари ҳам бу жиҳатдан адабиётдаги ноёб ҳодисалар сирасига киради.

Салкам бир аср умр кўрган Лутфий хийла кексайиб қолган пайтида ўспирин Навоийдан янги ёзган шеърларидан ўқиб беришини сўраганида Навоий «Оразин ёпқоч кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш» деб бошланувчи ғазалини ўқигани ва бу бундан ғоятда ҳаяжонланган Лутфий: «Агар мумкин бўлса эди, мен ўзимнинг форсий ва туркий тилларда айтган ўн-ўн икки минг шеъримни шу бир ғазалга алмашардим», – дегани тўғрисида муаррих Хондамир ёзиб қолдирганини кўпчилик билади. Адабиёт тарихида эса бундай воқеалар жуда кам учрайди. Лутфийнинг Навоий шеъриятига берган бу баҳоси ҳозирги халқаро Нобель мукофотидан минг чандон юксак эканини бугун ҳамма ҳам ҳис қилавермайди. Чунки энди сўз санъати хийла беқадр бўлиб қолди. Авваллари барчанинг диққат-эътибори фақат шеърга қаратилганди. Бу ҳолат, айниқса, Шарқда кучли эди. Эндиликда одамларнинг диққатини кино, шоу-концерт сингари курама, сунъий санъатлар эгаллаб олди. Эркагу аёл жангари фильмлар, тақира-тукур куй, қўшиқларга хумори бўлиб қолди. Сўзнинг маъносига эътиборсизлик, оҳангларини ҳис қилмаслик оқибатида одамлар орасида лафзсизлик, қасамхўрлик одат, таомил бўлиб қолди. Бугун: «Нега алдадинг?», – деб сўрасангиз, «Нега алдандинг?», – деган жавобни оласиз. Сўзга бундай беписандлик туфайли уят, андиша, ор-номус, ғурур туйғулари оёғости бўлиб қолди. Шеър эшитмаслик, ҳикоя, қисса ўқимаслик натижасида кишилар ҳаётга лоқайд, бир-бирига оқибатсиз бўлиб бормоқда. Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам маънавий таназзул чуқурлашиб, кишилар аллақандай карахт бўлиб кетяпти.

Лутфийдан яна бир ибрат: Навоий «Насойимул-муҳаббат» асарида маълум қилишича, Лутфий тўқсон ёшга яқинлашганида Абдурахмон Жомийга бағишлаб қасида битиб келтиради. Қасида барчага маъқул келади. Жомий ҳам миннатдорлик билди-

риб, ғоят камсуқумлик билан: «Биз бу муқобалада қасида ёзиб, муносиб жавоб қилишнинг уддасидан чиқолмаймиз-да», – деганида Мавлоно Лутфий: «Бу мушкулликни осон қилиб, сизнинг кийган эски тўнингизни гадойлик билан тилармиз. Шў бизга кифоя», – дейди. Абдурахмон Жомий эса кўп узрхоҳликлар билан устидаги тўнини ечиб, Мавлоно Лутфийга кийдирган экан...¹

Лутфий сўзнинг маънолар жилосини, ундаги оҳанг товланишини чуқур ҳис қилгани боис «Оразин ёпқоч...»дан беҳад мутаассир бўлган ва Навоийнинг маҳоратига тан бериб, унинг сўз санъаткори эканини мардона эътироф этган. «Ҳамал айвони»да ҳам ана шундай эътирофга муносиб шеърлар талайгина. Афсуски ҳозир шеър замони эмаслиги учун айна шеърлар муносиб қадр топмади. Шоирнинг «Нақшбанд» достони: «Бу – Семург қони билан ёзилган китоб,/ Қуёш томоғида пиширилган таом.../ Бу – Вулқон юрагига ўйилган нақш,/ Бир коса ўлимдай ичилган қасам.../ Бу – Шамол кўйлагига тикилган кашта,/ Чақмоқ шохларида етилган хурмо...»², – деб бошланади. Эшқобил бу каби образли ифода, тутилмаган ташбеҳларни ахтариб, ташвиш чекмайди, китоб титкилаб юрмайди. «Ҳамал айвони» муаллифи баъзи шоирлар каби шеърларини кучаниб, чираниб ёзмайди. Эшқобилнинг илҳоми доим жўшиб туради. У бир қарашда нарсалар ўртасида ҳали ҳеч ким эътибор қилмаган боғланиш, ўхшашлик борлигини кўради ва уни дилида етилтириб, шеърга солади. У анъанавий ўхшатиш, сифатлашларнинг янгича қирраларини топади. Аввалдан қўлланиб келган қофиялар Эшқобилнинг шеърларида бошқача жаранг касб этади. Аксарият шоирлар бутун ижоди давомида уриниб қолган ташбеҳ, қофияларни такрорлашдан нари ўтолмайди. Чунки упарнинг кўнглида сўзлар анжуман қурмайди. Уларнинг мазмуни моҳиятини қалбида ҳис қилган, ҳужайраларини кўрган ижодкорларнинг кўнглида анжуман тузиб, қаламида ярқираб яйрайди. Эшқобил Шукур шеърсевар элда туғилиб ўсгани, болалигидан бутун вужуди билан шеърга интилиб, унга боғланиб яшаётгани учун сўзларнинг феъл-атворини яхши билади, уларга ҳаммадан аниқ ва

¹ Навоий А. Асарлар. Ўн беш жилдлик. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1968. 15-ж. – Б.181.

² Шукур Э. Ҳамал айвони. Шеърлар. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б.229.

чиройли таъриф беради. Масалан: **«Бахт — мукаммал сўз. Уни бахтлилардан кўра бахтсизлар кўпроқ айтадилар. У кўркам ва гўзал. Лекин бир ками бор — «қулоғи оғирроқ». Ташвиш. Унинг қулоғи йўқ. У эшитиш учун эмас, тинимсиз гапириш учун яралган. Жавоб. Саволнинг хотини, эрининг чизган чизигидан чиқмайди. Таваккал. Қайсар ва ўжар, анчайин жасоратли сўз. Лекин унинг боши кал. Бу каллик ўйловдан ҳам, кўп ўқишдан ҳам эмас. Балки бир вақтлар бошини ёнаётган ўтга солиб кўриб, таваккал қилган экан. Бу сўзни унинг ўзига ўхшаганлар яхши кўради. Маълумки. Бу доимо кераксиз юкларни кўтариб юрадиган ҳаммол, лекин олиб кетаётган юкининг кераксизлигини ўзи билмайди. Бу сўзни «тўтиқушлар» яхши кўради ва улар доимо унинг изидан эргашиб юрадилар»¹**, — дейди. Агар сўзлар сирини очмаганида эди, Эшқобил уларнинг кўпчилик эътибор қилмаган айни хусусиятларини бу тарзда тавсифлай олмасди.

Эшқобил Шукур энг яхши шеърлари, ҳикоя, қисса, мақолаларини асосан кузда ва қишда ёзади. Пушкин каби даҳо шоирлар ҳам кузда жўшиб ижод қилгани таъкидланади. «Маълумки», «ташвиш», «бахт» каби сўзлар билан сирлашган шоирнинг илҳоми тунда то саҳаргача жўшади. Кечаси унинг кўнглига Коинотдан турфа туҳфалар тушади. Умуман, барчамизнинг қалбимиз Коинотдан туҳфалар олиб туради. Улуғ ҳинд мутафаккири Рабиндранат Тҳакур шундай деган. «Форс тилидаги «Қуръон» деб таърифланган «Маснавий маънавий» муаллифи Мавлоно Жалолиддин Румий эса: «*Ҳар замон келгай фалакдан карвон, / Ортига қайтур тижорат айлабон*», — деб ёзган. Эшқобил ижод қилаётганида қалбига қуйилиб келган сўзларни қоғозга туширишда, ўхшатиш, жонлантириш, сифатлашларга тўла образли фикрларни ёзишда шошиб қолади. У бу пайтда шеър оламида яшайди, ҳамишагидан-да ўйчан кўринади, қаттиқ чарчагани юз-кўзидан аниқ билиниб туради. Ижодкорнинг бошида фикр тўлқин урганида, сўзлар бир-бири билан силлиқ, равон боғланиб, мулоҳазалар ўзаро мантиқан мустаҳкамланиб борганида шундай ҳолатга тушади. Сўз заҳмати, изтиробга тўла ижод машаққатлари кишини куни билан кетмон чопиб, ўтин

¹ Шукур Э. Она типимиз ҳужайралари ёхуд математикаси. — Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2006. 24-февраль.

ёришдан қаттиқроқ толиқтиради. Ҳис ва ақл мужассам ижод жараёнида сарф бўладиган қувватни жисмоний меҳнатга кетадиган куч билан чоғиштириб, ўлчаб бўлмайди. Шунинг учун «Битта қалам мингта кетмондан оғир» дейилади. «Ҳамал айвони», «Нақшбанд», «Ибтидо хатоси»даги мисралар руҳий кўтаринкилик юксак лаҳзаларда битилгани яққол сезилади. Сўз сеҳридан ёнган юрак, шеър завқидан жўшган шоиргина ўз ҳолатини: *«Шу тоғлар, дарёлар мен учун етар,/ Манглайимни силайди момо офтобим./ Ажаб саодатли тунлар бағрида/ Кўнглим юлдузларин сочмоқ устадим./ Ҳаёт гуллаётган меҳр боғида/ Сизга юрагимни очмоқ устадим»*, — деб ифода қила олади.

Шоирлар, олимлар, умуман, ижод аҳли қавмнинг тожи, наслнинг жавҳари, миллатнинг таянчи, элнинг обрўси, юртнинг ша-рафи, даврнинг кўзгусидир. Уларнинг сўзи атомдан зўр қувватга эга. Шоирга қараб элни тасаввур қилса бўлади. Элига боқиб, шоирга баҳо бериш эса ҳақиқатга жуда мос келади. Эшқобил Шукурнинг ижоди миллионлаб кишиларнинг қалбидан жой олгани шундан далолат беради. Шеърсевар Боймоқли фарзанди Эшқобил Шукур эндиликда Ўзбекистоннинг энг сеvimли шоирларидан бирига айланди.

* * *

Эшқобил Шукур ҳаёт ҳодисаларини янгича образларда ифодалайди. Унинг ташбеҳлари бошқаларникидан алоҳида ажралиб туради. Улар ҳеч ким томонидан илгари қўлланмаган. Тоза, оҳорли ифодаларни сўзни ҳис қилган, тушунган ижодкоргина топа олади. Олам сўз туфайли яралгани айтилади. Бундан аён бўладикки, сўз ҳамма нарсани, жумладан, инсон ҳаётининг жамики жиҳатини қамраб олади. Демак, оламнинг ва одамнинг барча сир-синоати унда. У обод ҳам қилади, барбод ҳам этади. Одам бир сўздан бахтга тўлади, бир сўздан изтиробга тушади. Инсон гоҳида бир оғиз сўзга зор бўлади, баъзида бир сўзнинг жабрини тартади. Афсуски, сўзнинг қудратига ҳамма ҳам эътибор беравермайди. Кўпчилик унга бефарқ қарайди. Одамлар оқайтган сувни кўради, фойдаланади. Лекин уни етарлича қадрламайди. Сувсиз қолганидагина уни излаб қолишади. Кишиларнинг

сўзга муносабатида шу ҳолат сезилади. Сўз бўлмаса, одамлар бир-бири билан алоқа, муомала қилолмайди. Буни барча биларди. Лекин каттаю кичикка бирдай зарур сўз нима эканлиги, унинг аҳамияти хусусида ҳамма ўйлайвермайди. Қадрини билишганида эди, одамлар сўзга тамоман бўлакча муносабатда бўлишарди. Яъни ҳеч ким сўзига эътиборсиз бўлмасди. Уни ғоят ноёб буюмдек эъзозларди.

Сув оқади, буғланади, музга айланади, эрийди, лойқаланади, тинийди, осмонни, ундаги ой, юлдуз, булутлар дов-дарахтлар, қояни – шакл-шамойилга эга жамики нарсани ўзида акс эттиради. Аммо сўз бундай эмас. У эшитилади, айтилади, холос. Ҳа, сўзни ёзиш мумкин. Бу – одамларнинг энг буюк ихтироси. Сўзни кўриш истаги, уни моддийлаштириш зарурати ёзувнинг кашф этилишига олиб келган. Одамлар сўзлар турли товушлар бирикувидан яралишини англагунча кўп замонлар ўтган. Товушларни белгиларда ифодалаш орқали сўзларни ҳарфларда ёзишга эришилган. Товушнинг шартли сурати чизилиши билан башарият ҳаётида янги давр бошланган. Одамлар товушлар сурати орқали сўзларни муайян даражада моддийлаштиришга эришган.

Инсон кўрган нарсасидан кўпроқ таъсирланади. Шундай яратилган. Кишилар эшитганига эмас, кўрганига кўпроқ ишонади. Одамзоднинг ана шу табиий хусусияти сўзни моддий шаклга солиш – ёзишга замин бўлган. Диктофон, магнитофон, видеомагнитофон сингари турли техника ускуналари ихтиро этилиши ҳам инсоннинг худди шу азалий эҳтиёжи билан боғланади. Сўздан гўдак ҳам, қария ҳам таъсирланади. Катта-кичик уни ўз савияси, кайфияти, ҳолатига мувофиқ қабул қилади. Аммо айрим шоир, адиблар сўзни моддий кўринишида тасаввур эта олади. Уларнинг инсон турли ҳолат-кечинмалари, борлиқ манзараларини жонли, таъсирчан тасвирлаши шундай дейишга асос беради. «Хамса», «Бобурнома» Навоий, Бобурнинг сўзлар шакли, рангини кўриб, оҳанглари эшитгандай тасаввур уйғотади. «Ўткан кунлар» романи Абдулла Қодирийнинг сўзлар товланиши, тебранишини ҳис этгани натижасидир. Абдулла Қаҳҳор асарларини ёзаётганида саҳифаларни қайта-қайта ўчириб тузатган. Чунки у сўзларни кўриб, уларнинг энг муносибини танлаган. Шеър,

ҳикоя, роман битиб, қатор-қатор китоблар, сайланмалар чиқарганларнинг барчаси ҳақида «сўзни кўради, ҳис қилади» деб бўлмайди. Аксарият қаламкашлар сўзни кўпчилик қатори тушунади, ҳис этади. Уларнинг асарлари луғат таркиби кундалик мулоқот тилидан унчалик фарқ қилмайди. Аслида Сўз – жуда сирли ҳодиса. Унинг қандай пайдо бўлиши, қанчалик яшабини аниқлаш мушкул. Бу хусусда турли тахминлар қилиш мумкин, холос. Сўз ҳамиша тилсимлигича қолади. Жуда кам кишиларгина сўз сирларини англашга эришади. Бундайларнинг сўзи ҳамиша таъсирчан, фикри теран, қарашлари қамровли, суҳбати ширин, мароқли бўлади. Бир марта кўришган киши уларни тезда соғиниб қолади. Учрашганида руҳ бирдан енгил тортади, инсон ташвишларидан халос бўлгандай, муаммолари ортда қолгандай ҳис этади. Улар келганида даврада жонланиш юз беради, ўз-ўзидан ҳамманинг кайфияти кўтарилади...

Эшқобил Шукур сўзни теран ҳис этади. Ёзганлари шундан далолат беради. Сўзларни таҳлил этишни яхши кўради. Бундан чексиз мароқланади, бошқаларга ҳам ўзи ҳис қилган завқни «юқтиради». Сўз тўғрисида оз ёзилган эмас. Аммо шу пайтгача ҳеч ким «сўз – тилнинг ҳужайраси» демаган. Эшқобил Шукур кўпчилик эътиборидан четда қолган шу ҳодисага эътибор қаратди. Аниқроғи, у бу муҳим ҳақиқатни жуда нуктадонлик билан топиб кўрсатди. «Менимча, бу оламини ва ҳаётни сўз кўзлари билан кўриш мумкин. Маъно – сўз, сўз маънодир», – деб таъкидлайди. Сўзни сув ёки бошқа моддий нарсалар сингари кўролгани учун «сўзнинг кўзлари бор» дейди. Бу, албатта, ғалати туюлади. Кимдир сўз кўринса эканки, кўзлари бўлса деб эътироз билдириши мумкин. Мантиқан бу асосли. Кўпчилик кўришиб турган ҳодисаларни идрок этади. Улар мантиқ мезонларига мувофиқ келмайдиган нарсаларни қабул қилишмайди. Мантиқ кишиларга турмушни тартиб-қоидалар асосида бошқаришда қулайлик беради. Инсоният шу боис мантиқ исканжасида яшаб келади. Аммо одам боласи ўйлаб топган, узоқ тажрибалардан ўтказиб, турмушга жорий этган мантиқ ўлчовлари инсон олами-ни тўла-тўқис қамраб ололмайди. Чунки олам ва одам мантиқ миқёсларига сиғмайдиган сир-синоатларга тўла. Сўз турли товушларнинг мураккаб уйғунлашишидан ҳосил бўлади. Сўзни

вужудга келтирувчи товушлар одамнинг ички олаmidан чиқади. Оддийгина товушлар тўпламининг юзага келишида одамнинг бутун вужуди иштирок этади, шу боис ундан турли маънолар англашилади. Қўл кафтларини бир-бирига урганда «қарс» этади. Аммо бу ҳеч қандай маъно билдирмайди. Турфа товушларнинг маъно билдирувчи ҳодисага айланиши эса илоҳий сир. Бу жумбоқни мантиқий муҳокамалар асосида аниқлаб бўлмайди. Сўз учун одамнинг мияси, кўзи, тили, оғзи, тиши, бўғзи, ўпкаси, қулоғи хизмат қилиши сезилади. Лекин уларни шу хизматга соладиган куч ҳамиша пинҳонлигича қолади. Мавлоно Жалолиддин Румий: *«Қону эт ичра яратдинг фаҳму онг./ Ёлғиз икромингдин эрса бул, не тонг./ Икки равшан нуқтадин нури равон./ Шуъласи тушса, ёришгай осмон./ Парча гўштининг номи тилдурким нуқул./ Оқизур дарёйи ҳикматларни ул./ Сўнг қулоқларга етурлар, сўнгра хуш/ Жон гулистониға, унга ақлу хуш»*¹, — дейди. Қизиги шундаки, бир сўз турли ўринда турли маънони англатади ва айни сўздан ҳар бир киши ўзича таъсирланади. Сўзнинг бу каби ғаройиб сир-сифатлари кўпки, уларни санаб адоғига етиш мушкул. Сўз кишининг кўнглидаги фикрини ифодалайди. Одам бошқанинг сўзини ҳам кўнглига келган фикрга боғлиқ тарзда англайди: фикрига мувофиқ сўзни эшитганида мамнун бўлади ва аксинча, «Маснавийи маънавий» муаллифи кишининг ушбу ҳолати ҳақида: *«Ҳар нафасда бир азиз меҳмондайин./ Бир фикр кўнглингда келгайдир тайин./ Сен фикрни шахс бил, эй жонажон./ Чунки шахс топгай фикрдин қадру жон»*, — дейди.

Чиндан ҳам сўз жонли нарсa. Чунки у кўзга кўринмаса-да, кишига таъсир этиб, ҳар хил ҳолатга солади. Ҳар бир одам сўз воситасида бошқалар билан муносабатга киришади. У бўлмаганида ота-она фарзандига билганини ўргатолмасди, кишилар аждодлари англаган ҳақиқатлардан беҳабар қоларди.

Сўз одамларга ота-она, устоздир. У бу вазифани кўринмасдан, беминнат адо этади. Ҳеч нарсa бир зум бўлса-да, унинг ўрнини босолмайди. Шоир Эшқобил Шукур бу хусусда шундай дейди: *«Она ўз боласини меҳр билан қандай етаклаб юрса, она тип бизни, аниқроғи, ҳар биримизнинг тафаккуримизни шундай етаклай-*

¹ Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. — Тошкент: MERIYUS, 2010. — Б.202.

ди. Биз дунёни, ҳаётни, боринги, ҳамма нарсанинг моҳиятини унинг ҳиммати билан англаймиз. Тилнинг тириклигини ҳар ким, аввало, ўз қалбида ҳис этиши керак».¹ Одамнинг мияси эшитган, кўрганларидан озиқланади. Аммо киши гапирмаса, ёзмаса, эшитган, кўрган, ўйлагани бошқаларга номаълумлигича қолади. Аён бўладики, ҳар бир одам ўзини сўз орқали маълум қилади. Сўз унинг фаолияти учун асос-пойдевор саналади. Сўз бағрида турли оқибатлар яшириниб туради. Лекин буни одам ҳар доим ҳам ҳис этавермайди. Шунинг учун у турмушда кутилмаган муаммоларга дуч келиб, азият чекади. «Тўхтамасдан гапирган одам, – дейди Эшқобил Шукур, – бир минутда юздан ошиқ сўзни ишлатади. Лекин у ўзи фойдаланаётган шунча сўзлардан бирортасини-да чин маънода ҳис этмаслиги ҳам мумкин. Сўзни тушуниш бошқа, ҳис этиш бошқа. У ҳис эта олган одамга сирларини очади. Чунки ҳис этишда фикрни туйғу жонлантириб туради. Ҳис этолган одам сўзга ҳис ҳам бера олади».

Эшқобил Шукур шеърларини мутолаа қилиш чоғида сўзни тушуниш ва ҳис этиш фарқли экани аёнлаша боради. Чунки унинг шеърлари ҳаётнинг турли ҳодисалари тўғрисида янгича тушунча бериши баробарида кишида маълум туйғулар уйғотади. Аксарият шоирларнинг шеърларида муайян фикр чиройли шаклда баён этилади. Одам уларни ўқиганида аввал эътибор қилмаган ҳодисаларини билиб олади. Аммо шеърнинг таъсири шу билан тугайди. Чунки фақат мантиққа асосланган шеърларда сўзлар бир маънони англатади. Ақл топган мантиқ юрак ёғдусига йўғрилган шеърларда эса аксинча. Бундай шеърлар ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди.

Эшқобил Шукурнинг шеърлари аввало халқ кўшиқларига хос оҳанги билан диққатни тортади. Сўзлар худди халқ кўшиқларидаги каби жаранглаб туради, оҳанги юракка етиб боради. Шоир одатдаги сўзларга бўлакча салмоқ бериб, оддий ҳодисалар замиридаги зиддиятларга эътибор қаратади. Энг муҳими, тўқнашувлар гирдобиде турган инсон қалб драмасини акс эттиради. «Ҳамал айвони» муаллифи шу тарзда ҳис-туйғуларнинг янги оламига олиб кириб, кишига у илғари ҳис қилмаган бўлакча дунёни тақдим этади. Унинг Олам ва Одам ҳақида тасаввурини те-

¹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2006. 24 февраль.

ранлаштириб, дунёга қарашларини кенгайтиради. Ҳар бир киши «Ҳамал айвони»даги шеърларда чуқур драматизм ва жўшқин лиризмга йўғрилган теран миллийликни ҳис қилади. «Илтижо» шеърда: *«Бир қарвон булут бергин,/ Дарё бер тизим-тизим./ Бир қатрон музлик бергин,/ Ўзинг тўзим бер, тўзим.../ Минг кўзли булоқ бергин,/ Кўз ёш бер қатор-қатор./ Бу дунёнгани кўп кўрдим –/ Ўт сочиб, сўнг сув сотар./ Тилимни тилиб учган/ Но-лаларни ухлатай,/ Тафтида қишлар пишган/ Юрагимни яхлатай»*¹, – дейди у. Бу каби шеърлар шоир барча қатори эмас, бўлакча одам экани, қалб қандили чарақлаб нур таратганидан бошқалар идрок этмаган маъноларни англаб, таъсирчан ифода қилиши аёнлашади. Айримлар шеърни вазн ва қофияли тизма деб тушунишади. Бу тўғри эмас. Шеър мағзида маъно туради. «Тунги гуллар», «Ҳамал айвони» тўпламларидаги шеърларнинг маънодорлиги, мисраларининг жозибадорлиги, қофияларининг жаранглаши кишини завқлантиради. Ўқиганда, эшитганда, киши беихтиёр уларнинг таъсирига тушиб қолади. Шеър домига тортганидан мисралар хотирага ўрнашиб олади. Шунда одам ўзича уч-тўрт мисрани дастлаб секин ёдда ўқийди, руҳланиб кетгач баланд овозда ифодали ўқишга тушади ва ўзининг бу ҳолатидан кўпда хижолат тортмайди. Эшқобил Шукурнинг шеърларида шундай сир ётади. Уларда халқ тилида учрайдиган илмоқли иборалар, турли маънода қўлланадиган сўзлар яхлит тизимга айланади. «Ўзбек отанинг 43-йилдаги фарёдлари» шеърдаги ушбу ўринлар бунга яққол мисол бўла олади: *«Қонли кафан ҳилпирар,/ Бўғзимда куйган шамол./ Тун. Юлдузлар дилдираб,/ Қўйнимда музлар беҳол./ Итдай увиллайди оқшом,/ Ғариб турган дарчада,/ Кўзимда қон тўла шом,/ Ҳувиллайди кўчалар./ Вой болам-а, Вой болам!/ Куйсиз синган/ Най болам!»*² Шеърда уруш туфайли фарзандидан, яқинларидан айрилганлар изтироби шу тарзда ифодаланади. Унда одатдаги сўзлар ҳазин оҳанг таратади. Улардан силқиган ҳасрат кишини қайғуга солади. Чунки шоир ҳасратда қолганларнинг қалб тугёнларини жуда таъсирчан ифода этади. Шеър ўқиш чоғида сўзлар чиндан-да тирик, жонли экани сезилади.

¹ Шукур Э. Тунги гуллар: Шеърлар. – Тошкент: Ёш куч, 1989. – Б.3.

² Ўша манба. – Б.5.

«Сочлари сумбул-сумбул», «Тунги гуллар»даги шеърларда сўзлар муайян маънони қамраган ҳолда, бўртиб туради. Чунки улар ўз ўрнига тушган. Шоир ҳеч бир сўзни мавҳум, муаллақ қолдирмайди. Уларни худди михлагандай жой-жойига қўядиган ижодкорларни заргарга қиёслашади. Заргар тирноқча жойни қилдан нозик турфа нақшлар билан безайди. Астойдил қунт, ҳафсала қилинса, заргарлик сир-синоатларини аста-секин эгалласа бўлади. Бошқа ҳунарларни ҳам устага шогирд тушиб эгаллаш, ўрганиш мумкин. Эринмасдан узоқ машқ қилиш натижасида мақола, ҳикояга ўхшаш нарсалар ёзса бўлади. Ёши бир жойга бориб қолган киши ҳам эрмак қила-қила расм чизишни ўрганиб олади. Аммо ҳеч бир уста бошқа бировга ижод қилишни ўргата олмайди. Шеър, ҳикоя ёза олиш, расм чизиш бошқа, ижод бошқа. Кўп қаламкашлар анча-мунча нарсани ёзади, нашр қилдиради, аммо ижод қилолмайди. Ижод қилинган асарлар ўрганиш, таъсирланиш, изланиш натижасида юзага келган асарлардан тамоман ажралиб туради. Бундай асар бирданига диққатни жалб этади ва янгича фикр, қутилмаган ҳис-туйғулар ҳосил қилади. Эшқобил Шукурнинг шеърларида шу хусусият кўринади. «Қирқ учинчи йил кўшиқлари»нинг сатрлари чинакам ижод бўлгани боис ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. *«Кўзим оғрир, юрагим оғрир,/ Тилим оғритади кўшиқни./ Тун хотиржам, вужуд бесабр,/ Совуқ ой ёндираб бўшлиқни./ Бўғзимни юлдузлар куйдирар,/ Кўзим оғрир, юрагим оғрир./ Кечамни кундузлар куйдирар,/ Оғир кунлар, лаҳзалар оғир./ Тун бақирар, йўллар йиғлайди./ Юракка санчама кўлимни./ Не қилай? Қўлимдан келмайди,/ Ўлдира олмайман ўлимни!»* каби сатрлари чинакам ижод бўлгани боис бирдан юракка етиб боради.¹ Бундай маънодор, жарангдор мисраларни ўрганиш, таъсирланиш асосида ёзиб бўлмайди. Бу чинакам шеър қалбда пайдо бўлиб, кейин ақлдан озиқланиб юзага чиқишини яққол аён этади. Ундаги нафосат ва теранликдан ҳар ким ҳар хил таъсирланади. Чунки одамлар табиатан ҳар хил яратилади. Баркамол кишилар беихтиёр чинакам санъат асарлари таъсирига тушиб қоладилар. Негаки улар бу асарларда сир борлигини ҳис қиладилар.

¹ Ўша манба. – Б.38 – 39.

Эшқобил Шукурнинг шеърларида жўшқин эҳтирос вазмин, теран фикр билан омухталашиб кетади. Бу унинг доимо изланувчанлиги ва сўзни чуқур ҳис қилишидан далолат. «Ҳамал айвони», «Тунги гуллар» тўпламлари шоирнинг синчковлиги, ҳодисаларнинг янги қирраларини топа олишини намоён этади. Миллий адабиёт тарихи, жаҳон адабиётидаги янгиланишларни яхши билган, ҳаётдаги ўзгаришлардан хабардор ижодкорларнинг асарлари ўқувчига ҳамиша нимадир тақдим қилади, унинг ҳис-туйғуларини тўлқинлантириб, олам ва одам тўғрисидаги тасаввурини теранлаштиради. «Тунги гуллар» муаллифи қишлоқ оқшомлари, дашт ва чўл кенгликларини яхши кўради. Уларда неки эътиборини тортса, ҳайратга тўлиб, таъриф-таъсиф этади. У туйган завқ бошқаларнинг ҳам қалбига кириб боради. Чунки шоир табиатдаги ўзгаришларни образли идрок этганидан шеърларида ҳаяжон ва эҳтирос барқ уради. Руҳ манзараси акс этган бу шеърлар ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. Чунки шоир «Ҳайдов» шеърида кўрган манзарасини: *«Чўлни боғлаб олиб ҳуштакларига/ Палақмон тошидай ўйнатар қуюн./ Кунларини ўраб пўстакларига/ Қора терга тушиб ҳарсиллар июнь./ Июнь силкитганча олов таёғин./ Ҳайдайди пишқириб, ҳайдар беомон/ Чўпону қўйларни доғлаб оёғин —/ Июлнинг кўкарган тоғлари томон»*¹, — деб таърифлайди. Шеърда июнь ойида жазирамадан чўлда ўт-ўланлар қувраб, чанг-тўзон забтига олганида ҳаёт қандай бўлиши тўғрисида сўз юритилади. Шеър аввалида қўйлар булутларни майсаларнинг яшил қонига қўшиб ичгани, қирлар юлдузлар иссиғида обдон тоблангани, ям-яшил майсалар тугаб битганидан адирлар файзсиз бўлиб қолгани, саратон ўт-ўланларни куйдириб сарғайтиргани қайд этилади. Шоир адирларнинг ёз иссиғи авжига чиққан пайтдаги ҳолатини мунғайиб қолган бевага, ундаги хас-хашакларни куёшнинг бўғзидан учган қириндига қиёслайди. Бундай чиройли ташбеҳлардан дил яйрайди. Июнда иссиқ бошланиб, чўлда қўйларни боқишнинг иложи қолмайди. Шунда чўпонлар қўйларни тоғдаги яйловларга томон ҳайдайди. Чунки чўлдаги яйловларда ўт-ўлан тугаганда тоғларда турли гиёҳ, ўсимликлар баравж ўсади. Сара-

¹ Шукур Э. Сочлари сумбул-сумбул: Шеърлар. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. — Б.46.

тон кучга кирганида тез-тез кучли шамол бўлиб, чанг-тўзондан кўз очиб бўлмайди, гармселдан жамики жонзот лоҳасланади. Шоир табиатнинг бу ҳолатини кунларнинг пўстинларга ўралганига ўхшатади. Чўлда тўзон кўтарилиб, шамол увиллаганида худди хуштак чалгандай овоз эшитилади. Шеърда айна ҳолат ҳақида «Қуюн чўлни хуштагига боғлаб палахмон тошидай ўйна-тади» дейилади. Бу ажойиб ўхшатишдан киши беихтиёр мамнун бўлади. Шоир бир-биридан жозибали бундай ўхшатишларни топишда ҳеч зўриқмайди. У самимий, жўшқин туйғуларини аниқ ифодалайдиган образларни борлиқнинг ўзидан олади. Бу образлар халқона соддалиги ва кенг қамровлилиги билан эътиборни тортади.

«Тунги гуллар»да инсон қалбидаги қарама-қарши кечинмалар, турфа туйғулар тиниқ ташбеҳларда ифодаланади. Уларда сўзлар товланиб, турфа оҳанг таратади. Киши воқелиқдан чинакам завқланганида шундай туюлади. Бу завқни туғма шоиргина ифодалай олади. Ҳақиқий шоир бошқалардан худди шу жиҳатдан фарқ қилади. У борлиққа бошқача нигоҳ билан қарайди. Унинг ўткир нигоҳи оддий, жўн кўриниб келган нарсаларда нур, жозиба борлигини топиб беради. Шоир қаҳратон қишнинг зулмат кечасида кимсасиз чўлда ўтовига кетаётган чўпон ҳолатини бундай тасвирлайди: *«Булутлар қорларнинг қўйнида ухлар./ Чўл қисирлар аёз қамчиларидан./ Қирлар тун бетига уфурган ухлар/ Музлайди изтироб томчиларидай./ Чўпон ҳолдан тойди... Йўл мунча узоқ.../ Осмонларга учиб кетганми ўтов?/ Умидлар музлайди, музлайди титроқ —/ Кўзида аёли, болалар — еттов./ Кўкйўтал тутгандай кўкаради тун./ Адашган нурларнинг йўлини тўсиб./ Музлаётган чўпон өлкаларидан/ Улкан, оппоқ бир тоғ чиқмоқда ўсиб./ Чўпон өлкасида — тоғ орасида./ Икки қўллаганча, қаддин этиб өй./ Көнг, баҳайбат осмон тоғорасида/ Чўғ олиб югуриб келаётмир ой»*. Ушбу шеър «Нажот» деб номланади. Унда чўлдаги ўтовда қолган оиласини ўйлаб, қоп-қоронғи кечада совуқдан титраб-қақшаб, умидсиз қолган чўпонга осмонда кўринган ой нажот бергани маълум қилинади. Ой булутлар орасидан чиққанидан кейин чўпонда ўтовини топиб боришга ишонч пайдо бўлади. Ой унинг йўлини ёритиш баробарида қалбидаги музлаган умидни уйғотиб, танасини

худди тоғорадаги чўғдай иситади. Шеърда бирорта жўн мисра йўқ. Ундаги ўн олти мисранинг барчаси оҳорли ташбеҳ, жонлан-тириш, сифатлашдан иборат. Энг муҳими, улар занжир ҳалқалари сингари бир-бири билан боғланиб, чўлда ойдан нажот олиб, умидга тўлиб, ишонч билан кетаётган одам ҳолати таъсирчан ифода этилади. Шоир бошқа шеърларида ҳам ҳаётий воқелик, инсоний кечинма, ҳиссиётларни турли ташбеҳлар орқали таърифлайди. Бунинг учун у кўпроқ зид тушунчаларни ёнма-ён қўйиш усулидан фойдаланиб, янгича ўхшатишлар қўллайди ва шеър якунида кутилмаган хулосаларини тақдим этади. Шоирнинг бу теран фикри худди портлаш каби кишига таъсир этади. Топган таърифлари унинг воқеликни синчков кузатгани ва ундаги нарсаларни нозик ҳис этганини билдиради. Аёнки, одам ўз ичида нималар содир бўлаётгани, кўнглида қандай кечинмалар ғалаён қилаётганини ҳар доим овоза қилолмайди. Жумладан, табиат манзараларидан таъсирланганида, нималарни ҳис этиб, қандай орзу-истакларга берилганини очиқ-ошкора айтмайди. Эшқобил Шукур шеърларида кўпинча кишидаги ана шу ҳолат ифодаланади. У тун манзаралари, қишлоқ оқшомлари, чўл осмони кишида қандай ҳиссиётлар уйғотишини худди рассом каби чизиб кўрсатади. Табиат манзараси маҳорат билан тасвирланган картинани кўрганида эса киши беихтиёр ҳаяжонга тушади. Шоирнинг «Чўлда юрган ой» туркумидаги шеърлари худди моҳир мусаввир томонидан ёрқин бўёқларда ишланган манзара сингари ажиб ҳиссиётлар уйғотади. Чунки «Ёмғирдан олдин» шеърида: *«Шомдан сўнг ёмғирсиз кунлардан ўксиб,/ Ҳориб ўтовига қайтди чўпонлар./ Оёғи остига ой нурун қалаб,/ Ўзига ўт қўйди зарҳал қўтонлар./ Қўтонлар ярқираб. Ёнар товланиб,/ Ёғдуларни қуйиб/ найлар оғзига./ Кетар майсаларнинг туши доғланиб,/ Еллар куй пуфлайди найлар бўғзига./ Ўтовнинг ҳузурли қучоқларида,/ Оёқлар чигилин ёзар чўпонлар./ Чўлнинг зарҳал тусли байроқларидай/ Найларнинг тизмаси – ёнар қўтонлар./ Бўйни, оёғидан боғлаб ташланган,/ Қўйлар қулоғидай тешилган тили,/ Минг-минглаб найларнинг тўйи бошланди./ Бешикдай тебратиб ухлаган чўлни./ Нурларда ярқираб ёнган қўтонлар/ Ичра ой ёнбошлар – уй тиккан ҳумой.../ Туйнукдан юрагин отди чўпонлар./ «Хайрият, хайрият*

қўтонлади ой»¹, – дейилади. Эшқобил Шукурнинг бошқа шеърларида ҳам ҳар бир сатр шу тарзда образли ифодаланади. Бўш, жўн мисра учрамайди, илк сатрданоқ янги ташбеҳ келтирилиб, кейинги қаторларда янада кучайтирилади. Бу ҳол шеър охиригача давом этади ва сўнгги мисрада фикр, образ чинакам авж нуқтасига кўтарилиб, яхлит бирлашиб кетади.

Борлиқдаги барча ҳодиса кўнгилда маълум ҳиссиёт уйғотади. Доим кўриб, эшитиб юрганлари турли вақтда одамга турлича таъсир кўрсатади. Лекин инсон кечинмалари, ҳиссиётларини бошқаларга тўла-тўқис айтиб беролмайди. Эшқобил Шукурнинг шеърларида инсон табиатидаги ана шу қизиқ, ғалати ҳолат очиб берилади. Шунинг учун ҳам «Чўлда юрган ой» туркуми эътиборни бирдан жалб этади. Чунки унда бошқаларга одатдаги сўзлашув тилида етказиб бўлмайдиган кўнгил кечинмалари изҳор қилинади. Улар образларга ўралгани боис эмас, самимийлиги туфайли кўнгилга етиб боради. Шоир шеърларида қалбини очади ва бу пайтда нималарнингдир ҳисоб-китобини олиб, ўйлаб, андиша қилиб ўтирмайди, кечинмаларини филътрдан ўтказмайди. Ўзини эркин қўйиб, кўнглидаги гапини очиқ-ойдин айтолган киши энг бахтлидир. Шеърда кўнглини очиб шоир бахтли одамга айланади. Бошқалар ана шу бахтли одамга талпинади, ундан миннатдор бўлади. Чунки бахтиёр инсоннинг сўзи кўнгилда сассиз, ҳаракатсиз турган ҳиссиётларга туртки бериб, уларга ҳаёт бағишлайди. Истеъдод билан битилган асарни, чинакам шеърни ўқиётганида ўқувчи ўзининг кечинмаларини «кўради». Улар ижодкорнинг гапига мос келаётганидан мамнун бўлиб севинади. Гапи бир жойдан чиққанлар эса ҳаётда, одатда, дўст тутинади. Одамлар кино, театр, мусиқа, расм, адабиёт асарларида кўнглига мос образларни кўрганида дўсти билан учрашгандай ҳолатни ҳис қилади.

Шеър, умуман, адабиёт асарлари сўзлар ўз ўрнига тушиб, фикр ва туйғу уйғунлашганида ажиб таъсирчанлик касб этади. Чинакам шоирнинг хаёл-тасаввурида ҳамиша қандайдир фикрлар, чиройли ташбеҳлар чарх уради. У шундай ҳолатда юргани боис бошқаларга ўхшамайди. «Чўлда юрган ой» муаллифи ўзгаларга насиб этмайдиган фикр, туйғулар гирдобида яшага-

¹ Шукур Э. Сочлари сумбул-сумбул... Шеърлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – Б.49.

ни боис: «Юракни уйғотиб юборинг.... / Тинглайин юлдузлар кўнғироғини, / Майин қора ўтни кечиб ўтаркан, / Шамолларнинг нафис титроғи-ла... / Юракни уйғотиб юборинг... / Қора ҳаволарда ойдин хўрсиниқ, / Суйғум келаётир қуйиб-қуйиб мен. / Уйқулар оқади сув каби тиниқ, / Тушларни томоша қилай тўйиб мен. / Юракни уйғотиб юборинг... / Суйғум келаётир... гул ко-саларга / Қуйиб кўзларимни ичар юлдузлар. / Парча-парча ойдай кулгулар билан / Ўн саккизга кириб туғилган қизлар, / Юракни уйғотиб юборинг...», — дея илтижо қилади. Бу илтижо садо-ларидан ўзгаларнинг қалб қандили қувватланиб, чарақлаб кетади.

«Сочлари сумбул-сумбул...», «Тунги гуллар», «Ҳамал айво-ни» шоирнинг кўнглида бошқаларга аён қилиниши зарур фикр, ҳиссиётлар мавжланиб туришидан далолат беради. Бошқалар-да ҳам фикр, туйғу баъзан тўлиб-тошади. Аммо ўшанда улар-ни аниқ ифодалайдиган сўзларни тополмаганидан киши калов-ланиб қолади. Чинакам шоир эса туйғулари тўлиб тошганида бундай ҳолатга тушмайди. У қалбини безовта қилиб, ҳаяжонга солаётган ҳисларини кундалик муомаладаги сўзлар воситасида аён этишга эришади. Аниқроғи, сўзлар чинакам шоирга ҳамиша ўзининг очилмаган оҳанглари, жилоларини тақдим этади. Улар шоирнинг тасаввур-хаёлида жонланган ажиб манзараларни ёрқин рангларда гавдалантиради. Бошқаларни ўзининг хаёл-та-саввури билан ҳаяжонга солиш, тўлқинлантириш шоирнинг оддий одам эмас, балки бахтли инсон эканлигини билдиради. «Худо, — дейди француз адиби Оноре де Бальзак, — пайғам-барга минг йиллар қаърини кўриш, шоирга борлиқни қайтадан идрок этиш, мутрибга эса номаълум опамнинг мусиқий оҳангла-рини топиш салоҳиятини бахш этган».¹ Чиндан ҳам, «Нажот», «Ёмғирдан олдин» ёки «Юракни уйғотиб юборинг»да шоирнинг борлиқни бошқача идрок этиши, унинг ўзгалар кўролмайдиган қирраларини кўра олиши сезилади. У жонсиз нарсаларни ҳа-ракатда кўради, кўринмайдиган нарсаларни яққол тасаввур қи-лади. Шоир назарида юлдузлар кўнғироқ чалади, шамолларда вужуд бор-у титрайди, ҳаво қора тусга кириб хўрсинади, уйқу ариқдаги тиниқ сув каби оқади, тушларни томоша қилса бўла-

¹ Бальзак О. Мухаббат тилсими. — Тошкент: EXTREMUM PRESS, 2010. — Б.220.

ди. Ижодкор шу тарзда ҳар доим оддий туюлган нарсаларнинг ёрқин жиҳатларини очиб беради. У одатдаги ҳодисаларнинг бошқача манзараларини кашф этади, сўзларга бўлакча маъно бағишлаб, уларни турли тусда товлантиради. «Юракни уйғотиб юборинг» дер экан, ўзи таъсирланган, ҳайратланган нарсаларга бошқаларни ҳам тикилиброқ қарашга, улар хусусида мушоҳада юритишга ундайди. Ҳар бир одам борлиқ ҳодисаларида мужассам теран маъноларни идрок этиш орқали ўзининг ким эканлигини, мақсади нималигини, нималарга эришганини билиб олади. Инсон шу тарзда ўзлигини англай бошлайди.

Ҳеч ким ўтмиши билан яшолмайди, ишларини келгуси кунларга ҳам қолдиради. Инсон лаҳзаларини қадрлаб, бугунги кунда нимадир қилолса, ҳаётда муайян натижаларга эриша олади. Шеърларда, жумладан, «Чўлда юрган ой» туркумида кўпчиликка таниш манзарага мурожаат қилинади. Аммо бу манзара ижодкор ҳиссиётларидан ўтгани боис беихтиёр таъсир этиб, қалбда ҳаяжон ҳиссини уйғотади. Чунки шоир воқеликни самимий хайрихоҳлик, ички ачиниш билан кўрсатади. Мазкур хусусият «Ҳамал айвони» муаллифи шеърларига ўзига хос тус бериб туради. У табиатга ҳам, одамлар ҳаётига ҳам самимий хайрихоҳлик ва ички ачиниш билан қарайди. Шоирнинг мавжуд ҳолатдан қониқмаслиги замирида кишиларнинг янада яхшироқ, ҳаётнинг янада тўқис, фаровон бўлишини исташи туради. Чунки ижодкор бахтни бошқалардан теранроқ ҳис қилади. Ҳаётнинг бундан-да обод бўлишини истайди. Шунинг учун у мавжуд ҳолатдан ҳеч қачон қониқмайди. У ҳар бир одамнинг бахтини барчанинг бахтида кўради. Негаки, кўпчилик азоб, уқубат чекиб турган пайтда маърифатли, виждонли киши ўзини бахтли санолмайди. Шоир бахтни, аввало, эл-юртнинг тинчлиги, осойишталигида деб билади. Эшқобил Шукур «Тинчлик хусусида нутқ» шеърларида: *«Ёмғирлар шиғалаб ёғар бағримга,/ Тоғларим юзидан ўпар самолар./ Қачонлар хомталаш бўлган еримда/ Кеза бошлайдилар улуғ сиймолар./ Биз бирга бўламиз эртакдагидай,/ Кунлар ўтадилар осойишта./ Мен бахтнинг қироли бўлиб чиқаман/ Бахтли кун аталган намойишга»*¹, – дейди.

¹ Шукур Э. Сочлари сумбул-сумбул: Шеърлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – Б.5.

Ижодкор борлиқдаги ҳар бир нарсада чуқур маъно мужассам эканини идрок этади. У ҳаётдаги ҳар бир ҳодисада теран ҳикмат мавжудлигини англайди. Одамлар қийналганида изтиробга тушади. Чунки шоирнинг таъсирчан қалбида ҳамма нарса акс садо беради. Уларни эшитганида ич-ичидан безовта бўлади. Ўшанда бошқаларга эмас, аввало ўзига : «*Кўнглим, ташқарида оғрир умидлар*» дея мурожаат қилади. «*Мунча, мунча ҳавас қилмаса итлар, / Гулнинг дарддай юмшоқ суяқларини*»¹, – деб қийналади. Одамлар орзу-умидлари ушалганида қувонади. Аксинча бўлса, тушкунликка тушади. Шоир кишиларнинг умидини аниқ бир нарса каби тасаввур қилади. Аслида ҳам одамларни ҳаётга ишонч, эртанги кунга умид боғлаб туради. Бундан инсон учун кўзга кўринмаса-да, ишонч, умид каби ҳиссиётлар жонбахш қувват манбаи экани аёнлашади.

«Ҳамал айвони», «Тунги гуллар» «Сочлари сумбул-сумбул...»даги шеърларда воқелик нафақат чиройли тасвирланади, балки уларга шоир ўз муносабатини ҳам билдиради. Эътибор қаратилаётган ҳодисаларга ўзига хос ёндашув бу шеърларнинг мазмун-мундарижасини белгилайди. Улар «Ҳамал айвони» муаллифининг шоир сифатида улғайиб, камолга етган ижодкорга айланганини намоён этади. Бу тўпламда «Сочлари сумбул-сумбул...», «Тунги гуллар»даги ёрқин жиҳатлар янада теранлашгандай кўринади. Чунки «Ҳамал айвони»даги шеърларнинг образлари теран, маънодор, қамрови кенг, ташбеҳлари таъсирчан, сўзлари жуда жарангдор. Халқ қўшиқларига хос жўшқин ва вазмин оҳанг тараладиган ушбу шеърларда шоир кечинмалари, кузатишларини бир-биридан таъсирчан мажозий сифатларда ифодалайди. Уларда бошқа ижодкорлар қўлламаган мажозий сифат, ташбеҳлар занжир ҳалқалари янглиғ боғланиб келади ва шоирнинг сирли дунёсига олиб киради. «Ҳаётга қасида»даги: «*Сен сувни тинглаб кўр, англаб кўр сувни – / Гунгларнинг тилида музлаган овоз, / Кўрларнинг кўзига кўмилган ранглар – / Сувнинг ранги билан товушига мос... / лаҳзани ушлаб қол, яшаб ўт лаҳзани...*» ўринлари қалбни титроққа солади. «Ҳамал айвони» муаллифи бошқа шеърларида ҳам ҳодисаларни қутилмаган тарзда таърифлайди. Унинг мантиққа тескари ма-

¹ Ўша манба. – Б.14.

жозлари шоир қалби бўлакча дунё эканини намоиш этади. Бу дунё бошқалар учун ҳам, шоирнинг ўзи учун ҳам жумбоқ бўлиб қолаверади. У шунинг учун одамлар билан дарди ҳол қилмоқ илинжида: *«Бу юрак минг йилдан бери яшайди,/ Сизни соғинади, сизни қўмсайди./ Кундан-кун қаттиқроқ севгиси келар,/ Тошларга урилиб, сувларга чўкиб,/ Чўғларга кўмилиб севгиси келар./ О, сиз бу юракнинг ватандошлари,/ Ҳаводошларию тупроқдошлари,/ Очинг эшикларни, деразаларни,/ Ахир бу юракнинг севгиси келар»*¹, – дея «Тугалланмайдиган шеър» битади.

Сўзнинг сеҳри, жозибаси ижодкор руҳининг қаъридан чиққан шеърларда намоён бўлади, қалбнинг оддий сўзлашув тилига сиймайдиган дард, ҳасрати очилади. Ижодкор руҳидан қувватланган сўз, куй, оҳанг, тасвир кишилар кўнглини эзгуликка мойил қилиб қўяди. Дилидан қандай кечинма, туйғу кечса, у ўшани изҳор этади. «Ҳамал айвони» муаллифининг қалбида эзгу истаклар, ажиб ҳислар мавж уради. Шунинг учун: *«Мен тўйларнинг куйларида кўринай,/ Мен куйларнинг тўйларида кўринай»*, – деб ният қилади. Шоирнинг қалби самимий ҳисларга тўлалилиги боис кўзларда сўз, сўзларда кўз борлигини билади. Руҳи қирланган киши мантиқ мезонларига мувофиқ келмайдиган бу каби ҳодисаларни мутлақо тасаввур этолмайди. Эшқобил Шукур шеърлари таъсирчанлигининг уч сабаби бор: биринчидан, улар шоир руҳининг қаъридан чиқади. Улардаги бир-бирига занжир ҳалқалари каби тутшиб, маънони кучайтирувчи оҳорли образ, таъсирчан ташбеҳлар шундан далолат беради. Иккинчидан, муаллиф сўзларни шунчаки маънони ифодалаш учун қўлламайди, уларни ҳужайраларига ҳис қилади. Сўзлар бағридаги турфа оҳанглар жилвадор рангларни илғайди: *«Сўзлар қийғос гуллар бу кеча./ Тангри қачонлардир тилинганга эккан/ Сўзлар гуллаётир қийғос ва қийғос»*. Демак, у сўзларни бошқалар дарахт, гулни кўргани сингари кўради. Номоддий тушунчаларни камдан-кам киши моддий нарса сифатида кўра олади. Мавҳумликни тасаввур қилолмайдиганлар кўриниб турган нарсаларни ҳам таъсирчан таърифолмайди. Чунки улар нарсаларнинг ҳолат-ҳаракат, кўринишини хаёлан бошқа бирларига кўчиришолмайди. «Ҳамал айвони»да эса бунга жуда осон-

¹ Шукур Э. Ҳамал айвони: Шеърлар. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б.19.

лик билан эришилади. Муаллиф завқ-шавқ билан ойга лаб теккизади, чақмоқлар осонгина унинг қўлига қўнади, кўксида жон рақсга тушади. Унинг ҳолатлари оддий сўзлашувга хос тарзда баён этилса, жуда жўнлашиб қолади. Шоирнинг илҳом оғушидаги ҳолатини фақат шеър аниқ ифодалаб беради: *«Лаб теккизсам қарсиллади ой/, Тирноқ урсам чарсиллади лой/, Ичсам, ичда оловланди сой/, Дил косаси лим-лим муҳаббат./ Қўл узатсам, чақмоқлар қўнди/, Оёқ боссам, сўқмоқлар ёнди/, Мендан яхши-ёмонлар тонди/, Дил косаси лим-лим муҳаббат./ Кўксим ичра рақсга тушар жон/, Тирноғидан сочи қадар қон/, Ўлдим дедим, ўлганим ёлгон/, Дил косаси лим-лим муҳаббат./ Дайри дуннинг саҳнаси ҳайрон/, Ишқ элининг даҳмаси вайрон/, Мен адашган қуш каби ҳайрон/, Дил косаси лим-лим муҳаббат».*

Ҳар бир одам ўзи туғилиб ўсган маконга меҳр қўяди. Ижодкор ҳам болалиги кечган манзилларга юраги билан боғланиб яшайди. «Дил косаси лим-лим муҳаббат», – шоир қишлоқ оқшомлари, чўл, дашт осмонини меҳр тўла соғинч билан таърифлайди. Ижодкорнинг нафақат ватан, балки бошқа мавзулардаги шеърлари марказида шу макон туради. У ана шу маконга муносабати орқали ўзининг қалби – ботиний оламини очади. «Чўлда», – шеърида: *«Тун осойиш қўзғалиб шамол/, Юлдузларни эркалаб овлар./ Тўхтамдаги сурувлар мисол/ Ўз майлида мизғир ўтовлар./ Мен бу ерга ёнгани келдим./ Майсаларнинг чиқар оёғи/, Етаклайди еллар татамлаб./ Чирилдоқлар жуда сайроқи/, Ой нурларин йиғай тутамлаб/, Мен бу ерга елгали келдим»*, – дейди. Шамолларнинг юлдузларни овлаши, ўтовларнинг тўхтаб қолган сурув қўйлар тўдаси сингари ухлаши, майсаларнинг оёғи чиқиб, елларни эркалаб етаклашини бошқалар ҳаёлига келтиролмайди. Шоирнинг кўнглида эса бу хил ғаройиб манзаралар мавжланади. У қалбига таважжух қилиб, яъни юзланиб, мантиқ мезонларига сиғмайдиган, оддий кўзда кўриб бўлмайдиган бир-биридан ажойиб манзараларни маълум қилади. Бу маконнинг бошқалар пайқамайдиган гўзалликларини баён этиш асносида унга романтик тус беради. Дашту далаларга «ёнгани, елгани келган» шоирнинг ҳаётга фалсафий қараши ундан завқланиш билан уйғунлашиб кетади. Шундан улар кишида жўшқин ҳиссиётлар уйғотади. Масалан, «Чўлда юрган ой» тур-

куми чўл, дашт, саҳро заминнинг қарғалган, гиёҳ ўсмайдиган, муттасил чанг-тўзон, гармсел ҳукмрон нуқтаси эмас, балки гўзал маскани сифатида тасаввур уйғотади. Бу гўзалликни ҳис этишга ундайди. Аслида осмон ҳам, замин ҳам чексиз гўзал. Музликларда ҳам, саҳрода ҳам ҳаёт мавжуд. Инсон учун борлиқнинг бетакрор манзараларини ҳис қилиш, ундаги сир-синаот, ҳикматларни идрок этиб, мушоҳада юритиш, дард чекиш, қувонишдан бўлак барчаси бекор.

«Ҳамал айвони»даги шеърларнинг мазмунини дарак гап қолипига солиб баён этиб бўлмайди. Агар шундай қилинса, уларнинг маъноси жўнлашиб, туссиз бўлиб қолади. Чунки бу битикларда фикр туйғулардан сизиб чиқади. Шунинг учун уларни шоир қандай битган бўлса, шу ҳолича ўқиганда, тинглаганда руҳга таъсир этиб, маъноси англонади. «Шашмақом»ни сўзда ифодалаб бўлмагани сингари шоир руҳини акс эттирган шеърларни оддий сўзлашув тилига ўгириб бўлмайди. Бу худди бирор машина, ускунани очиб, деталларини сочиб ташлашга ўхшайди. Ҳар қандай ускунадан деталлари ажратиб олинса, у ишламайдиган яроқсиз нарсга айланади. Чинакам шеърда фикр ва ҳис бирлашиб кетади. Улар аввало сезгиларга таъсир этади. Киши шеърнинг маъноси хусусида кейин мушоҳада юрита бошлайди.

«Ҳамал айвони»даги шеърлардан халқ қўшиқ, термаларига хос жарангдорлик, мумтоз ғазал, мухаммасларга хос ажиб оҳанг таралади. Шоир қалами остида сўзлар мусиқий садо беради. Бу садо худди қўшиқ оҳанглари каби кўнгилга сизиб кирганида шеър мисралари хотирага осонгина ўрнашаверади. Шоир: *«Кўнглимни тошга ёрдим,/ Тошлар синди-я чил-чил./ Сув ичгали кўзимга/ Қушлар кўнди-я бир-бир./ Тушимни сувга айтдим,/ Сувлар ёнди-я лов-лов./ Чўғ тергали тилимга/ Қишлар кўнди-я бирров.../ Ишқимни ойга айтдим,/ Ойлар тўлди-я гул-гул./ Куй ичгали кўнглимга/ Сўзлар кўнди-я бир-бир»*¹, – дейди. Ушбу мисралардаги сўзлар шоир кўнглидан куйга айланиб чиққани, одатдагидан жарангдорроқ бўлгани боис тошларни синдиради, қушларни кўзга кўндиради, сувларни ёндиради, қишни исинишга ундаб, чўғ тердиради, ойни тўлин этиб, гул-гул яшнатади. Мантиққа мувофиқ келмайдиган бу ҳолатни киши ҳаёлан тасаввур

¹ Шукур Э. Ҳамал айвони: Шеърлар. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б.9.

этиб, сўзларда шундай қувват мавжудлигини ҳис этади. Аслида одамга сўзларнинг маъноси эмас, оҳанги кўпроқ таъсир этади. Ижобий маъноли сўз ҳам дағал, пичинг, киноя, кесатиқ оҳангида айтилса, кишининг кайфиятини бузиб, кўнглига қаттиқ ботади. Чунки сўзнинг оҳанги уни айтувчининг асл мақсади, ниятини аниқ аён этади. Эшқобил Шукур сўзнинг бу каби сир-сифатларини нозик ҳис қилади. У баъзи ижодкорлар каби фикрига мос тушадиган сўз қидирмайди. «Ҳамал айвони»да сўзлашув тилига хос сўз, ибораларни осонлик билан адабий тил доирасига тортади. Туйғулари самимий ва ҳаққоний бўлгани учун ҳеч зўриқмасдан: «*Сув устида, сувлар устида/ Юракларим чисирлайди-ей./ Ишқ дастидан, ҳижрон дастидан/ Суякларим қисирлайди-ей.../ Йўл устида, йўллар устида/ Оёқларим юрак бўлди-ей./ Ишқ қасридан, ҳижрон қасридан/ Умрим фақат тилак бўлди-ей*»¹, – дейди. Ҳар кимнинг қалбида ҳам бу каби туйғу-ҳиссиётлар, кечинмалар кўпки, уларни жўн сўзлашув тилида ифодалаб бўлмайди. Ҳақиқий шоиргина қалбида жўш урган ҳиссиётларни бошқаларга маълум эта олади. Бундай кишилар борлиқдаги ҳар бир нарсанда маъно, ҳикмат мужассамлигини ҳис этади. Кўпчилик учун оддий туйилган нарсалар уларга бошқача кўринади. Масалан, кўпчилик сувнинг оқишига эътибор бермайди. «Ҳамал айвони» муаллифи эса сувга қараганида юраги чирсиллашини эшитади. У ўзидаги бу каби ўзгаришларни чуқур идрок этади ва ҳис-туйғуларини аниқ ифода қилади. Бунда унга сўзларнинг турфа оҳанглари, маъно товланишларини теран ҳис этиш кўмакка келади.

Бировнинг кулфати ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. Лекин азият чекаётганга ҳар ким ўзича ачинади. Ҳамма ҳам бировнинг ташвишидан изтиробга тушавермайди. Азият чекаётган одамнинг аҳволини қалбдан ҳис қилган кишигина қайғуга ботади. «Менгим момонинг йўқлови» шеърида шоир шундай одам бўлиб кўринади. У сургунда, ватанидан олисда дунёдан кўз юмган аёлга: «*Тоғдан тошлар қулайди./ Кўздан ёшлар қулайди./ Қисматнинг қора қўли/ Пешонангни силайди./ Вой, Менгим-а, шўр Менгим. Yee!.. Y!!!*», – дея ачинишини изҳор этади. Шоир ватан соғинчи билан ўртанган аёл изтиробини аниқ ифодалайдиган сўзни топади. Тоғдан тош қулаши ҳалокатга олиб

¹ Ўша манба. – Б.18.

келади. Кўздан ёш оқиши билан қулаши фарқ қилади. Одам се-винганида, кўп кулганида ҳам кўзидан ёш чиқади, нимадандир хафа бўлганида йиғлаб, кўз ёши тўкади. Лекин ватанидан йироқда қолса, иложсизлик, чорасизликдан кўз ёши ҳам худди тош каби қотиб қолади. Ўшанда у хафаликдан йиғлагандаги каби эмас, худди тоғдан тошлар қулагандаги каби бутун вужудни ларзага солиб қулайди. Тошлар қулаганида тоғ ларзага келиб, теварак-атроф кунпаякун бўлиб кетади. Ватан ҳажрида ззилган кишилар учун ҳам бир кун минг бир азоб, уқубат билан ўтади. Ўшанда уларнинг кўзидан ёш тўкилмайди, балки қулайди, бутун вужуди титраб, жисму жони адо бўлади.

«Сочлари сумбул-сумбул...», «Тун гуллари», «Ҳамал айвони»даги шеърларда ҳар бир мисра ҳолат, кечинмани ифода-лайди. Ўқиётганда айни ҳолат, кечинма тасаввурда жонланади. Мисралар давомида уларнинг доираси кенгайиб боради. Шоир фикр-ўйларини маълум қилишда қиёспаш-чоғиштиришдан бир очқич сифатида фойдаланиб, ўқувчини мушоҳадага чорлайди. Ўзининг кечинма, ҳиссиётларини чиройли ташбеҳ, жарангдор ибораларда ифодалар экан, шеърхоннинг туйғуларини тўлқин-лантиради, унга янги фикр тақдим этиб, онгу шуурини ўстиради. Чунки у шоир эътибор қаратган ҳодисаларни ақли билан англаб, қалби билан ҳис этади, образ, ташбеҳларни фикр моҳиятини очишга йўналтиради. Ихлос билан ишламасанг, тиллани ҳам беқадр қиласан, меҳр қўйиб ишласанг тошлоқда ҳам гул унди-расан дейишади. «Ҳамал айвони»дан шу нарса аён бўладики, муаллиф шеърларида сўзларга худди кўриб тургандай меҳр би-лан қарайди. Шу боисдан сўзлар унинг мисраларида куй оҳан-гларидай жаранглайди, камалакнинг етти рангидай жилолана-ди. Улар ниманидир эсга тушириб, дафъатан ўйлантириб кўяди. Киши ўшанда ўзини ўйлар уммонига чўмганини сезмай қолади.

Баъзи шоирларнинг шеърларида сўзлар пойма-пой келгани-дан фикр уларнинг ичига кўмилиб кетади, мантиқ етишмаслиги-дан нима дейилмоқчилиги мавҳумлигича қолади. «Бободехқон» шеъридаги *«Кўпчиган тупроқда қақрар саратон,/ Баҳор те-братади ранглар ҳавони./ Олти ой олдинда қақшар қаҳратон,/ Кузгача омон элт олти дарёни./ Бўронда кемадай турар сил-китиб,/ Атом, нейтронлар ваҳми асрни./ Улардан юракка қўй-*

динг бекитиб/ Икки қўлингдаги икки фаслни./ Баҳорга сарғайиб қарар саратон,/ Яшил чанглар сачрар ранглар ҳавога./ Олти ой олдинда турган қаҳратон/ Кузгача қон берар олти дарёга» сатрларини ўқиётганда, эшитаётганда кўнгилда шарҳлаб бўлмас маҳзун кечинмалар, ғалати ҳиссиётлар уйғонади. Қуёшнинг заррин нурлари тонгда теварак атрофни ёрита бошлагани сингари шеър таъсирида туғилган бу ҳиссиёт, кечинмалар кишининг ҳаёл-тасаввурига ойдинлик олиб киради. Шоирнинг ҳаёт ҳақидаги ўй-кечинмалари табиат билан уйғунлашганида фасллар ва одамлар тўғрисида шундай файласуфона мушоҳада юритади. Баҳор уч ой, ёз уч ой, куз уч ой давом этади, сўнг қаҳратон келади. Баҳор, ёзда дарёлар тўлиб оқса, одамларнинг дастурхони тўкин бўлади. Шоир баҳор, ёздаги ойларни дарёга ўхшатади. Атом, нейтрон қуроллари яратилгач, фасллар мувозанати бузилди. Одам ўз қўли билан тўртта фаслга ҳам путур етказди. Бободехқон шу ҳақда ўйлайди. Агар шеър сарлавҳаси олиб қўйилса, ким бу хусусида мушоҳада юритаётганини билиб бўлмайди. «Бободехқон» сарлавҳаси шеърга аниқлик ва яхлитлик бағишлайди. Чиндан ҳам, туриш-турмуши об-ҳавога боғлиқ деҳқон, боғбон, чўпон фаслларни ўйлаб, улардан умид қилиб яшайди. Улар иқлимнинг ўзгариб кетаётганидан ҳаммадан кўпроқ ташвиш чекишади. Деҳқон, боғбон, чўпон қуёшнинг ботиши, чиқиши, осмонда булут пайдо бўлиши, юлдуз, ой кўринишини, дов-дарахт, экинларнинг ҳолатини ҳар доим кузатиб боради.

Киши ўзининг кечинма, туйғуларини кўпинча эркин изҳор этилмайди. Бунга турли шубҳа, гумонлар, ҳаммасидан кўпроқ эҳтиёткорлик ҳисси тўсқинлик қилади. Шеър эса пинҳон тугиладиган ҳис-туйғуларни баён этишга имкон беради. Жўшқин ҳис-туйғулар ифодаси сифатида яралган шеър бошқаларнинг ҳам дилида яширин турган кечинмаларни ёдга солади. Шеър худди шу жиҳатиға кўра эътиборни тортади. Ҳар бир кишининг руҳи шеърдаги оҳанг ва маънодан озиқланади. Шу боисдан «Сўзда – сеҳр, шеърда ҳикмат бор» дейилади. Руҳи ҳам худди жисми сингари озиқланмаса киши қийналади, оғриқдан азоб чекади. Бу хусусда улуғ француз адиби Оноре де Бальзак шундай дейди: «Руҳий ҳаётда ҳам худди жисмоний ҳаётдаги сингари нафас олиш ва нафас чиқариш мавжуддир. Киши руҳи иккин-

чи руҳнинг туйғуларини ўзига қабул этиши, уни сингдириши ва бойитиб қайтариши зарур. Бу ажойиб инсоний ҳодиса бўлма-са, юрак учун ҳаёт йўқдир, ундай тақдирда ҳаво етишмай қолади, юрак азоб чекиб хасталанади». ¹ Шеър ўқиганда, эшитганда худди мусиқа, қўшиқ тинглаб, рақс тушиб, тасвирий санъат намуналарини томоша қилгандаги сингари киши иккинчи руҳнинг туйғуларини ўзига қабул этади, ундан таъсирланиб завқланади, қайғуга ботади, ўзида пайдо бўлган ҳиссиётларни бошқаларга етказadi.

Чинакам шеър ҳиссиётлар жўш уриб, туйғулар қалбга сиғмасдан тўлқинланиб, шиддат билан пўртанага айланишидан туғилади. Бундай шеърларда сўзлар одатдагидан бошқача салмоқ касб этиб, янада маънодор бўлади. Сўзлар маъно билан тўйинганида таъсирчан ўхшатиш, чиройли сифатлаш, жозибали жонлантиришга айланади. «Ҳамал айвони»даги шеърларда сўзлар маъно юки билан салмоқ касб этиб, ана шундай шаклларга киргани учун кишини бефарқ қолдирмайди. Айрим ижодкорларнинг шеър, ҳикояларида сўз одатдаги маъноси доирасида қолиб, эга, кесим, қофия, радиф вазифасида келади. Жўн асарларда шу шаблондан фойдаланилади. Шунинг учун улар туйғуларга ҳам, ақлга ҳам айтарли ҳеч нарса бермайди. Туйғуларни тўлқинлантириб, кишини мушоҳадага ундайдиган асарларда сўзнинг туб-тубида яширин маъно имкониятлари, жозибатор оҳанглари очилади. Қуйидаги шеърда сўзнинг маъно товланишлари, ундаги куйга хос оҳанглар яққол сезилади: *«Дардинг бир гўзадами, кўзларинг кўзадами,/ Кўнглингнинг манзиллари тўйдади, азадами,/ Ўзини изламасдан, ўзингни тополмассан./ Қўлларинг жиповдами, ё эркинг бировдами,/ Кул умринг гулшандади, гул кўнглинг гулхандади,/ Ўзини изламасдан, ўзингни тополмассан./ Тулпоринг шамолмидир, ё боринг заволмидир,/ Аробанг тиллоданми, харобанг ҳаёданми,/ Ўзини изламасдан, ўзингни тополмассан./ Бу дунё кафтингдами, ё хуржун кифтингдами,/ Замона забтингдами, ё ажал шифтингдами,/ Ўзини изламасдан, ўзингни тополмассан»*.²

¹ Бальзак. Евгения Гранде: Роман. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1964. – Б.186.

² Шукур Э. Ҳамал айвони: Шеърлар. – Тошкент: Шарқ, 2002. Б.227.

Шоир «Ўзини изламасдан, ўзингни тополмассан», деганда «Сен худони изламасдан, унга интилмасдан, унинг яратган нарсалари сир-асрорларини, ҳикматини билмасдан, ўзингни англолмайсан» демоқчи бўлади. Юқорида шеър матни тўлиқ келтирилди. Ундан бирор банд ажратиб олинса, маъно мавҳум бўлиб қолади. Эшқобил Шукурнинг шеърлари яхлит бўлгани боис бир бутун ҳолида ўқиб чиқилмаса, маъноси англашилмайди. Шоир ҳар бир шеърда айтмоқчи фикрини сўнгги мисрада ифодалайди. Аниқроғи, у барча сатрларда изҳор этган кечинма, мулоҳазаларини охириги сатрда ажойиб тарзда умумлаштиради. Сўнгги қатор аввалгилари билан бирлашиб, кутилмаган салмоқли фикрни тақдим этади. Мисралар бир-бирига мустаҳкам боғланиб, маъно майдонини кенгайтириб бораверади. Бу эса алоҳида бир қатор ёки банд тўғрисида фикр билдиришга монелик қилади. Аниқроғи, бунга киши журъат қилолмайди. Ҳикоя, қисса, роман ёки ривоят, афсона сюжети мазмунини қисқача баён этиш мумкин. Бундан уларнинг мазмунига унчалик путур етмайди. Аммо «Ўзини изламасдан...»га ўхшаш шеърлар хусусида бундай деб бўлмайди. Чунки уларда ифодаланган мазмун одатдаги дарак гапларга сиғмайди. Асл шеър сатрлари сўзлашув тили қолипига солинса, япроқлари сочиб ташланган гул, оёқ-қўли, боши синдирилган одам ҳайкалига ўхшаш туссиз, хунук бўлиб қолади.

Одамларнинг турмуш тарзи, дунёқараши муттасил ўзгаради. Бундан юз-икки юз йил аввалги ҳаёт компьютер асри билан таққосланса, беқиёс ўзгариш рўй бергани яққол сезилади. Аммо ибтидоий давр одамлари билан ҳозирги замон кишиларининг ҳиссиёт, туйғулари қиёсланса, айтарли ўзгариш кузатилмайди. Чунки аجدодларимиз сингари бизни ҳам табиат манзаралари, куй-қўшиқлар таъсирлантиради. «Ҳамал айвони»даги шеърлар келгусида ҳам худди ҳозиргидай ҳиссиётларни тўлқинлантиради. Чунки шоир: *«Тилимни куйдирди булбулнинг суги,/ Танглайимни ёқди гул ичирган қон./ Мен икки дунёни бир ҳатлаб ўтиб,/ Оғзимга солганим бор-йўғи толқон./ Кўзимни музлатди жаҳаннам ўти,/ Кўнглимни хор қилди бу «гулзор, чаман»./ Мен икки дунёни бир ҳатлаб ўтиб,/ Кўз очиб кўрганим бор-йўғи туман./ Қулоғим кар қилди ҳақнинг сукути,/ Бу сукутми ва ё тилсиз қатағон?/ Мен икки дунёни бир ҳатлаб ўтиб,/ Эшита*

олганим бор-йўғи ёлғон», – дейди. Ушбу шеър бадиий ҳақиқат реал ҳаёт ҳодисасидан таъсирчанроқ эканини ифодалайди. Кўпчилик булбулнинг уясини кўрмаган. Чунки булбул тиканлар орасига ин қўяди. Бу қуш сутэмизувчиларга мансуб эмаслиги ҳаммага аён. Аммо шоир булбулнинг сути тилимни куйдирди, гуллар ичирган қон танглаймни ёқди дейди. Бунинг ёлғонлиги, бундай бўлиши мумкин эмаслигини ёш бола ҳам билади. Лекин шу ёлғон рост гапдан кўра кучлироқ таъсир этади.

Борлиқдаги ҳар бир нарс-ҳодисада сон-саноқсиз сир-синоат мавжуд. Уларнинг айримлари кўринса, кўпи яширин туради. Дов-дарахт, ўт-ўланларнинг ҳар фаслда турланиши ёки нарсаларнинг иссиқ-совуқ таъсирида ўзгариши, сувнинг оқиши, лой-қаланиши, музлаши, буғланиши ёки кеча-кундуз алмашинуви кабилар ҳамма ҳодисанинг ичида кўзга кўринмайдиган мислсиз ҳаракат жараёни мавжудлигидан далолат беради. Шоир бошқалар сезмайдиган ана шу сирли жараённи кўра билади. Унинг сезгир, таъсирчан қалбида нарсаларнинг яширин сир-сифатлари акс этганидан шеърларида уларни маълум қилади. «Ҳамал айвони» ижодкорнинг хаёл-тасаввур олами ўзгаларникидан бениҳоя баланд бўлишини кўрсатди. Масалан: «*Юракни уйғотиб юборинг.../ Тинглайин юлдузлар қўнғироғини./ Майин қора ўтни кечиб ўтаркан./ Шамолларнинг нафис титроғи-ла/ Юракни уйғотиб юборинг.../ Қора ҳаволарда ойдин хўрсиниқ./ Суйғим келаётир куйиб-куйиб мен./ Уйқулар оқади сув каби тиниқ./ Тушларни томоша қилай тўйиб мен*», – дейди. Юракни уйғотиш, юлдузлар қўнғироқ чалиши, ҳаво қора бўлиши-ю унинг хўрсиниши ва бу ҳаракат худди тўлин ой ёки ёнган чироқ сингари ёруғлик тарқатишини ҳамма хаёлига келтиравермайди. Бундай ҳаракат-ҳолатлар фақат ижодкорнинг хаёл кенгликларида намоён бўлади. Унинг тасаввур майдонидаги манзара мавжуд ҳаётга асло мувофиқ келмайди. Аммо у ноаён сир-сифатлардан хабардор этгани боис бошқаларнинг ҳам ҳиссиётларини тўлқинлантириб, руҳига қувват беради. Шоир борлиқни, ҳаётни таърифлаб, инсонни улўғлаганида ҳар бир кишининг руҳи нажот топади. Чунки унинг сўзида руҳга озук бўладиган, қалбидаги мажолсиз қолган эзгу интилишларга ижобий таъсир этадиган нажоткор ғоялар туради.

Шоир «Авралган илон» шеърида илон: *«Мен ғамли илонман, қайғули илон,/ Авралган чумчуқдай чирқирайдирман./ Иссиқ меҳробларга бошимни қўйиб,/ Совуқ кўзларим-ла кўп йиғлайдирман./ Мен ғамли илонман, қайғули илон,/ Муқаддас битик бор олтин бошимда./ Бу битикни ўймоқ мумкин эмасдир/ На қоғозга, на-да тоғлар тошига./ Мен ғамли илонман, қайғули илон,/ Кун бўйи суяйман сўнгги устунни./ Тунлари битикни ўймоқлик учун,/ Изларман ташлаган пўстимни./ Мен ғамли илонман, қайғули илонман»*¹, — деб сўзлаганини маълум қилади. Илон шундай нопа қилганига киши беихтиёр ишонади ва унинг қалбига мавҳум дард сизиб киради. Тасаввурида меҳробдаги илон, хароба масжид, ибодатхона намоён бўлади. Масжид, ибодатхона, мадраса қаровсиз қолса, у жойда, албатта, илон пайдо бўлади. У меҳроб ёки эшик олдида узала ёки кулча бўлиб ётиб, бу жойларни оёғости бўлишдан сақлаб туради. Одамлар, жонзотлар ҳам бундан қўрқувга тушиб, вайрона масжид, хонақоҳ, сағанага киролмайди. Балиқ, илоннинг кўзи қимирламаслиги туфайли одамни сескантирадиган даражада совуқ кўринади. Шеърдаги илоннинг чирқираши, кўзининг совуқлиги, бошидаги хочсимон белги, вайрона жойлардаги устунларга ўралиб туриши тасвирининг ўзиёқ уни лоқайд ўқиш, эшитишга қўймайди. У ҳиссиётларни тўлқинлантириб, руҳга қувват беради.

«Тунги гуллар», «Ҳамал айвони»даги битикларда образлар бири иккинчисидан келиб чиқади, бири иккинчисини тақозо қилади. Бунга ишонч ҳосил қилиши учун «Гўрўғли» шеъри билан танишиш кифоя: *«Гоҳо ботирларни туғар қабрлар,/ Гоҳо туғадилар етим қасосни./ Ер остига кирса барча шоирлар,/ Осмондан кутинглар улуг овозни./ Гоҳо ботирларни туғар қабрлар,/ Марҳумлар дунёсин ижоди каби./ Ер устига чиқар аввал шоирлар/ Дард тутган қабрлар фарёди каби»*.² Чин шоиргина борлиқни ана шундай сезгирлик билан ҳис қилади ва унинг бошқаларга ноаён сир-сифатларини зукколик билан ифода этади. Шеърдаги бир-бирига туташган образлар силсиласи замин уламларидаги жумбоқлар калити шоирлар тилида эканини билдиради. Улар борлиқни шунчаки кузатмайди, балки қалбидан ўтка-

¹ Шукур Э. Ҳамал айвони: Шеърлар. — Тошкент: Шарқ, 2002. Б.115.

² Ўша манба. — Б.114.

зиб, тилга киритади. Жамики жонли ва жонсиз нарса унга арзу ҳол қилади. Эртақ, қўшиқларда тош, дарахт, илон, от кабилар худди одамлар сингари сўзлайди. Ҳаётда ҳеч қачон рўй бермайдиган бу ҳолатга эса ҳамма ишонади. Нафақат ишонади, балки парранда, жонзот, дарахт, гулнинг сўзидан беҳад таъсирланади. Чунки шоир юқоридаги шеърида илонга хос белгиларни кучли бадий деталга айлантириш орқали воқеликнинг аниқ манзарасини яратади. У яратган бадий ҳақиқат киши эътиборини ҳаётнинг реал ҳодисасидан кўра кўпроқ жалб этиб, ўйлантириб қўяди. Шоирнинг барча шеърлари шундай салмоққа эга. Уларда ҳаётнинг ҳали айтилмаган ҳикматлари, сир-синаатларига эътибор қаратилади. Эшқобил Шукур барча истеъдодли ижодкорлар сингари азалий мавзуларнинг янги жиҳатларини топа билади. У ҳаёт адабиёт учун абадий манба экани, унда очилмаган жумбоқлар беҳад кўплиги тўғрисида сўзлаб, бошқа ижодкорлар қарашларига тамоман ижодий ёндашиб, ҳар бир шеърида теран фалсафий фикр айтади. Жумладан, «Сув» шеърида Абдулла Ориповнинг: *«Бекор қолганда-чи баъзиди секин/ Бир-бирин тагига сув қуяр»* сатрларини пешсўз келтириб: *«Дарёлар қуриди, кўллар қатқалоқ/, Саҳродай қақрайди кўзларимиз ҳам./ Қиёматдан олдин Ҳақ қилиб талоқ/, Қадрсиз лафз ила сўзларимиз ҳам/ «Бизларга сув керак, катта сув керак»/ Ҳақ эса сўрайди тўловсиз хунни./ Кўза синдирганнинг раъйига қараб/, Ошкора хўрладик Сайхун, Жайхунни./ Шўр тузга топширдик тақдиримизни,/ Ҳамон бепарвомиз, ҳамон бемаъни,/ Денгизга эмасда, бир-биримизнинг/ Тағимизга қуйиб икки дарёни»,* – дейди. Орол денгизи қуриши ҳалокати тўғрисида жуда кўп гапирилади. Ушбу шеърда эса экологик фожа илдизи ижтимоий-сиёсий ва маънавий омиллар билан боғлиқлиги таъсирчан ифодаланади.

Эшқобил Шукурнинг шеърлари халқ қўшиқларига хос оҳангдорлиги ва мазмунан теранлиги билан эътиборни тортишини ҳамма эътироф этади. Чунки у адабиётдаги азалий мавзуларга ўзига хос ёндашиб, уларнинг янги жиҳатларини очади. Эшқобил Шукур аксарият ижодкорлардан фарқли ўлароқ ҳар бир шеърида янги гап айтади. Унинг шеърларида ҳодисаларга эътирос билан муносабат билдирилади. Масалан, «Рухим» шеърида шоир: *«Мен қушларнинг тушларида кўринай/, Мен*

тушларнинг кушларида кўринай./ Мен оловнинг гулларида кўринай./ Мен гулларнинг тилларида кўринай./ Мен тўйларнинг куйларида кўринай./ Мен куйларнинг тўйларида кўринай./ Мен кўзларнинг сўзларида кўринай./ Мен сўзларнинг кўзларида кўринай»¹, — дейди. Ҳар бири уч мисрадан иборат тўрт бандли ушбу шеърда бандлар «Аҳай-аҳа-ҳай. Аҳай-аҳа-ҳай!» деб бошланади ва шеър «Аҳай-аҳа-ҳай. Аҳай-аҳа-ҳай!» деган қўшимча сатр билан тугалланади. Бахшилар дostonпарни жўшиб куйлаганида «Аҳай-аҳа-ҳай. Аҳай-аҳа-ҳай!» деб ҳайқиради. «Рухим»да халқ оғзаки ижодига хос ана шу жўшқинлик ифодаланади. «Шеърят – қалб ойнаси» дейилади. Ушбу шеърда шоир руҳидаги ғалаён, истакларни бахшилар сингари жўшиб изҳор қилади. Шеър сатрларидаги ўйноқи оҳанг кишини завқлантиради. Шоирнинг кушларнинг тушларида, тушларнинг кушларида, тўйларнинг куйларида, куйларнинг тўйларида, кўзларнинг сўзларида, сўзларнинг кўзларида кўринай деган истаклари шеърга ўзгача шукуҳ бағишлайди.

Кўнгилда кечадиган фикр, туйғулар тунда осмонда учган юлдуз сингари онда ялт этиб пайдо бўлади-ю, бир зумда йўқлик қаърига сингиб кетади. Эшқобил Шукур бунини яхши англайди. У фикрнинг қочишига йўл қўймайди. Кўнгилда кечган фикр, туйғуни дарҳол ушлаб, эътироз билдириш, инкор этиш орқали уни мустаҳкамлайди. Бу унга навбатдаги фикр, туйғуни тақдим этади. Фикр, туйғулар шиддат билан кучайиб борганидан шоир тўйларнинг куйларида, куйларнинг тўйларида кўринай дейди. Шеър шу ўринда авж нуқтасига кўтарилади. Сўнгги икки сатр эса шоир руҳини акслантиради, унда муаллиф дилидаги чин истакни ифодалайди. Чин шоиргина: «Мен кўзларнинг сўзларида кўринай./ Мен сўзларнинг кўзларида кўринай», — деб ният қилади. Чунки у сўзни муқаддас билади, уни ҳамма нарсадан кўпроқ севади. Савдогар ҳеч қачон бундай ният қилмайди. Айни истак ҳеч қачон дурадгор, этиқдўз ёки бўёқчининг хаёлига келмайди. Савдогар пули, мол-давлати кўп бўлишини истайди. Дурадгор, этиқдўз, бўёқчи ҳам иши ривож топишини тилайди. Чунки ҳар бир кишининг орзуси касб-корига бевосита боғлиқ бўлади. Шоир эса сўздан завқланади. Унинг оҳанги, маъно жиолари-

¹ Ўша манба. — Б.15.

ни бошқалардан кўра кўпроқ ҳис қилади. Сўз жўн ҳодиса эмас. Аслида борлиқдаги ҳодисаларнинг ҳеч бири оддий, жўн эмас — барчаси бетакрор сифат ва хусусиятга эга. Аммо ҳаммасидан сўз бўлакча. Бу муҳташам ва мураккаб мўъжизанинг маънолар олами, унда яширинган ишоралар кўламини ҳисоблаб, тасаввур қилиб бўлмайди. Дунё тилшунослигида сўз тушунчасига уч юздан ортиқ таъриф мавжудлиги қайд этилади. Лекин тилшуносларнинг таъкидлашича, уларнинг ҳеч бири сўзнинг моҳияти, у аслида қандай ҳодиса эканини тўлиқ акс эттирмайди.

Эшқобил Шукурнинг шеърлари оҳорли ўхшатиш, сифатлаш, жонлантиришга бойлиги билан ажралиб туради. У қўллаган образли ифодалар жарангдорлиги, маъносининг таъсирчанлиги билан кишининг қалб қандилини нурлантиради. Чунки шоир қиш тугаб, баҳор кириб келишини: *«Титроқ новдаларда уйғонар ҳаёт, / Сарғайган қор каби эриб битар дард. / Яшил туйғулардан чайқаласан шод, / Февраль ўтиб борар, яқинлашар март»*, — деб таърифлайди. Шоир новдаларни жонли деб тасаввур қилади. Баҳор яшиллиги кишиларнинг кўнглида акс этишига эътибор қаратади. Баҳор туйғули кишиларнинг мудроқ туйғулари ҳам уйғонади дейди. *«Майсалар — ҳаётнинг ширин тиллари»* — бундай таъриф бошқа шоирлар ижодида учрамайди.

Ўхшатиш, сифатлаш, жонлантиришда ижодкорнинг ҳис-туйғулари акс этади. Улар эса шоирнинг ҳаёт ва инсон ҳақидаги ўй-мушоҳадаларидан ўсиб чиқади. Ижодкор ички кечинмалари, ҳаётга қарашларини турли бадий тасвир воситалари орқали ифодалайди. Ташбеҳ, қиёспашлар ижодкорнинг кўнглидан ўтиб, қувватлангани боис бошқалар тасаввурини дафъатан ёритиб юборади. Бадий тасвир воситалари қанчалик кенг қамровли бўлса, шунчалик таъсирчандир. *«Ҳамал айвони»*даги шеърларда бадий тасвир воситалари силсила ҳосил қилиб, оддий ҳодисаларни дафъатан бошқача кўрсатади. Шоирнинг *«Мен»* тажрибаси» шеърида: *«Суғуриб олдилар ичидан «Мен»ни / Ҳаётнинг шоҳ томири каби. / Кўзига тикдилар Бугунни, / Кечаси, Эртаси кетдилар сабил. / Дардлар, хотиралар қувғинди, дайди, / Туйғулар эгаси ўлиб довдирар. / Ватан деворларин тагин кавлайди / Ичида «Мен»и йўқ гавдалар»*¹, — дейилади. Шеърда инсоннинг

¹ Ўша манба. — Б.145.

«мен»и ҳаётнинг шоҳ томири – асосига ўхшатилади. Чиндан, ўзликни англаш ҳар бир инсон ҳаётининг мазмунини белгилайди. Тананинг барча узвларига шоҳ томирдан қон боради. Шоҳ томир узилса, вужуд фаолияти тўхтади. Киши ўзининг ким эканлигини идрок этмаса, ҳаёт нималигини ўйламайди. Инсон бу хусусда мушоҳада юритмас экан, унинг умри маъносиз, самарасиз кечади. Ўзлигини англамаган одам ўтмиши, эртанги куни тўғрисида бош қотирмайди. У фақат бугуннинг ташвишларига ўралашиб кун кечиради. Бошқаларнинг муаммоларига бефарқ қарайди. Чунки фақат ўзини ўйлайдиган кишиларда ҳиссиёт, туйғулар сўниб боради. Улар ўзгаларнинг ғами, изтиробини ҳис қилмайдиган тўнкага айланади. Худбин кимсалар эса шахсий манфаати йўлида энг муқаддас қадриятларни топтаб кетаверади. Бундайлар яқин кишиларига бемалол хиёнат қилаверади. Халқи, Ватанини сотишдан ҳам қайтмайди ва ўзининг қабихликларини оқлаш учун асос топа билади.

Инсоннинг ўзлигини англаши ҳаётнинг шоҳ томирига қиёсланиши шоирнинг бадиий кашфиётидир. Эшқобил Шукур шеърларида бундай ўзига хос ёрқин ўхшатиш, сифатлаш, жонлантиришлар кўп. Улар воқеликнинг янги жиҳатини кўрсатиши билан диққатни жалб этади. Шоир ҳаётдаги оддий ҳодисаларнинг эътибор қилинмаган қирраларини очиб, энг майда, жўн нарсаларда ҳам бир олам маъно, ҳикмат яширинганини таъкидлайди. Аслида ҳар бир одам нарсаларни бир-бирига таққослайди. Улар ўртасида ғаройиб ўхшашлик, боғлиқлик топганида ҳайратга тушади. Шоир ҳодисаларни қиёслаш асносида ҳис қилган ҳайратини эҳтиросга тўлиб изҳор қилади, фалсафий маънодор хулоса чиқаради. Унинг хулосалари кўпчиликлга ғаройиб янглик каби таъсир кўрсатади. Кишининг фикри, туйғулари нарсаларни таққослаш, ўхшатиш орқали кенгайиб, ўсиб боради. Шу боисдан Арасту: «Ўхшатиш инсонга болаликдан хос бўлган хусусиятдир. Инсон бошқа жонли мавжудотлардан ўхшатиш қобилиятига эгаллиги билан ҳам фарқланади. Ҳатто, дастлабки билимларни у ўхшатишдан олади ва бу жараён самаралари барчага ҳузур бағишлайди»,¹ – дейди. «Ҳамал айвони»даги шеърлар оҳорли

¹ Аристотель. Поэтика. (Поэзия санъати ҳақида). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. – Б.11.

ўхшатиш, чиройли сифатлаш, ажойиб жонлантиришларга тўла ва улар кишини мамнун қилади. Чунки шоир «Мувозанат» шеърда: *«Бу тор хона эмас, балки бу осмон./ Юлдузларни гулдай сочмоқда шамол./ Юрагимга етиб келдингми омон./ Эшикка суяниб, жилмайган аёл.../ Руҳимдан булоқлар чиқади сизиб,/ Ногоҳ эриётган осмон сингари./ Мадонна сурагин турарди чизиб./ Изтироб рангларин териб кўзларим...»*¹, – дейди. Шеърда тор хона кенг осмонга ўхшатилиб, шамол юлдузларни гул каби сочаётгани айтилади. Бир-бирига боғланиб келган бундай оҳорли ўхшатиш руҳга озиқ бериб, кишининг кайфиятини кўтаради. Шоир бошқа шеърларида ҳам бир-бирига алоқасиздай туюлган нарса-ҳодисалар орасида ғаройиб яқинлик топади ва уни чиройли таърифлайди. Аслида, нарсаларни ажратгандан кўра, улардаги боғланишга эътибор қилганда теран маъно чиқади. Кеча-кундуз, оқ-қора кабилар бир-бирига қарама-қарши кўринса-да, улар ўртасида узвий боғланиш бор. Киши бир хил эмас, ранг-баранг нарсалардан таъсирланади, уларни бир-бирига ҳаёлан қиёслаб, мушоҳада юритади. Эшқобил Шукур шеърларида тазоддан кенг фойдаланади. Кўпинча ўзаро зид тушунчаларни кетма-кет келтиради. Шоирнинг барча мавзудаги шеърларида шу хусусият бўртиб туради. *«Тикондан гул сўраб, гавҳар топган мен,/ Илондан бол сўраб, жавҳар топган мен,/ Қабрдан нур сўраб, қамар топган мен,/ Мени кечиринглар, мазлум туйғулар»*, – дейди. Ҳеч ким тикандан гулдаста ясамайди. Илонда асал эмас, захар бўлади. Қабрда нур эмас, зулмат ҳукмронлик қилади. Шоир мантиққа тўғри келмайдиган бундай нарсалар ҳақида сўзлагани, орзу қилгани туйғулари озор чекканидан афсусланади. Унинг дили чексиз истаклар илинжида икки дунё орасида саргардон эканини айтади.

Умуман, Эшқобил Шукур шеърларида ҳаётга шоирона нигоҳ билан қарайди. Нигоҳидаги нурдан шеърхоннинг қалб қандили равшанлашади. Шоир ўз шеърларида ҳаётдаги ҳодисалар ўртасида ғаройиб ички боғланиш борлигига эътибор қаратади. Нарса-ҳодисаларнинг бошқалар назари тушмаган, кўпчилик пайқамаган жиҳатларини очиб кўрсатади. У эътибор қаратган

¹ Шукур Э. Сочлари сумбул-сумбул: Шеърлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – Б.50.

муаммоси ҳақида аниқ, равшан сўзлайди. Аксарият қалам-кашларда худди шу жиҳат етишмайди. Улар худди зўриқиб гапирётгандай туюлади. «Ҳамал айвони»даги шеърлар илҳом билан битилган. Шеърлардаги эҳтирос шундан далолат беради. Илҳом билан битилган шеърларда сўзлар ўз-ўзидан образга айланиб, равон ритмга тушиб бораверганидан мисралар табиий тарзда қофияланиб, жарангдор оҳанг ҳосил қилади. Бу оҳанг шеърнинг маъно-мазмунига сингиб, уни дилга олиб киради. Сўзлари жарангдор, маъноси теран шеърлар худди куй, кўшиқ каби диққатни дафъатан жалб этади ва ўқувчи беихтиёр унинг таъсирига тушиб қолади. Чунки чинакам илҳом оғушида яралган асарларда, у шеър бўладими, куй, кўшиқ ёки портрет, картина бўладими, руҳ акс этади. Ижодкор бу пайтда англамаган, билмаган ҳолда ўз руҳининг юксакликларига кўтарилади. Шу боис унинг асари бошқаларнинг қалб қандилини нурлантириб, ҳаяжонга солади. Чунки уларнинг ҳам руҳи юксакликка интилади.

ТИЛДАН ДИЛГА...

«Адабиёт фольклордан бошланади», – дейилади. «Фольклор» деганда, ҳаммага аён, халқ оғзаки ижоди тушунилади. Аслида ҳам ёзма адабиёт замирида халқ оғзаки ижоди туради. Ғазал, рубоий, туюқ ёки ҳикоя, қисса, романни бирор ижодкор ёзса-да, уларнинг асосида халқнинг бирор гапи, мақоли, ривояти ётади.

Ривоят, афсона ёки мақоллар ёзма адабиёт намуналаридан воқеаларни бир-бирига боғлаб турувчи «занжир» вазифасини бажаради ёки қаҳрамонлар нутқиға жозиба бағишлайди. Кишиларнинг кундалик мулоқоти, оддий суҳбатига ҳам мақолу латиға кўрк беради. Халқ оғзаки ижоди унсурларидан батамом холи бирон асар йўқ. Жаҳон адабиётининг мумтоз намуналаридан халқ оғзаки ижоди «қизил ип» бўлиб ўтади. Ундан бебаҳра асарлар аллақандай файзсиз, сунъий, чучмал кўринади. Халқ мақоллари, қўшиқ, афсона, ривоятлари азалдан адабиётни «озиклантириб» келади. У бугунги илмий-техника замонида ҳам шундай аҳамият касб этади. Ҳозирги энг яхши бадиий, мультфильмларда афсона, ривоят, эртақлар ёритилади. Қадимги юнон, ҳинд, араб афсона, эртақлари асосида яратилган кино асарлари замонавий ижодкорлар ўйлаб топган «уйдирма»лардан анча мароклироқ.

Халқ мақол, афсона, ривоятлари қачон, қай тарзда яратилишини билиб бўлмайди. Шунинг учун улар кўпинча ўтмишга нисбат берилади. Ваҳоланки, халқ оғзаки ижодининг бу каби намуналари ҳозир ҳам «тўқилади». Фольклор бамисоли тирик, жонли вужуддай доим ҳаракатда. Ҳар қандай кон ишлатилар-верса, албатта, бир кун тугаб битади. Аммо халқ оғзаки ижоди бундай эмас. У қанча кўп ишлатилса, шунча очилиб бораверади, кўпаяди. Бу жиҳатдан бирор нарсани унга қиёслаб бўлмайди. Афсуски, оммани ҳамма замонлар баҳраманд этадиган бу туганмас хазина қадрини ҳамма билавермайди. «Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ» деган мақол айнан халқ оғзаки ижоди ҳақида айтилганга ўхшайди. Шоир Эшқобил Шукурнинг «Кўҳна боғ ривоятлари» китоби шу ҳақда ўйлантиради. Таниқли шоирнинг ушбу китобидаги бир-биридан марокли ҳикоятларни мутотавил қилганда, уларнинг асосида халқ оғзаки ижоди тушунилади.

лаа қилаётганда хаёлда ажиб манзаралар жонланади, одамлар танишдай туюлади, теварак-атрофдаги ҳар бир нарсада ҳикмат, сир тургандай кўринади. Шоир халқнинг ҳар бир афсонаси, ривояти, мақоли замирида олам-олам маъно мужассамлигига ишонтиради. Муаплиф «Зиёратчи йўлбарс» ҳикоясини: «Йўлбарс «ааҳв-ааҳв» деб фиғон кўтариб, азиз жойларни зиёрат қилар экан» деб бошлайди. Ҳикоятларнинг шу тарзда бошланишининг ўзиёқ кишини қизиқтириб қўяди. Баён этилган воқеалар кимлардир томонидан ўйлаб топилмагани, уйдирма эмаслигини билдириб туради. Воқеалар худди кўриб тургандай жонли манзаралантирилади. Жумладан, «Зиёратчи йўлбарс» ҳикоясида: «Овул билан тўқайнинг оралиғида, энишдан эниб бораётган яйдоқ далалар билан сийрак қамишзорлар туташган жойда қариб-чўкиб қолган ёлғизгина бир кампирнинг сариқ қамишдан қилинган пастаккина капаси бор эди... Мезоннинг булутсиз, салқин кечаларидан бирида тун шамоли кўзғалиб, тўқайда қуриган қамишлар чигирткалар жўрпигида шовуллаб куйлай бошлаган палла қапага бир жонивор келиб суйкалаверди, ҳар суйкалганда бир ингиллайверди. Сўнг чигирткалар чириллоғи ва қамишлар шовуллоғини даҳшатли бир ириллаш босиб кетди». Бундай тиниқ тасвирлар хаёлда воқеа кечаётган жой манзарасини аниқ намоён қилади. Ҳикояни мутолаа қилиш чоғида киши панжалари орасига қамиш поясининг тигдай ўткир учи кирган йўлбарснинг иложсиз ҳолатини, нажот сўраб келган ярадор йўлбарсни даволаётган кампирнинг ҳаракатларини кўраётгандай бўлади, йўлбарсга раҳми келади. Яраланган ваҳший йиртқичнинг оёғига шўрхамирдан малҳам тайёрлаб қўяётган кампирнинг жасорати ҳаяжонлантиради. Ҳикояда бугунги замонда ота-боболаримиз йўлбарсни «Нурмат» деб атагани, у ҳар чоршанба кечаси эл уйкуга кетганида азиз авлиёларнинг қабрини зиёрат қилгани айтилади. Аждодларимиз биздан кўра табиатга яқин бўлгани, улар ҳар бир мавжудотни, дов-дарахтни муқаддас деб билгани, эъзозлаганига шу тарзда ишора қилинади. «Уч кунлик бузоғи ўлган сигирга атаб айтилган қўшиқ», «Ёриқ тут ҳикояси», «Шамолнинг онаси нимадан қўрқади?» ҳикоятларида ҳам инсон ҳаёти табиатга бевосита боғлиқлиги таъкидланади.

Ҳикоятларда халқ ҳар бир ҳодисани ғоят образли ифодала-

ганига эътибор қаратилади. Масалан, қимматчилик, очарчилик пайтларини одамлар «нон толли бўлди» деб таърифлагани айтилади. «Нон толли», яъни тотли, ширин деганда кишиларнинг ўша замонларда тортган барча укубатлари ифодаланади. Чунки нон – одамларнинг асосий озиқ-овқати, ҳаёт кечириши, яшаш манбаи. Нон танқислиги энг жиддий, кескин муаммоларни келтириб чиқаради. «Кўҳна боғ ривоятлари»да халқ тилидаги тиниқ ташбеҳлар қуйидаги тарзда келтирилади: «Қурғоқчилик қимматчиликни, қимматчилик қаҳатчиликни туғди. Элнинг, айниқса, етим-есирларнинг илиги қуриб қолди. Йўқчиликнинг нони бетига асал суртилади, тўқчиликнинг нони бетига заҳар сепилади».

Ҳикоятларда шамол, чумчуқлар жонлантирилади. Улар кишиларни эзгуликка етакловчи мавжудот, куч сифатида сўзлайди. Шамолнинг онаси ўғли Жинҳайдарга: «Ўғлим, сен менинг ёлғиз боламсан. Одамлар сен билан мен билмайдиган нарсани билади. Улар қарғашни билади. Мен ёлғиз боламнинг қарғиш олишидан қўрқаман», – дейди. Ҳикоятда шамол ва унинг ўғли Жинҳайдарнинг хизматлари шу тарзда шоирона таърифланади ва кишиларнинг яхшилик қадрини билмаслиги тўғрисида: «Одамлар эса одатдагидай бу гал ҳам раҳматни насия қилишди» дея киноя қилинади.

Шоир ушбу ривоятларда халқ тилининг бетакрор жозибасини кўрсатиб беради. «Ор» ҳикоятида бековул: «Ҳоо, элу халқ! Алнинг майдонида бош тобоқ айланди. Полвонларнинг бели маҳкам боғланди. Ҳалоллаб-ҳалоллаб олсан, калла бурсанг, назаридан қоласан! Ўртада бир туяси бор, устига бир тойчаси бор. Камми? Бир туя билан бир тойчани кам деяпсанларми? Ол! Туясининг сояси ҳам бор! Туя билан тойчанинг устига юз боғ хашаги бор. Буям етмаса, хашакнинг ичида мов пишаги бор. Майли, элнинг боши ҳам бўлмасин. Бош тобоқнинг иззати кам бўлмасин. Туя билан тойчанинг устига ўзини кўтаролмай ётган бир қўчқори бор. Буям етмаса, устига бир беқасам тўни бор. Буям етмаса, яна устига бир қоп уни бор. Буям етмаса, шойи белбоғи бор. Буям етмаса, агар шуям етмаса, устига Бойсунтоғи билан Боботоғи бор. Майдон мардники, товонидан ўт чақнаган зўр келсин-да, тобоқни кўтарсин!» – дейди. «Кўҳна боғ ривоятлари»даги халқ тилига хос бу каби жарангдорликдан кишининг

қалб қандили чароғонлашиб, унда эзгу истаклар уйғонади. Шоир уларни қаламга олишдан завқланиши ҳар бир ҳикоятда билиниб туради. У «Судхўрнинг ўлими»ни: «Бойпўлат дами қўлни куйдирган бой эди. У элдаги тиззаси йиртиқдан тортиб, тўртовнинг тиригача, манглайи тиртиқдан тортиб, бир элнинг зўригача, хасга муҳтождан тортиб, тилло талабгоргача – ҳамма-ҳаммасини чанғалида похолдай тутамлаб олган эди. Қадамидан ер зириллаган шундай зўр бир куни тол туш пайтида дарахтдай гурсиллаб йиқилди-да, ўлди-қолди. Бойнинг ўлими овозасини шамол эл устига ёйди. Унинг таъмагирлиги таъмини тотиб кўрганлар ўпкаларини тўлдириб-тўлдириб нафас олдилар», – дея бахшиёна нақл қилади.

Сўзлари тиниқ, жарангдор ушбу ҳикоятлар ўзининг маънодорлиги билан эътиборни тортади. Шоир халқнинг ҳар бир мақолу матали, эртагу афсонаси замирида теран фалсафа туришини кўрсатади. Халқ воқеани ғоят ихчам ва бениҳоя таъсирчан ибораларда ифодалагани қуйидагича келтирилади: «Бурунгилар эрдан қолган бева-бечора ҳақида «Отли бўлса, йўл бўлди, оғизли бўлса, гап бўлди» дейишади. «Кун кўрдим деганда Ойжамолнинг бахти бойланади. Қизили қирда, яшили жарда қолди. Саринжини сайлай деганда, тақдир кўйлагини кўкка бўяди. Ойжамол уч болага эғалик қилганда рўзғори синди». Ушбу образли ифодаларда дostonлар, романлар маъзи яширин дейиш мумкин.

«Кўҳна боғ ривоятлари» ўзбек тили беқиёс бой эканлиги, у одам ва олам ҳаётига хос ҳар қандай ҳодисани аниқ ва таъсирчан ифодалашга қодирлигини намоён этади. Шоир халқнинг миллий қадриятлари кишилар қалбига аввало сўз туфайли жо бўлишини ҳар бир ҳикоятда кўрсатади. Масалан, тўйларда полвонлар кураши энг нуфузли халқаро спорт мусобақаларидан ҳам завқли томошага айланади. Унинг таассуротларини кишилар умр бўйи гапириб юришади. Бунинг боиси фақат полвонлар олишувида эмас. Тўйлардаги кураш мусобақасига аслида баковул – даврада ҳакамлик қилаётган кишининг сўзамоллиги, даврани бошқариши руҳ беради. У жўшқин сўзлари, салобатли овози, мардона ҳаракатлари билан барчанинг диққатини полвонларнинг абжирлигию маҳоратига қаратади. Одамлар

баковулнинг ҳайқириқлари таъсирида жўшади, томошабинлар руҳан якдил бўлади. Оломон полвонларни даврага даъват этиб, курашга ҳакамлик қилаётган баковул бахшидай жўшиб сайраганида турмушнинг кундалик майда-чуйда ташвишларию ўзаро гина-кудуратларини унутишади. Улар бир зум бўлса-да, руҳан бир-бирларига яқинлашиб, ҳамдардга, ҳамфикрга айланишади. Чунки баковулнинг: «Ҳайй! Полвон бобожон! Юрагингизнинг ўтидан сизнинг, белингизнинг қувватидан сизнинг! Етмиш иккига кириб, бир туя, бир тойча, бир қўчқорни устидаги бор юки билан бир зарбада кўтардингиз-а! Ҳайй! Полвон бобожон! Худо умрингизни зиёда қилсин! Душманингизни пиёда қилсин!» – дея салобат билан ҳайқиришлари кишиларнинг кайфиятини кўтариб юборади. Туянинг сояси, юз боғ хашағу унинг ичида мов пишак-мушук ҳеч бир замонда соврин сифатида қўйилмайди. Ҳамма буни билади. Аммо ана шу ашаддий ёлғонни бахшидай жўшиб таъриф қилаётган баковулга ҳеч ким эътироз билдириб, талашиб тортишмайди. Аксинча, ҳамма унинг муболағали таърифларидан мамнун бўлади. Давра аҳлини бирдай қамраб оладиган ана шу руҳий ҳамжиҳатлик боис тўйлардаги кураш одамлар орзиқиб кутадиган қизиқарли томошага айланади. Бундай томоша, байрам, сайиллардан кишиларнинг қалб қандили қувват олади. Барча байрам, томошалар, жумладан, кураш мусобақалари Шарқда, хусусан, бизнинг заминда аслида сўз сеҳри, унинг бекиёс қудрати туфайли яшаб келади. Баковулнинг орномус уйғотувчи жарангдор даъватлари давраларга файз, шукуҳ бермаганида эди, полвонлар ўртага чиқиб абжирлигию маҳоратини кўрсатишга қизиқишмасди. Баковулнинг муболағадор таърифлари бўлмаганида совринлар эътиборсиз бир нарса бўлиб қоларди. Эшқобил Шукур «Оқибат оқшомлари» қиссасида ҳам тилдан дилга кўчадиган сўз одамларни бир-бирига қанчалик меҳр-оқибатли қилишини мароқланиб тасвирлайди. Шу боисдан истеъдодли шоирнинг «Кўҳна боғ ривоятлари»даги ҳикоятлару қиссасини минг таърифлагандан кўра уларни бир марта мутулаа қилиш мароқли.

ХУР ГУЛСАН, ҲАЁТ

Инсоннинг ҳаёти турфа ташвиш ва қувончлар билан кечади. Ҳар бир одам озгина шодлиги учун ҳам катта «тўлов» тўлайди. На шох, на гадо ҳаёти хурсандчиликдан иборат эмас. Бу ҳаётда қашшоқ-камбағаллар эмас, бой-бадавлат кишилар ҳам изтироб чекади, йиғлайди. Дунёнинг бу ғалати, ғаройиб сир-синоатига бепарво қарай олмайдиган кишиларга шу боис ҳаёт бемаъни туюлади. Улар учун «ҳаёт» деб аталмиш ўйинга кўникиб яшаш оғир юкка айланади. Бундай одамларнинг дунёқараши, гап-сўзларида умидсизлик, тушкун кайфият ҳукмронлик қилади. Истеъдодли шоира Ҳалима Аҳмедованинг шеърларида ҳаётнинг турфа ўйинларига тоқат қилолмайдиган, ундан ўз ҳақини ҳамиша дадил туриб талаб қиладиган кишиларнинг кўнгил кечинмалари ифодаланади. Бу кечинмалар, бир қарашда, фақат ғам-ғуссадан иборатдай туюлади. Изтироб шоира шеърларининг марказида туради. Унинг «Тийрамоҳ», «Афсун», «Умид сояси» тўпламларидаги шеърлар, аввало, айни жиҳати билан эътиборни тортади. Уларни ўқиётганда беихтиёр одамларга ачиниш ҳисси пайдо бўлади, бу юракка оғриқ солади. Чунки аксарият шеърлари «Эй дард, кўзларимга солмагин парда...» ёки «Баҳор, сени жуда ёмон кўраман...» қабилида бошланади. Бу кескинлик шеър давомида муттасил кучайиб, мисралар оғриқли кечинмалар, мунг, изтиробларнинг мустаҳкам «занжир»ига айланади. «Тазарру», «Осмон кўнгли», «Илоҳий фасл», «Муножот» сингари шеърлардаги теран мазмунли сатрлар тиниқ ташбехлар тизимидай яраклайди. Шоиранинг талайгина битиклари ўзининг маънодорлиги, оҳангдорлиги, равлонлиги ва бадиий хусусиятлари жиҳатидан шу даражада тиниқлик касб этганки, уларни бундан-да мукаммаллаштириш мумкинлигини тасаввур қилиб бўлмайди. Бу шеърларда «навбатчи» иборалар кўринмайди. Кўпчиликка сездирмасдан шеърдан шеърга кўчиб юрадиган ўхшатиш, сифатлашлар шоиранинг руҳидаги исённи, унинг маҳзун, дардли кечинмаларини ифодалашга ожизлик қилади. «Умид сояси» муаллифининг туғёнли туйғулари шеъриятга елимдай ёпишиб олган қиёс, образлардан юксақда туради. «Афсун», «Тийрамоҳ» «Умид соя-

си»даги шеърларда янгича ташбеҳ, сифатлашлар кашф этилади ва ўз ўрнида қўлланилади. Шу боисдан улар ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. Шоира: «Эй дард, кўзларимга солмагин парда,/ Мен ёнган оташнинг кулимасми сен?!/ Ёшлигимнинг ишққа тўлган кунларин/ Жавоби ҳам сўлғин гулимасми сен?!/ Фурсат бер, кўнглимни ювай тонг билан,/ Шудрингга тўлдирай кўзим жомини./ Шунча яшаб ҳали толганимча йўқ,/ Афсунгар ва дилбар ҳаёт номини»¹, – дея муножот қилади. Юлдузларни тун дарахтида пишган олмаларга ўхшатади. Дардга «Кўнглингга келмасин аччиқ кўз ёшим,/ Ёлвораман Аллоҳ ишқи-ла», – деб мурожаат этади. Боғларни шамол каби эркин, бемалол-бедард кезиб, зумрад ҳаволарни туйиб, майсалар сингари ўлимдан кўрқмай ўзини бир бора суйиб яшашни исташини айтади. Бундай истак ҳаётни чин дилдан севган, яшашнинг беқиёс ширинлигини бутун вужуди билан ҳис қилган кишининг қалбидан отилиб чиқаётгани яққол сезилади. Шу боис шеърхон ич-ичидан шоиранинг бу эзгу истаги ижобат бўлишини астойдил тилайди.

Ҳаётдаги ҳамма ҳодиса шоиранинг нозик қалбига дарров таъсир кўрсатиб, бошқалар назарида майда туюладиган нарсалар уни кўп диққат қилади. Ҳалима ҳаётда кўнгилчан, хушчақчақ, дангалчи бўлса-да, дардини дoston этиб, дийдиё қиладиганлар тоифасига кирмайди. Шоира шеърларида чинакам озод, эркин инсонга айланади ва кўнглидаги ҳиссиёт-кечинмаларини ошкор этади. «Жуда гўлман, жуда бефаҳм,/ Ишонаман, ким нима деса./ Ҳатто дарахт бўлишин айтиб,/ Алдаб қўяр кичкина майса./ Муҳаббатнинг кўчаларида/ Минг адашиб алданганим рост./ Юпатаман ўзимни гоҳо:/ Алданиш ҳам ошиқларга хос./ Ҳанимлардан шикоятим йўқ,/ Дўстлар мени алдади ёмон./ Гарчи умид, орзуларимни/ Меҳр билан этганман эҳсон»², – дея нолийди. Ҳаётга лоқайд, бепарво қарамайдиган, ўтган умрини аёвсиз таҳлил тафтиш қила оладиган кишигина ўз устидан шундай ҳукм чиқаради.

Кўпчилик ўзининг табиатидаги иллат, нуқсонларни жуда аниқ билади. Лекин уларни бошқалар олдида ҳеч қачон очик

¹ Аҳмедова Ҳ. Умид сояси. Шеърлар. – Тошкент: Нихол, 2008. – Б. 8.

² Ўша манба. – Б. 10.

тан олмайди, гуноҳлари учун тавба-тазарру қилишни истамайди. Бунга улардаги ички манманлик, такаббурлик йўл бермайди. Ҳаётнинг маъносини англашга интилган кишилар эса ўзи тўғрисида бор ҳақиқатни очиқ айтади. Чунки ҳеч нарса уларнинг озод руҳига тўсқинлик қилолмайди. Ичи кир, руҳи мажруҳ кимсаларни ҳамиша такаббурлик, манманлик, шухратпарастлик каби иллатлар йўлга солади. «Умид сояси» муаллифи тириклик маъносини иштиёқ билан излайди, ҳаётга чексиз ҳавас билан қарайди. Негаки у бу таърифсиз неъматни бутун вужуди билан севади, унинг тўхтовсиз ўтиб бораётганини ҳис қилади, қадрлаш, эъозлашга улгуролмаётганидан ўкинади. Шундан шоиранинг мана бу таъкиду эътирозлари кимгадир саркашлик бўлиб туюлади: *«Мен ҳеч кимга бўлмадим тобе,/ Ва емадим ҳеч кимнинг ҳаққин.../ Балки шундан Парвардигорнинг/ Нафаслари/ Дилимга яқин.../ То ҳанузки,/ Билмайман рост гап,/ Манзилини қора ҳасаднинг./ Кўз ёшимда ювиб ташладим/ Ғаним қилган дуоибадни./ Бу умримнинг ярмими,/ Сўнги/ Яратганнинг ўзига аён/ Юзимдаги ажинлар билан/ Оҳ, ҳаётни севаман ҳамон./ Мадори йўқ юракни эзиб,/ Санчиларкан дарднинг қояси.../ Кўзларимда ёришиб кетар/ Олисдаги умид сояси.»*¹

«Афсун», «Тийрамоҳ», «Умид сояси» тўпламлари шу сингари исёнкорона руҳдаги шеърлардан иборат. Шоира уларда қалбидаги турфа зиддиятли кечинмаларини эҳтиросга тўлиб изҳор этади. Унинг қалб қандилидаги нур қуввати бошқаларнинг ҳам қалбини ёриштириб юборади. Чунки Ҳалиманинг бу дил изҳорлари «Худди шундай. Барчаси рост. Аччиқ бўлса-да, асл ҳақиқат. Туйғуларимиз нақадар содда ва нақадар қарама-қаршилиқларга тўла. Кечинмаларимиз нақадар қизиқ, ҳам ғалати!» деб ўйлантиради. Шундай содда ва оддий, тўғри фикрларни аввал англамаганимиздан ажабланамиз. Бу фикрлар қанчалик кескин бўлмасин, айти ҳақиқат эканини инкор этолмаймиз. Инсоннинг ички кечинмалари, дард ҳасратлари, у англамаган асл ҳақиқатларни бу қадар аниқ ифодалагани шоиранинг руҳият кишиси эканидан далолат беради. Руҳият кишилари эса ҳаётга ҳамиша бошқалардан кўра теранроқ назар ташлайди.

¹ Ўша манба. – Б.26.

Улар шодлик, қувончни эмас, кўпроқ ғам, изтиробларни изҳор этади. Шу боис яшаш завқи эмас, ўлим соғинчи тўғрисида гап-раётгандай таассурот қолдиради. «Олам саҳнида шундай инсонлар борки, улар дунёдан тўйиб юрар ва дунё лаззатию осойишидан баҳраманд бўлишмас, доимо ўлимни орзу қилар. Булар тўлақонли мусулмон дарвешлардур»¹, – дейди Абу Ҳамид Муҳаммад ибн Муҳаммад Фаззолий. «Тийрамоҳ», «Афсун» ва «Умид сояси»да ана шундай дардкаш кишиларнинг ҳолат ва кечинмалари акс этган. Тўпламлардаги шеърлар маҳзун, изтиробга тўла бўлса-да, турмушдаги барча ташвиш-муаммолар майда, арзимаслиги тўғрисида ўйлантириб, аста-секин юракдаги ғуборларни ситиб чиқаради.

Ҳаётнинг ҳар бир ҳодисаси кишиларнинг эътиборини тортади. Ундаги ҳар қандай ҳаракат, ўзгариш қизиқ, ғалати туюлади. Инсонга кўрган-кечирган, эшитганларини бир-бирига қиёслаш завқ беради. Одам кутилмаган таққослаш, чиройли ўхшатишдан аллақандай ҳузурланади. Нима учун шундай эканлигини шарҳлаб, тушунтириб бўлмайди. Бу инсон руҳининг сирли жумбоғидир. Ўринли ўхшатиш, фавқулодда топилган таққослашлар дафъатан туйғу-ҳиссиётларни тўлқинлантириб, хаёл-тасаввур кенгликларини чақмоқ каби ёритади. Ҳалима Аҳмедованинг шеърлари ҳам оҳорли ўхшатишларга бойлиги, турли таққослашларга тўлалиги билан мафтун этади. Унинг шеърларида ўхшатиш, қиёс қўлланмаган сатр йўқ. Бу топилмалар янги, оҳорлилиги баробарида теран маъноларни мужассамлаштиради. Албатта, ташбеҳлар қанчалик чиройли, тиниқ бўлмасин, ўзича маъно касб этмайди. Улар ҳам барча бадий тасвир воситалари сингари ўз ўрнида қўлланганида диққатни жалб этади. «Осмон кўнгли», «Илоҳий фасл» каби шеърларни ўқиётганида киши ўзини бошқа бир оламда ҳис қилади. Улардаги қиёс, сифатлашлар хаёл кенгликларида ажиб манзаралар чизади. Чунки «Илоҳий фасл»да: *«Ўшанда/ Чиннигул баргида ухларди соғинч,/ Ўшанда тошларга дўст эди кўнглим,/ Ўшанда айрилиқ тароватини/ Ҳали англамасди бокира ўлим./ Ўшанда зардолу гули силкиниб,/ Болари тилидан тотар эди бол./*

¹ Абу Ҳамид Муҳаммад ибн Муҳаммад Фаззолий. Қабр азоби. — Тошкент: Чўлпон, 1994. — Б.9.

Шамол қанотидан нур игнасида/ Фитна ҳижобини тўқирди висол/ Ўшанда.../ Беда гулпарининг мўмиё ҳиди/ Юлдузпарнинг синган дилин ямарди/»¹, – дейилса, «Осмон кўнгли»да: «Хазонга айланган юракни/ Бокира майсага суйдирдим./ Кўрсатиб руҳининг жамопин/ Дунёнинг кўзини куйдирдим./ Ҳар гиёҳ, ҳар тошда юз очиб./ Афсундай тўлғанди бу дилим»², – дейилади. Ҳиссиётларни бу тарзда тиниқ баён этиш, кечинмаларни эҳтирос билан ифодалаш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Бунга ўқиб, ўрганиш билан эришиб бўлмайди. Юқоридаги сатрларни ҳар қандай ижодкор ҳам битавермайди. Айни мисраларни яратиш учун тажриба, малаканинг ўзигина етарли эмас. Бунинг учун кишида истеъдод бўлиши зарур. Истеъдод – ижод қилиш қобилияти эса Яратганнинг бебаҳо мукофотидир. Ҳалима ана шу бебаҳо мукофот билан сийлангани боис борлиқнинг бошқалар идрок этмаган маъноларини кашф этиб, юлдузли осмон, қоронғи кеча, ёруғ кундуз, тупроқдан бош кўтарган майса, кўкка бўй чўзган дарахтларни тиниқ таърифлайди. Унинг теран нигоҳи теварак-атрофдаги ҳамма нарсани бошқача кўради. Шунинг учун у: «Қорачиғи қадоқ меҳнаткаш кўзим,/ Суратга оласан борлиқни тинмай./ Кичик чумолидан коинотгача,/ Суратин ишлайсан сен ҳеч эринмай»³, – дейди. У ҳаётдан маъно излаб яшаётгани, шу йўлда кўзининг қорачиғи ҳам қадоқ бўлиб кетгани боис мунгли, ғамгин кўринади. Шундан турмушнинг қувончу шодликлари ҳақида эмас, адоқсиз ташвишлари тўғрисида тўхталиб, ҳасрат қилади, пушаймон, армонларини айтади. Шеърларидаги мунг, изтироб шундан туғилади. Бу эса қалбнинг узвий бўлагидир. Ҳеч бир одам йўқки, армонсиз бўлса, қалби изтироб чекмаса. «Умид сояси», «Афсун», «Тийрамоҳ»даги мунг, изтиробга тўла шеърлар юракка чўккан ғам, андух ғуборларини аста-секин аритгани боис киши беихтиёр уларга боғланиб қолади. Шеър нималиги, у қандай сир-синаотга эгаллиги тўғрисида ўйлай бошлайди. «Шуур қилиш, ҳис этиш, сезиш, фаҳмлаш» маъносини мужассамлаштирган шеърда

¹ Аҳмедова Ҳ. Тийрамоҳ: Шеърлар. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2005. – Б.120.

² Ўша манба. – Б.75.

³ Аҳмедова Ҳ. Умид сояси. Шеърлар. – Тошкент: Нихол, 2008. – Б.19.

руҳға хуш ёқадиган аллақандай хусусият мавжудлигини ҳис қилади. Шунда шоира бошқалар сезмаган, пайқамаган маъноларни идрок этиб, уларни таъсирчан шаклда ифода этадиган ноёб қобилият эгаси эканлигини англайди. Чунки вазн-қофияли ҳар қандай тизма ҳам ҳаяжонлантиравермайди. Шу боис Шарқда азалдан «шеър» ва «назм» бир-биридан фарқланади. Ҳис-ҳаяжонни ифодаловчи вазн-қофияли нутқ «назм» дейилади. Шеърнинг асосида эса маънога асосланган завқ, шуурни янгиловчи моҳият туради. «Маъно» деганда сўзнинг луғавий мазмуни, фикр, тушунча, ғоягина эмас, руҳ оламига тегишли ҳақиқат назарда тутилади.

Ҳалима Аҳмедованинг шеърларида дафъатан сезилмайдиган, кўнгил тубида кўмилиб ётган ҳиссиёт, кечинмалар ифодаланади, чуқур ғамгинлик ҳисси, нола, изтироблар аниқ акс этади. Уларни шоиранинг ҳаётсевар қалби қандилидан тараладиган нур ёритиб туради. Айни жиҳат Ҳалима ижодининг ўзига хос хусусияти саналади. Кўпгина ижодкорларнинг ёзганларида ҳаммага аён ҳақиқатлар вазн, қофияга солиб баён қилинади. Шундан улар жуда жўн кўринади. Бу хилдаги «битик»лар «Умид сояси»даги «Муножот» ёки «Тийрамоҳ»даги «Осмон кўнгли» билан ёнма-ён қўйилса, жўнлиги янада яққол билинади. Асл шеърят руҳият юксаклигида туради, назмбозлик эса саёз кўлмақдир. Айримлар «шоир» сифатида ҳар қанча мадҳ қилинмасин, унвон, мукофотлар билан сийланмасин, ўз-ўзидан унутилиб кетиши сабаби ҳам аёнлашади.

Ҳалима Аҳмедова баъзи ижодкорлар сингари қатор-қатор китоб чиқарган эмас. Унинг шеърлари матбуотда йилда, нари борса, бир-икки марта кўринади, холос. «Тийрамоҳ», «Афсун» чоп этилганидан бери бир неча йил ўтди. Лекин улар тўғрисида бирорта тақриз эълон қилинмаган. Баъзи шоираларнинг шеърларини жўшиб, эҳтиросга тўлиб сахийлик билан мақтайдиган мунаққидлар ушбу тўппамлардан хабардор бўлишганида, албатта, хижолатда қолишарди. Чунки «Тийрамоҳ», «Афсун» ва «Умид сояси»даги ҳар бир шеърда шоирона фикр «ярқ» этиб туради. Уларда борлиққа безовталиқ билан қарайдиган, ҳаётни чин дилидан севадиган, унга талпинадиган ижодкорнинг самимий қалби жўш уриб туради. Бу қалбга қараб ҳар бир киши

кечинма, ҳиссиётларининг аввал англамаган ажиб қирраларини кашф этади. Чунки Ҳалима Аҳмедова кўпчиликнинг ҳаёлига келмаган фикрларни айтади. Уларда кишилараро муносабатлар мураккаблиги, инсон олами зиддиятларга тўпалиги аксланади. Бу тўпламлардаги шеърларни чулғаган ҳазин оҳанг, тиниқ тимсоллар карахт ҳиссиётларни дафъатан титратиб, ҳар бир кишини яхшилик ва ёмонлик тўғрисида мушоҳадага тартади. «Турналар овози мени уйғотди/ Сағайган бир илинж ўртабми жонни./ Шамол қовурғасин синдириб қўйди/ Устидан қаҳ-қаҳ урган хазонни» каби сатрлар ҳар кимни беихтиёр ҳаяжонга солади, завқ ва ҳайрат бағишлайди. Шоира тушкун кайфияти, дардли ҳиссиётларини таъсирчан ифодаладиган тиниқ ташбеҳлар топади. Айни сўзлар унинг туйғулари, изтиробли ҳолатини аниқ акс эттиради. Улар шоиранинг мунгли кечинмалари изҳори бўлиш баробарида шеърхоннинг кўнгил тубидаги дардларига ҳам оҳанг келади.

Ҳамма ҳис-туйғуларини изҳор қилолмаслик, бунинг учун зарур сўзларни тополмасликдан қийналади. Кишининг билган, ишлатиб юрган сўзлари жўшиб, қайнаб, қийноққа солаётган ҳиссиёт, кечинмаларини ифода қилишга камлик қилади. Зарур сўзлар ўзини ғира-шира намоён этганча қалбнинг тубсиз қаърида, миянинг қайсидир пучмоқларида муз қотиб тураверади. Ана шу сўзларнинг тилга чиқмаслигидан, айниқса, шоир, адиблар – ижод аҳли кўп азоб чекади. Сўзларнинг бу сир-синоати упарнинг руҳиятига жуда қаттиқ таъсир қилганидан уларнинг аксарияти асабий, жиззаки бўлиб қолади. Кўзга тушган гарддай безовта-бесаранжом этгучи муз қотган сўзлар кутилмаганда ташқи таъсир туфайли «зриган»ида уларнинг кайфияти ўз-ўзидан кўтарилиб кетади. Ҳалима Аҳмедованинг шеърларида сўзларнинг ана шундай сирли-сеҳрли таъсирида яшайдиган ижодкор қалбнинг турли ҳолатлари намоён бўлади. «Тийрамоҳ», «Афсун», «Умид сояси» тўпламлари «шеърият – ҳаётни танқид қилиш» деган фикр айни ҳақиқат эканини билдиради. Улардаги турфа ташбеҳларга тўла мулоҳазалар ҳаёт тўғрисидаги шеърий изоҳнома каби таассурот қолдиради. Тўплам муаллифи дастлаб ғамга ботиб, тушкун кайфиятга берилгандай туюлади. Кейин эса шоиранинг ҳаётдан беҳад завқланиши, борлиқнинг

ҳар бир ҳодисасидан, тирикликнинг ҳар бир лаҳзасидан беқиёс мутаассир бўлиши аёнлашади. Чунки у ҳаётни: *«Кўзни қамаштирган оқ нурсан, ҳаёт,/ Жонни яйратгувчи ҳур гулсан, ҳаёт./ Ғаним оғусини шароб дёб сузган/ Гоҳ сархуш, гоҳида маълулсан, ҳаёт»*, – дея таърифлайди.¹ Унинг ҳаёт, муҳаббат, меҳр-оқибатга берган бу каби таърифлари дардли, тушкун оҳангларга тўла бўлса-да, ўзига ишонган, қатъиятли кишининг умиди, ғурури муҳайё. Шоиранинг изтиробга йўғрилган шеърлари кўнгилбўшлик билан зорланган нолалар эмас. Улар Ҳалима Аҳмедованинг бошқаларга айтиши зарур ўйлари, кечинмаларидир. Ёзганлари муттасил мадҳ этиладиган ижодкорларнинг «битик»лари «Умид сояси», «Афсун», «Тийрамоҳ»даги шеърлар қаршисида анча жўн, дағал кўринади. Ҳалиманинг шоиралик ҳиссиёти туйғу-кечинмаларини қандай изҳор қилишни буюрса, шеърларини шундай ёзади. Муаллиф ҳис-туйғуларини сир тутмайди, шеърларида оғриқ тўла кечинмаларини очиқ изҳор қилади. *«Ой нуқра супургисини/ Шабнамга чайкаганда,/ Туннинг чирик қалбини/ Бақалар алкаганда,/ Тиғ теккан қуш мисоли/ Қорачиқ қалқиганда/ Менга эртак айт, ўлим,/ Эрка қизинг бўлойин»*, – дея ўзига марсия айтади.² Шоиранинг бу дардли нолалари беихтиёр кўнгилга сингиб, туйғуларга таъсир этиб, кўнгилда аллақандай оғриқ пайдо қилади. Бу оғриқ кишини бир пас маҳзун қилиб, сўнгра олижаноб ҳислар кўзғайди. Дафъатан ўзимизнинг бошқаларга меҳрлироқ бўлмаганимиз хусусида ўйлаб, хижолат тортамиз. Айни ҳолат ҳаётнинг норасоликлари, инсон қисмати чигалликларидан мутаассир бўлиб изтироб чекадиганларнинг дардли кечинмаларини шоира маҳорат билан ифодалаганидан келиб чиқади. У шеърлари воситасида ҳаёт ҳақида, ўзининг ўтаётган умри тўғрисида мушоҳада юритиб, ғамгин яшайдиган кишиларнинг ички оламига олиб киради. Шоира ўзининг оғриқли кечинмаларини аниқ ифодалаш, оташин туйғуларини тиниқ ташбеҳларда мужассамлаштириш орқали ҳаммага мурожаат қилади. Чуқур мазмундорлиги, шаклан нафислиги билан диққатни жалб этувчи бу шеърлар шоиранинг замондош-

¹ Аҳмедова Ҳ. Умид сояси. Шеърлар. – Тошкент: Нихол, 2008. – Б. 38.

² Аҳмедова Ҳ. Тийрамоҳ: Шеърлар. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2005. – Б. 113.

лари ҳамда келгуси авлодларга дил изҳори бўлиб жаранглайди. Ушбу изҳорлар жунбишга келган ҳиссиётларни, кўнгилда ғалаён қилаётган зиддиятли кечинмаларни айнан шеър орқалигина ифодалаш мумкинлигидан далолат беради. Бошқа шакллар туйғуларнинг шиддатини тўлиқ акс эттиролмайдигандек туюлади. Аслида ҳам ҳиссиётлар авжланиб, туйғулар қалбдан тошганида сўзлар ўз-ўзидан шеър шаклига киради. Асл шеърлар шундай туғилади. Асл шеърларни шарҳлаб, мантиқ мезонларига, дарак гап қолипларига солиб тушунтириб бўлмайди. Агар кимдир бунга уринса, шеърни мажруҳ қилади. Шарҳланганда асл шеърларнинг маъноси жўнлашиб, жозибасига путур етади. Чунки асл шеърлар қуйма бўлади. Улар бошқа шаклга солинганида манзараси, шубҳасиз, хира тортади. Асл асарлар қандай яралган бўлса, шу ҳолида чинакам завқ беради. Улар бир марта келадиган илоҳий илҳом оғушида яралади. Ижодкор ҳар қанча уринганида ҳам уни қайта яратолмайди. Нари борса илоҳий илҳом оғушида яралган асарининг ўхшаш нусхасини чизишга эришади, холос. Ҳар бир ижодкорнинг ижод йўлини унинг асл асарлари беэаб туради ва айни чоғда улар бутун адабиётга кўрк бағишлайди. «Осмон кўнгли», «Илоҳий фасл» Ҳалима Аҳмедованинг ана шундай шеърлари сирасига киради.

Шоира баъзан ҳаётдан нолигандай, унда норасоликлар тўлиб тошганидан шикоят қилаётгандай туюлади. Ҳаётни севган киши эса ҳеч қачон ундан нолимайди. «Ҳаётга мактуб» шеъридаги: *«Умид томирларин кесди сен учун, / Қайғунинг уйида яшаётган бахт. / Тунни сурма қилиб тортдинг кўзингга, / Самодан аразлаб кетганида ой. / Бойкуш кўзларига олов қалаган, / Бу сенинг қўлларинг эди, ҳойнаҳой?! / Ҳаёт, озодмисан, ўзингдан озод, / Кимга талпинасан бунча бесабр?! / Ҳуснингга алданиб қадим мазорда, / Сени қарғаб ётар беҳисоб қабр»* каби сатрлар эса исён эмас, балки эътирофдир.¹ Шоира бошқа шеърларида ҳам ҳаётдаги асл ҳолатни шу тарзда эътирос билан таъкидлайди. У таърифлаган ҳодисалар айни ҳақиқат экани кишини жунбишга келтиради. Унинг эътироз, исёнлари шеърхонни бефарқ қолдирмайди. Аксинча, шоиранинг инкор, нолишларидан

¹ Аҳмедова Ҳ. Умид сояси. Шеърлар. — Тошкент: Нихол, 2008. — Б. 156.

кишининг қалби аллақандай қувват олиб, ундаги қандил кўпроқ ёғду таратаётгандай туюлади. Чунки тўпламдаги шеърларда ҳаётнинг ташвиш ва қувончларга тўлалиги, бир-бирини инкор этувчи зиддиятлар макони эканлиги маълум қилиниб: *«Ям-яшил боғларинг кўркамдир сенинг,/ Ёлгонни сайраган булбулсан, ҳаёт./ Хазинанг беҳисоб, гавҳарларинг мўл,/ Ажалнинг базмида бир пулсан, ҳаёт./ Умид чироқларин бир-бир синдириб,/ Ўзин ташлаб кетган кўнгилсан, ҳаёт./ Кўксингда оловли вулқонлар яшар,/ Бир оҳда, наҳотки, кул-кулсан ҳаёт»*¹, – дейилади. Ҳаётнинг турфа ҳодисаларини шоирона таҳлилу тафтиш этишга асосланган «Умид сояси», «Афсун», «Тийрамоҳ»да бошқа ижодкорларнинг тўпламларидаги сингари муҳаббатга доир шеърлар алоҳида ўрин тутати. Аниқроғи, ишқ-муҳаббат шоиранинг барча мавзудаги шеърлари марказида туради. У табиатдаги ўзгаришларга ҳам, кишилараро муносабатларга ҳам ишқ-муҳаббат майидан маст ошиқ нигоҳи билан қарайди. Шоира муҳаббат туйғусини инсон ҳаётининг моҳиятини белгилловчи ҳодиса сифатида талқин қилади. Бунинг учун у янгича поэтик образлар топади. Чунки анъанавий образлар анча содда, жўн кўриниб қолади. Лекин шоира бошқалар каби муҳаббатни баландпарвоз ташбеҳлар топиб, жўшиб мадҳ этмайди. Аксинча, у ҳақда аччиқ алам билан сўзлайди. *«Агар гул бўлсайдим,/ Сен ишон.../ Боғингда ўсмасдим/ Ҳеч қачон./ Агар сабо бўлсам/ Елиб-югурмасдим/ Сен томон./ Бир харсангтош бўлганимда,/ Йўлингда ётмасдим бегумон./ Қочар эдим номинг эшитиб,/ Ҳатто саҳро бўлганимда ҳам./ Бу сенмасми,/ Сенмасми ахир,/ Кўзларимда чақнаб ётган ғам?/ Мен-ку сени тан олмас эдим,/ Аёллигим панд берди фақат/ Яшамоқчи эдим одамдай,/ Нима қилиб кўйдинг, муҳаббат?»*², – дея таассуф билдиради. Бу унинг мавжуд воқеликдан қаноатланмаслиги, хиёнат, алдов, риёга тоқат қилолмаслиги, муҳаббатга жуда катта талаблар қўйгани, барча орзу-умидларини у билан боғлаганидан келиб чиқади. Шоира ишқ-муҳаббатни нафақат ҳаётнинг моҳияти деб билади, балки ундан устун ҳам қўяди. *«Сенга асир бўлдим, беқадр бўл-*

¹ Ўша манба. – Б.38.

² Аҳмедова Ҳ. Афсун: Шеърлар. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. – Б.45.

дим, / Оёғимга тушган зил ғулсан, ҳаёт. / Шунча қудрат билан, гўзаллик билан / Ишқнинг пойидаги бир қулсан, ҳаёт»¹, – дейди. Аслида ҳам шоира «афсунгар ва дилбар» дея таърифлаган ҳаёт ўз-ўзича эмас, балки муҳаббат туфайли маъно-мазмун касб этади. Бу ҳазин, мунгли нолалар шоиранинг ҳаётга катта талаблар билан ёндашиши, кишиларнинг турмуши, ўзаро муносабати бундан-да яхши бўлишини исташи, мавжуд воқелиқдан эса кўнгли тўлмаслиги, қаноатланмаслигидан туғилгани билиниб туради. «Умид сояси» муаллифи ана шу тийиқсиз истак измида юради. Шунинг учун у бошқалар сингари бепарво, хотиржам яшолмайди. Доимо безовта бўлади. Ўтаётган кунларидан зерикади. Ҳиссиётларини босишга ҳар қанча ҳаракат қилмасин, ғов, тўсиқларни шиддат билан босиб-янчиб ўтган сел тўлқинлари сингари улар ошгандан-ошиб, бутун вужудини қамраб олади. Шундан шоира оғриқ азоби ичида қолади. Санъат ва адабиёт эса инсон қалбининг дард, оғриқларини ифодалаши билан кишиларни мафтун этади. Шеъриятга ҳам шоир қалбидаги оғриқ жон бағишлайди. Изтироб акс этган шеърларнинг ҳарорати ҳеч қачон сўнмайди. Улар барча замонлар учун бирдай қадрли бўлиб қолаверади. Мумтоз адабиёт намояндаларининг асарлари айнан дард, изтироб изҳори бўлгани учун замонлар ошиб келади. Алишер Навоийнинг: *«Мени мен истаган ўз суҳбатиға аржуманд эмас, / Мени истар кишининг суҳбатин кўнглим писанд этмас. / Не баҳра топқомен андинки, мендан истагай баҳра, / Чу улким баҳраи ондин тилармен баҳраманд этмас»* сатрларида бугунги ахборот асри кишиларининг кўнгли ифодалангандай туюлади. «Тийрамоҳ», «Афсун», «Умид сояси»да адабиётга жон бағишлайдиган, унинг инсоншунослик моҳиятини намоён этадиган изтироб акс этган. Бу муҳаббат мавзусидаги шеърларда, айниқса, ёрқин кўринган. Шоира ушбу шеърларида муҳаббат ҳисси қанчалик ширин, ардоқли бўлмасин, унинг замирида худбинлик туриши, айти чўғда бу ҳиссиёт туфайли ҳар бир киши ҳаётга теранроқ назар ташлай бошлаши, ишқ инсонни маънан-руҳан улғайтириб, илоҳийлигини англатишини таъкидлаган. Ҳалима Аҳмедованинг муҳаббат тўғрисидаги шеърлари бошқа ижодкорларникидан тамоман фарқ қилади. Уларда тийиқсиз жунун исён

¹ Аҳмедова Ҳ. Умид сояси. Шеърлар. – Тошкент: Нихол, 2008. – Б.38.

кўринади. Бошқа мавзудаги шеърлари ҳазин, маҳзун нолаларга асосланса, муҳаббат ҳақидагилари аччиқ аламдан иборат. Бу шеърларда севгига қонмаган, ишққа иштиёқ билан талпинган кўнгил ғалаёнлари: «Мен бу кеча ухлаганим йўқ,/ Унут муҳаббатнинг кўзини чекдим./ Оппоқ этагимни пойга белаган/ Чиркин ҳақоратнинг сўзини чекдим./ Чекдим қатор-қатор ғам лашкарини,/ Оёқни кўнгилга узатиб чекдим./ Содда умидимга уйланиб олган/ Армонни бўзлатиб-бўзлатиб чекдим./ Севги дўстим кетди мендан аразлаб,/ Ой – ўртада сузган беҳуда қасам./ Мен унга ҳеч нарса қилмаган эдим./ Эртага кечирар мен одам бўлсам./ Аммо мен бу кеча ўзимдамасман,/ Титраб-қақшаб турган соғинчни чекдим./ Онам кўзларида мўлтираб кетган/ Исми эсимда йўқ илинжни чекдим./ Тонгда деразадан бош суқди кузак,/ Чеккинғиз келдими, кулдон керакми?! Аввал айтгин менга, кузакжон, айтгин,/ Мен қайга бўшатай кулдон – юракни?! Мен бу кеча ухлаганим йўқ»¹, – тарзида баён этилади. Улардан айрим мисраларни ажратиб олишга киши истиҳола қилади. Чунки тиниқ ташбеҳли мисралар занжир ҳалқалари сингари бир-бири билан мустаҳкам тутшиб, теран маъноларни мужассамлаштиради. Сатрлардаги жарангдор қофиялар ўзига хос оҳанг ҳосил қилиб, туйғуларни титратади. Бундай таъсир шоиранинг бошқалардан руҳан юксаклигидан келиб чиқади. У шундай даражага эришгани боис муҳаббатга: «Оёғинг остида баргдай/ Тўкилиб ётарди кўнглим,/ Сен уни кўрмайин янчдингу кетдинг./ Мен сенга талпиниб чарчаган эдим – Айтгин, бугун нега кўзимдан ўтдинг?! Гумон сарҳадида тугаганди йўл,/ Гумондан бу йўлнинг исмин сўратдинг./ Мен унутган эдим йўлнинг,/ Нега бугун изимдан ўтдинг?! Маҳзун шеърлар ёздим юрак ичида,/ Мисраларим аро гулхан уйғотдинг./ Мен-ку эсламадим сени соғиниб,/ Нечун менинг ўтли сўзимдан ўтдинг?! Кузнинг елкасига бошимни қўйиб,/ Хотиралар майини тотдим./ Ҳазондай айланиб-айланиб келиб,/ Яна менинг юзимдан ўтдинг./ Ишқнинг тўфонидан қолдимми омон,/ Қорачўда мангу дард бўлиб қотдинг./ Сени унутсам ҳам, эсламасам ҳам,/ Сен мени жонимдан, ўзимдан ўтдинг./ Нега менинг кўзимдан

¹ Аҳмедова Ҳ. Афсун: Шеърлар. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. – Б.32.

ўтдина?...»¹, – дея маломат ёғдиради. Аммо бу надоматлари афсус-ўкинч эмас, илтижо экани билиниб туради. Истеъдодли ижодкор жунун жўш урганида шундай ғалати ҳолатга тушади. У ўшанда эътирофу инкор омухта мулоҳазалари билан кишини ҳаяжонга солиб, ўйантириб қўяди.

Шоирнинг ички олами, маънавий қиёфаси унинг шеърларидаги сўзларда кўринади. Шоирни унинг сўзлари танитади. «Афсун», «Тийрамоҳ», «Умид сояси» тўпламидаги шеърларда бу яққол сезилади. Уларда ўзак сўзлар алоҳида ажралиб туради. Бу таянч сўзларда шоиранинг маҳзунлиги, дилидаги аччиқ алам, изтироблари акс этади. Улар синиқ, дардли оҳанги билан кўнгилга кириб боради. Шоира туйғулари ғалаёнини шеърдаги ўзак сўзларга юклайди ва уларга алоҳида урғу беради. Бу эса ҳиссиётларни беихтиёр жунбишга келтиради. Уларни ўқиётганда ички овоз ўз-ўзидан кўтарилиб кетади. Таянч сўзлар бир-бири билан узвий боғланиб, шеърдаги маънони кучайтиради. Айни чоғда унга жозиба, бетакрор бадиийлик бахш этади. «Қайғулар дўст, азоблар маҳрам» деган дардкаш шоиранинг дил дафтари-ни очадиган бу шеърлар кишида бир олам таассурот уйғотади. Ҳазин, мунгли, айни чоғда исёнга қоришиқ бу шеърлар таъсирида туғилган таассурот кўнгилга сингиб, шеърхонни руҳият кенгликларига олиб чиқади.

Айрим ижодкорларнинг шеърларини ўқиганда киши ўзини аллақандай лабиринт ичига тушиб қолгандай сезади. Уларда нима тўғрисида сўз юритилаётгани, нима дейилмоқчилигини билиб бўлмайди. Айни асарлар, қайси жанрда бўлмасин, маъносининг мавҳумлиги туфайли кишини ғашлантиради. «Тийрамоҳ», «Афсун», «Умид сояси»даги шеърлар маъносининг теранлиги, ташбеҳ, ўхшатишларнинг тиниқлиги, сатрлар бир-бири билан узвий боғланиб, яхлит маънони таъсирчан ифодалаши билан диққатни тартади. Уларда шоира асосий қаҳрамон сифатида кўринади ва ўзининг салмоқдор фикри билан шеърхонни мамнун қилади. Чунки у ҳаётнинг ҳар бир ҳодисасидан ҳикмат топади. Масалан, «Ҳикмат» шеърида: *«Ҳассага суяниб бир кекса гадо,/ Ахлат уюмидан излар эди нон./ Ажаб, етмиш-саксон ёшни қоралаб,/ Насибасин топиб, сақлаб келган жон./ Шундан топдим ҳаёт*

¹ Ўша манба. – Б.33.

фалсафасини, / Бойликда ювилмас на дард, на алам. / Очликдан ўлганни кўрмадим, аммо, / Ўлса, очкўзликдан ўлади одам»¹, – дейди. Шоиранинг ҳаёт, муҳаббат ёки бошқа мавзудаги шеърларида ҳам фикр ана шу тарзда аниқ, равон ифодаланиб, баён этилаётган мулоҳазалардан салмоқли хулоса чиқарилади. Бунинг учун нималардир эътироф, яна нималардир инкор қилинади. Шоира инсон ҳаётининг мазмун-мундарижасини белгиловчи эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги курашни шу тарзда ифодалайди. «*Ғанимлардан шикоятим йўқ*» деркан, «*Мен ўзимга ўзим энг катта рақиб, / Сен мени ўзимдан асрагин, Худо*» тарзида илтижо қилади. Яъни ўзини бу тарзда аёвсиз таҳлиллу тафтиш этиш орқали ҳар бир инсон, неки истаса, ўзидан ахтарсин. Чунки бахт ҳам, бахтсизлик ҳам инсоннинг ўзида, у биров берадиган ёки инъом этадиган нарсаси эмас. Бахт одамзод ақли ўйлаб топган метр, километр, грамм, унция, тонна, куб каби мезонлар билан ўлчанмайди. Бахт – кўнгил ҳаловати. Кўнгилда ҳаловат бўлмаса, ҳисобсиз молу давлат, ҳар қандай мансаб-мартаба, шон-шухрат ҳеч нарсаси арзимайди. Ҳаётдаги зиддият, чалкашликлар, ҳаммамизни азоблайдиган қайғу, алам, нафрат кабилар шахсий манфаатимизни ўйлаб бошқаларни топташимиз – кўнгил уйимизни хароб этишимиздан туғилади. «*Кўнгил уйин хароб этдик билиб-билмай, / Қайғуларни шароб этдик билиб-билмай. / Ёлгонларга жавоб этдик билиб-билмай, / Гуноҳларни тавоф этдик билиб-билмай. / Қиёмат мандадур, эй дўст, / Қиёмат сандадур, эй дўст*»², – дейди. Ҳақиқатан, ҳеч ким атайлаб хато қилмайди. Ҳамма ҳам билиб-билмай қоқилиши мумкин. Чунки банда ҳамиша англаб бўлмас ҳиссиётлари таъсирига берилиб яшайди. Инсонни кўпинча ақли эмас, ҳиссиётлари бошқаради. Ўз кечинмалари, туйғуларини идрок этган киши бошқаларнинг кўнглини тушунади. Ўзини англамаган атрофдагиларнинг ҳам аҳволини ҳис қилмайди. Барча муаммо ана шундан келиб чиқади. Шунинг учун шоира биз билиб-билмай ўзимизни ва ўзгаларни хароб этамиз, қиёмат – шу дейди. Кишининг хатопарини англаши унинг эзгулик, гўзалликни ҳис қилишидан далолат

¹ Аҳмедова Ҳ. Умид сояси. Шеърлар. – Тошкент: Нихол, 2008. – Б.12.

² Аҳмедова Ҳ. Афсун: Шеърлар. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. – Б.20.

беради. Ҳар бир одам эзгулик ва гўзалликни ҳиссиётлари воситасида идрок этади. Ҳалима Аҳмедованинг шеърларида теран тафаккурга хос мушоҳада гўзалликка ошуфта ҳиссиёт билан уйғунлашиб кетади. Шунинг учун ундаги лирик қаҳрамон – ошиқ бошқа шахсдан ўзида етишмаётган мукамалликни қидиради, умидсизликка тушади. *«Дунёга ўт қўйгим келиб гоҳида/ Сизга талпинганим ҳеч сездингизми?!/ Изимдаги соядай қолмайди соғинч,/ Гоҳида чалкашиб кетади байтим./ Сизнинг соғинчингиз шунчалар ўжар,/ Уни қайга ҳайдаб юборай, айтинг?/ Энди орамизда чўзилиб ётар/ Бешафқат йилларнинг совуқ мурдаси/ Ва бизнинг муҳаббат кўр қилгур ўша –/ Ёсуман одамлар тўдаси»*¹, – дея изтироб чекади. Лекин унинг бу ўкинч, ноласида аламзада инсоннинг қайғу-ҳасрати эмас, ҳаётни чин дилдан севган ошиқ қалбнинг истак-хоҳишлари кўринади. Шоиранинг мунг, изтиробии бошқаларникига ўхшамагани сингари, унинг қувонч-шодлиги ҳам ўзгаларникидан фарқ қилади. «Афсун» муаллифининг шодлиги мамнунлик ҳиссига эмас, шиддаткор руҳ, шоирона жунунга йўғрилган. У: *«Ҳар гилёҳга, ҳар битта гулга/ Гўзал тушдай боқайин яйраб»*, – деб илтижо қилади. Дарахтлар, осмон ва юлдузларга мурожаат этади. Коинотга ҳукмини ўтказган тун ва тонг сукунатида мислсиз сир-синаот мавжудлигини идрок қилади. Шунинг учун ҳам: *«Ойнинг гардишини келтиради тун,/ Тўлдириб қуй дейди, мана, паймона./ Мен тунни ичаман, тун эса мени,/ Соғинчдан иккимиз масту девона./ Йироқлашиб борар недир кўнгилдан,/ Дарахтдай тебранар туннинг қароғи./ Қисмат шамолида чирсиллаб синар/ Бахтимнинг синмасдан қолган чироғи»*², – дейди. У «Яшил санобарлар куйлаган кеча»ни кўради. Ўзига ўзини рақиб деб билган шоира бу кечада ўздан ўзини халос қилади. Шунда у «Ёмғир ичаётган ошиқ дунёни», «Осмоннинг юракка яқин жойида йиғлаб-йиғлаб ухлаб қолган ой»ни кўришга муяссар бўлади. Бошқалар ҳис қилмайдиган, пайқамайдиган бу каби сирли-сеҳрли ҳодисаларга гувоҳ бўлганидан: *«Мен ўзимда эмасман/ Нурдаман, зулматдаман»*, – дейди. Аслида ҳамма нур ва зулмат оралиғида яшайди. Лекин бу ҳақиқатни жуда кам киши пайқайди. Аксарият одам-

¹ Ўша манба. – Б.29.

² Ўша манба. – Б.78.

лар ҳақиқий ҳолини ҳис қилмаганидан такаббурликка берилади, ўзини осмоннинг устуни санайди. Улар шунинг учун ҳам ҳаёт нима-лиги тўғрисида тузукроқ мушоҳада юрита олмайди. «Афсун» муаллифи эса: *«Ҳаёт – сирли боғнинг солланишидир,/ Куртақлар туғилиб, ўлар хазонлар,/ Менинг ilk устозим, сўнги устозим – Кўнглимни истило этган армонлар»*, – дейди. Бу таърифлардан шеърхоннинг қалб қандили қувватланади. Чунки улар жуда таъсирчан ва кишини ўйга толдиради.

ҚАЛБ ЧИЛТОРИ

Инсон кўрганларини бировга сўзлаб бериб, яйрайди, ички қониқиш ҳиссини туяди. Шоир эса шеърларида тасаввуридаги манзарани тақдим этиб лаззатланади. У тошлардан садо тара-лиши, ошиқ «оҳ»лари Ер шарини ёриб ўтиши, соғинчли кўз ёши ювиши ёки аксинчалиги хусусида ёзади. Табиийки, булар ман-тиқ мезонларига ҳеч тўғри келмайди. Шундай бўлса-да, шоир-ларнинг сўзини ҳеч ким инкор этмайди. Чунки уларнинг ғалати қиёс, ташбеҳлари кишига дабдурустдан таъсир ўтказиб, мудроқ босиб, тўнғиб ётган туйғу, кечинмаларни уйғотади. Шеър худди шу жиҳати билан аҳамият касб этади. Аниқроғи, у ҳамиша биз билан яшайдиган қадрдон туйғу, ҳиссиётларни турткилаб, ҳара-катга келтиради. Шоирнинг ҳаёт ҳақиқатларига мос келмайдиган мулоҳазалари ичимиздаги сирли хилқатни нур янглиғ ёришти-ради. Азиз Саиднинг шеърларида худди шу хусусият кўринади. Илк шеърий китоби «Чилтор» ва «Ғойибдан дўст билан суҳбат» мақолалар тўпламида унинг зукко шеършунослиги намоён бўл-ган эди. Навбатдаги китоб эса «Вақт манзили» деб номланади.

Айрим шоирлар ижодида ҳиссиёт, баъзиларида эса ижти-моийлик устун. «Чилтор» ва «Вақт манзили» тўпламларидаги шеърларда ҳар икки жиҳат бирлашиб, ажойиб яхлитлик ҳосил қилади. Азиз Саид ҳаёт ҳодисаларидан таъсирланади ва туй-ғуларини сўзга солади. Шеърларида қатъиятли кишиларга хос курашчанлик ва исёнкорлик кўринади. Шоирнинг «Вақт манзи-ли» шеърида: «...ва биз Ким қўшиқ қуйлашга/ ва Ким йиғлашга мажбур қилаётганини/ ва муҳаббат/ ва нафрат қаердан пай-до бўлишини англамоқчи/ бўлар/ ва осмонга/ ва ўз ичимга қу-лоқ тутар/ ва шамолми, вақтми шовуллар»¹, — дейилади. Азиз Саид инсонга, воқеликка қарашларини шу тарзда ифодалаб, ичимизда аллақандай сирли хилқат борлигига ишора этади. Аслида ҳам муҳаббат, нафрат каби ҳис-туйғуларимиз ботини-мизда туғилади ва бизни бошқаради. Инсонда гоҳида рағбат-лантириб, гоҳ айблаб турадиган чегараловчи туйғу яшайди. У нотўғри иш қилсак, бизни исканжага олиб қийнайди, афсусла-нишга мажбур қилади. «Виждон» деб аталган ушбу ички овозда

¹ Саид А. Вақт манзили: Шеърлар. — Тошкент: Tamaddun, 2011. — Б.4.

уни бизга инъом этган Парвардигорнинг беқиёс меҳрибонлиги, адолати, чексиз қудрати акс этади. Инсонга жо қилинган Виждон унинг эзгуликка қарши ҳар қандай ҳаракатини инкор этади. Бу Худонинг чексиз марҳамати, инсон гуноҳга ботишини истамаслиги далолатидир.

«Вақт манзили»да оҳанг сўзга турфа маъно бағишлаши намоён бўлади. Чиндан ҳам, сўз ўз-ўзича ҳеч нарсани билдирмайди. Бу хусусият муҳаббат, нафрат сингари мавҳум тушунчаларда аниқ акс этади. «Ватан манзили»да шоир сўзларга ижтимоий тус беради. Ижтимоийлик юкини олган сўзлар жўшқин туйғуларга йўғрилганидан шиддаткорлик касб этади. Азиз Саид инсоният тарихига тааллуқли далилларни кетма-кет келтиради. «Ва» боғловчиси шоирнинг қалбидан ўтаётган кечинмаларни бир-бирига боғловчи зарурий ҳалқага айланади. Улардан бири тушириб қолдирилса, жўшқин оҳангга путур етади ва шеърнинг таъсирчанлиги, маъно-мазмунини ўзгаради. Аниқроғи, шеър манзараси хира тортади. «Ва» «Вақт манзили»га жарангдорлик, жозиба, ўзига хослик бағишлайди. Шоир уни сатрларга зўрлаб тикиштирмайди. Ёзма нутқда фаол боғловчи бу ўринда шоир кечинмаларининг асл ифодачисига айланади. Шеърда инсоният аввали ҳақида барчага аён маълумотларга шоирона нигоҳ билан ёндашилади. Аждодларимиз оловга, қуёшга бежиз эътиқод қилмагани таъкидланиб, инсон ўзи учун зарур ҳароратни айнан оловдан, қуёшдан олишига эътибор қаратилади. Одамнинг вужуди оловнинг тафтидан қувватланиши, ёнаётган оловга қараганда кишининг кўнглидан ғалати кечинмалар ўтиши хусусида: *«ва қавмим ҳам музлаган юракларига қандайдир/ илиқлик югураётганидан янада даҳшатга тушар/ ва онасининг исини олган/ ва уни тополмаётган гўдакдай чор атрофга/ аланглар ва ҳарорат ўртадаги гулхандан эканлигини аста/ секин англар/ ва мен Оловнинг тилларига қараб, вақтнинг ранги/ ва шаклини тасаввур қилар/ ва вақт гулханнынг ичидан чиққанига имоним/ тобора комил бўлар»*¹, – дейилади. Инсоният айнан олов туфайли яшаб келгани ҳақидаги ҳақиқат баён этилган бу ўрин «Вақт манзили»даги авж нуқта бўлиб кўринади. Шеър давомида ҳам айтилган авж сақланади. Одамзод оловнинг тафти ва меҳри-

¹ Ўша манба. – Б.6.

бонлигини ҳис қилмай, Унга беписанд қарай бошлаганидан кейин ёвузлаша боргани, шундан кейин у вақтнинг олдингами, орқагами оқаётганини билолмай қолгани ҳақидаги фикр шеърнинг ўзига хос лейтмотивига айланади. Буни алоҳида эътироф этишнинг сабаби шундаки, айрим шоирларнинг шеърларида сарлавҳа мазмунга унчалик мос келмайди. «Вақт манзили»да эса сарлавҳа матннинг ҳужайрасидан ўсиб чиқиб, мисралар мазмунини ўзида мужассамлаштиради. Шеърда инсоният тарихидаги барча урушлар, турғунлик ва таназзул маънавий бузилишдан бошланганига эътибор қаратилади. Одамзод вақтнинг олдингами-орқагами кетаётганини билмай, унинг манзилини топмоқ илинжида сарсон бўлгани, охир-оқибатда, ҳамма нарсадан – сўз, соғинч, севги, болалари, вақт ва ўзидан-да қимматроқ нарсани излашга тушиб, сариқ тош – олтинни топгани, шундан сўнг ўртада тенгсизлик юзага келиб, одамлар олтини борлар ва олтини йўқларга, очлар ва тўқларга бўлингани, бир-бирини қул қилиб сотиш, ўзлари сиғинган гулханда кишиларни ёқиш бошлангани, ўзаро можаро, низо, урушлар юзага келгани таъкидланади.

Истеъдодли кишиларнинг бошқалардан фарқи шундаки, улар ҳаётнинг ҳар қандай ҳодисасида ҳикмат яширинлиги, ҳеч нарса ўзидан-ўзи рўй бермаслиги, ҳар бир ўзгариш маълум асос, заминга эғалигини идрок этишади ва бу хусусда мушоҳада юритишади. Азиз Саид ҳам ҳаётга теран нигоҳ билан қарайди, унинг мураккабликларига эътиборни жалб этади. «Турғунлик болалари» достони бунга мисол бўлади. 1982 – 1987 йилларда битилган ушбу асарда, айтиш мумкинки, замоннинг ҳаққоний манзараси ҳаётини деталлар асосида чизиб берилади. Шоир ота-онасининг ночорлигидан эзилиб, ҳаётдан норози яшаган авлоднинг дард, аламларини изтиробга тўлиб ифода этади. Турғунлик даври болаларининг дарс пайтидаги ҳолати, уйидаги аҳволи, мамлакатдаги алдов, зўравонликка асосланган ҳаёт тарзи аниқ мисолларда кўрсатилади. Болалиги шўролар даврида кечганлар дostonни ўқиётганда ўз ўтмишини эслайди. Дарсларда нуқул капитализм қораланиб, социализм, коммунизм мадҳ этилгани, хорижий мамлакатларда кишилар ночор яшаши, шўро давлатида эса барча тенг, бахтиёр турмуш кечириши ай-

тилгани, аслида, тамоман тескариси бўлгани, лекин бу ҳақда ҳеч ким очик гапиролмагани, лекин зўравонликка асосланган шўро сиёсатидан халқ норози бўлганини эслайди.

Достонда воқеалар шунчаки қайд қилинмайди, балки давр ҳаётига дахлдор муҳим воқеаларга бадийий тус берилади: *«Бир пайтлар/ Дарахтларнинг ўсмаранг япроқларида/ Шабнам-ла уйғониб/ Тонг даргоҳига/ Парвоз этмоқ учун нурга айланиб,/ Дафтар-дафтар ғазаллар битган,/ Сўнг эса/ Ҳаёт бозорининг расталарида/ Ҳар тонгда нон сотиб,/ Бола етаклаб,/ Кўзида мунг қора чайласин тиккан/ Она тили муаллимаси/ Синф дафтарининг/ Қатига яширди/ Ҳамир қотиб қолган тирноқларини»*.¹

«Турғунлик болалари»да «Вақт манзили»га нисбатан ижтимоий пафос устун туради. Достонда, санаси қайд этилмаса-да, шўро даври тўғрисида сўз кетаётгани аниқ билинади. «Минг тўққиз юз ўттиз еттинчи»да эса даврнинг мудҳиш фожиалари санани эслатиш орқали таъкидланади. Асарда бу сана етти марта тилга олинади ва ҳар сафар алоҳида сатрда берилади, натижада, асарнинг ўзига хос марказига айланади. Воқеалар қамрови ва маъно салмоғига кўра «Минг тўққиз юз ўттиз еттинчи»ни «достон» дейиш мумкин. Миллатпарвар зиёлиларни қирғин қилиш, улар ўқиган китобларни ёндириб йўқотиш орқали одамлар юрагига қўрқув солингани, шу туфайли кишилар миллат шаъни, ўзининг инсоний қадри, ҳақ-ҳуқуқлари учун курашишдан чўчиб қолгани, жамики фожиалар шу туфайли келиб чиққани ҳақидаги мулоҳазалар достоннинг авж нуқтасига айланади. Бу хусусда: *«Томирга югурди заҳарга ўхшаб/ Машъум бир касаллик, ҳеч ким сезмади./ Қўр-рр-қувва!/ Виждонни, мияни ҳамда забонни/ Ютди у./ Кўзга кўз тушганда/ Юқди у./ Кўчада юқди у, тўшакда юқди,/ Кўкракдан гўдакка сут билан юқди,/ Очликдан юқди у, тўқликдан юқди,/ Тобутдан юқди у, бешикдан юқди./ Фақат омон қолди меҳнаткаш қўллар/ («Қўллар» деб ўқийсиз эски ёзувда)»*², – дейилади. Мустабид шўро тузуми кишиларни ўз ғояларига эргаштириш учун гўё «Бош чаноғин тиг билан очиб,/ Мияларин сихга тортгани» таъкидланади.

¹ Ўша манба. – Б.62.

² Ўша манба. – Б.29.

«Ўттиз еттинчи» сана билан боғлиқ мудҳиш воқеалар ҳам эсга олинади. XX асрнинг ўттиз еттинчи йилида Фитрат, Чўлпон қатл этилгани, 1837 йил Пушкин отилгани, 1537 йилда Шайбоний темурийлар билан тахт талашиб, юртни хароб қилгани, 1237 йилда ўлкани мўғуллар, 737 йилда араблар босқини рўй бергани қайд қилинади. Бу сатрлардан алам, изтироб силқийди. Шоирнинг юрагидаги оғриқ китобхонга ҳам ўтади. Ижодкор англаган ҳақиқатлардан бошқаларнинг таъсирланиши туфайли ҳаётда ижобий ўзгаришлар рўй беради. Кишиларнинг қалби мусиқа садолари, кўшиқ оҳанглари, шоирнинг шеъри ва донишманднинг сўзидан сайқал топади. Олам Аллоҳнинг кўзгуси, инсоннинг қалби эса шу кўзгунинг маркази экани эътиборга олинса, санъат ва адабиёт инсоният учун нақадар муҳим аҳамиятга эгаллиги аёнлашади. Шеърдаги тиниқ ташбеҳ, оҳорли образларга ўралган таъсирчан сатрлар кишилар қалбини ўзларига сездирмасдан сайқаллайди. Қалб қанчалик сайқал топса, Аллоҳнинг нурини шунчалик кўп акс эттиради. Қалб нурга тўлганида ҳар бир инсон, албатта, эзгуликка интилади.

Шоир «Вақт манзили»да ҳам, «Турғунлик болалари»да ҳам воқеликдаги оғриқли ҳолатлар ҳақида сўз юритади. Унинг «Минг тўққиз юз ўттиз еттинчи»сида танқидий руҳ кучли. Азиз Саид бу асарларида ижтимоий ҳаётнинг асп кўринишини изоҳлашга интилади. У инсониятнинг ўтмишидан ҳам, ўзи яшаган замондан ҳам қаноатланмайди. Чунки виждони уйғоқ ижодкор ҳаётда кенг илдиз отган иллатларга, одамларнинг маънан, руҳан, жисман азобланишига бефарқ бўлолмайди. У ҳамиша ҳақиқатни очик айтади, имкони даражасида адолат тантанаси учун курашади. Албатта, ўзи яшаб турган даврни танқид остига олиш инсоният учун одатдаги ҳол саналади. Бу азалий одат, айниқса, шоирларда кўпроқ бўлади. Чунки уларга башарият ўз гуноҳлари билан қиёматни яқинлаштириб қўйгандек туюлаверади. Аслида, одамлар маънавий тубанлашишнинг мислсиз фожиасидан огоҳлантирувчилар — пайғамбарлар, расуллар, набийлар, авлиё зотлар, олимлар, шоирлар борлиги боис ҳам эзгуликка интилади. Агар огоҳ этувчилар бўлмаганида кишилар худди бошқа жонзотлар каби ҳеч нарса яратмасдан бир-бирига зўравонлик қилиш билан кун кечирадиган махлуқлардан баттар бўлиб кетарди ва оламни

барбод этарди. Шоирлар одамларга улардан ҳам қудратли зот – барча оламларнинг яратувчиси Аллоҳ борлиги, инсон моддий неъматлар истеъмолчиси бўлиш баробарида ўзининг руҳини озиқлантиришга эҳтиёжманд мавжудот эканини эслатиб туради.

«Вақт манзили», «Турғунлик болалари», «Минг тўққиз юз ўттиз еттинчи»да шўро давридаги зуғум, зўравонлик, алдовлар тўғрисида сўз юритилади. Лекин шеърдан-шеърга кўчиб юрган таниш тавсиф-таърифлар воситасида эмас. Шоир кутилмаган қиёс, ўхшатишлар, қофияларни қўллайди. Бу эса асарнинг таъсирчанлигини кучайтириш баробарида эътибор қаратилаётган мавзу хусусидаги тасаввурни кенгайтиради. Чунки «Минг тўққиз юз ўттиз еттинчи»да воқелик иштирокчисининг ҳолати: *«Автомат ўқдонидаги ўқлардай/ Тишлари қисилган, у жим»; «Кўзига санчилар тиканак рақам,/ Хаёли йиртилар – шариллаб оқади/ Машъум суратлар...»; «Ҳайрон қолди бошлиғи/ Ҳақорат халтасига қўлини тикиб./ Ўзининг номидан бўлак/ Ҳеч вақо йўқ эди бу халққа аталган», «У билмасди, билолмай ўтди/ Пўлат чивикнинг таржимаси/ Стал-ин эканлигини»; «Қонга қўшиб туфлар саволни» тарзида тасвирланади. Бу каби ўринлар шеърнинг маъно қўламини кенгайтириб, ич-ичидан нурлантиради. Шоир кўп эътибор қаратилган мавзуларни қаламга олса-да, анъанавий иборалардан қочиб, янги образлар топишга эришади. Масалан, «Турғунлик болалари»да Шўро даврида оилалардаги аҳвол хусусида: *«Тонг отади,/ Нон-чой,/ Жан-жал./ Туш бўлади,/ Нон-чой,/ Жан-жал./ Кун ботади,/ Ёв-гон,/ Жан-жал./ Агар ҳар бир оиланинг/ Давлатники каби/ Гимни бўлганда/ Бу сўзлар/ Гимни бўларди/ Бизнинг оиланинг./ Тўққиз жоннинг/ Қорни тўймасдан/ Бўшаб қоладиган/ Дастурхонимиз/ Байроғимиз бўларди балким»*¹, – дейилади. Шўро даврида аксарият оилалар нон-чой, ёвғонга қаноат қилиб, кун кечирганини ўша замонда яшаганлар яхши эслайди. Шоир айна ҳақиқатни алам, изтироб билан айтади. Шунинг учун унинг сўзлари юракка бориб етади.*

«Дили қани бедилнинг?» тўпламидаги шеърларда «Вақт манзили»дагиларга қиёсланганда ташбех, ўхшатишлар кўпроқ. Оҳорли, бир-биридан чиройли бадий сатрлар занжир ҳалқа-

¹ Ўша манба. – Б.43.

лари каби туташиб, шеърнинг сеҳрини, жозибасини оширади. «Дили қани бедилнинг?» фикр салмоғига кўра ҳам, оҳангдорлиги жиҳатидан ҳам алоҳида эътиборни тортади. Бу шеърларга шунчаки кўз югуртириб бўлмайди. Чунки улар теран маънога ва ёқимли оҳангга эга. Шоир: *«Пешонам сайёра – йўллар адашган,/ Субҳу шом дилимда қирғоқ талашган,/ Жонимга ҳасратдан гуллар қадашган,/ Сен хабар олмадинг бир бор ҳолимдан»*, – дейди. У бу каби кечинмаларини кутилмаган қиёс, сифатлаш, жонлантиришлар орқали ифодалайди. Шоирнинг бадиий топилмалари дафъатан туйғуларга таъсир этиб, шеърхоннинг қалб қандилини чароғон қилади. Азиз Саиднинг шеърларида ўқувчи ўзига олдиндан тахмин қилган қофиялар деярли қўлланмайди. У шеърларида ҳам маънога, ҳам оҳангга бирдай эътибор қаратади. Ҳар бир мисрага саҳифа-саҳифа фикрни жойлаштиради. Нозик кузатишлар ҳосиласи бўлган фикрлар ҳам теранлиги, ҳам образли ифодаси билан диққатни жалб этади. Чунки у: *«Чарх тортган кампирни чироқ липиллаб/ Масхара қилса гар ғайб кулбасида,/ Ва унга борғувчи йўлни тугунлаб/ Тун олиб кетса гар кундуз қасдида,/ сен ҳам адашган,/ мен ҳам адашган»*¹, – дейди. Бошқа шеърида эса: *«...сева опасанми ўзингдан кечиб,/ Мангуга тушдайин бўлсам гар ғойиб?/ Тасаввур чархпалак косаларига/ Ёдингни қуяркан умримни соғиб»*, – деб савол беради. «Дили қани бедилнинг?»даги аксарият шеърлар асосида ана шундай ўтли мурожаат, кескин савол туради ва қалбдаги адоқсиз изтироблар таъсирчан образли шаклда ифодаланади. Шоир оддий сўзлашувда баён этиб бўлмайдиган ҳиссиётларини: *«Шафақ аста йиртилиб оқар/ – Бир кўза сут бийдай саҳрога./ Карвон жилар, кўнғироқ йиғлар/ – Савол бериб гўмроҳ дунёга:/ – Дили қани бедилнинг?»*², – дея изҳор қилади.

Асл асарларнинг марказида кўпинча мурожаат, савол ва таъкид туради. Шеърлар, насрий асарлар, тасвирий санъат, муסיқа, қўшиқ санъатида ҳам худди шу кузатилади. «Дили қани бедилнинг?» тўпламида айни ҳолат кўринади. Ундаги шеърларда мурожаат ва саволлар бир-бирига қўшилиб, илтижога айлана-

¹ Саид А. Дили қани бедилнинг?: Шеърлар. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б.6.

² Ўша манба. – Б.4.

ди. Шоир: «Нима деб ёзайин оғриса юрак,/ Армон ҳеч тинмаса михларин қоқиб./ Ялдо тунларимиз йиртиқларидан/ Муборақ қайғулар кетса гар оқиб.../ Сен айтган қўшиқни кузнинг бўғзидан/ Ёпишиб сўрса гар эчкизмар – вақт./ Мён тута олмасам сенга, болалик/ Боғлардан қўйнига солиб чиққан бахт», – дейди. Шеър: «Мусича ку-кулаб сачратади ранг,/ Хотирот тўкилар суратларингдан./ Кўзимга тилини суртиб шамчи-роқ/ Секин шивирлайди: сөвғи – беватан»¹, – деб якунланади. Чиндан ҳам, мусичанинг ку-кулаб сайрашида шоир рангларни кўради. Шамчи-роқ ёнганида теварак-атроф ёришиб, нарсалар кўзга ташланади. Шеърларда эса бу ҳолат шамчи-роқ тилини кўзга суртиб шивирлайди деб изоҳланади. «Дили қани бедилнинг?»даги бошқа шеърларда ҳам ана шундай ғалати кузатишлар қилинади. Уларда аксарият мисралар яхлит топилма образга айланади. Шу боис улар ҳар гал янгича кайфият уйғотади. Мисраларни ўқиётганда санъатнинг моҳияти, мазмуни, таъсир кучи образлилиқда мужассам экани яна бир бор аёнлашади. «Кўзларимга ўрмалаб келган/ Юрагимда дардлар афсона.../ Тунда гулхан кўрсам ушлайман/ Кўксимдаги бир ҳовуч кулни./ Ёлғизлигим тўқир эртақлар,/ Юпатади руҳимни алдоқ./ Ой нурини ҳар тун йиғириб/ Ўз-ўзимга ясайман сиртмоқ» сингари тиниқ сатрлар кишининг ёлғизлигини ҳис эттириб, уни ич-ичидан тавба-тазарруга ундайди.

Келтирилган кўчирмалар Азиз Саид шеърларида оддий сўзлашувда айтиб бўлмайдиган туйғулар акс этганидан далолат беради. Бу туйғулар кишининг юрагига сизиб киради. Аслида, ҳар қандай фикр тўғридан-тўғри айтилганида унчалик таъсир кўрсатмайди, рамз, мажоз орқали ифодаланганида маъно фавқулодда кучайиб, диққатни бирданига жалб этади. «Ойна қилдим фалакни, дил чоҳига қарай деб,/ Тароқ йўндим дутордан, хаёлини тарай деб,/ Игна олдим, алдасам, кўзларимга суқай деб» каби сатрларни ўқиётганда беихтиёр дил яйрайди. Бу мисралар оддий сўзлашув тилига ўгирилса, ғалати маъно чиқади – киши қабул қилолмайди. Чунки шеърдаги образлилиқни сўзлашув тилига ўгириб, шарҳлаб бўлмайди. Кундалик мулоқотда тилимизда мантиқ ҳукмронлик қилади. Кишининг туйғу,

¹ Ўша манба. – Б.8.

ҳиссиётлари эса мантиқ мезонларига бўйсунмайди. Унинг доирасига сиғмайди. Одам кечинмалари мазмунини, яъни у нима истаётганини бошқаларга маълум қилолади. Лекин ҳис-туйғуларини тўла-тўқис тушунтиролмайди. Чунки кечинмалар ақлга бўйсунди, туйғулар эса бевосита руҳ билан боғланади. «Дили қани бедилнинг?» тўпламидаги шеърларда турли туйғу, ҳиссиётлар ифодаланади. Паришонлик, ғамгинлик, ишонч, умидворлик сингари турфа ҳолат, кайфиятлар уйғунлашиб кетган сатрлар беихтиёр кўнгилга сизиб кириб, ажиб манзаралар ҳосил қилади. Бу шеърлар орқали Сўз уни ҳис қилган одамга чинакам мўъжиза бўлиб туюлади. Чунки шоир унинг воситасида ёғдуга тўла оидин манзаралар чизади. «Сусамбилга бошлаймиз сафар,/ Атиргул май ташир – мулозим,/ Сипоҳиси созанда кушлар./ Бозорларда ҳаёлга қўшиб/ Сотилади сеҳрли тушлар./ Тахтиравон болаликни,/ Хизматида юнус балиқлар./ Дарёларда шод ёлиб юрар/ Кабутарлар тушган қайиқлар./ Қизалоқлар хино сайлига/ Сув устидан боришар юриб./ Тахт ёнида бизни кутишар/ Маликалар мусаллам туриб./ Тўрвасини ағдаради тун –/ Хушбўй келар қора сумбулдан./ Юлдузларни териб кетамиз/ Қайтарканмиз биз Сусамбилдан»¹ ёки «Юрагимни силкийман, йўл тўқилар дувуллаб,/ Йўллар кўмиб ташлаган фасллар тўқилади./ Сўнг жонимни силкийман, жон тўқилар гувиллаб,/ Жоним ютиб юборган аламлар тўқилади./ Фалакларга учаман, ичимдан садо келар,/ Сўз қанотин ёзади – ёриб чиқар кўзимдан./ Лабимдаги қонаган қабр ҳам очилади,/ Ишқни айтмасин, дея юлдуз тишлар тилимдан»² сатрларининг ҳар бирида турли кайфият таъсирида туғилган руҳий ҳолатлар образли талқин этилади. Сўзнинг янғича жилolari аксланган, ҳаёт воқелиги чиройли таърифланган бундай ифодалардан, табиийки, шеърхоннинг қалб қандили қувватланиб, чарақлаб нур таратади. Шоир турмушнинг кутилмаган зарбалари, тақдирнинг ғаройиб синовларига дуч келиб, ўзи билан мунозара қилаётган, дарди, ғами, қувончини ўзи билан бўлишаётган инсоннинг ички оламини очиб беради. Бу инсон тирикчиликнинг туганмас майда-чуйда ташвишларидан юксакда туради. Унга ҳаёт адоқсиз

¹ Ўша манба. – Б.11.

² Ўша манба. – Б.17.

муаммопарни бағрига жо этган ҳудудсиз кенглик бўлиб кўринади, аммо қаҳрамон кўз илғамас уфққа ёниқ умид, кўтаринки кайфият билан қарайди. «Дили қани бедилнинг?»даги шеърларда ҳар бир кишининг кўнглидан ўтган ва унда яшаётган ёруғ, ҳазин туйғулар, паришон, ғамгин ҳиссиётлар, гўзал орзулар, умидбахш ҳаяжонлар, ойдин кайфият акс этади.

Мумтоз шеъриятда ҳар бир байтда фикрни бадий санъатлар билан зийнатлаш таомил эди. Айни жиҳат шоирларнинг маҳоратини белгилашда асосий мезон бўлиб келган. «Дили қани бедилнинг?» тўпламидаги шеърларда Шарқ шеъриятига хос анъаналарга амал қилинади. Унга туйғу, кечинмаларнинг образли ифодаси, мутаносиб оҳангдорлик ҳусн, зеб бериб туради. Ҳар бир мисрада фикр образли ифодаланиб, кейинги сатрда яна давом эттирилади. Муаллифнинг кенг хаёл-тасаввури, теран тафаккури мисраларни жилолантириб, шеърга бетакрор жозиба бахш этади. Азиз Саид сийқа ташбеҳлардан қочиб ўз «мен»ини ифодалашга интилади. Ҳар бир сатрда янгича образли фикр айтади. У қўллаган оҳорли ташбеҳ, қиёслар кишида турли ҳиссиётларни қўзғайди. Сўз юракка етиб борганида шундай ҳолат юзага келади. Ҳар бир ўқувчи «*Ҳэ-э-э чўлпи тўқиб жийдадан/ Тун қозонин кавладим./ Чақмоқ чақиб қайтадан/ Қанотимни тобладим./ Кўзида ранг қайнатган/ Мусаввирни чорладим./ – чорчўпи йўқ мато бу,/ четиға нур тақилган,/ ўртасига гул билан/ қоп-қора мих қоқилган*» каби ўринларни ўқиётганида мисраларда мазмун изчиллик билан кучайиб, шеърда маъно теранлашиб борганини ҳис қилади.¹

Киши сатрлари оҳорли образлар, кутилмаган ташбеҳ, қиёслашлар билан зийнатланган шеърларни ўқиётганида, эшитганида лаҳзалар бетакрор садога айланиб, сўзлар, ҳарфлар осмондаги юлдузлар каби ёғду сочаётгандай туюлади. Шоир ҳаёт манзараларини пок ҳисларига ўраб, бошқаларга етказишга интилганида асарлари шундай жозиба касб этади. Қалб хусумат, гина-кудуратдан холи бўлганида сўзлар ҳаётбахш қувватини намойиш этиб, кишини ойдин хаёлларга ўрайди. Бу пайтда қалбда умид, соғинч ҳисси жўшади. Одам баргсиз қолган яйдоқ шохларга қараб, келгусидаги баҳорни кўради. Тушкунлик гирдо-

¹ Ўша манба. – Б.16.

бида қолганлар ҳам бундай паҳзаларда *«Новдаларда қолмади япроқ./ Баҳордан ҳам умид узилган./ Чор атрофга совуқ ҳарф билан/ Ёлғизликнинг номи ёзилган./ Эй-й – бақириб кўзимиздаги Алангани сепайлик дилга./ Токи унга тегиб кетганлар/ Куйиб-куйиб айлансин гулга»*¹, – дея бошқаларга яхшилик тилайди.

Асл шеърларда сўзнинг сонсиз, адоқсиз сифатлари намоён бўлади. Шу боис асл шеърни аниқ-тиниқ шарҳлашга уни битган шоирнинг ўзи ҳам ожизлик қилади. Чунки бундай шеърларда қалбнинг илоҳга интилиши акс этади. Илоҳга интилиш эса У яратган мўъжизаларга меҳр қўйиб, мафтун бўлиб қараш шаклида кечади. Ҳамид Олимжон ўзининг бу ҳолатини *«Водийларни яёв кезганда/ Бир ажиб ҳис бор эди менда.../ Чаппар уриб гуллаган боғин/ Ўпар эдим Ватан тупроғин»* деб ифодаласа, Абдулла Орипов *«Ватанлар, Ватанлар/ Майли, гулласин,/ Боғ унсин мангулик музда ҳам, аммо/ Юртим, сени фақат бойликларинг-чун/ Севган фарзанд бўлса, кечирма асло!»* сатрларида муҳрлайди. Шоир бу паҳзаларда нафақат ўз ватанига, балки бутун дунёга чексиз меҳр билан қарагани учун ҳам шундай дейди. Ҳар бир киши астойдил меҳр-ла боқса, теварагида Яратганнинг беадад мўъжизалари мавжудлигини ҳис этади ва қалби нурга тўлади. Бу пайтда у ўзида таърифлаб бўлмас ҳаловатни туяди. Баралла: *«Сизларни севдим мен худди боламдай,/ Руҳингиз бешигин тебратдим бир зум./ Сизларни севдим мен худди онамдай,/ Садоқат рамзидир шу икки кўзим»*², – дегиси келади. Чунки кўнгилда меҳр мавжланиб, қалб қандили чарақлаган паҳзаларда барча нарса одатдагидан бошқача кўринади. Ўшанда одам ҳаммани суйгиси, сийлагиси, эркалагиси келади. Киши ширин ҳиссиётлардан энтикканида вужудида илгари сезилмаган аллақандай ўзгариш пайдо бўлади. Руҳи қувватланиб, юксак маъвога кўтарилади. Ўшанда табиат ҳам, одамлар ҳам унинг азиз қадрдонига айланади. Тоғлар, дашту далалар, гиёҳу дарахтлар, жонзотлар чинакам мўъжиза экани билинади. Шоир бундай ҳолатга тушганида, албатта, илҳоми жўшиб, шеър битади. Сўзлари жозибадор оҳангга, илтижо тўпа садога айланганидан, бошқаларнинг юрагига етиб боради. Чунки шеърда шоир

¹ Ўша манба. – Б.13.

² Ўша манба. – Б.26.

қалбидаги сир-асрор акс этади. Одамлар эса бошқаларнинг сир-асрорини билишга жуда-жуда қизиқадилар. Хаёлан ўзларини ўзгаларга қиёслайдилар: устунлигини билишса севинишади, ўзлари ҳам гуноҳ, иллатлардан холи эмаслигини эслашса, ичидан уялиб бу ҳолатни билдирмасликка уринишади.

Шеърларда руҳдаги тангликлар манзараси чизилади. Шундай ҳолат кечганида одам ичидаги аллақандай нозик туйғу, кечинмалар таъсирида азобланади ва тушкун кайфият гирдобида қолади. Атрофдаги нарсаларнинг барчаси кераксиз, маънисиз кўринади. Инсон бундай кезде дунёга сиғмай қолади, оламнинг остин-устун бўлишини истай бошлайди. «Дили қани бедилнинг?»даги аксарият шеърларда руҳдаги танҳолик ҳолатлари ҳақида сўз кетади. Тўғрироғи, улар руҳнинг исёни, ғалаёнидан туғилгани биллиниб туради. Чунки шоир: *«Эвоҳ гуриллаб ёнмади боғлар,/ Ёнмади юлдузлар, ёнмади осмон»* ёки *«Бугун сўз тополмадим қалбим сиқимлаб,/ Яшадим қийналиб, эслолмай кўзинг./ Умрим йўлларида кездим саргардон,/ Кўрганим ҳазонлар, бу балки ўзинг»,* – дейди. У ҳеч бир жойдан ҳаловат тополмасдан қийналиб, юрак қаърига қарайди. Бу ерда ҳам истганини кўрмайди. *«Озгина савол бор, озгина алдов,/ Қолгани маъюслик, қолгани хаёл»* эканидан эзилади. Шоирнинг «Вақт манзили» тўпламида жамиятнинг ижтимоий муаммолари, турмуш икир-чикирлари диққат марказига қўйилса, «Дили қани бедилнинг?»да ишқ изтироблари, хотиралар ва орзулар акс этган. Уларда оламни англашга, одамларни севишга, эъзозлашга, борлиққа меҳр билан қарашга иштиёқ уйғотилади.

Нарсаларга турли томондан қаралса, ҳар хил жиҳатлари кўринади ва янги фикрлар уйғотади. Баъзида чиройли туюлганининг хунук, хунукнинг эса чиройли жиҳатлари намоён бўлади. Бу Яратувчининг ҳар бир яратиғига турфа сифат, хусусият жо этганидан далолат. Афсуски, нарсаларнинг асл ҳоли кишиларга ҳеч қачон яхлит кўринмайди. Шу боис озгина муаммо пайдо бўлса, хафа бўлиб, тушкунликка тушишади, нафсга берилган кезларда эса қилаётган ишлари охир-оқибат кулфат келтиришини унутишади. Ҳодисаларнинг оқибатини олдиндан билганида, яъни уларни яхлит кўра олганида эди, ҳеч ким хатога йўл қўймас ва изтиробга тушмасди. Асл санъат асарларида ҳаётнинг мана

шу жумбоғига, инсон оламининг дабдурустан кўринмайдиган ғаройиб жиҳатларига эътибор қаратилади. Шоирлар одамлар ва улар ўртасидаги муносабатлар, ой ва юлдузларни, мусаввирлар борлиқ манзараларини ҳаммадан бошқача таъриф-тавсиф этишади. Уларнинг шеъри, чизган тасвирларида ҳодисаларнинг аввал кўринмаган қирралари очиб берилади. Ижодкорлар баҳор, ёз, куз, қиш, тонг ва шом, юлдузли кечалар, ой тўлган тун, дарё ва денгизнинг кўриниши, тоғларнинг улуғворлиги, дала ва боғларнинг файзу тароватини таърифлайди. Инсониятнинг ибтидосидан бошланган бу мавзу, замонлар ўтса-да, асло эскирмайди. Чунки ижодкор табиатнинг аввалгилар пайқамаган янги бир жиҳатини топиб кўрсатади. «Дили қани бедилнинг?» тўпламидаги «Ёз» шеърида: *«Ўйноқи тошли най чалди чигиртка,/ Бедазор анқитди асалларини. Кўрсичқон ҳидлади ўроқни./ Сароб косасида чайқатди таффот,/ Шамол очиб қўйди қанотларини./ Кўрсичқон ҳидлади қайроқни./ Қуриган ариққа чўзилди фурсат,/ Капалак шилшиди – сафар қариди. Кўрсичқон ҳидлади тупроқни»*¹, – дейилади. Шеърда ёз кунининг уч пайтида кўрсичқон нима қилгани ёритилади. Бедазорда кимдир ўроғи, қайроғини қолдирган. Саратон жазирамаси бошланганда чигирткалар зўр бериб чириллашга тушади. Ҳарорат ошгани сари беда ва бошқа ўт-ўланлар гулининг шираси чиқиб, атрофни асап ҳиди тутати. Кўрсичқон эса гуллаган бедаларни кўролмайди. У йўлида ётган ўроққа дуч келиб, барча хуш бўй шундан чиқаётган бўлса керак деб ўроқни ҳидлайди. Жазирама яна авжига чиқиб, ўсимлик, жонзотлар танасидаги намлик буғ бўлиб кўтарилади. Кўзга элас-элас кўриниб, ҳавога айланаётган бу буғни ушлаб, тутиб бўлмайди. Шунинг учун у «сароб» дейилади. Шабада эсганида бедазор ҳузурбахш маъвога айланади. Хуш бўйнинг манзилини излаш билан овора кўрсичқон ўроқни қўйиб, қайроқтошни ҳидлашга ўтади. Вақт ўтиши билан саратон офтоби энкайиб, жазираманинг забти пасаяди. Салқин тушиши билан капалаклар сайр эта бошлайди. Хуш бўй қайроқтошдан эмаслигини пайқаган кўрсичқон тупроқни ҳидлашга ўтади. Кўрсичқоннинг бу ҳолатлари турпича талқинларга асос бўла олади. Масалан, сабр билан интилган адашиб-адашиб, охири мақса-

¹ Ўша манба. – Б.19.

дига эришади. Кўрсичқон ҳам излай-излай хуш бўйнинг асл маконини топди дейиш мумкин. Ёки аксинча: кўрсичқон хуш бўй беда, ўсимликлардан таралаётгани, бунга қуёшнинг нурлари сабаб эканини билолмай сарсон кезди ва охири ўз манзили – тупроқ остига кириб кетди. Ҳамма ҳам кўрсичқоннинг ёки бошқа жонзотнинг хатти-ҳаракатларини кузата олади. Аммо жараёни ҳеч ким бу тарзда тасвирлай олмайди. Ундан бундай маъноларни чиқара олмайди. Борлиқдаги нарса-ҳодисалар эса беҳисоб маъно-мазмунга эгаки, ҳар бир ижодкор ўз тасаввури, фикрлаши миқёсида упарнинг бошқаларга кўринмаган жиҳатларини очади. Шу боисдан баҳор ёки куз шеърият учун неча замонлардан бери мавзу бўлиб келади. Ҳар бир шоир ушбу фаслларнинг янги гўзаллиги, мафтункорлигини тақдим этади. Ижодкорлар бошқа мавзуларнинг ҳам аввал билинмаган қирралари, кўпчиликнинг эътибори тушмаган томонларини топишади. Аслида, ҳаёт жумбоқларга тўлаллиги билан ўзига мафтун этади. У кутилмаган сир-синаотлари воситасида одамларни синовдан ўтказиб, сабоқ беради.

Азиз Саиднинг янгича ташбеҳу қиёс, истиораларга тўла шеърлари теварак-атрофдаги ҳар бир нарса-ҳодиса бағрида беҳисоб сир-синаот, маъно-мазмун мавжудлигини билдиради. У қўлланмаган ибора, оҳорли образлар орқали воқеликни таърифлайди ва унинг яширин қирраларига эътибор қаратади. Чунончи «Чилтор» тўпламидаги дастлабки шеър: *«Бухоронинг дарвозасини/ Камалаклар очади ҳар тонг./ Боди қутни етаклаб минор/ Кўчаларда чалиб юрар занг./ Алла айтиб бобом Чор Минор/ Бешигимдан ясади чилтор»*¹, – деб бошланади. Шеър давомида шоир чилторига лайлак қилидан тор қилгани, шунинг учун сози баҳордан севинчга тўлган дил каби жарангдор эканини таъкидлайди. Ҳиссиёт, кечинмалар самимий бўлгани боис сўзлар чуқур маъноли ташбеҳга айланиб жилоланади. «Чилтор» тўпламидаги: *«Қари тун сув солиб тоғораларга/ Тилсимли сўзларни ўқийверади./ Шамол ечинтириб мажнунтопларни/ Баргидан заргилам тўқийверади.../ Хув шамол хув-хулаб чорлайверади./ Тилларанг япроқдан пўпаклар тишлаб/ Зар гилам ҳавода парвоз қиламиз/ Туннинг гуноҳкори – юракни ушлаб»*

¹ Саид А. Чилтор: Шеърлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – Б.3.

каби мисраларда сўз одатдагидан бошқача тусга киради.¹ У худди осмонда чақнаган чақмоқдай ярқирайди. Жилопаридан қалб қандипи чарақлаб ёнади. «Чиптор»даги шеърларда худди «Дили қани бедилнинг?» ҳамда «Вақт манзили»да бўлгани каби мисралар қиёс, ташбеҳ, истиорадан таркиб топади. Энг муҳими, улар янги, оҳорли экани билан эътиборни тортади. Азиз Саид илк тўпламидаги шеърларида ҳодисаларнинг бошқалар назарига тушмаган жиҳатларини топади ва уларни маънодор, таъсирчан этиб таърифлайди. Айни таъриф-тавсифларда унинг тасаввури теранлиги, қарашларининг кенглиги акс этади. Шоир ўзи билан ўзи суҳбат қуриб, мунозара қилади. Ўйлари шу асосда кенгайиб, мушоҳадалари чуқурлашиб боради. «*Суҳбатдошим – ёлғиз юрагим, / Биз яшаймиз омонат уйда. / Деворлари ғамдан тикланган, / Остимизда олам бир бўйра*» дейди. Ёки «*Яна ёлғиз, яна умидсиз / Тикиламан осмонга йиғлаб. / Косасидан ўйилиб кўзим / Майсазорга кетар юмалаб*», – дея ёлғизлигидан нола қилади. Аммо унинг изтиробларида ҳаётдан нолиш, яшашдан бешиш эмас, аксинча, одамлар бир-бирини тушуниши, эъзозлашини исташи сезилади. Чунки куюнчак кишилар ҳамиша ҳаёт янада мазмунли, завқли бўлишини хоҳлашади. Шу боис улар ўзидан ҳам, бошқалардан ҳам ҳеч қачон қаноатланмайди. Бундай кишилар лоқайд, бепарво ҳолда жимгина яшаш мумкинлигини тасаввур қилишолмайди. Тўғрироғи, бу тарзда умргузаронликка тоқатлари етмайди. Улар лоқайдлик билан кун кечирадиганларнинг аҳволига ачинишади. Шоирлар ҳамиша ана шундай қалби ёниқ кишиларнинг олдинги сафида туради, ўзи эмас, бошқалар тўғрисида кўпроқ ташвиш тортади. Ўзини ўзгалар олдида масъул, жавобгар ҳис қилади. Азиз Саид ҳам кўнглини безовта этган турфа кечинмаларни куюнчаклик билан баён қиларкан, асло умидсизликка тушмайди. Юрагидаги оғриқларни изҳор этганида ҳаётга, эртанги кунга юксак ишонч билан қарайди. Шеърларини: «*Мени олиб кетади тўлқин, / Вужудим бегона, жоним бегона*» шаклида бошласа-да, «*Энди мен жим яшай олмайман, / Ҳайқираман ўзимни чорлаб. / Мени олиб кетаркан тўлқин / Узоқларда сен тургин порлаб*» тарзида якунлайди.

¹ Ўша манба. – Б. 35.

«Чилтор» ҳамда «Дили қани бедилнинг?» тўпламларидаги шеърлар асосида муҳаббат мавзуси туради. Уларда ишқ изтиробларидан эзилган ошиқнинг ноласи, оху зори эшитилади. Кимдир уларда ишқи илоҳий – Аллоҳга муҳаббатни, бошқа биров эса дунёвий севгини кўради. Чунки айни шеърлар ҳар кимга ўз тушунчаси, дунёқараши даражасида ёндашиш, фикрлаш имконини беради. «Чилтор», «Дили қани бедилнинг» муҳаббат икки инсон ўртасидаги илоҳийликка йўғрилган ботиний интилиш сифатида таърифланади ва бу таърифларда босиқ, вазмин мушоҳада эмас, ёшликка хос эҳтирос, жўшқинлик устунлик қилади. Бундан ўттиз йил аввал битилгани эътиборга олинса, муҳаббатнинг ушбу мафтункор ташбеҳлари муаллифнинг ўт олов ёшлиги ҳосиласи экани аёнлашади.

«Вақт манзили»да эса юқорида таҳлил қилинган икки тўпламдан фарқли ўлароқ ижтимоий муаммолар диққат марказига қўйилади. Тўғрироғи, муаллиф ушбу тўпламига ўзининг инсоният тарихи, ўлкамизнинг узоқ ва яқин ўтмиши тўғрисидаги ўй-кечинмалари ифодаланган шеърларни киритишни маъқул кўради. Чунки одам ёши элликка етганида ҳаёт фақат севги-муҳаббатдан иборат эмаслигини аниқ англаб етади. Шоирлар ҳам ўн саккиз-йигирма беш ёш оралиғида севги-муҳаббатни эҳтиросга тўлиб, ёниб куйлайди. Йиллар эса инсоннинг нафақат вужуди, балки ҳиссиётларига ҳам ўз ҳукмини ўтказди. Қирқ-элликка кирган шоир, ҳар қанча уринмасин, севги-муҳаббат ҳақида ўн саккиз-йигирма ёшида ёзганидек таъсирчан шеър битолмайди. Чунки бу пайтга келиб, у ҳаётга теранроқ қарай бошлайди, ҳодисалар ҳақида вазминлик билан мушоҳада юритади, аввалгидек эҳтиросга берилмайди. Дунёда ҳамма нарса ўткинчилиги, ёнган ҳиссиётлар аста-секин сўниши, муҳаббат эҳтироси ҳам бора-бора пасайиши, ҳаётда аҳамияти жиҳатидан бири-биридан қолишмайдиган муаммолар кўплиги, уларнинг ҳар бири инсоннинг ўзини англаши учун синов эканини идрок этади. Эҳтироси жўшиб турганида киши ҳамиша меъёрни унутади. Ўспиринлар муҳаббатга дуч келганларида ўзларини бошқаролмай қолишади. Эҳтиросга берилганларидан севгилисини дунёда танҳо, мислсиз деб билади. Бошқаларни эмас, ўзини ҳам унга тенг деб қарашни тасаввурига сиғдирилмайди. «Чилтор», «Дили қани бе-

дилнинг?»даги аксарият шеърларда муҳаббатдан маст кўнгилнинг ана шундай ғаройиб истак-интилишлари акс этади. Ижодкор эллик ёшга етганида бир пайтлар муҳаббат ҳақида шундай ажойиб шеърлар битганидан қувонади. Ҳаддан ортиқ эҳтиросга берилганини эслаб, хижолат тортади. Чунки бу пайтга келиб у ҳаётдан кўп сабоқлар олиб, ҳамма нарсада меъёр муҳимлигини тушуниб этади. Қалби, онгу тафаккурини эгаллаб бораётган бу ҳақиқат ҳаётнинг асл мезони эканига тўла ишонч ҳосил қилади. Ҳаётни кузатиш, умрнинг мазмуни, вақтнинг тўхтамасдан ўтиши тўғрисида ўйлаш, мушоҳада юритиш қизиқроқ туюлади ва мароқлантиради.

Албатта, ҳеч бир ижодкор ёшидан келиб чиқиб мавзу танламайди. Шоир, адиб ёки рассомга бу борада ҳеч ким кўрсатма ҳам бермайди. Албатта, миллатчилик, зўравонлик, фахшнинг ёқлаш, кишилар ўртасида турли низо чиқаришга уриниш каби ҳолатлар бундан мустасно. Шоир ҳам, адиб ҳам мавзуларга турли пайтда турлича ёндашади. Чунки вақт ўтиши билан уларнинг ҳаёт тажрибаси ортиб, дунёқараши ўзгаради. «Чилтор», «Дили қани бедилнинг?» тўпламидаги шеърлар бундан йигирма-йигирма беш йил илгари ёзилган. Уларда ҳаётни муҳаббатдан иборат деб билган ўспириннинг ҳаяжони, изтироби, интилиши, орзу-истаклари акс этади. Унинг қувончи, изтироби, дарди ҳам шу соҳир туйғу билан боғланади. Чунки муаллиф ўша кезларда севги-муҳаббатни шеърга солиб завқланарди ва бунга ҳақли эди. Шоирни нимаики севинтирса ёки изтиробга солса, ўшани юрагидан ўтказади ва ҳиссиёт, кечинмаларини шеърга айлантиради. Шу тарзда бошқаларнинг қалбига ҳаётни қадрлаш ҳисси ва яшаш завқини солади.

«Чилтор» 1988, «Дили қани бедилнинг» 1996, «Вақт манзили» 2011 йилда босилиб чиққани турли фикрлар уйғотади... Бир қараганда, муаллиф шеърят билан жиддий шуғулланмаган, сусткашлик қилган дейиш ўринли кўринади. Аммо у билан тенгдош Абдували Қутбиддин, Эшқобил Шукур ҳам шу пайтгача иккита-учта тўплам чоп этгани эса олинса, айни ҳол бошқа омиллар билан боғлиқлиги аёнлашади. Аввало, ўтган аср адоғига келиб адабиётга, шеърятга муносабат кескин ўзгаргани, сўз санъатига эътиборсиз қараш бошлангани, бутун дунёни

«оммавий маданият» забтига олганини барча яхши билади. Ҳозир ҳам бу жараён шиддат билан давом этмоқда. Рост, эндиликда айрим кишилар асл адабиёт, чин санъат ўладими, тугаб битадими деб хавотирга тушиб қолди. Одамларни асл асарлардан узоқлаштириб, дидини саёзлаштирадиган енгил-елпи «нимарсалар» ҳамма ёқни эгаллаб, кўпчиликни ўзига қаратиб олди. «Нимарсалар» асл асарларнинг йўлидаги ғовга айланди. Шу боис «Чилтор» муаллифи ва умуман, шу авлод ижодкорларига китобини чоп эттириш жиддий муаммога айланди. Аниқроғи, китоб нашр эттириш машаққатлари истеъдодли қаламкашларнинг кўнглини ижоддан совитиб юборди. Рауф Парфи «Дили қани бедилнинг?» муаллифига катта ишонч билан қараб: «Азиз Саид тенгқурлари сафида қарашларининг кенглиги, ҳаётни чуқур ўрганишга бўлган ташналиги ва беминнат севгиси (яъни адабиётга, шеърятга – А.У.) билан ярқ этиб кўзга ташланади», – деганди. Улуғ шоирнинг ушбу эътирофлари Азиз Саиднинг тўпламига сўзбоши сифатида битилиб, эълон қилинмай қолиб кетган «Қайта қол, бўғзимда бир сўз ёнмоқда» сарлавҳали мақоласидан олинди. Дунёда кечган ўзгаришлар «Вақт манзили» муаллифи ва тенгқурларининг астойдил берилиб ижод қилиши, ўқувчиларга қатор тўпламларини тақдим этишига монелик кўрсатди. Эълон қилинган асарлари эса сўзни жуда нозик ҳис қилиши, чуқур тушуниши, инсон руҳияти ва ижтимоий ҳаёт муаммоларини теран ва ўзига хос таҳлил қила билишидан далолат беради. Бу шеърлар, мақолаларни иштиёқ билан мутолаа қилган ҳар бир киши ўзининг, салгина бўлса-да, руҳан тозаргани, маънан бойиганини ҳис этади. Чунки Азиз Саид қалбидаги чилторини чертиб, ҳар биримизнинг қалб қандилимизни ёндиради, дилига бепарволарни оқибатдан огоҳлантиради. У ғойибдан келган дўстлари билан самимий суҳбатлар қуриб, адабиёт ва ижтимоий ҳаёт, шеър ва туйғу тўғрисидаги тасаввуримизни кенгайтиради, вақт манзилини излашга даъват этиб, ҳар биримизни ҳаётнинг моҳияти, умрнинг мазмунини англашга ундайди.

БАХТИННИНГ БАХТИ ВА ...

Адабий-танқидий очерк

Киши ҳар гал асл асарларни ўқиётганида ўзининг ҳаёти бошқалар билан беҳад боғлиқлиги, атрофидаги одамларга маънавий яқинлиги, шу боис улардан «қарздор»лигини ҳис қилади. Бундай асарлар ҳиссиётимизга таъсир ўтказиб, ўзгаларга ҳамдард, ҳамфикр қилиб қўяди. Адабиётнинг асл асарлари тўғрисидаги айрим тадқиқотлар билан танишиш асносида уларнинг ҳаётбахш қувватидан баҳрамандлигимиз янада ортади. Михаил Бахтиннинг Достоевский ва Рабле ижоди муаммоларига бағишланган илмий-назарий тадқиқотлари худди шундай салмоққа эга. XX аср машҳур мутафаккирининг қарашлари маданият, санъат ва адабиёт тўғрисидаги тушунча, тасаввуримизни теранлаштиради. Бу жиҳатдан у ўтган асрнинг энг пешқадам адабиётшунос, тилшунос, файласуфларидан бири саналади. Олимнинг тадқиқотлари адабиётшунослик тарихида чинакам янгилик бўлгани дунё миқёсида эътироф этилади. Михаил Бахтиннинг китоблари, мақолалари нафақат адабиётшунос, тилшунослар, балки файласуф, санъатшунос, маданиятшунос, тарихчи олимлар, машҳур адиблар, шоирларнинг ҳам эътиборини қозонди. Европада, АҚШда бахтиншунослик юзага келди. Ғарб ва Шарқ санъатшунос, маданиятшунос, тарихчи ва албатта, филологларининг Михаил Бахтин тадқиқотларига мурожаат қилиши салкам ярим асрдан бери илмий таомилга айланди. Чунки уларда ижтимоий фанлар учун барча даврда бирдай аҳамиятли долзарб муаммолар хусусида теран илмий мулоҳазалар илгари сурилади.

Михаил Бахтин тадқиқотларида муаммонинг моҳиятини ёритиш асносида «полифония», «хронотоп», «мениппия», «жанр хотираси», «карнавализация» сингари сўзларни қўллаб, филология фанида қатор янги терминлар яратди. Ушбу терминлар кутилмаганда барча ижтимоий фанларда фаол атамага айланди. Фанга эса камдан-кам олим янги терминни олиб киришга муяссар бўлади. Айниқса, адабиётшунослик соҳасида бунга эришиш жуда ноёб ҳодиса саналади. Фанда Бодуэн де Куртэне «фонема», Потебня «назарий поэтика», Веселовский «тарихий поэтика» терминини илк бор қўллагани қайд этилади. Михаил Бахтин

терминлари филология фанига кирган бахтли муаллифлар қаторида мустақкам ўрин эгаллайди. Унинг тадқиқотларини мутолаа қилаётиб ҳар бир одам санъат ва адабиётнинг бош вазифаси кишиларни ирқи, дини, ижтимоий аҳволи, замони ва маконидан қатъи назар, бирлаштириш, ҳамжиҳат қилиш эканини, албатта, ҳис этади. Олимнинг Достоевский, Рабле асарлари, филологиянинг муҳим илмий-назарий муаммолари хусусидаги қарашлари билан танишган ҳар бир киши адабиёт асарлари одамларнинг ташвиши, дардини акс эттириб, кўнглидаги кир, ғуборларини кет-кизиши, ҳаяжонга солиб, ҳаётнинг ҳар лаҳзасини қадрлашга ундаши, барчага яхшилик қилиб яшаш истагини жўш урдириши позимлиги ва бундай қудрат, хусусият адабиётнинг асл асарларида мавжудлиги ҳамда айни қувват қанча замонлар ўтса-да, асло сўнмаслигини ич-ичидан идрок қилади. Айни чоғда барча ажойиб куйлару муҳташам меъморий обидалар, худди жонлидай туюладиган расм, сурат, ҳайкаллар – жамики гўзалликларнинг, математика, физика, кимё, биология каби фанлардаги барча кашфиётларнинг асл манбаси, пойдевори сўз санъати эканини ҳаёлидан ўтказлади. Чунки Михаил Михайловичнинг тадқиқотларида инсон табиати ва ҳаёти, кишилараро муносабатларнинг мураккаблиги тўғрисида теран мулоҳаза юритилади. Қарашлари чуқур кузатишларга асосланади. Уларда мулоҳазалар бир-бири билан мантиқан боғланиб, фалсафий мазмундор бўлиб бораверади. Олимнинг мулоҳазаларидан инсоннинг ички дунёси, феъл-атворининг бадий асарларда акс эттирилиши хусусида мушоҳада юритишдан мароқлангани ва буни ҳаётидаги бирдан-бир мақсади деб билгани ҳамда ўзининг чинакам бахтини ана шу муттасил машғулотда кўргани аёнлашади. Чунки киши нимани ўзи учун «бахт» деб билса, шунга интилиб, унинг ҳаёли билан яшайди. Ҳаётнинг бошқа неъматлари қизиқ туюлмайди, диққатини жалб этмайди. У ўзгалар ҳузур қилиб, лаззатланадиган нарсаларга кўпинча бефарқ, лоқайд қарайди. Михаил Бахтин бошқа адабиётшунослардан ҳаёт ва адабиёт муаммолари тўғрисида фалсафий мушоҳада юритиши, бошқача ёндашиши билан ажралиб туради. Айрим адабиётшунос, мунаққидлар каби адабий асарнинг сюжетини баён қилиб, унга муносабат билдириш билан чекланмайди. Аниқроғи, у ҳеч бир ўринда бу йўлни тутмайди. Михаил Бахтин доимо асар матнини асос қилиб, унда

эътибор қаратилган мавзу, муаммо хусусида ҳеч кимникига ўхшамаган тарзда фалсафий мушоҳада юритади. Унинг мушоҳадалари кенг қамровлилиги, мантикий изчиллиги билан эътиборни тортади. Табиийки, қўламдор мулоҳазаларни уч-тўртта сўздан иборат содда гап воситасида ифодалаб бўлмайди. Михаил Бахтин ҳаёт ва санъат тўғрисидаги, инсоннинг табиати ва турмуши хусусидаги кенг қамровли, чуқур мазмунга эга фалсафий мушоҳадаларини мураккаб қўшма гапларда ифода этади. Услубан пухта ишлангани боис мураккаб ва чуқур мазмунли мужассам этган бўлса-да, аниқ идрок қилинади. Фалсафий мушоҳадага асосланган мулоҳазаларни осон тушунадиган тарзда ифода этиш хабар ёзиш сингари иш эмаслиги эътиборга олинса, Михаил Бахтин тадқиқотларидаги баён тили эътирофга лойиқлигини таъкидлаш ўринли бўлади.

Бахтин аксарият адабиётшунос, санъатшунослар сингари санъат инсон ҳаётида ғоят муҳим аҳамиятга эга деган қараш билан чекланмайди. Унингча, одам санъатни истеъмол қилиш билан кифояланиб қолмай, унинг олдида масъулият ҳис этиши керак. Кўпчилик театр, кино тўғрисида муайян тушунчага эга бўлади, янги асарларни мунтазам кўради, уларга баҳо беради. Кийиниш, жиҳозларни танлаш, ишлатишда ҳам модага амал қилади. Турли безак, тақинчоқларнинг материали сифати, ишланишини фарқлайди. Улар санъатдан ана шундай хабардорлик, баҳрамандликни «маданиятли»лик мезони деб қарайди. Санъат тарихи, турлари тўғрисида кенг билимга эга бўлгани боис бу хусусда соатлаб гапира оладиган ва ўзини маданиятли санайдиганларнинг аксарияти, афсуски, турли қабиҳликларга қўл уриб, алдамчилик, фирибгарлик, қотиллик қилади. Чунки улар санъатдаги гўзаллик тўғрисида кўп гапиргани, баҳслагани ҳолда, унда мужассам эзгуликни қалбига жо этмайди. Афсуски, кўпчилик санъатни истеъмол қилиб, баҳраманд бўлишдан нарига ўтмай яшайди. Саноқли инсонларгина санъатда улуғлайдиган ақидаларга амал қилишга интилади. Турмушдаги жамики зиддият, қарама-қаршилик, низо, можаро аслида шундан келиб чиқади. Санъатда ифодаланган эзгу ғояларни қалбига сингдирган одам ҳеч қачон шариат ва жамият қонунларидан четга чиқмайди, бошқаларга зарра озор етказмайди, кўпчилик манфаатини ҳамиша ўзиникидан устун қўяди, масъулият ҳисси билан

яшайди. Михаил Бахтин ана шундай юксак ҳиссиётни қалбига жойлаган бахтли инсон бўлгани боис «Санъатда нималарни ҳис қилган ва тушунган бўлсам, улар учун ўз ҳаётим билан жавоб беришим керак, токи мен ҳис этган ва тушунган барча нарсалар ҳаракатсиз, фаолиятсиз қолиб кетмасин»¹, – деган. Ушбу мулоҳазаларни 1919 йилда эълон қилган «Санъат ва масъулият» мақоласида баён этган. М.Бахтин ўшанда бор-йўғи йигирма уч ёшда эди. Машҳур мутафаккирлар инсон ва санъатнинг боғлиқлигини бу тарзда тавсифламагани эътиборга олинса, М.Бахтин туғма файласуф бўлгани, санъатнинг мазмун-моҳиятини жуда эрта англагани аёнлашади. Муаллиф мазкур мўъжаз мақоласида шахс, ҳаёт ва санъат ўртасидаги алоқадорлик тўғрисида фикр юритар экан, улар бир-бири билан бевосита алоқадорлиги ҳамда бу одамларга ўзаро масъулият ҳисси юклашини қайд қилиб: «Санъат ва ҳаёт бир нарса эмас, лекин улар менда, мендаги масъулиятнинг бир бутунлигида яхлитлик касб этиши керак»²лигини таъкидлайди. Навқирон ёшида ҳаёт ва санъат бир нарса эмаслиги, инсонсиз улар аҳамиятини йўқотиши, ҳаёт ҳам, санъат ҳам айнан инсон туфайли маъно-мазмун касб этишини англаганининг ўзиёқ муаллиф фалсафий мушоҳада юритиш бобида жуда эрта улғайганини билдиради. Михаил Михайлович матбуотдаги илк чиқиши бўлган ушбу кичик мақоласида инсон ҳаётида илм-фан ва санъат алоҳида аҳамиятга эгалигига эътибор қаратиб: «Инсоният маданиятининг уч соҳаси – илм-фан, санъат ва ҳаёт фақат шахсдагина бир бутунлик касб этади», – дейди. Ростдан, илм-фан, санъат «маҳсулот»ларидан ҳамма баҳраманд бўлса-да, лекин омма учун бари бирдай кадр-қимматга эга деб бўлмайди. Санъат ким учундир ҳашамат, мақтаниш, бошқалардан устунлигини намойиш қилиш воситаси бўлса, ким учундир маънавий-руҳий завқ манбаидир. Санъатдан бу тарзда лаззатланадиганлар сурат, ҳайкал, нақшларга қараб олам бениҳоя гўзал яратилгани, инсон ана шу гўзалликнинг мўъжаз нусхасини кашф этганини ҳис қилиб қувонади. Бу қувонч ҳисси унинг қалбида эзгуликка интилишни қувватлантиради. Ана шу қувват туфайли ҳаётга умид билан қарайди. Турмуш қийин-

¹ Бахтин М.М. Санъат ва масъулият // Филология масаллари. 2003. – №3. – Б.83.

² Ўша манба. – Б.84.– Б.84.

чиликлари, тақдир синовларидан нолиб, изтиробга тушмайди. Чунки қалбга сингиган гўзаллик ҳисси кишига ҳаёт муттасил ўзгаришда экани, севинч, шодлик бир зумда ўтиши, қийинчилик, машаққатларнинг, албатта, адоғи борлигини билдириб туради. Киши айнан қалбидаги гўзаллик ҳисси таъсирида борлиқ, ҳаёт ҳақида ва ўзининг ким экани, қандай яшаётгани, қилган ишлари хусусида ўйлай бошлайди.

Аслида санъат инсоннинг ботинига гўзалликка интилиш ҳисси жойлангани туфайли вужудга келган. Агар Худо инсон табиатига ана шу илоҳий туйғуни бегона қилиб қўйганида, у табиатдан завқланмас, Ой, юлдузларга маҳлиё бўлиб қарамас, турфа нақш, безакларни ўйлаб тополмас, жонзотларнинг расми, ўзининг суратини чизолмасди. Яшашга қулай уйлар, муҳташам меъморий иншоотлар қурмаган бўларди. Ҳатто, кийиши учун либос тиколмасди. Инсоннинг тафаккури, қўли билан бунёд қилинган ҳар қандай нарса – ғилдиракдан тортиб сониялар ичида миллионлаб амални бажарадиган мураккаб компьютер техникасигача санъат саналади ва уларнинг замирида одамнинг ботинидаги гўзалликка интилиш ҳисси туради.

Инсоният қадимдан ишлаб чиқариш ускуналари, рўзғор анжомлари, қурол-яроғлари, пул-танга, либосларининг чиройли бўлишига интилади. Бир замонларда яшаб ўтган ҳукмдорларнинг саройлари, шаҳзода, маликаларнинг кийим-кечаклари, тақинчоқлари кўркамлигидан кўзни қувонтиради. Аждодларимиз инсон гўзалликдан қанча баҳраманд бўлса, бу ҳис унинг қалбидан шунча кенг ўрин олиши ва эзгу ишларга интилиб, бошқаларга наф етказиши, чиройли, гўзал нарсалардан баҳра олиш кишиларни бир-бирига яқинлаштириб, ҳаммани ҳамжихат қилиши, аксинча бўлганида зиддият кучайиб, ўзаро низо, душманлик кайфияти авжланишини жуда чуқур тушунишган, бунини узоқ турмуш тажрибасида синовдан ўтказишган.

Барча кишилар илм-фан «маҳсулот»ларидан фойдаланади, санъатдан баҳраманд бўлади. Одамларнинг кундалик турмуши шу асосида кечади. Лекин кўпчилик ўзи фойдаланадиган, баҳра оладиган нарсаларнинг моҳияти, аҳамияти ҳақида мушоҳада юритмайди. Ваҳоланки, борлиқдаги ҳеч бир нарса бежиз яратилмагани, ҳаётдаги исталган ўзгаришнинг ўз асоси борлиги, одамнинг истиги чексиз экани, бир зумда ўтмиши, бугун ва келажаги

тўғрисида ўйлаши, уни тасаввур қилиши мумкинлиги, ҳар бир инсон жумбоқ эканини ҳис қилади. Шу боис ҳаётга бошқалардан кўра теранроқ қарайди. Тақдир синовларидан тушкунликка тушмайди. Аксинча, турмуш машаққатлари инсонни ҳар жиҳатдан улғайтириб тоблаши, инсон айнан машаққатлар туфайлигина ҳаёт нима эканлигини тушуниб етиши ва ўзини англаши, бошқаларнинг, борлиқдаги жамики нарсаларнинг қадрини билиб боришини идрок этади. Айнан шундай кишилар боис ҳаётга файз-баракка инади, илм-фан, санъат равнақ топади, тараққиёт давом этади. Чунки бундай шахслар ҳамма вақт ўзига хос катализаторга айланиб, тафаккур ривожини таъминлайди. Илм-фаннинг турли соҳаларидан кенг билимга эга, санъатни нозик ҳис қиладиган, ундаги гўзалликни қалбига сингдирган бундай кишилар жамиятда ижтимоий-иқтисодий, маънавий таназзул чуқурлашган пайтда майдонга чиқади. Тўғрироғи, шахслар фаолияти ижтимоий бурилишлар даврида ёрқинроқ намоён бўлади. Михаил Бахтин навқиронлик чоғида шу ҳақиқатни англайди ва барчани, жумладан, ижодкорларни шунчаки яшамасликка, ҳаётнинг ҳар бир лаҳзаси ҳақида, теварак-атрофда кечаётган ўзгаришлар хусусида мушоҳада юритишга – шахс бўлишга даъват қилади.

Олимнинг матбуотдаги сўнгги чиқишларидан бири «Новый мир» журнали таҳририяти саволларига жавоблари» эди. Ушбу мулоҳазалар у йигирма уч ёшида ёзган «Санъат ва масъулият» мақоласидаги қарашларнинг мантикий давомидай туюлади. Му-тафаккир адабиётшуносликнинг ҳолати тўғрисида кузатишларини баён этаркан, адабиётни муайян давр маданияти контекстида ўрганиш зарурлиги, чунки адабиёт маданиятнинг ажралмас бўлаги эканини таъкидлайди. У Достоевский, Рабле тўғрисидаги салмоқли тадқиқотлари, адабиётшунослик, тилшуносликнинг назарий муаммоларига бағишланган теран таҳлилий мақолаларида масалага шу нуқтаи назардан ёндашади. Михаил Михайлович филологиянинг долзарб масалаларини бошқа адабиётшунос, тилшунослардан фарқли ҳолда, фалсафий таҳлил этади. Яъни у муаммога ҳамиша инсон табиатининг мураккаблиги ва ижтимоий воқеликнинг ўзига хос жиҳатларини эътиборга олган ҳолда қарайди. Шу боис олимнинг мулоҳазалари нафақат филологлар, адабиёт ихлосмандлари, балки файласуфлар, санъатшунослар, сиёсатшуносларни ҳам қизиқтиради.

Аёнки, адабиётшунос, мунаққид, санъатшунос, тарихчи, файласуфларнинг мақолалари, китобларини фақат шу соҳа мутахассислари ўқийди. М.Бахтиннинг тадқиқотларига эса ижтимоий-гуманитар соҳанинг барча вакиллари мурожаат қилишиб, мақолаларидан иқтибослар келтиришади. М.Бахтин инсон ҳаёти, адабиёт, санъат тўғрисида кенг миқёсда фикр юритгани туфайли мулоҳазаларидан адабиёт, санъат шунчаки эрмак, зерикмаслик учун восита эмаслиги аёнлашади. М.Бахтиннинг мақолалари бадиий асарларни таҳлил қилиш, қаҳрамонлар ҳолатини ҳис этишга ўргатиб, инсонга ўзини англаш, атрофдагиларнинг феъл-атворини яхшироқ тушуниб олишга ёрдам бера олади. Шу боис унинг Достоевский, Рабле тўғрисидаги китоблари, мақолалари инглиз, испан, француз, немис ва бошқа тилларга таржима қилинган. Олимнинг тадқиқотлари ижтимоий-гуманитар соҳа мутахассислари орасида ғоят эътибор қозонгани боис америкалик бахтиншунос К.Томсон: «Бахтин ижоди тафаккурдаги бугунги бўҳрон моҳиятини тўла-тўқис ва жуда чуқур ёритиб беради... Ғарбда ана шу таназулли бахтинча ғоялар асосида тузатиш мумкин деб қаралади» дея таъкидласа, мутафаккир меросини ўрганган германиялик олим Р.Грюбель: «Бахтин асарлари маданиятни тамоман янгича тушунишга қаратилган»ини айтади. Мазкур маълумотлар Вадим Владимирович Кожиновнинг «Россиянинг тақдири: кеча, бугун, эртага» (М.: «Молодая гвардия», 1990) китобида қайд этилган.

Таниқли адабиётшуноснинг М.Бахтин тўғрисидаги мақоласи «XX аср маданиятининг улуғ ижодкори» деб номланади. Унда олимнинг таржимаи ҳоли ва ижодига доир кизиқарли маълумотлар келтирилиб, мутафаккирнинг ҳаёт йўли машаққатли кечгани, қисматнинг оғир синовларини бошидан кечирган бўлса-да, тақдиридан заррача нолимай яшаб ўтгани ҳақида сўз юритилади. Ҳақиқатан, олимнинг Достоевский, Рабле тўғрисидаги, филологиянинг илмий-назарий муаммолари хусусидаги тадқиқотларида яшашдан завқланган, ҳаётдан мамнун инсоннинг қиёфаси бўй кўрсатиб туради. М.Бахтин Достоевский, Рабле, Толстой, Гётенинг мавжуд воқеяларга ёндашиши, қаҳрамонлари кайфияти, ҳолатини ифодалаши хусусида, ижтимоий ҳаёт, кишиларнинг дунёқарашидаги ўзгаришлар ҳақида сўз юритганда ҳам бирор ўринда зорланмайди, кимнидир лаънатламайди. Аксинча,

завқланиб мулоҳаза юритади, адибларнинг санъаткорлик маҳоратини иштиёқ билан кўрсатиб беради. М.Бахтиннинг мақолаларида ҳаётга нисбатан заррача норозилик, тушкунлик кайфияти сезилмайди. Аксарият файласуфлар, адабиётшунослар андакина азият чеккан бўлса, албатта, бошқаларни аёвсиз танқид қилиб, кимларгадир маломат тошларини ёғдириб, жамият, тузумдан норозилигини билдириб, ички аламини чиқаради. М.Бахтин эса ҳар қанча ҳақли бўлмасин, бундай қилмайди. Тўғрироғи, у бу йўлни мақбул деб қарамайди. Михаил Михайловичнинг адабиёт тўғрисидаги мулоҳазалари унинг ҳаётга ниҳоятда некбин қарагани, адабиёт, санъатга чинакам меҳр бергани, қисмат уни дучор қилган барча азоб-уқубатларни Яратганнинг синови – марҳамати деб билгани, кўпчиликдан фарқли ўлароқ Худонинг мавжудлиги, қудрати бениҳоя чексизлигини бутун вужуди билан чин дилдан ҳис қилгани тўғрисида ўйлантиради. В.Кожиновнинг қайд қилишича: «Бахтин «Аллоҳнинг салтанати бизнинг ичимизда ҳам, биздан ташқарида ҳам эмас, балки орамизда» деган гапини кўп такрорларкан. Аллоҳ ягона яратувчилиги, унинг қудрати бекиёс-лигини чинакамига ҳис қилган одамгина буни англайди. Илоҳий китобларни ихлос билан ўқиб, Арасту, Суқрот, Сенека, Ницше, Кант, Ҳегель сингари донишмандларнинг асарларини иштиёқ билан мутолаа қилган, Ҳомер, Данте, Достоевский, Рабле, Гёте каби улуғ ижодкорлар асарларининг маъзи, моҳияти тўғрисида мушоҳада юритган киши қалб қандили чарақлаб, онг-тафаккури ёришгани боис беихтиёр ўз-ўзидан Аллоҳнинг қудрати, бандаларига беадад меҳрибонлиги тўғрисида ўйлаб қолади ва албатта, художўйга айланади. Михаил Бахтинни художўйликда айблаганлар бу ҳолатни ҳеч қачон тушунмайди, ҳис қилмайди. М.Бахтин парвардигорнинг қудратини чин қалбидан ҳис қилиб, ич-ичидан идрок этгани боис бошқа адабиётшунос, мунаққид, файласуфлар сингари бошқаларни танқид қилиш, ўзгаларнинг фикри, қарашларини тафтишдан ўтказиш ёки кимларнидир мақташ, мадҳ этишга берилиб кетмаган. Ижтимоий-гуманитар соҳа вакилларининг аксарият китоб, мақолалари кимларнидир инкор қилиш, рад этишдан иборатлиги зътиборга олинса, Михаил Михайловичнинг ижоди бу жиҳатдан ҳам ўзига хос ноёб ҳодиса экани аёнлашади. У тадқиқотларида фикрини тасдиқлаш, асослаш учун бирор ўринда «доҳий» деб улуғланган раҳнамолар, сиё-

сат арбоблари фикридан иқтибос келтирмайди. М.Бахтиннинг муаммо хусусидаги мулоҳазалари бир-бири билан мантиқан боғланиб, теранлашиб бораверганидан бундай ташқи таянч, асослашга ҳеч қандай эҳтиёж, зарурат қолдирмайди. Шўро даврида адабиёт, санъат, фалсафа соҳасидаги аксарият мақола, китоблар Ленин, Сталин, Жданов каби сиёсатчилар фикридан олинган иқтибослар билан тўлалиги эсланса, «Достоевский поэтикаси муаммолари» муаллифининг илмда тутган йўли нечоғли аҳамиятга эгаллиги ойдинлашади. «Доҳий»ларнинг фикрини дастак қилиб шуҳрат қозонган, давру даврон сурганларнинг турли мукофотлар билан тақдирланган китоблари, сайланмалари тезда «кераксиз» матоҳ бўлиб қолди. Чунки улар энг одил ҳакам – Вақт синовидан ўтолмади. М.Бахтин тадқиқотларининг эса йиллар ўтган сари қадри ортмоқда. Тузумлар ўзгариши, сиёсий эврилишлар, дунёқарашдаги янгиланишлар унинг тадқиқотлари аҳамиятига заррача халал етказмаяпти. Аксинча, олимнинг асарларига қизиқиш тобора ўсиб бормоқда. Эндиликда ижтимоий-гуманитар соҳа мутахассисларининг ўз мулоҳазаларини асослаш учун М. Бахтин фикрига таяниши илмий таомил тусини олмоқда. Чунки қарашлари чуқур маънодорлиги, кенг қамровлилиги билан маданият, санъатнинг турли муаммолари моҳиятини ёрита оладиган салмоққа эга. Масалан, у асарларга баҳо бериш, ёндашиш, мумтоз асарларнинг пайдо бўлиши, аҳамияти тўғрисида мулоҳаза юритар экан: «Асар ўз илдизлари билан узоқ ўтмишга бориб тақалади. Адабиётнинг буюк асарлари асрлар давомида тайёрланади, уларнинг яратилиш даврида эса узоқ ва мураккаб етилиш жараёнининг сархил мевалари териб олинади. Асарни фақат унинг даврига хос ёки унга энг яқин шарт-шароитлардан келиб чиқиб тушунтиришга уриниш билан биз ҳеч қачон унинг маъно теранликларига ета олмаймиз. Даврга биқиниб олиш асарнинг кейинги асрлардаги келажак ҳаётини тушунишга имкон бермайди, бундай ҳаёт қандайдир парадокс бўлиб туюлади. Асарлар ўз даврларининг деворларини бузадилар, асрлар оша, яъни катта замонда яшайдилар, бунда кўпинча (буюк асарлар эса ҳамиша) ўз замонларидагидан кўра қизғинроқ ва тўлароқ ҳаёт кечирадилар»¹, – дейди. Адабиётшунос Мирзааҳмад Олимов ўзбекчага ўнгирган ушбу «Новый мир» журнали таҳририяти

¹ Ўша манба. – Б.86

саволларига жавоблар»ида М.Бахтин асрлар оша яшаб келаётган асарларга хос энг муҳим жиҳатларни илмий асосда тушунтириб беради. Унинг изоҳлашидан аён бўладики, асл асарларда ўтган асрлар ҳам қандайдир тарзда акс этади. Агар асар фақат бугунги кун билан боғланиб, ўтмишдан умуман алоқаси узилиб қолса, келажакда яшай олмайди. Чунки олим таъкидлаганидек: «Фақат ҳозирги замонгагина тааллуқли бўлган барча нарса у билан бирга фано йўлини тутати».¹

Михаил Бахтин ўзига замондош адабиётшунос, файласуфлардан яна бир жиҳатдан фарқ қилади: у фақат даврлар оша яшаб келаётган адиблар асарлари тўғрисида сўз юритади. Достоевский (1821 – 1881) ва Франсуа Рабле (1494 – 1553) асарлари тўғрисидаги тадқиқотлари М.Бахтин илмий-ижодий фаолиятининг чўққиси дейилади. Аслида, улар нафақат рус адабиётшунослиги, балки XX аср жаҳон маданиятшунослигининг мумтоз тадқиқотлари сирасига киради. «Достоевский поэтикаси муаммолари», «Франсуа Рабле ижоди ҳамда Ўрта асрлар ва Уйғониш даври халқ маданияти» муаллифи адабиётшуносликнинг роман ва эпос, муаллиф ва адабий қаҳрамон, нутқ жанрлари муаммолари, маърифий роман ва унинг реализм тарихидаги аҳамияти, лингвистика, филология ҳамда бошқа гуманитар фанларда матн муаммосига бағишланган илмий-назарий мақолаларида ҳам замонавий адабиётни эмас, асрлар оша унутилмасдан келаётган асарларга эътибор қаратиб, уларни таянч манба қилиб олади. У 1924 йилдан Италияга кетиб қолган Вячеслав Иванов (1866 – 1949) ижоди тўғрисида талабаларга ўқиган маърузасида ҳам фикрини бу рус шоирининг шеърияти антик, ўрта асрлар ва уйғониш давридан озиқлангани, Бальмонт, Брюсов шеърларида эса француз, немис, инглиз символизми таъсири аниқ сезилишини таъкидлашдан бошлайди. Ижодий мероси, у тўғрисидаги хотиралар М.Бахтиннинг замонлар суронидан ўтиб келаётган асарларга инсоният маданияти давомийлигини таъминловчи, унга ҳаёт бахш этувчи туганмас қувват манбаи деб қараганидан далолат беради.

Адабиётшунослар, файласуфлар, одатда, санъат асарларининг ижтимоийлигини кўрсатишга ҳаракат қилишади ва уларнинг шу жиҳатига алоҳида эътибор қаратишади. Михаил Бахтин эса

¹ Ўша манба. – Б.87

адабий ҳодисаларнинг бадиий-эстетик жиҳатларига кўпроқ урғу беради. Унинг мақолаларида ҳамиша адабий қаҳрамон образи диққат марказига қўйилади ҳамда инсоннинг табиати ва ҳаёти тўғрисида, ушбу жумбоқ асарда қандай ёритилганлиги хусусида сўз юритилади. Масалан, ёзувчининг қаҳрамонга муносабати ҳақида мулоҳаза билдирилар экан: «Муаллифнинг муайян қаҳрамон образини яратиш учун изланиши, интилиши, маълум даражада, унинг ўзи билан кураши ҳамдир... Чунки у ижод қилаётганида фақат ўз қаҳрамонининг ҳолатини тасаввур қилади, ичидан ўтказди ва унинг образида инсонга муносабатини ифодалашга интилади»¹, — дея қайд қилинади. Михаил Михайлович ўзи эътибор қаратган муаммолар хусусида ана шу тарзда фалсафий мушоҳада юритади.

Фёдор Достоевскийнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида жуда кўп тадқиқот ёзилган. Лекин М.Бахтиннинг «Достоевский поэтикаси муаммолари» китоби бу улуғ рус адиби тўғрисидаги барча тадқиқотлардан фалсафий маънодорлиги, теран эстетик таҳлилга асослангани билан алоҳида ажралиб туради. Унда адиб асарларининг моҳияти қолган барча мақолалардагидан кўра ёрқин ёритиб берилади. Шунини алоҳида қайд этиш ўринлики, «Достоевский ижоди муаммолари» тўғрисида 1929 йил «Новый мир» журнаlining 10-сонига академик А.В. Луначарскийнинг катта тақризи эълон қилинган. «Достоевскийнинг кўповозилиги тўғрисида (М.М. Бахтиннинг китоби муносабати билан)» деб номланган ушбу ижобий тақриз шўро давлати сиёсий арбоби асарлари тўпламининг 2-жилдига ҳам киритилган.² М.Бахтин мазкур китобида бошқа тадқиқотларидаги сингари дастлаб янги фикрни ўртага ташлайди ҳамда ўзининг қарашларини энг эътиборли манбалар таҳлили асосида мустаҳкам, аниқ ва ишонарли асослаб беради. Унинг мулоҳазалари чуқур мантиқийлиги ва теран таҳлилга асослангани билан ҳеч қандай эътирозга ўрин қолдирмайди. Ўқувчи олимнинг мулоҳазаларини ҳеч иккиланмай қабул қилади. Аниқроғи, Михаил Михайлович муаммонинг мазмун-моҳияти-

¹ Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. — Москва: Искусство, 1979. — С.8 — 9.

² Карпунов Г.В., Борискин В.М., Естифеева В.Б. Михаил Михайлович Бахтин в Саранске: очерк жизни и деятельности. — Саранск: Изд-во Сарат. унив-та Саран. фил., 1989. — С.7.

ни унинг хаёлига келмаган, у ўйламаган тарзда аниқ ва асосли ёритиб берганидан беихтиёр унга эргашиб кетади. М.Бахтин Достоевский тўғрисидаги тадқиқотини: «Биз Достоевскийни бадиий шакл соҳасига янгилик олиб кирган улуг ижодкорлардан бири деб биламиз. У, назаримизда, бадиий тафаккурда тамоман янги тип яратди ва биз уни шартли тарзда полифоник деб атаймиз. Бадиий тафаккурнинг ушбу типи Достоевский романларида ўз ифодасини топган. Аммо унинг аҳамияти романчилик доирасида чекланиб қолмай, европача эстетиканинг айрим муҳим тутумлари учун ҳам тегишлидир. Ҳатто, айтиш мумкинки, Достоевский оламнинг янги бадиий моделини яратгану эски моделнинг кўпгина муҳим қирралари тубдан ўзгаргандай» деб бошлайди ва Достоевский қандай янгиликлар очганини аниқ таҳлил асосида кўрсатиб беради.¹ Бунинг учун Достоевский ижодида қаҳрамон ва муаллифнинг қаҳрамонга муносабати, адиб асарларининг жанр ва сюжет-композиция хусусиятлари, қаҳрамонлар диалоглари ва монологлари, ровий сўзи тўғрисида мулоҳаза юритади. Айни муаммолар эса сўз санъатидаги энг муҳим масалалар бўлиб, худди шулар асосида ҳар бир ижодкорнинг бадиий маҳорати даражаси аниқланиб, баҳо берилади. М.Бахтин ушбу назарий масалаларга эътибор қаратганида Достоевский романларининг полифоник хусусиятлари, уларнинг услубига хос жиҳатларни таҳлил этиш асосида очиб беради. «Достоевский бошқа ижодкорлардан шу жиҳатдан фарқ қиладики, у асарларида инсоннинг ичидаги инсонни кўрсатишга, унинг қалбида кечадиган барча кечинмаларни бир пайтнинг ўзида бирданига эшитиш ва тушунишга эришади. Бундай ҳолатни фақат Данте асарларида кўриш мумкин», – дейди. Улуғ рус адиби, ҳақиқатан, инсоннинг ичида ўзаро мунозара қилаётган икки овоз борлиги, унинг кечинмаларида бир пайтнинг ўзида ишонч ва ишончсизлик ёнма-ён туриши, ҳар қандай фикрда қарама-қаршилик мавжудлиги ва бир-бирига зид ҳиссиётлар зудлик билан алмашилишини кўрсатиб беради. М.Бахтин айни жиҳат Достоевскийнинг полифоник роман яратишига асос бўлди деб таъкидлайди. «Полифоник романнинг яратилиши, назаримизда, нафақат роман орбитасида ривожланадиган барча бадиий наср жанрлари тараққиётидаги, умуман, инсоният бадиий

¹ Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. Изд.4-е. – Москва: Сов. Россия, 1979. – С.312.

тафаккури ривождаги улкан илдамлашдир. Бизнингча, Достоевский роман жанри доирасига сиғмайдиган полифоник бадий тафаккурни очиб берди деб бемалол айтиш мумкин. Бадиий тафаккурнинг ушбу тури инсоннинг, энг аввало, мушоҳада юритадиган инсон онги ва унинг турмушдаги мулоқот доирасининг монологик ёндашув орқали бадиий акс эттириб бўлмайдиган қирраларини ёритади», – дейди.

Ҳеч кимнинг ҳаёти бир меъёрга кечмайди. Кишининг тақдирида ташқи таъсирлар туфайли кутилмаган ўзгаришлар рўй беради. Унинг севинчи қайғу билан, умид, ишончи тушкунлик билан узлуксиз алмашилиб туради. Инсон ана шу жумбоқ орқали ҳаётини тушуниб, ўзини англаб боради. Одам изтироб чекиш, қайғуга ботиш, қийинчиликларга дуч келиб, машаққат тортиш асносида ҳаётнинг қадрини ҳис қилиб, ота-онаси, яқин кишилари унинг учун азиз, қадрдон эканлиги, яхшилик ҳеч қачон унутилмаслиги, адолат, албатта, тантана қилишини билиб олади. Азоб чекмаган, машаққат мактабида таҳсил олмаган кишининг кўзи очилмайди. Инсон дунёси қўп қиррали қимматбаҳо тошга ўхшайди. Уларга қайси томондан қаралса ҳам ўзидан сирли жило таратади. Кишининг кайфияти кўтарилиши ёки аксинча бўлиши, кутилмаганда фикри ўзгариб, аҳдидан қайтишига ҳаётдаги ҳамма нарса кўмакчи, сабаб бўла олади. Фёдор Достоевский ўз асарларида инсон табиатининг мана шу жиҳатини ёрқин кўрсатади. Бунинг учун у қаҳрамонларининг характери, ўзаро муносабатларини турли нуқтаи назардан ёритади. Айни бир воқеага, муайян бир қаҳрамонга нисбатан ҳар хил муносабатни гавдалантиради. «Жиноят ва жазо», «Телба» романларида битта қаҳрамонга, битта воқеага турлича қарашлар, муносабатлар бир-бири билан ўзаро чатишиб кетади. Раскольников, князь Мишкиннинг хатти-ҳаракатига турли нуқтаи назардан қаралади. Ёзувчи уларнинг кайфияти, феъл-атворини, аввало, ўз нигоҳи, иккинчидан, бошқа персонажлар муносабати орқали ифодалайди. Учинчидан, Раскольников ва князь Мишкиннинг ўз ўтмишини эслашини қаламга олади. Тўртинчидан, ушбу қаҳрамонларнинг бошқалар тўғрисидаги фикрини келтиради. Бешинчидан, Раскольников, князь Мишкиннинг уларга бошқаларнинг муносабати тўғрисидаги қарашига эътибор қаратади. Фёдор Достоевский бошқа адиблар, жумладан, Пушкин, Гоголь, Тургенев, Лев Толстой

асарларидан фарқли тарзда, ҳаёт воқелигига ана шу тарзда турли томондан ёндашади. «Капитан қизи», «Тарас Бульба», «Оталар ва болалар», «Уруш ва тинчлик» каби машҳур асарларда эса қаҳрамонлар дунёси турли томондан ёндашиб ёритилмайди. Уларда персонажлар характери ва воқеалар ривож, асосан, муаллиф нигоҳи орқали гавдалантирилади. Бальзак, Флобер, Мопассан сингари жаҳон адабиёти намояндалари асарларида ҳам ҳаёт воқелиги ва инсон образи худди шу услубда тасвирланади. Европа адабиётида такомилги етган ушбу услуб бошқа халқлар адабиётига ҳам ўзининг самарали таъсирини ўтказиб, жаҳон адабиётида кенг анъана тусини олган. Абдулла Қодирий ҳам «Ўткан кунлар» романида воқеликка фақат ўз нигоҳи билан қараб, қаҳрамонлар ҳолати, ҳаракати, кайфияти, кечинмаларини: «Отабек энди бўлган ишларни кўз ўнгидан ўткази бошлаган эди. Бу кунги беш дақиқа орасида бўлиб ўтган воқеани ҳеч бир йўсин билан миясига сиғдира олмас, чиндан бўлган иш деб ўйлашга ақли бовар қилмас эди. Лекин қулоқлари остида ҳозиргина айтилган: «Уятсизга менинг уйимда ўрин йўқ... Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз!» сўзининг садоси, қандай бўлса ҳам, унга бир ҳақиқатни очиқ сўзлар, нафсига сезилган хўрланиш ва ҳаяжон буни тасдиқлар, бугина эмас, юзига ёпилган дарбозанинг шилдир-шилдир қилиб боғланган занжирларининг садоси ҳам бу ҳақиқатни таъкидлар эди. Бундан сўнг Қумушнинг заҳарли муаммо мактуби бир сидра кўз ўнгидан ўтиб кетди. Мактубдаги тушуниши қийин бўлган нуқта ва ишоралар яна бир қайта заҳар сочиб ўтгандек бўлдилар. Лекин буларнинг барчасини йиғиб, очиқ-ойдин натижа чиқариш кучидан ожиз, гўё иситма вақтида бўладиган тутуриқсиз, боғланишсиз алжи-билжи ҳолатни кечириб, айна бир-бирисига боғлай олмас эди... Воқеан туғилиб, эркаликдагина ўсган, ҳаётнинг дағал муомаласидан бегона, фақат унинг сучук сўзларинигина тинглаб келган Отабекка бу хўрлик турмушдан биринчи зарба эди»¹ тарзида гавдалантирган.

Ҳаёт воқелиги фақат муаллиф нигоҳи орқали кўрсатиладиган асарларда қаҳрамонлар образи, уларнинг ўзаро муносабатлари бир хил нуқтаи назардан кўрсатилади. Михаил Бахтин айна хилдаги асарлар монологик, яъни бир овозли эканлигини таъ-

¹ Қодирий А. Ўткан кунлар. Тарихий роман. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. — Б.190.

кидлайди ва Фёдор Достоевскийгача Европа ҳамда рус романчилигида фақат муаллиф овози, унинг нигоҳи, қараши ҳукмрон бўлганини қайд қилади. Унинг асослашича, Достоевский асарларида нафақат муаллифнинг, балки қаҳрамонларнинг ҳам ҳаётга қарашлари ифодаланади. Уларда муаллиф ва қаҳрамонлар диалогга киришиб, ҳаёт воқелиги ҳақида бир-бири билан баҳс-мунозара қилади. Муаллиф ва қаҳрамонларнинг қарашларида келишмовчилик, ҳар хил нуқтаи назар аниқ сезилиб туради. Муаллиф ҳам, қаҳрамонлар ҳам ҳодисага ўзича ёндошади, ҳар бирининг бошқаларникига ўхшамаган ўз овози эшитилади. Адибнинг «Ака-ука Карамазовлар» ва бошқа асарларида қаҳрамонлар ҳаётга муаллифнинг ортидан туриб эмас, балки у билан ёнма-ён туриб қарайди. Монологик романларда қаҳрамонлар ўзининг аҳволи хусусида, яқин кишиларининг хатти-ҳаракати, ўзаро муносабатлари тўғрисида фикр билдириш билан чекланади. «Телба», «Жиноят ва жазо» қаҳрамонлари эса бу билан кифояланмасдан, олам ва одам ҳақида, дунёнинг азалий ва абадий муаммолари тўғрисида, аждодларни азоблаган, ҳозир ҳам давом этаётган мушкул масалалар ҳақида дадил баҳс-мунозара бошлайди. Масалан, Раскольников: «Инсониятнинг энг қадимгиларидан бошлаб то кейинги ликургллар, солонлар, муҳаммадлар, наполеонлар каби ҳукмпармо ва жаҳондорларгача ҳаммаси истисносиз тарзда жиноятчи бўлган эдилар, бошқасини айтмаганимизда ҳам фақат аждодлардан мерос қолган, жамият томонидан кўз қорачигидек асралган қадимий қонунларни бузиб, улар ўрнида янгиларини барпо қилишнинг ёлғиз ўзиёқ жиноят эди, улар ўз ҳукмларини устувор ва барқарор қилиш йўлида ҳеч нарсадан тоймайдилар, қонлар тўқдилар (бу тўкилган қонлар баъзан боболар удуми йўлида тўкилган бегуноҳ қонлар эди), қон билан ўз фармон ва низомларини тасдиқладилар. Қизиги шундаки, инсониятга яхшилик келтираман деган ушбу жаҳондорларнинг кўпчилиги, айниқса, ҳаддан зиёд қонхўр бўлганлар... Гап шундаки, табиат қонунларига кўра одамлар, умуман, икки тоифага бўлинадилар: паст тоифа (одми одамлар) ўзига ўхшаганларни урчитишдан бошқа нарсага ярамайдилар, улар урчиш материалдирлар ва иккинчиси, одам деб санаса арзийдиган ва ҳаётда, ўз муҳитида янгилик, янги сўз барпо қилиш иқтидорига, қудратига эга бўлганлар. Бунда, албатта, ҳар хилликлар бўлиши мум-

кин, лекин ҳар икки тоифани бир-биридан ажратиб турадиган белгилар ғоят аниқдир: биринчи тоифадагилар, яъни материал бўлувчилар ўз табиатларига кўра янгиликка қарши бўлган, бартариб, чегарадан чиқмайдиган, тобе яшайдиган ва тобеликни яхши кўрадиган одамлардир. Менингча, улар мутелик учун яратилганлар, пешонасига ёзилгани шу ва бунда уларнинг шаъни-ни ерга урадиган ҳеч қандай ёмон нарсаси йўқ. Иккинчи тоифага мансубларнинг бари қонунга хилоф иш тутадилар, бузғунчилардир ёки қобилиятларига кўра шунга мойилдирлар. Албатта, жиноятлари ҳам турлича: улар турли-туман баёнотлар бериб, бор нарсаларни янада яхшироқ бўлсин деб бузиш, йўқотишни талаб қиладилар»¹ дейди. Монологик романларда қаҳрамонлар муаллифнинг қарашларига мувофиқ фикр юритгани, мустақил қарашга эга бўлмагани боис ҳаётдаги мавжуд муаммолар хусусида бундай кескин фикр билдирмайди. Фёдор Достоевский яратган кўповозли, яъни полифоник романларда қаҳрамонлар ўзининг шахсий, оилавий муаммолари билан ўралашиб қолмай, муайян синф, гуруҳнинг қарашлари ифодачиси, ҳимоячиси — идеологи бўлиб кўринади. Полифоник роман қаҳрамонларининг инсоний олами, давр кишиси сифатидаги қиёфаси айнан мавжуд воқеликка кенг қамровли муносабатида билинади. Монологик романда қаҳрамонлар муаллифнинг ғоясини ифодалашга хизмат қилади. Фёдор Достоевскийнинг романларида эса қаҳрамонлар образи орқали ҳар бир инсоннинг ички дунёси очиб берилади. Михаил Бахтин рус адаби асарларида эътибор қаратилган муаммога бир эмас, бир неча томондан ёндашилиши ва шу асосда воқелик моҳияти монологик асарлардагидан кўра кенгрок, ҳаётийроқ ёритилишини исботлаб беради. Шунингдек, Достоевскийнинг полифоник тафаккурга — кўп овоз, нигоҳ, қарашга асосланган асарлари жаҳон адабиётидаги чинакам янгилик, беқиёс юксалиш эканини таъкидлайди.

М.Бахтин инсон дунёсини идрок этиш ва уни таъсирчан бадиий образ сифатида гавдалантиришда мулоқот-диалогнинг аҳамиятига алоҳида эътибор қаратади. Олимнинг тадқиқотлари айти жиҳатига кўра адабиётшуносликдаги ўзига хос янгилик саналади. «Достоевский қаҳрамонларининг ўзини-ўзи англаши

¹ Достоевский Ф.М. Жиноят ва жазо: Роман. / И.Фафуров тарж. — Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. — Б.313 — 315.

айнан диалогда намоён бўлади. Улар ҳар дақиқада ўзи ва учинчи шахслар билан мулоқот – баҳсга киришади. Адиб қаҳрамонларини уларнинг ўзи ва бошқалар билан савол-жавобларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Шу боис айтиш мумкинки, Достоевский асарларида инсон мурожаат субъекти саналади. У ҳақида гапириш эмас, фақат унга мурожаат қилиш мумкин. Инсон қалби қаърини кўрсатишни ўз реализмининг олий мақсади деб билган Достоевский қаҳрамонлари ички опамини унга муттасил мурожаат қилиш орқали очиб беради»¹, – деб таъкидлайди.

Дарҳақиқат, кишининг феъл-атвори, мақсадини унинг қиёфаси ёки хатти-ҳаракатига қараб аниқлаб бўлмайди. Бошқалар фикри ҳам одамнинг табиати тўғрисида тўлиқ тасаввур бермайди. Шунинг учун М.Бахтин: «Инсон ичидаги инсон» фақат ўзгалар билан муносабатга киришганда, ўзаро алоқа чоғида кишининг ўзи учун ҳам, бошқалар учун ҳам очилади», – дейди. Олим «Жиноят ва жазо», «Телба», «Ака-ука Карамазовлар», «Хўрланган ва ҳақоратланганлар», «Камбағаллар», «Иблислар» романлари инсон табиатининг аини жиҳатини ҳаққоний акс эттириши билан бошқа адиблар асарларидан фарқланиши, аниқроғи, устун туришини исботлаб беради. Аслида, ҳар бир одамнинг турмуш тажрибаси, дунёқараши, ўзгаларга муносабати айнан унинг гап-сўзларида аёнлашади. Чунки мулоқот, савол-жавоб ўзаро муносабатларни юзага келтиради, унинг кейинги жараёни учун замин яратади. Бадиий асарлар сюжетини ҳосил қилишда қаҳрамонларнинг ўзаро мулоқоти пойдевор вазифасини ўтайди. Достоевский романларида бошқа асарлардаги каби сюжет қаҳрамонларнинг бир-бирига муносабати, мулоқотига мувофиқ кенгайиб боради. Муаллиф қаҳрамонлар феъл-атвори, мақсад, истакларини кўпроқ савол-жавоб воситасида кўрсатиб беради. Достоевский асарларида қаҳрамонларнинг ўз-ўзи билан савол-жавоби кенг ўрин тутати. Улар бошқалар билан мунозара қилаётганида ҳам ўзи билан баҳслашади ва бу жараёнда шу пайтгача англамаган, пайқамаган жиҳатларини билиб олади, бошқаларга ҳам кимлигини маълум этади. Михаил Бахтин «Жиноят ва жазо», «Телба», «Ака-ука Карамазовлар», «Иблислар» романлари, Рабле асарларининг аини шу жиҳатига кўпроқ эътибор қаратади. Унинг

¹ Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. Изд. 4-е. – Москва: Сов. Россия, 1979. – С. 293.

тадқиқотлари бошқа адабиётшуносларникидан худди шу хусусияти билан ажралиб туради. Одам дунёси ҳақида кенг тасаввурга эга бўлган, санъатнинг ўзига хос хусусиятларини чуқур тушунган адабиётшуносгина асарлардаги инсон образи тўғрисида бахтинча мушоҳада юрита олади. М.Бахтин Достоевский асарлари хусусида фикрларкан, адибнинг сўз қўллаши, қаҳрамонларнинг монологи ва диалогидagi сўзлар, ёзувчи асарларида диалогнинг ўрни тўғрисида алоҳида тўхталади. «Сўз – жуда мураккаб ва кўп қиррали ҳодиса. Шу сабабли уни турли нуқтаи назардан ўрганишади. Сўзни бу тарзда ўрганиш бир-бирини тўлдириши, аммо аралашиб, қоришиб кетмаслиги керак... Тил ундан фойдаланувчиларнинг ўзаро мулоқоти туфайли яшайди. Тилга айнан мулоқот ҳақиқий ҳаёт бахш этади. Тилнинг ҳаёти, қайси жойда, соҳада қўлланиши (маиший, иш-хизмат, илмий, бадиий ва бошқа)дан қатъи назар, ўзаро мулоқот асосида кечади»¹, – дейди.

«Достоевский поэтикаси муаммолари»даги бу каби ўринлар билан танишиш жараёнида Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби Шарқнинг машҳур шоирлари ўз дostonларида сўз таърифига махсус боб ажратгани бежиз эмаслиги, айти бобда уларнинг сўзни қанчалик тушуниши ва ҳис этиши аёнлашади. М.Бахтин сўзни теран тушунгани ва чуқур ҳис қилгани учун адиб асарларидаги худди шу жиҳатга алоҳида эътибор қаратади. Сўзни тушуниш билан уни ҳис қилиш ўртасида эса катта фарқ мавжуд. Хорижлик нима деётганини унинг тилини билган тушунади. Русча-ўзбекча ёки инглизча-ўзбекча луғатда сўзларнинг икки тилдаги маънолари берилади. Лекин сўзни ҳис қилишга луғатлар ёрдамида эришиб бўлмайди. Улар фақат қалб билан ҳис қилинади. Шунинг учун шеър, қўшиқ, суҳбат, танбеҳ, огоҳлантириш ёки мақтовдан ҳар ким ҳар хил таъсирланади, турлича муносабатда бўлади. Сўзларни ҳис этиш ва тушуниш бошқа-бошқа экани кишиларнинг китобхонлигида ҳам билинади. Айримлар тинимсиз ўқийди. Лекин ўқиганларини унутиб бораверади. Баъзилар ўзини маданиятли кўрсатиш, бошқалар олдида билафонлигини намоиш қилиш истагида янги асарлар билан танишиб боради. Китобхонларнинг яна бир хили борки, матнни ҳижжалаб, мағзини чақиб ўқийди. Бундай асл китобхонлар филологлар, ижодкорлар орасида ҳам

¹ Ўша манба. – С.210 – 212.

кам учрайди. Сўзнинг маънолари товланиши, оҳанги жилоларини қалбдан ҳис этолган кишиларгина асарларни иштиёқ билан мутолаа қилади. Улар матндаги сўзларни худди гул, дарахт сингари ҳаёлан тасаввур қилади. Мавлоно Жалолиддин Румий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийнинг асарлари уларнинг сўз илоҳийлигини ҳис қилганидан далолат беради. Агар Ҳофиз Шерозий, Саъдий сўз ишқига мубтало бўлмаганида замонлар оша яшаётган ғазалларини битолмасди. Шекспир, Байрон, Гёте, Пушкин, Лермонтов, Есенин, Блок сўзнинг мислсиз қудрати, қувватини чуқур англагани боис ажойиб асарлар яратган. Фёдор Достоевскийнинг асарлари унинг сўзни ғоят нозик ҳис қилгани, унда ҳаётга жон бахш этувчи куч мавжудлигини кўра олганини намоён этади. М.Бахтин шунинг учун ўз тадқиқотида улуг адиб асарларидаги айни жиҳатни алоҳида таъкидлайди. «Ака-ука Карамзовлар»нинг муаллифи «буюк китобхон» деб эътироф этилади. У ўзининг китобхонлиги хусусида: «Балки сен ёзмаган пайтимда нима иш билан шуғулланишимни билишни истарсан. Ёзмаган пайтимда фақат ўқийман. Мен жуда ҳам кўп ўқийман ва мутолаа менга ғалати таъсир кўрсатади. Қайта-қайта ўқиган нарсаларимни ҳам яна ўқиганимда барчасини аниқ, равшан тушуниб-ўқиб оламан, гўё қандайдир қувватланиб, янги кучга тўламан ва асар яратиш учун ўзимга сабоқ оламан»¹, – деб ёзади. Фёдор Достоевский асарларни аспиятда ўқишга интилган. Отасига ёзган мактубида Юлий Цезар асарларини латин тилида қайта ўқигани ва тўлиқ тушунгани, Тацит асарларининг русчага қилинган таржимаси билан танишаётганини қайд қилган. «Китоб ўқимайдиган одам яхши мутахассис бўлолмайди. Аниқ фанларни ёки техника фанларини яхши билиш кишининг ўзини тўла-тўқис англашига имкон бермайди»² деб таъкидлаган. «Иблислар», «Маъсума» каби ажойиб асарлар муаллифи «Илиада»ни мангуликка дахлдор энг мукаммал санъат асари санаган. Шекспир, Корнель, Расин, Мольер, Гёте, Шиллер асарларини доимо иштиёқ билан мутолаа қилган, Сервантеснинг «Дон Кихот» асарини «одамнинг олам тўғрисидаги хулосаси ифодаланган китоб» деб қараган.³

¹ Достоевский Ф.М. Полн. собр.соч. в 30-ти т. – Ленинград: Наука, 1972 – 1990. – Т.28. – С.108.

² Ўша манба. – Т.22. – С.92.

³ Ўша манба. – Т.21. – С.268.

Хорижда «XX асрнинг йирик адабиёт назариётчиси ва гуманитар фанлар соҳасида энг эътиборли шўро мутафаккири» деб эътироф этилган Михаил Бахтин «Жинойят ва жазо» муаллифи асарларида антик адабиётга хос қатор хусусиятлар мавжудлиги, хусусан, суқротона диалог, мениппея борлигини кўрсатиб берган. Ҳақиқатан, «Телба», «Ака-ука Карамазовлар», «Хўрланган ва ҳақоратланганлар»даги қаҳрамонларнинг характери, ўзаро муносабати уларнинг мулоқоти — диалогда аёнлашади. Самиимий суҳбат чоғида одам ташвишларидан бир пас бўлса-да, узоқлашиб, ўзини аллақандай енгил сезади. Чунки дилдан қилинган суҳбатдан ҳар биримизнинг вужудимиздаги ҳужайралар қувватланади. Ёшлар ҳам, кексалар ҳам шундай қувватга ҳамиша эҳтиёж сезади. Кишилардаги жуда кўп касаллик аслида ана шу қувват етишмаслигидан келиб чиқади. Баҳс-мунозара асаб ҳужайраларини меъёрдан ортиқроқ фаоллаштиради. Бу кўпинча можарога олиб келади. Дилхиралик кучайганида вужуддаги барча аъзолар, айниқса, миё ва юракдаги ҳужайраларда босим ортади. Танада туғилган бу ортиқча «юк» эса, албатта, изсиз кетмайди. У ҳужайраларимизда кезиб юриб, сингишолмагач, чиқиб кетишга уриниб, томирларимиздан тирқиш очиш учун зарб беради. Инсульт, инфаркт кабилар ана шу зарба натижасидир.

«Телба», «Жинойят ва жазо», «Ака-ука Карамазовлар», «Хўрланган ва ҳақоратланганлар» романларида воқеалар турли нуқтаи назардан ёритилади. Достоевский бошқа асарларида ҳам битта воқеага бир кишининг ўзи бир неча хил муносабат билдириши, бу пайтда онгда қарама-қарши фикрлар пайдо бўлиши, одам ўзи билан ўзи зиддиятга бориб, изтироб чекишини кўрсатади. Михаил Бахтин адиб ижодининг айна жиҳатига эътибор қаратиб, бошқа ёзувчиларнинг асарларида ҳаёт ҳодисалари кўпинча муаллифнинг дунёқараши асосида ёритилишини таъкидлайди. Масалан, Лев Толстой асарларида қаҳрамоннинг фикри муаллифнинг айна муаммо хусусидаги мулоҳазаларига мос ҳолда ифодаланиши, Достоевский асарларида эса қаҳрамон қарашлари кўпинча муаллифнинг нуқтаи назарига қарама-қарши туриши, «Жинойят ва жазо», «Телба», «Ака-ука Карамазовлар»да қаҳрамон нафақат ўзи, балки муаллиф билан ҳам мунозара қилишини очиб беради. «Капитан қизи» асарида Пушкин Греневнинг ҳико-

ясини яхлитлигича монолог шаклида ифода этгани, унда бирор ўринда муаллиф нуқтаи назари сезилмаслиги, Гренев ҳеч қачон иккипанмаслиги, ҳамиша ўзини ҳақ деб билиши, шу боис ушбу образ бир жойда ҳаракатсиз, қотиб қолгандай кўриниши хусусида сўз юритади. «Достоевский поэтикаси муаммолари»да монологик ва полифоник асар ўртасидаги тафовут Лев Толстойнинг «Уч ўлим» ҳикояси таҳлили асосида изоҳланиб, ҳикояда бадавлат аёл, аравакаш ва дарахтнинг ўлими тасвирланиши, адиб уларнинг ўлимига ҳаётнинг якуни сифатида қараши, ҳикояда ҳаёт билан видолашаётган бадавлат бемор аёл аравакашнинг, аравакаш эса ўзи касалхонага олиб кетаётган бемор аёлнинг ҳаёти тўғрисида ҳеч нарса билмаслиги, ҳатто, бу хусусда ўйламаслиги, бўронда қолиб, ҳалок бўлган аёл ва аравакашни кўмиб, қабрлари устига дарахтни кесиб, хоч ўрнатган киши бамайлихотир энди марҳумга керак эмас деб этигини ечиб олиши эслатилади ҳамда: «Ҳар учала персонажнинг ўлими фақат муаллиф нуқтаи назаридан ёритилади... Персонажлар ўртасида ва уларнинг ҳар бирининг ичида кечадиган диалог берилмайди. Муаллифнинг ўзи ҳам персонажлар билан диалогга киришмайди. Толстой учун қаҳрамонлар билан диалог бегона. У бирор ўринда қаҳрамонга мурожаат қилмайди, ундан ҳеч нарсани сўрамайди, ҳеч қандай жавобни ҳам кутмайди, баҳслашмайди, муроасага ҳам келмайди. Толстой персонажлари билан гаплашмайди, балки, улар тўғрисида гапиради, ҳал қилувчи сўзни ҳамиша муаллиф айтади. Бу қаҳрамонларнинг ҳеч нарсани кўрмаслиги, тушунмаслиги, ҳеч нарса ҳақида ўйламаслиги билан асосланади... Бадавлат аёл дунёси хонадони, ундаги шароит, унинг касаллигидан ташвишланаётган яқинлари тўғрисидаги ўйлардан иборат. Аммо бу ҳам муаллиф нуқтаи назаридан ифодаланади. Бадавлат аёлнинг ўз дунёсига қандай қараши очиб берилмайди. Аравакашнинг дунёси ёғоч уйи, печи, ошпаз аёл билан, дарахт дунёси эса табиат, ўрмон доирасида чегараланади. Уларнинг оламига ҳам худди бадавлат аёлнинг дунёсига бўлгани каби фақат муаллиф томонидан қаралади. Муаллифнинг нуқтаи назари бирор ўринда қаҳрамонларнинг дунёқараши, фикри билан тўқнаш келмайди, у ўз қарашларига зид фикрни мутлақо сезмайди... Шунинг учун ҳам Л. Толстойнинг ҳикояси кўппланли бўлса-да, бизнингча, унда полифония ҳам, контрапункт ҳам йўқ (полифония, контрапункт

– кўповозпилик. – А.У.) Агар «Уч ўлим»ни Достоевский ёзганида, аввало, ҳар учала персонажни бир-бири билан диалог – мулоқотга кириштирарди ва уларнинг ўлимини бир-бири орқали акс эттирарди. У аравакаш ҳамда дарахтнинг ҳаёти ва ўлимига бадавлат аёлнинг кечинмалари, ўйлари орқали, бадавлат аёлнинг ҳаётига эса аравакашнинг нуқтаи назаридан қараган бўларди. Достоевский қаҳрамонларнинг ҳар бирини мавжуд воқеликни кўришга, у ҳақда мушоҳада юритишга мажбур қиларди. Уларнинг ҳар қайсиси воқеликка ўз нуқтаи назари, дунёқараши билан қарарди. Бадавлат аёлнинг қарашлари аравакашнинг дунёқараши билан тўқнаш келиб, баҳс-мунозара юз берарди, адибнинг ўзи ҳам ҳолис туриб улар билан баҳсга киришарди. Натижада, асар ўз-ўзидан катта диалогга айланарди. Муаллиф эса ушбу диалогнинг ташкил этувчиси ва иштирокчиси бўлиб кўринарди. Яъни у ўз асарида инсон ҳаёти ва тафаккури табиатан диалог – мулоқотга асосланганини кўрсатиб берарди. Ҳикоядаги фикр-мулоҳазаларда фақат муаллифнинг эмас, бадавлат аёл ва аравакашнинг ҳам овози аниқ эшитиларди. Яъни фикр икки овозли бўларди, ҳар бир мулоҳаза баҳс-мунозара (микродиалог) тусини олиб, катта диалогнинг акс-садосини берарди. Албатта, Достоевский ҳеч қачон уч ўлимни тасвирламасди: унинг ижодида ўзини англашга интилаётган инсон образини кўрсатиш асосий ўрин тутарди, мустақил фикр, қарашларнинг ўзаро таъсири асосий воқелик қилиб олинади, ўлим ҳаётда ҳал қилувчи, унинг мазмунини очиб берувчи моҳият касб этмайди. Ўлим ҳодисасига толстойча қараш Достоевский дунёси учун мутлақо бегона (адиб асарларида одатдаги ўлим кам бўлиб, улар тўғрисида шунчаки маълумот бериб кетилади, ҳопос. Достоевский дунёсида ўлим худкушлик ҳамда ақлдан озиш, телбалик билан боғлиқ кечади). Достоевский ҳикояда қаҳрамонларнинг ўлимини эмас, уларнинг ҳаётдаги таназзули ва ўзгаришлари, аниқроғи, айни жараённинг бошланишини тасвирлаган бўларди. Унинг қаҳрамонлари ички якуний ҳулосага келмасди (чунки ўзини англаш жараёни одамнинг онгида муттасил давом этади). Ҳикоянинг полифоник манераси шундай бўларди»¹, – деб қайд қилинади.

¹ Бахтин. М.М. Проблемы поэтики Достоевского. Изд. 4-е. – Москва: Советская Россия, 1979. – С.82 – 85.

Михаил Бахтин Достоевский асарларида инсон образи ва ҳаёт ҳодисалари тасвирланишини таҳлил қиларкан, уларни Пушкин, Тургенев, Лесков асарлари билан мана шу тарзда муқояса қилади ҳамда ушбу асарларни таҳлил этишда ўзига хос изланишларни амалга оширган тадқиқотчиларни эътироф этади. Жумладан: «Бизда Б.М.Эйхенбаум илк бор нақл муаммосини кўтариб чиқди»¹, – дейди. В.Шкловский, Л.Гроссман сингари адабиётшуносларнинг адиб ижоди тўғрисидаги мулоҳазаларини маъқуллагани ҳолда, уларнинг айрим қарашларини асослаб, инкор қилади. «Достоевский поэтикаси муаммолари» тадқиқотида полифоник роман, қаҳрамон ва муаллифнинг унга муносабати, асарнинг ғояси, жанри, сюжети ва композицияси хусусиятлари, қаҳрамонлар диалоги ва монологи, насрий асарда сўз, фикрнинг қўлланиши каби адабиётшуносликнинг энг муҳим масалалари ўртага қўйилиб, упар бениҳоя зукколик билан ёритилгани муаллифнинг бошқа мунаққид, адабиётшунослар сингари жўн мулоҳаза юритмаслиги, балки, мутафаккирона мушоҳада қилишини намоён этади. М.Бахтиннинг Рабле, Гёте, В.Иванов ижоди тўғрисидаги, роман, эпос ҳақидаги, эстетика соҳасида муаллиф ва қаҳрамон, асарда замон ва макон, нутқий жанрлар хусусидаги тадқиқотларида дастлаб муаммонинг илдизига назар ташланиб, унинг аҳамияти, қадри хусусида фалсафий мушоҳада юритилади. Михаил Михайловичнинг мулоҳазаларидан унинг инсоният маданияти тарихидан атрофлича хабардорлиги, айниқса, антик давр Европа санъати, адабиётини чуқур билиши аёнлашади. У санъат, адабиётнинг асл асарлари узоқ замонлар тайёрланиши, уларнинг асоси аввалги даврларга бориб тақалишини аниқ ҳис қилади ҳамда бунни доимо таъкидлайди.

Адиблар ижоди тўғрисида, адабиётшуносликнинг назарий масалалари хусусида сўз юритганда, албатта, ўтмишга мурожаат этади. Масалан, олим романни тадқиқ этиш методологияси тўғрисида гапираркан: «Романни жанр сифатида тадқиқ этиш алоҳида қийинчиликлари билан ажралиб туради. Бу объектнинг ўзига хослиги билан боғлиқ: у – бирдан-бир шаклланаётган ва ҳали тайёр бўлиб улгурмаган жанр. Жанрни шакллантирувчи кучлар бизнинг кўз ўнгимизда фаолият кўрсатмоқда: унинг юзага келиши ва шаклланиши тарих саҳифаларига муҳрланган давр-

¹ Ўша манба. – С.46.

нинг тўла ёғдуси остида рўй бераётир. Романнинг жанрий устухони ҳали обдон қотгани йўқ ва биз унинг барча пластик имкониятларини олдиндан илғаёлмаймиз. Бошқа жанрларни жанр, яъни бадиий мазмунни ифодалашга мўлжалланган қандайдир барқарор шакллар сифатида тайёр ҳолда биламиз. Уларнинг қадимий шаклланиши жараёни тарихан ҳужжатлаштирилган қузатишлар чегарасидан четга чиқади. Эпопеяни апплақачон тайёр ҳолга келган эмас, балки жуда кексайиб ёки эскириб қолган жанр сифатида биламиз. Баъзи «аммо-лекинлар» билан бу гапни бошқа асосий жанрлар, ҳаттоки, трагедия ҳақида ҳам айтиш мумкин. Аини жанрларнинг бизга маълум тарихий ҳаёти уларнинг устухони қотган ва апплақачон ўз эгилувчанлигини йўқотаёзган тайёр жанрлар сифатидаги ҳаётидир... Бу жанрларнинг барчаси ёки уларнинг асосий элементлари ёзувдан ва китобдан қадимийроқдир, улар ўзларининг азалий оғзаки ва баландпарвоз табиатларини ҳозирги кунгача озми-кўпми сақлаб келмоқда. Йирик жанрлар ичида фақат романгина ёзувдан ва китобдан ёшроқдир, ёлғиз угина вужуд-вужуди билан янгича – овозсиз қабул қилиш шакллариغا, яъни ўқишга мослашган. Лекин муҳими шундаки, романнинг бошқа жанрларникига ўхшаш қатъий қолипи йўқ; унинг жанрий қолипи эмас, балки алоҳида намуналаригина тарихий куч сифатида фаолият кўрсатади. Бошқа жанрларни ўрганиш ўлик тилларни ўрганишга ўхшаб кетади; романни ўрганишни эса ҳозир яшаб турган, боз устига, ёш, навқирон тилларни ўрганишга қиёслаш мумкин»¹, – дейди. Ҳеч бир адабиётшунос, мунаққиднинг мақоласида адабиётнинг назарий муаммолари тўғрисида бу тарзда мулоҳаза юритилмайди. М.Бахтин муаммо хусусида ана шу тарзда даврнинг ижтимоий-тарихий ўзгаришлари билан боғлиқ ҳолда, аниқ мисоллар асосида сўз юритади. Асарларга замон манзарасини акс эттирувчи манба сифатида қарайди ва буни асословчи муҳим нуқталарни топиб кўрсатади. Жумладан, замонамизга «Бизнинг давримиз дунёнинг беқиёс даражада мураккаблашиб ва чуқурлашиб кетгани, инсон талабчанлиги, ҳушёрлиги ва танқидий фикрининг мисли кўрилмаган даражада ўсганлиги билан характерланади»², – деб тавсиф беради.

¹ Бахтин М.М. Эпос ва роман. // Филология масалалари. № 2 – 3. – Б.221 – 222.

² Ўша манба. – С.257.

Михаил Бахтин инсон образи айнан адабиётда аниқ акс этиши-ни ҳис қилмаганида адабиёт тарихи, жанрларнинг пайдо бўлиши ва таназзули, эпоснинг тадрижи ва унинг жамият ҳаётидаги ўрни, романнинг шаклланиши асослари тўғрисида бу даражада теран ва чуқур фикр юритолмасди. Кашандалар чекишга, пиёнисталар ичишга қандай хумор бўлса, «Достоевский поэтикаси муаммолари» муаллифи адабиёт тўғрисида ўй суришга шундай берилиб яшаган. У сўз санъати тарихи тўғрисида, бадий асарларнинг ижтимоий тафаккур ривождаги аҳамияти хусусида мушоҳада юритишдан лаззатланган. Чунки Михаил Бахтин ҳаёт ва адабиёт ҳақида мушоҳада юритишни бахт деб билган. «Мен учун асарни ёзишдан кўра, қандай ёзиш, унинг қанақа чиқиши ҳақида ўйлаш ёқимли»¹, – деган адиб Достоевскийнинг ижодига меҳр билан қараган. Достоевский ёзмоқчи бўлган асарлари сюжети, қаҳрамонларнинг қиёфаси, юриш-туриши, гап-сўзини тасаввур қилишдан мароқланганидек, Михаил Бахтин ҳам адабиётнинг асл асарлари, улардаги инсон образи ва ҳаёт ҳодисалари тасвирланишини ҳаёлидан ўтказиб ҳайратлангани сабабли турмушнинг туганмас ташвишларига берилмаган, тақдирнинг кутилмаган зарбаларини ўзига оғир олмаган. У ҳамиша адабиёт ҳақида ўйлашдан, унинг муаммолари ҳақида мушоҳада юритишдан, асарларни таҳлил этиб ёзишдан чексиз ҳаловат олган. Ана шу ҳаловат уни адабиёт тўғрисида бетакрор, теран тадқиқотлар яратишга муяссар этган. XX асрнинг алғов-далғовлари, ночор турмуш, оёғининг кесилиши, шўро сиёсати душмани сифатида қамоққа олиниши, художўйликда айбланиши, Қозоғистон чўлига сургун қилиниши, иш излаб азобланишлари, марказ шаҳарларда яшаши тақиқлангани, тадқиқотлари ўн йиллар давомида зўлон этилмаганидан тушкунликка тушмаган. Аксинча, машаққатларга ҳаётнинг синови деб қараб, қисматидаги қийинчиликларни мардонавор қарши олган. Таржимаи ҳолига тегишли маълумотларда келтирилишича, ўзига нисбатан барча ноҳақликларни ҳамиша вазминлик, сукут билан енгиб ўтган. Чунки ҳаёт ҳақида, инсон дунёси тўғрисида фалсафий мушоҳада юритиш жамики адолатсизликлар устидан ғолиб келиши учун унга куч, ирода берган. М.Бахтин антик давр донишмандлари, Достоевский, Рабле, Гёте, В.И.Иванов сингари ижодкорларнинг

¹ Достоевский Ф.М. Хўрланган ва ҳақоратланганлар: роман / Ҳабиба Зиёхонова таржимаси. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1966. – Б.3.

асарларидан ўзи учун сабоқ чиқариб, инсон ва унинг ҳаёти ҳақида мушоҳада юритишга одатланган.

Михаил Бахтиннинг бадиий асарлар асосида инсон дунёсига доир фалсафий мушоҳада юритиши дабдурустан бошланмаган. Унинг файласуф адабиётшунос сифатидаги ўзига хос қарашлари мустаҳкам заминга асосланган. 1895 йил 17 ноябрь куни Орёл шаҳрида банк хизматчиси оиласида дунёга келган Михаил Михайловичнинг болалиги Орёл, Вильнюс ва Одесса шаҳарларида кечган. Одессада гимназияда, университетда таҳсил олган. Ўсмирлигидан жаҳон маданияти тарихи, антик фалсафага доир китобларни қизиқиб ўқиган. Ўн икки-ўн уч яшарлигидаёқ Кантнинг фалсафий асарлари билан атрофлича таниш бўлган. 1914 – 1918 йилларда Петербург (Петроград)да яшаб, университетга эркин тингловчи сифатида қатнаб юрган. Бу йилларда В.В.Розанов, Н.А.Бердяев, Н.О.Лосский, А.В.Карташев сингари ўша даврнинг йирик файласуфлари асарларини чуқур ўрганган. 1918 – 1923 йилларда Невеле, Витебскдаги маҳаллий ўқув юртларида дарс берган. Ўтмиш маданияти, дин тарихини чуқур билган, ҳаёт ҳақида теран мушоҳада юритадиган М.Бахтиннинг атрофида бир гуруҳ зиёлилар тўпланиб, диний-фалсафий тўғарак ташкил топган. Бўлғуси олимнинг матбуотдаги илк мақоласи «Санъат ва масъулият» ҳам Невелдаги «День искусства» альманахида босилиб чиққан. Михаил Михайлович 1923 – 1924 йилларда яна Петроградда яшаган ва Витебскда ёза бошлаган. «Ҳаракат фалсафаси» тадқиқотини давом эттирган. Лекин ушбу асарнинг нашрини кўриш муаллифга насиб этмаган. «Ҳаракат фалсафаси» олтмиш йил ўтиб, 1980 йилда чоп қилинган. Михаил Бахтиннинг дастлабки асарлари бевосита фалсафа масалаларига бағишланган. Аммо улар ўзининг эмас, маслакдош қадрдонларининг номидан босилиб чиққан. «Фрейдизм. Танқидий очерк» (1927) ҳамда «Марксизм ва фалсафа тили: Тил тўғрисидаги фанда социологик методнинг асосий муаммолари» китобларида В.Н.Волошинов, «Адабиётшуносликда формал метод. Социологик поэтикага танқидий кириш» (1928) китобида П.Н.Медведев муаллиф сифатида кўрсатилган. Эслатиш жоизки, П.Н. Медведев ва В.Н. Волошинов олимнинг маслакдоши, қадрдонлари бўлиб, Михаил Бахтин улар билан Витебскда яшаган кезларида, Петроград университетида ўқиган пайтида, ун-

дан кейин ҳам яқиндан ҳамкорлик қилган. Уларнинг дунёқараши, маданият, санъатга қизиқиши, адабиётга ёндашувида ўхшашлик бўлган. Бу уч инсон ёшлиқдан бир-бирини тушунган, бир-бирига ҳамдард бўлиб яшаган. Биринчи жаҳон уруши даврида юз берган вайронагарчилик, очарчилик, қаҳатчилик, терлама касаллиги азобларини бирга тортишиб, замонанинг барча алғов-далғовларини биргаликда кечиришган. 1980 йилда Москвадаги «Искусство» нашриётида чоп этилган «Шўро эстетик тафаккури тарихидан. 1917 – 1932 йиллар» китобида «Достоевский поэтикаси муаммолари» муаллифининг бу сафдошлари тўғрисида қуйидагича маълумот берилган: «Павел Николаевич Медведев (1891 – 1938) – танқидчи, адабиётшунос, формализм эстетик тизими таҳлилига бағишланган «Адабиётшуносликда формал метод» (Л., 1928) танқидий тадқиқоти муаллифи. Мазкур иш ғоясига кўра М.Бахтиннинг «Достоевский ижоди муаммолари» (1929) ҳамда В.Н.Волошиновнинг «Марксизм ва фалсафа тили» (1930) китобларига яқин»; «Владимир Николаевич Волошинов (1896 – 1934) – мусиқачи, мусиқашунос. Витебск консерваториясида ишлаган, сўнгра Россия ижтимоий фанлар илмий-тадқиқот институтлари ассоциацияси аспирантурасида ўқиган. М.Бахтин билан суҳбатлари асосида санъат эстетикаси ва фалсафасига доир қатор ишлар ёзган (Волошинов В.Н. Фрейдизм. – Л., 1925.; Марксизм ва фалсафа тили. – Л., 1929. 2-нашри 1930)». «Шўро эстетик тафаккури тарихидан 1917 – 1932 йиллар» китобига П.Н.Медведевнинг «Жанр муаммоси», В.Н.Волошиновнинг «Сўз ҳаётда в сўз поэзияда» мақолалари киритилган. Уларда баён қилинган мулоҳазалар ва ифода услуби тўпапигича Михаил Бахтиннинг тадқиқотларида илгари сурилган қарашларга мос келади. «Жанр муаммоси»да ҳам «Достоевский поэтикаси муаммолари»даги каби мазмун шаклга боғлиқлиги, ҳар бир поэтик шакл ўзига хос таъсир кучига эгаллиги, жанрлар ижодда алоҳида аҳамият касб этиши, улар узоқ тарихий жараёни ўзида акс эттириши хусусида сўз юритилиб, формалистларнинг жанр муаммосини талқин этишдаги бирёқламаликлари танқид қилинади. «Достоевский поэтикаси муаммолари»да сўз жуда мураккаб ва кўп қиррали ҳодиса экани таъкидланиб, «Кўповозпилик» ёки «овозлар кўплиги» деганда, биринчи навбатда, бир-бири билан узвий боғланган ҳар хил фикрлар назарда тутилади. Муаллиф

шу асосда турли характердаги қаҳрамонларнинг муайян муаммо хусусида турлича қарашларини умумлаштириб ифодалайди»¹, – дейилади. Ёки «Бошқанинг нутқимизга жалб қилинган гапи дарҳол янгиланади ва у ўша заҳотиёқ бизнинг тушунчамиз бўйича ўз баҳосини опади, яъни икки образли бўлиб қолади»², – деб уқтирилади. В.Н.Волошиновнинг мақоласида ҳам айтилган фикр давом эттирилиб: «Сўз ижтимоий ҳодиса бўлиб, у ҳаётда ўз-ўзича ҳеч кимга дахл қилмайди. У ўзидан ташқаридаги ҳаётнинг воқелик таъсирида таъсирчанлик касб этади ва ҳаёт билан мустаҳкам алоқага киришади... Лексиконда мудраб қолмаган, мулоқотда қўлланиладиган (ёки ўйланган ҳолда ёзиладиган) ҳар қандай сўз уч киши – гапирувчи (муаллиф), эшитувчи (ўқувчи) ва ким (ёки нима) тўғрисида гапириладиган бўлса, ўша (қаҳрамон) ўртасидаги ўзаро ижтимоий муносабатнинг маҳсули ҳамда ифодасидир»³, – дейилади. Бу каби муносабатлар Михаил Бахтин билан П.Н.Медведев ҳамда В.Н.Волошинов ўртасида фикрий ҳамжиҳатлик, чинакам яқинлик бўлганини билдиради. Павел Медведев «Ёзувчи лабораториясида» деган китоб битган. Ушбу китобнинг биринчи нашри 1933 йилда, иккинчиси 1960 йилда босилиб чиққан. Биринчи нашрга Е.Добин масъул муҳаррирлик қилган. Иккинчи нашрда унинг «Павел Николаевич Медведев» номли мақоласи сўзбоши сифатида берилган. Лекин унда «Ёзувчи лабораториясида» муаллифининг Михаил Бахтин билан муносабати тўғрисида бир оғиз сўз айтилмаган. Чунки ўша пайтда Бахтиннинг номини эслаш тақиқлаб қўйилган. Е.Добин ўз мақоласида китобнинг биринчи нашрга муҳаррирлик қилгани, муаллифни яқиндан билганини айтиб, адабиётнинг заҳматкаши бўлган бу инсоннинг жўшқин ижтимоий, ижодий фаолияти тўғрисида илиқ фикрлар билдиради. А.Блок ижоди тўғрисидаги дастлабки йирик тадқиқотни П.Медведев ёзгани, у улуг шоир ижодий меросини ўрганиш, тўплаб, нашр этиш ва таҳлил қилишда ажойиб жонбозлик кўрсатганини таъкидлаб, «Ёзувчи лабораторияси»нинг иккинчи нашрини тайёрлашда иштирок этганлар қаторида А.Л.Димшиц номини ҳам тилга олади. Таниқли адабиётшунос Л.

¹ Бахтин. М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – С.210.

² Ўша манба. – С.226.

³ Из истории советской энциклопедической мысли, 1917 – 1932. Сборник материалов. – Москва: Искусство, 1980. – Б. 386.

Димшиц эса 1963 йилда «Достоевский поэтикаси муаммолари» босилиб чиққач, «Литературная газета»да «Монологлар ва диалоглар» мақоласини эълон қилиб, Михаил Бахтиннинг Достоевский ижодидан «излаб топганлари» адабиётшунослик фани эришган ютуқ бўлиб қолишини қайд этгани ҳолда, олимнинг «Жиноят ва жазо» муаллифи кашф этган янги роман типи тўғрисидаги қарашларига қарши «монологик ва диалогик тафаккурни бу тарзда қарама-қарши қўйиш чинакам илмга ҳам, ҳақиқий ижодга ҳам ҳеч қандай алоқадор эмас»¹, – дея қатъий эътироз билдиради. Михаил Бахтиннинг айти тадқиқотида «Ака-ука Карамазовлар», «Телба» романларининг муаллифи «ўзининг ноёб истеъдоди туфайли даврини очиқ ва тугалланмайдиган улуғ диалог сифатида эшитади...»² Достоевскийнинг полифоник романи асослари қадимги жиддий-кулгили адабиёт (суқротона диалог, менип сатираси), ўрта асрлар карнавал фольклори ва карнавал адабиётига бориб боғланади», – дейилади. «Достоевский поэтикаси муаммолари» бошқаларда ҳам катта қизиқиш уйғотади. Китоб хусусида В.Асмус, Е.Ермилов, В.Перцов, М.Храпченко, В.Шкловскийдек машҳур файласуф, адабиётшунослар имзо қўйган очиқ хат эълон қилинади. Ушбу хатда М.Бахтиннинг китоби юксак баҳоланиб, А.Димшицнинг ноҳолис муносабати, тутуриқсиз эътирози танқид этилади. Мунозарада Б.Бурсов, Г.Попелов, Л.Шубин сингари таниқли адабиётшунослар ҳам иштирок этади.

«Ёзувчи лабораториясида» жамланган фактлар муаллифнинг заҳматкашлиги, у ҳам худди Михаил Бахтин сингари адабиёт одами бўлиб яшаганини намоён этади. Ҳаётининг аксарият қисми қизғин ташкилий-ижтимоий фаолиятда кечган П.Медведев бор-йўғи 47 йил умр кўрган. В.Н.Волошинов эса ундан ҳам қисқа – 38 йил яшаган. Уларнинг ҳар иккиси айти ижодий куч-қувватга тўлган пайтида оламдан ўтган. Михаил Бахтиннинг бу сафдошларини нотинч замоннинг алғов-далғовлари, турмуш машаққатлари ва улар туфайли туғиладиган хасталик азоблари ҳаётдан эрта олиб кетган.

Олимнинг П.Н.Медведев ва В.Н.Волошинов номидан чиқар-

¹ Карпунов Г.В. и др. Михаил Михайлович Бахтин в Саранске: Очерк жизни и деятельности. – Саранск: Изд-во Сарат. унив-та Саран. фил., 1989. – С.18.

² Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – С.103.

ган ушбу тадқиқотлари етмиш беш йил ўтгач – 1993 йилда «Бахтин ниқоб остида» туркумида уч жилдда нашр қилинди. Муаллиф тадқиқотлари қайта босилганини кўрмади. Михаил Бахтинга ўз номидан чоп қилинган биринчи китоби – «Достоевский ижоди муаммолари»ни қўлига олиб, ҳузур қилиш ҳам насиб этмаган. Олимнинг ҳозир дунёга машҳур «Достоевский поэтикаси муаммолари» тадқиқоти 1929 йилда шу номда босилиб чиққан эди. 1928 йил 24 декабрда, илк китоби чоп қилиниши арафасида, Михаил Бахтин «яширин контрреволюцион ташкилот»нинг фаол аъзоси сифатида «миллатчилик ва диний айирмачилик ғояларини тарғиб этиш»да айбланиб бир гуруҳ яқин кишилар билан бирга қамоққа олинган ва 1929 йил 22 июлда беш йил муддатга озодликдан маҳрум этилган. Бу пайтда М.Бахтин остемелит (иликларнинг кўпинча суякка ўтадиган яллиғланиши) билан касалланган, қамоқ эса унинг учун ўлим билан баробар эди. Белгиланган жазо А.М.Горький ва А.Н.Толстойнинг илтимоси туфайли ўзгартирилиб, М.Бахтин Шимолий Қозоғистоннинг Кустанай вилоятига сургунга жўнатилган. У етти йил туман матлубот жамиятида бухгалтер-иқтисодчи бўлиб ишлаган. Аммо жазо муддати тугаганидан кейин ҳам унга йирик шаҳарларда яшашга рухсат этилмаган. 1936 йилдан М.Бахтин Саранск шаҳридаги Мордова педагогика институтида дарс бера бошлаган. Аммо 1937 йилда Саранскдан чиқариб юборилган, 1945 йилгача Кимри шаҳарчаси ва унинг атрофидаги мактабларда ўқитувчи бўлиб ишлаган. Касаллиги кучайиб кетганидан бир оёғини кестириб ташлашга мажбур бўлган. 1945 йилда яна Саранска қайтиб, педагогика институтида ўқитувчилик фаолиятини давом эттирган. 1967 йилда М.Бахтин ва сафдошлари оқланган. 1969 йилда олим Москвага кўчиб келган. 1975 йил 7 мартда саксон ёшга тўлишига бир неча ой қолганида вафот этган.

Айни ижодий кучга тўлган пайтида – ўттиз уч ёшида қамоққа олиниб, ҳаёти муттасил таҳликада кечган Михаил Бахтиннинг тадқиқотлари, «Достоевский ижоди муаммолари» китоби (1929) ҳамда Лев Толстой ижоди тўғрисидаги иккита кичкина мақоласини мустасно қилганда, 1963 йилгача – ўттиз йил мобайнида ҳеч бир тадқиқоти нашр қилинмаган. 1963 йилда олимнинг Достоевский ижодига бағишланган монографияси босилиб чиққан. Жиддий қайта ишланиб, тўлдирилган ушбу китоб Михаил Бах-

тиннинг номини тезда машҳур қилиб юборган. Кустанайда сургунда, Кимри, Саранскда доимий таъқиб, кузатувда бўлган пайтида ҳам Михаил Бахтин илмий-ижодий фаолиятдан тўхтамаган. Муттасил мутолаа, адабиёт тўғрисида доимо мушоҳада юритиш ва ёзиш унга ҳаёт машаққатларини енгиб ўтишда асосий таянчга айланган. Агар кишининг ички таянчи – севимли машғулоти бўлмаса, турмушнинг кундалик ташвишлари уни асабийлаштириб, маънавий мажруҳ қилиб қўяди. Одам бошқа сабабдан эмас, айнан маънавий мажруҳлигидан инжиқ, феъли тор бўлиб қолади. Майда-чуйда, арзимас нарсалар ҳам унинг жаҳлини чиқаради. Атрофдагилар билан тез-тез жиққамушт бўлгани етмагандай муттасил ўзи билан ҳам уришиб юради. Нуқул пичинг, кесатик билан зарда қилиб гапирди. Қиёфасидан, овозидан заҳар чаккиллаб туради. Юриш-туриши, ҳаракатларидан асаби касаллиги сезилади. Кўпчилик шу туфайли ўзини азобга қўяди, бошқаларнинг диққатини оширади. Зиёлилар орасида ҳам, бошқа касб-кордагилар ичида ҳам феъли торлар кўп учрайди. Адабиёт аҳли ҳаётнинг зарбалари, айниқса, ўзига оғир олади. Бу, бир чеккаси, уларнинг бошқалардан ўзини бир оз устун деб билиши, ақлли санашидан келиб чиқади. Шоир, адиб, адабиётшунослар орасида шундайлар борки, ҳамма қуллук қилиб, гапини маъқуллаб туриши, доим давранинг тўрида бўлиш, барчанинг эътибори фақат унга қаратилишини жуда-жуда истайди. Агар ана шу хоҳиши қонмаса, дарҳол норозиланади. Очиқчасига ўзининг ким эканини писанда қилади. Парво қилишмаса, ҳақоратланган, ҳўрланган билиб, дунё кўзига зулмат, ҳамма одамлар ёмон, палид кўринади. Ҳаётдан норози, одамлардан аламзада кишиларнинг иши эса баракасиз бўлади. Улар ҳар қанча зукко, тиришқоқ бўлишмасин, бажарган иши кўримсиз, аллақандай совуқ туюлади. Чунки ҳар кимнинг кайфияти, ҳолати нафақат қиёфаси, кўринишига, балки ишига ҳам «кўчиб» ўтади. Умид, ишонч, меҳр билан бажарилмаган иш хоҳ буюм-нарсаси, ускуна, хоҳ қўшиқ, шеър бўлсин, тезда унутилади. Инсон фаолиятининг самараси, эътибор қозониши, аввало, унинг нияти, қалб ҳолатига бевосита боғлиқ. Михаил Бахтин ҳаётида кечган алғов-далғовларга унча-мунча одам дош беролмайди. Шўро сиёсати душмани сифатида таъқиб остига олингани учун дастлабки тадқиқотларига номини қўйиб нашр қилдирилмагани камдай, ўттиз йил мобайнида бирор-

та мақоласини чоп эттиролмаган. Шунга қарамай, адабиётдан кўнгли совимаган. Ҳаёт машаққатли синовларига солгани сари у сабот ва иштиёқ билан ижод қилаверган. 1940 йилдаёқ «Реализм тарихида Франсуа Рабле» мавзусида номзодлик диссертациясини тайёрлаб, Фанлар Академиясининг Жаҳон адабиёти институтига тақдим этган. Лекин 40 босма табақдан иборат бу салмоқли тадқиқотини 1946 йил ноябридагина ҳимоя қила олган. Кун бўйи давом этган ушбу ҳимоя чоғида кенгаш аъзоларидан бир гуруҳи Михаил Бахтинга биратўла докторлик илмий даражаси бериш зарурлигини таклиф қилишган. Аммо бу таклиф ўтмаган. Ижтимоий фанлар бўйича номзодлик диссертацияси, одатда, опти-саккиз босма табақ атрофида бўлиши эътиборга олинса, «Реализм тарихида Франсуа Рабле» тадқиқоти ҳажм салмоғи жиҳатидан ҳам нақадар маҳобатли экани, М.Бахтинга нисбатан қанчалик адолатсизлик қилингани аёнлашади. «Достоевский поэтикаси муаммолари» номли ўн етти босма табақдан иборат, М.Бахтиннинг ўз номидан босилиб чиққан дастлабки йирик тадқиқот ҳажмига кўра номзодлик эмас, докторлик диссертацияси экани ҳеч қандай изоҳга ўрин қолдирмайди. XX асрда шўро мамлакатида нафақат адабиётшунослик, тилшунослик, балки ижтимоий гуманитар соҳадаги қайси бир докторлик диссертацияси маъно-мазмунининг чуқурлиги, қамровининг кенглиги, янги-ча қарашларни мужассамлаштириши жиҳатидан «Достоевский поэтикаси муаммолари» ёки Рабле ижоди тўғрисидаги тадқиқот билан бўйлаша оладими?!

Камдан-кам мутахассис ижтимоий-гуманитар фанларда янги фикр айта олади. Эрамиздан аввал яшаб ўтган Арастунинг «Поэтика»сидаги қарашлари бизнинг замонгача айтарли ўзгаришсиз сақланиб келаётгани, унинг адабиёт, ундаги тур ва жанрлар ҳақидаги фикрига шунча асрдан бери бирор жиддий янгилик кiritилмагани ҳам шундан далолат беради. Тарих, педагогика, фалсафа каби фанларда асрлар давомида айтарли жиддий янгилик қилинмади, аксарият ҳолларда аввалги қарашлар замон зайлига, мавжуд сиёсатга мосланади, холос. Тилшунослик, адабиётшуносликда ҳам кўпинча мавжуд фикрлар турлича такрорланади. Чунки илмда янгилик қилишга, бошқалар англамаган ҳақиқатни очишга ҳамма мутахассиснинг қурби етавермайди. Қолаверса, кўпчилик янгилик топиш учун эмас, илмий даража,

унвон олиб, мансаб-мартабага кўтарилиш, одамлар эътиборини қозониш, бошқалардан устун бўлиб, ажралиб туриш ваҳжидан диссертация ёқлайди. Ижтимоий-гуманитар соҳада бу ҳолат, айниқса, кўп кузатилади. Ҳозирги пайтда иқтисод, сиёсатшунослик, фалсафа, педагогика йўналишида диссертация ҳимоя қилиш жуда авжига чиққан. Амалга ўч, шуҳратпарастлар барча замонларда илмий даража, унвондан худбинона мақсадига эришишда зина сифатида фойдаланади. Таржимаи ҳолини ёзолмайдиган, аризасида бир талай хато қиладиганлар ҳам мақола, китоб чиқариб, номзодлик, докторлик илмий даражасини олади. Чунки улар ўзларига мустаҳкам таянч топиб, истеъдодли ижрочини ёллайди. Ҳаётда мана шундай нохуш ҳодиса ҳукмрон пайтда Михаил Бахтин сингари кишиларнинг илм-фанга муносабати барча учун ибрат намунаси бўла олади. У тадқиқотлари қатор тилларга таржима қилинган мутафаккир бўлса-да, «филология фанлари номзоди» илмий даражаси билан дунёдан ўтди. Михаил Михайловичнинг номи Ғарбда, Америкада машҳур бўлгач, унга «профессор» унвонини беришмоқчи бўлишганида, давлат мукофотига тавсия этишганида қатъий рад этган. Бунинг сабабини сўрашганида: «Мен – файласуфман. Файласуф эса оддий одам бўлиши лозим. Аксинча бўлса, у фалсафани ўзининг ижтимоий аҳволига мослаштиради», – деган у кулиб. М.Бахтин талабаларга машғулот чоғида Ҳомернинг «Илиада», «Одиссея»сини қадимги юнон тилида, Гётеннинг «Фауст»ини немис тилида ёддан ўқиган. Ёдлаб олиш қобилияти беҳад кучлилиги боис А.Пушкиннинг «Евгений Онегин»и, бошқа шоирларнинг асарларини қоғозга қарамасдан ўқиб берган ҳамда бу ажойиб асарларнинг маъноси, мазмуни, бадиий хусусиятларини ғоят аниқ тушунтирган. Қайд қилинишича, Михаил Михайлович мутафаккирона ёзиш баробарида жуда ўткир нотик бўлган. Лекин энг ҳаваспанарли жиҳати, ҳеч қачон бошқаларга баланддан қарамаган, ҳамиша камтару камсуқум яшаган. Жанжал излаб, иғво кўзғаб юрадиган ғаразгўйлар тухматлар уюштирганида, босиқлик билан жавоб берган. Мунозарадан можаро чиқармоқчи бўлганларни чуқур мантикий мулоҳазалари билан мулзам қилиб қўйган. Адабиёт тарихи, асарларнинг аҳамияти ва моҳиятини мансаб-мартабани жонидан яхши кўрган маҳмадоналардан кўра минг чандон яхши билишини исботлаб берган. Сиёсий ҳу-

шёрлигини намоён этмоқчи бўлганлар асоссиз қайсарлик қила-верганида камсукумлик билан: «Мен бу ерда ҳеч кимга шогирд-ликка ҳам ярамаслигимни тушундим», — дея мурса-мадора йўлини тутган¹. Албатта, кўпчилик бу йўлни унчалик маъқулламайди, баҳс-мунозарада ён беришни мағлубият деб қарайди. Бу эса кишида такаббурлик ҳисси баландлигини билдиради. Михаил Михайлович ичидаги ана шу ўтни ўчиролгани боис унга қилинган ноҳақликларга хотиржам қараган. Ифвогарларга муносиб жавоб қайтариб, тавбасига таянтириш тўғрисида ўйламаган, бундай қилишни, ҳатто, ҳаёлига ҳам келтирмаган. Чунки адабиёт ва санъатдан уққанлари унинг юрагини ҳасад, адоватнинг ғубор, гардларидан поклаган, қалб қандили ёруғроқ нур таратган. Шу боис у чиркин ўйларга берилмаган. Ғаразгўйлар ҳужум қилган кезларда, қамоқ, сургунда бўлганида, иш излаб азобланган пайтларида, ёзган ишлари чоп қилинмаган даврда адабиётнинг асл асарларини мутолаа қилиб, улар тўғрисида мушоҳада юри-тиб, таскин-тасалли топган. Ўзини ҳеч қачон азобланган, хўрланган, ҳақоратланган ҳис этмаган. Ҳаёт, маданият, адабиёт ва инсон тўғрисида ўй суриб лаззатланган. Буни ҳаётнинг сурури, чинакам бахти деб билган. Қалб қандилини замоннинг гард, ғуборларидан асраб қололган.

Ҳар ким бахтни ҳар хил тасаввур қилади. Бу хусусда, жумладан, «Меҳробдан чаён» романида: «Истиқбол сўзини ҳар ким ҳар турли тушунади. Анвар ўз истиқболини ёлғиз муҳаббати орқали кўрар эди. Ота-онанинг чироғини ёқиш учун аввал ўзига бир шами ҳаёт топмоқчи ва ўзи шамсиз туриб, ота-онага чироғ ёқишни асло тасаввур қилолмас, яъни истиқбол Анварнинг фарди ҳаётида ёлғиз муҳаббати эди»², — дейилади. Аксарият кишилар ўсмирлик, ёшлик кезларида «бахт» тушунчасини Абдулла Қодирий қаҳрамони сингари тасаввур қилади. Кўпчилик ўсмирлик чоғида кишининг бахти севган кишиси билан турмуш қуришида деб ўйлайди. Севганига эришса, барча орзуси рўёбга чиқишига ишонади. Йиллар ўтиши билан эса «бахт» севгани билан бирга бўлишдангина иборат эмаслиги, ҳаёт ғоят мураккаб, машаққатли экани, турмуш ташвишлари севги ҳиссиётини тез-

¹ Карпунов Г.В. и др. Михаил Михайлович Бахтин в Саранске. — С.12.

² Қодирий А. Меҳробдан чаён. Худоёрхон ва муншийлар ҳаётидан тарихий роман. — Тошкент: Ўқитувчи, 1978. — Б.85.

да сўндириши, бир соҳани пухта ўрганиб, астойдил меҳнат қилишгина ҳаёт синовларида суянч бўлиши, сидқидилдан меҳнат қилиш орқалигина киши ўзини англаш, «мен»ини намоён этиши аёнлашади. Бахти, истиқболини фақат муҳаббатда деб ўйлаш калтабинлик эканини ҳар бир одам турмуш тажрибаси ортиши асносида, албатта, англаб етади. Чунки Севги туйғуси хийла мўрт келади. Ўсмирлик, ёшлик чоғларида ривожланадиган айна ҳиссиёт вақт ўтиши билан пасайиб, сўниб боради. Шундай бўлмаганида бир-бирига етишмаганлар ақлдан озиб, адо бўларди. Севги ҳиссиёти мўртлиги, вақтинчалик, мавсумий туйғу экани боис севишганларнинг кўпчилиги бир-биридан безиб, бир-бирини ёқтирмасдан қолади. Уларнинг муносабатларига турмушнинг кундалик ташвишлари аёвсиз дарз етказаверади. Турли ташқи таъсирлар бир-биридан узоқлаштиради. Ҳаётнинг ғаройиб жумбоғи шундаки, у севишганларни бошқалардан кўра кўпроқ синовга солади. Бошқаларнинг эмас, айнан «ўлдим-куйдим»ларнинг бошига кўп ташвиш, мушкуллик тушади. Бу, бир чеккаси, уларнинг ширин ҳаёлларига берилиб, атрофдагиларга андак бепишанд, мавжуд воқеликка бир оз бепарво қарашидан келиб чиқади. Чунки севишиб турмуш қурганлар ўзларини орзусига эришган билиб, ич-ичидан ғурурланиб юришади, ҳар қандай тўсиқдан осонлик билан ошиб ўта оладигандай тутишади. Севишганларга, аслида, ана шу ички ғурури, такаббурлиги кўп қийинчиликлар «тортиқ» қилади. Чунки Яратувчига кибр асло хуш келмайди.

Михаил Бахтин сингари донишмандлар инсон меҳнат орқали ҳаётнинг мазмунини англаши мумкинлигини чуқур ҳис қилади. Улар айна жиҳати билан бошқалардан устун туради. Бахтинлар ҳар қандай шароитда ҳам севган машғулоти билан банд бўлади. Унча-мунча ўзгаришлар фикрини, диққатини чалғитмайди. Бир ишга ихлос қўймаган киши эса турмушнинг адоқсиз ташвишларига ўралашиб, кўпнинг бири бўлиб яшаб ўтиб кетади. Ҳаётда бундай майда одамлар кўп, фикри, ҳаёли ўз соҳаси, иши билан банд инсонлар эса жуда кам бўлади. Улар муттасил меҳнат эвазига янгилик яратиб, ўзидан из қолдиришга эришади. Ишига чинакамига берилганлар меҳнат қилиш, изланиш жараёнида кўнглида чексиз ҳаловат туяди ва ўзини бахтли ҳис қилади. Нобоп шароит, турли чеклов, тазйиқлар соҳасига, ишига меҳр қўйганлар учун ҳеч қачон тўсиқ бўлолмайди. Михаил Бахтиннинг

хаёт йўли бунга ёрқин мисол. Қайд қилинишича, унинг аксари-ят вақти ёзув столи ёнида, китоблар уюми орасида ўтган. Китоблар, журналларни, қўлига қалам олиб, хошиясига ёзиб, белги қўйиб, синчковлик билан ўқиган. «Китобдан наф олиш, ўқиганингдан ниманидир ўқиб, ўзлаштириш учун аввало ўша мавзуга қизиқиш керак. Эҳтиёжимиз, талабимиз қанча бўлса, китоб бизга шунчани беради. У лоқайдларни ёқтирмайди ва саволига жавоб бермайди. Китобга бефарқ муносабатда бўлиш эмас, аксинча у билан қизғин мулоқотга – диалогга киришиш керак. Китоб билан чинакамига ишлаш худди шундай бўлади. Фан ҳамиша машаққатли меҳнатни талаб қилади. Жиддий монография, ҳатто дарсликни ҳам бирданига тушуниб бўлмайди. Бунинг учун ақлни ишга солиб, диққатни жамлаб, астойдил меҳнат қилишга тўғри келади»¹, – дейди. Михаил Бахтиннинг тадқиқотлари унинг манбалар матнини ихлос билан ўргангани, улардаги мулоҳазалар билан хаёлан мулоқотга киришганини билдиради. У шунинг учун ҳам Достоевский, Рабле, Гёте каби адиблар ижоди, адабиётнинг назарий муаммолари хусусида жуда чуқур ва янгича фикр билдира олган. Михаил Бахтиннинг тадқиқотлари шу боисдан «адабиётшуносликда чинакам ўзгариш ясади» деб эътироф этилган. Масалан, машҳур адиб Чингиз Айтматов: «М.Бахтин, Г.Гачев ва бошқа мунаққидларнинг тадқиқотлари санъатда ва ижтимоий тафаккурда кечаётган ўзгаришларнинг умумий қонуниятларини тушунишимда менга ёрдам беради» деса, С.С.Аверинцев: «М.М.Бахтин тил тўғрисидаги фанни бойитган белгилар тизими соҳасининг биринчи тадқиқотчиларидан бўлиб, унинг қарашлари асосида бир тилни бошқа тиллар билан қиёспашда янги уфқлар очилади», – деб таъкидлайди. Академик Д.Лихачев эса: «М.Бахтин адабиётшунослик ва фольклоршуносликка «кулги маданияти», «кулги тантаналари», «ўрта аср кулгиси», «халқ кулгиси», «карнавал кулгиси» каби бир қатор муҳим тушунчаларни олиб кирди»², – дея эътироф этади. Лекин ростини айтганда, фикру хаёли ҳамиша амалу мол-мулк орзуси билан банд кишилар «Достоевский поэтикаси муаммолари» ва «Франсуа Рабле ижоди ҳамда Ўрта асрлар ва Уйғониш даври халқ маданияти», «Эпос ва роман», «Эстетик фаолиятда муаллиф ва қаҳрамон», «Романда

¹ Карпунов Г.В. и др. Михаил Михайлович Бахтин в Саранске. – С.14

² Ўша манба. – С.26.

сўз» каби тадқиқотларни ўқишга ҳафсала қилмайди. Қолаверса, ушбу тадқиқотларидаги мулоҳазаларни «ҳазм» қилишга уларнинг чоғи, қурби етмайди. Ваҳоланки Михаил Бахтин сингари донишмандларнинг китоблари, биринчидан, мавжуд ҳодисаларнинг янги жиҳатларини кўрсатиб, улар тўғрисидаги тасаввур, тушунчамизни теранлаштиради. Иккинчидан, билганимиздан кўра билмаганларимиз кўплигини, биздан кўра теран фикрлайдиган кишилар борлигини англатади. Бу эса ичимиздаги такаббурликни синдириб, бизни шикастаҳол қилади, ҳавойи даъволарни бошимиздан чиқаради, яхши билан ёмонни фарқлашга, нарса-ҳодисалар ҳақида мушоҳада юритиб, моҳиятига етишга ўргатади. Бахтинлар фаолиятининг аҳамияти, уларнинг инсониятга берадиган фойдаси аввало шу билан белгиланади.

Киши ҳаётдаги ҳодисаларга, жумладан, адабиёт ва санъат асарларига ўз қарашлари асосида баҳо берганида кўпинча янглишади. Ҳар бир одам Михаил Бахтинга ўхшаганларнинг фикрига асосланса, уларнинг фазли билан ўзининг ҳоли, билими даражаси, қараши нечоғли эканини билиб олади. Масалан, «Достоевский поэтикаси муаммолари»да жанр хусусида: «Адабий жанр табиатига кўра адабиёт тараққиётидаги энг барқарор асрий анъаналарни ўзида акс эттиради. Жанрда ҳамиша архаика – санъат тараққиёти илк босқичидаги барҳаёт унсурлар сақланади. Албатта, ушбу архаика унинг доимий янгиланиши, яъни замонавийлаши асосида яшайди. Жанр ҳамиша ўша ва у эмас, доимо эски ва айни чоғда янгидир. Жанр адабиёт ривожига ҳар бир босқичда ва шу жанрга мансуб ҳар бир ўзига хос асарда қайта туғилиб, янгиланади. Жанр шундай ҳаёт кечиради. Шу боисдан жанрда сақланган архаика ўлик эмас, балки мунтазам янгиланадиган барҳаёт архаикадир. Жанр бугунги кун билан яшайди, аммо доимо ўзининг ибтидосини, ўтмишини эсида тутати. Жанр адабиёт ривожига жараёнида ижодий хотиранинг вакилидир. Жанр айнан шунинг учун адабиёт тараққиётидаги яхлитлик ва узвийликни таъминлашга қодир»¹, – дейилади. Михаил Бахтин адабиётдаги бошқа ҳодисаларни ҳам шу хилда, ўзига хос тарзда тушунтиради. Адабиётшунослардан ҳеч бири сўз санъати муаммоларини бахтинчасига ёки унга монанд тарзда фалсафий шарҳлай олмайди. «Достоевский поэти-

¹ Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – С. 121 – 122.

каси муаммолари» муаллифи адабиёт муаммоларини ҳамиша инсон дунёси, унинг ҳаёти билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилади. Инсоннинг адабий қаҳрамон сифатидаги кўриниши доимо унинг диққат марказида туради. Масалан, у муаллифнинг қаҳрамонга муносабати хусусида сўз юритар экан: «Ҳаётда бизни одам яхлитлигича қизиқтирмайди. Ҳаётда кишининг биз тўқнаш келган, ўзимиз учун у ёки бу даражада аҳамиятга эга айрим ҳаракатларигина қизиқтиради», – дейди. Ҳақиқатан, ҳар биримиз ўзгалар тўғрисида гапирганда, биринчи навбатда, унинг ўзимизга керакли жиҳатига эътибор қаратамиз. Бошқалар ҳам ўша одамга ўзининг қараши, мақсадига мувофиқ баҳо беради. Чунки ҳар бир одам ёши, ижтимоий аҳволидан қатъи назар, турли хил таъриф-тавсиф учун объект бўла олади. Ҳеч кимни ҳар жиҳатдан тўла-тўқис тавсифлаб, феъл-атвори, дунёқарашига қатъий баҳо бериб бўлмайди. Ҳар бир одамнинг муайян пайтдаги ҳаракат, ҳолати тавсифланади холос. Чунки ҳар бир киши жинси, ёши, ижтимоий аҳволидан қатъи назар, жумбоқ, сир. У кутилмаганда ўзгариб қолади. Шунинг учун эртақ, ривоят, дostonлар, Шарқ тазкираларида ака-ука бир-бирига душман бўлиб қолгани, қароқчининг тақводорга айлангани, яхудий, насаронинг мусулмон бўлгани нақл қилинади. Достоевский асарларида «тасодифан», «кутилмаганда», «бирданига», «қўққисдан» сўзлари кўп қўлланади. «Жиноят ва жазо», «Телба», «Ака-ука Карамазовлар»да қаҳрамонларнинг ўй-кечинмаларида, ўзаро муносабатларида кутилмаганда ўзгариш юз бергани кўрсатилиб, бу муайян асосларга эга эканлиги очиб берилади. Масалан, «Жиноят ва жазо» романида: «Раскольников кўпчиликка ўрганмаган, айтилганидай, айниқса, кейинги пайтларда одамлардан қочадиган бўлиб қолган эди. Лекин ҳозир бирдан нима учундир одамларни қўмсаб қолди. Унинг юрагида аллақандай янги бир нарсалар туғилиб келаётганга ўхшар, шу билан бирга, у ўзини одамларнинг меҳригисига ташна бўлгандай сизди. У бир ой аламзада хаёллар ичида қора фикрлардан жунбишга келиб яшади, мана энди қандай бўлмасин, қаерда бўлмасин, у андак эркин нафас олгиси келди, бошқача оламда бўлишни, чарчоқларини унутишни истади, шунинг учун ҳам қовоқхона қанчалик ифлос бўлмасин, бу ердан кетгиси келмасди»¹, – дейилади. Асарда Раскольниковнинг Мармеладов

¹ Достоевский Ф.М. Жиноят ва жазо. – Б.16.

билан илк учрашуви арафасидаги ҳолати шу тарзда тасвирланади. «Достоевский поэтикаси муаммолари»да кўпроқ қаҳрамонлар ҳолатидаги ана шу каби ўзгаришлар жараёни хусусида сўз юритилади. Ҳофиз Шерозий, Алишер Навоийнинг ғазаллари нима тўғрисида эканини жўнгина сўзлаб бўлмагани сингари Михаил Бахтиннинг ушбу китобидаги мулоҳазаларни ҳам, бошқа тадқиқотларида илгари сурилган қарашларни ҳам оддийгина қилиб тушунтиришнинг иложи йўқ. Достоевский, Рабле ижодида хос хусусиятлар қандай ёритилганини билиб олиш учун айтилган тадқиқотларни синчиклаб мутолаа қилиш керак. Шунда Михаил Бахтин улуғлаган адибларнинг асарлари бошқа ижодкорларникидан қайси жиҳатдан фарқланиши, устун экани аён бўлади. Олимнинг ушбу асарлар тўғрисидаги мулоҳазалари кишининг адабиёт тўғрисидаги тасаввурини кенгайтириб, инсон табиати жумбоғи тўғрисида ўйлашга ундайди.

Михаил Бахтин инсон табиати ва ҳаёти тўғрисида мушоҳада юритганда Достоевский, Рабле асарлари билан чекланиб қолмайди. У қайси муаммо ҳақида сўз юритмасин, аввало адабиётнинг асп асарларига мурожаат қилади ва уларни қиёслаш асосида ўз қарашларини ўртага ташлайди. Даҳо ижодкорларнинг асарларида ҳар бир нарса муҳим аҳамиятга эга эканлиги, уларда маънолар қат-қат эканлигини таъкидлайди. Масалан, Гёте асарларида замон ва маконнинг ифодаланиши хусусидаги тадқиқотида антик давр адабиёти тарихига қисқача тўхталгач, Ж.Ж.Руссо асарларига эътибор қаратиб: «Руссо адабиёт учун энг муҳим аҳамиятга эга асосий хронотоп – «табиат»ни кашф қилди. Бу айнан роман учун жуда муҳимдир. Албатта, ушбу кашфиёт ҳам худди бошқа кашфиётлар сингари асарлар давомидаги тараққиёт жараёнида тайёрланган эди. Руссо табиатдаги вақтни жуда чуқур ҳис қилган ҳолда кўрсатган. Унинг асарларида табиатдаги вақт ва инсон ҳаётидаги вақт бир-бири билан узвий боғлиқ тарзда бирикиб кетган... Руссо ҳам худди Гёте сингари табиатни кузатишдан олган ўй-фикрларини одамлар образига сингдириб, табиатдаги нарса-ҳодисаларни одамлар сингари жонлантиради»¹, – дейди. Гёте асарларида замон ва маконнинг ифодаланиши тўғрисида сўз юритар экан: «Жаҳон адабиётида тарихий замонни ҳис этишда Гёте ижоди юксак

¹ Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – С.232.

чўққилардан бири саналади. Тарихий замонни ҳис этиш ва акс эттириш маърифатпарварлик даврида тайёрланган эди (бу масалада Маърифатпарварлик даврига нисбатан ноҳақлик қилинди)... Вақт аввало табиатда намоён бўлади: қуёш, юлдузларнинг ҳаракатланиши, хўрозларнинг қичқириши, вақтнинг кўзга кўринадиган ҳамда ҳис қилинадиган бошқа белги-аломатлари – буларнинг барчаси инсоннинг кундалик турмуши, меҳнат фаолияти билан бевосита чамбарчас боғлиқдир. Дарахтлар, жонзотларнинг бўй-баста, одамларнинг ёши узоқ жараёнда етиладиган вақт белгиси бўлса, инсон ақл-тафаккури ва қўли билан бунёд қилинадиган шаҳарлар, улардаги кўчалар, уйлар, санъат асарлари, техника ускуналари кабиларда тарихий вақт муҳрланади. Ижодкор уларга қараб, кишилар, авлодлар, замонлар, миллатлар, ижтимоий синфлар гуруҳининг фикрини ўқиб, дунёқарашини ҳис қилади... Гётенинг нигоҳи жуда ўткир бўлиб, у вақтнинг табиатдаги кўзга кўринадиган жамики аломатларини аниқ ифода қилади. Унинг нигоҳи, масалан, дарахтларнинг ёшини, уларнинг турли навлари қанча ўсишини ниҳоятда аниқлик билан ажратиб беради. Адиб шу асосда давр ўзгаришларини ўқувчи тасаввурида жонлантиради»¹, – дейди.

Михаил Бахтин муайян асарлар ёки адиблар ижодига эмас, адабиёт тарихидаги даврларга ҳам шу шаклда – ҳеч кимникига ўхшамаган тарзда таъриф-тавсиф беради. Мисол учун: «Ўн саккизинчи аср ғоят мавҳум ва тарихга тамоман тескари, айни чоғда, мавжуд янги дунёга, унинг тарихига силлиқлаб, аниқлаштириб қараш даври бўлди. У мутафаккир ва олимпик дунёсидан хўрланган ишчи одам дунёсига айланди», – деб айтади. М.Бахтин бу каби мулоҳазаларини ўртага ташлар экан, адабиёт асарлари тўғрисида сўз юритишнинг ўзи билан чекланиб қолмайди. У асарларнинг бадиий хусусиятлари, улардаги қаҳрамонлар образи, ижтимоий воқеликнинг акс этиши ҳақидаги мулоҳазаларини табиий ва гуманитар фанлардаги илғор қарашларга таянган ҳолда, фалсафий асослайди. «Сўз санъати эстетикаси», «Франсуа Рабле ижоди ҳамда Ўрта асрлар ва Уйғониш даври халқ маданияти» сингари тадқиқотлар билан танишаётганда беихтиёр хаёлга М.Бахтиннинг адабиёт муаммолари, асарлар моҳиятини англашига аллақандай илоҳий кучлар кўмаклашган, деган фикр

¹ Ўша манба. – С.205.

келади. Чунки иши, соҳасига сидқидилдан берилган кишилар ўз-ўзидан эмас, илоҳий таъсир туфайли кашфиётлар қилишга эришади. Шунинг учун донишмандлар: «Ишинга шундай берилгинки, Азроил бошинга келса ҳам, қилаётган ишингдан қўлингни узма. Шунда бор ҳолатинг ўзинг билан бирга бўлади»¹, — деб ўғит беради. «Бор ҳолат» деганда инсоннинг жамики жисмоний ва руҳий қуввати назарда тутилади.

Рабле ижоди тўғрисидаги китобни мутолаа қилиш чоғида Михаил Бахтиннинг нигоҳи асарлар матнига ўзгача маъно бағишлагани, ундаги янги жиҳатларни очиб бергани аёнлашади. Олимнинг «Жиноят ва жазо», «Иблислар», «Бегона одамлар», «Телба», «Ака-ука Карамазовлар» тўғрисидаги, Гёте, Пушкин, Тургенев, Толстой, Лесков, Вячеслав Иванов каби ижодкорлар асарлари хусусидаги мулоҳазаларида донолик ва идрок нури балқиб туради. Тадқиқотларида ана шундай хусусият мавжудлиги боис М. Бахтин Европа ва Америкада адабиётшунос эмас, кўпроқ файласуф сифатида қадрланади. Унинг маданият, санъат ҳақидаги, насроний дини тўғрисидаги мулоҳазаларга кўпроқ эътибор қаратилади. Чунки у Достоевский, Рабле асарлари тўғрисидаги тадқиқотларда қаҳрамоннинг насроний дини тўғрисидаги баҳс-мунозаралари, ўй-кечинмаларига алоҳида урғу беради. Михаил Бахтиннинг ижоди бошқа адабиётшунослар асарларига қиёслаганда шу жиҳатдан устун туради. «Достоевский поэтикаси муаммолари» муаллифи мақолаларида инсон табиати, феъл-атворини у яшаётган ижтимоий муҳитнинг барча жиҳатлари билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилади. Диннинг кишиларга таъсири, одамларнинг динга муносабати масаласига, албатта, тўхталиб ўтади. Чунки айни масала барча замонларда кишилар ҳаётида ўрин тутди. Аслида ҳам ҳар бир одамнинг ички дунёсини унинг динга муносабати, жамиятдаги ақида, тартибларга қанчалик риоя қилишига қараб аниқласа бўлади. Михаил Бахтин адабий қаҳрамонларга кўпроқ шу нуқтаи назардан қарайди. У Раскольников, Свидригайлов, Мишкин, Карамазов, Гаргантюа, Пантагрюэль образларида муаллиф дунёқарашининг турли қирралари акс этганини очиб беради. Ушбу образларда одамларга хос табиий-ижтимоий хусусиятлар ёрқин гавдалантирилганини таъкидлайди.

¹ Навоий Алишер. Асарлар. Ўн беш томлик. — Тошкент: Фафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968. — Т.15. — Б. 120.

Фёдор Достоевский ва Франсуа Рабленинг ҳаёти, ижод йўли билан Михаил Бахтиннинг тақдири ўртасида аллақандай ўхшашлик, ҳамжиҳатлик кўринади. Ушбу яқинлик, биринчидан, уларнинг ижодга зрта кириб келгани ва шиддат билан ижод қилишида, ижодни ҳаётнинг мазмуни, ўзининг баҳти деб билишида, иккинчидан, илк асарларининг жиддий баҳс-мунозаралар уйғотишида, учинчидан, ҳар учала мутафаккирнинг ўз даврига сиғмагани – мавжуд ижтимоий турмушни қабул қилолмаганида билинади. Достоевский ҳам, Рабле ҳам, Бахтин ҳам сиёсат душмани сифатида навқирон чоғида қамоққа олинган, сургун азобини тортган, доимо кузатув, таъқиб остида яшаган. Уларнинг асарлари ўша пайтда кенг жамоатчилик эътиборини қозонганига қарамасдан, расман эътироф қилиниб, давлат томонидан муносиб тақдирланмаган. «Жинойят ва жазо»нинг муаллифи йўқчилик ва қарз-қурзлардан боши чиқмаганидан асарларини ҳамиша шошиб-пишиб ёзган, асарларидан бирортасини бамайлихотир ўтириб ёзолмаган. «Камбағаллигимдан шошилинич ёзишга мажбурман. Пул учун асар ёзиш уни, албатта, жувонмарг қилиш демақдир» деб ўқинган. «Ака-ука Карамазовлар» муаллифининг фақат кечаси ижод қилиб, тўхтовсиз чой ичиши унинг асарлари сифатига салбий таъсир кўрсатмаган. Агар Фёдор Достоевский асарларини тинчгина ўтириб, чинакам иштиёқ, бутун қуввати билан ёзганида уларнинг бадиий даражаси бундан ҳам юксак бўлармиди... Балки у бой-бадавлат бўлганида, фаровон, тўқис турмуш кечирганида, хотиржамликка берилиб, «Телба», «Маъсума», «Қиморбоз»ни яратолмасмиди...

Оноре де Бальзак «Барчамизнинг умумий устозимиз»¹ деб таърифлаган Франсуа Рабле (1494–1553) тиббиёт илмини чуқур ўрганиб, касалхоналарда врачлик қилгани ҳолда, худди Михаил Бахтин сингари доимо Худога сидқидилдан сиғиниб, руҳонийлик қилган, таъқибга учраган, хорижга кетишга мажбур бўлган. У ҳам «Гаргантюа ва Пантагрюэль» романининг дастлабки китобини ўз номидан эмас, Алькофрибас Назье тахаллусини қўйиб эълон қилган. Беш китобдан иборат ушбу сатирик асарда халқ ҳаёти ҳа-

¹ Қаранг: Қаюмов.О. Чет элда адабиёти тарихи. (Илк ўрта асрлар, Уйғо-ниш даври ва XVII аср Фарбий Европа адабиёти). Педагогика институтларининг филология фани учун дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1973. – Б. 165.

зил, киноя, пичинг, муболаға, ҳажв асосида жуда таъсирчан кўрсатилган. Рабле ўзининг мазкур асари қаттиқ ҳазил, кучли кулги ва нозик киноялар билан пардаланганини таъкидлаб, унинг маъносини тушуниш учун диққат билан мутолаа қилиш лозимлигини қайд қилган ва: «Уни ўқиш натижасида ҳам жасоратли, ҳам доно бўласиз. Чунки у сизга бизнинг дин, сиёсат ва рўзгоршунослигимизга доир ўта махфий ва ғаройиб сирларни очиб беради» деб эслатган.¹ Ҳақиқатан, «Гаргантюа ва Пантагрюэль»да бошқа ҳеч бир асарда қаламга олинмаган кишилар турмуши билан боғлиқ ҳодисалар ҳақида сўз юритилган. Масалан, унда дабдабали зиёфатлар чоғидаги турли ҳолатлар, одам танасининг пастки қисми, сўкиш, ҳақоратлаш, қасам ичиш, овқат ейиш, ичиш, бўшаниш ва ҳоказолар хусусида, халқ байрамларидаги турли ўйин, томошалар тўғрисида ёзилган. Ҳеч бир ижодкор кишилар турмушидаги бу кабилар ҳақида Рабле сингари очиқ-ошкора тўхталмаган. Ваҳоланки, одамларнинг кундалик ҳаётини овқат ейиш, бўшаниш, сўкишиш сингариларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Рабле турмушдаги мавжуд ушбу ҳолатларни ажойиб дадиллик, юксак маҳорат билан қаламга олган. Адиб ижодининг бу жиҳатига икки хил қараб келинади. Масалан, Виктор Гюго сингари машҳур адиблар уни «инсон танасининг энг нозик жиҳатларини ажойиб маҳорат билан тасвирловчи улуғ адиб» деса, бошқалар «қўпол физиологизм», «биологизм», «натурализм»да айблашди.² Михаил Бахтин тадқиқотида буни қайд қилар экан, В. Белинский Раблени «XVI аср Вольтери» деб улуғлаб, «Гаргантюа ва Пантагрюэль»га «ўтган даврнинг энг яхши романларидан бири» деб баҳо бергани, Ғарб адабиётшунослари ва ёзувчилари Раблени Шекспир билан бир қаторга қўйиши, Шатобриан ҳамда Гюго сингари француз адиблари эса Раблени барча даврлар ва халқларнинг даҳоси сифатида эътироф этишини эслатади.³

Михаил Бахтин мазкур асарида, «Достоевский поэтикаси муаммолари»да кишилар қачон, қандай пайтда чинакам эркин бўлади, деган саволни қўяди. Бошқа ҳеч бир адабиётшунос, му-

¹ Ўша манба. — Б. 153.

² Бахтин. М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. — 2-е изд. — Москва: Художественная литература, 1990. — С. 24.

³ Ўша манба. — С. 5.

наққид ўз тадқиқотида ушбу муаммони кўтармайди. Ваҳоланки, бу – жуда жиддий масала. Чунки одам эркин бўлганидагина ўзини тўла намоён этади. Эрки чекланган киши ўзининг хоҳиш-истакларини ҳеч қачон ошкор қилолмайди. Эркисиз одам ҳақ-хуқуқи чегараланганидан доим қисиниб-қимтингани боис яшаш лаззатини ҳис қилмайди, ҳаётга умид билан қарамайди. Бундай одам эса яшамайди, балки кун кечиради, холос. Михаил Бахтин бошқа адабиётшунос, мунаққидлардан фарқли ҳолда, карнавал ва адабиётнинг карнаваллашиши муаммосига жиддий ёндашади. У «Достоевский поэтикаси муаммолари»да, Рабле тўғрисидаги тадқиқотида айна масалага алоҳида диққат қаратади ва уни инсон эрки муаммоси билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилади. Карнавал кўпчилик ниқоб кийиб ўтказадиган сайил, томоша бўлиб, бундай байрамлар телекўрсатувлар, кино, видеофильмлар, кафе, барлар бўлмаган узоқ замонларда кишилар учун бирдан-бир кўнгилочар тадбир бўлиб келган. Бундай байрам тадбирларида одамлар бир зумга бўлса-да, турмуш ташвишларини унутишиб, уқубатлардан узоқлашишган. Ўзларини бир оз эркин ҳис этишиб, хурсандчилик қилишган, бир-бирларига истаган гапларини айтиб, кўнгилларида йиғилган ғуссаларни тўкиб солишган. Михаил Бахтин кишилар ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган ана шу ҳодиса асарларда акс этишини «адабиётнинг карнаваллашиши» деб атайди ва «Адабиётнинг карнаваллашиши муаммоси тарихий поэтиканинг, аввало жанрлар поэтикасининг энг муҳим масалаларидан биридир», – деб таъкидлайди. «Карнавалнинг ўзи, албатта, ҳеч қандай адабий йўналиш эмас. Карнавал маросим характеридаги синкретик томоша шаклидир», – деб қайд этади.

М. Бахтин, Достоевский, Рабле асарларида зиёфат чоғларида қаҳрамонлар ўзини тутиши қандай кўрсатилганини анча батафсил таҳлил қилади. Масалан, «Жиноят ва жазо» романида Мармеладовнинг дафн маросими, «Иблислар»да Варвара Петровнанинг меҳмонхонасидаги зиёфатда қаҳрамонлар ичкилик таъсирида можаролашиб, бир-бирини ҳақоратлаб, ўзининг ҳақиқий ҳолатини намоён этганини мисол сифатида келтиради. «Телба» муаллифи асарларида мунозара, можаро сахналари алоҳида ўрин тутиши ва қаҳрамонларнинг ички дунёси айна шу ўринларда аниқроқ очиб берилишини эслатади. Аслида ҳам Михаил Михайлович қайд этганидек, одамлар байрам тадбирлари,

зиёфат чоғида ичкилик таъсирида белгиланган тартиб-қоидаларни эсдан чиқаришади, иерархия – қуйидагиларнинг юқоридагиларга бўйсунуши, итоат қилиши зарурлигини унутишади. Уларда кўркүв, ҳадиксираш, илтифот сингари ҳиссиётлар бир муддат барҳам топади, мавжуд тафовутларга чек қўйилади. Байрам тадбирлари, зиёфат чоғида иерархия тўсиқлари ўз-ўзидан олиб ташланиб, кишилар бир-бир билан эркин, бетакаллуф муносабатга киришишади. Бундай пайтда муомала тили ҳам одатдагидан бошқача тус олиб, ҳар ким кўнглидаги гапини яширмасдан айтаверади. Ҳазил, пичинг, кесатик, сўкишиш одатдаги сўзлашувга айланади. Аммо бундан ҳеч ким ранжимайди. Аксинча барча бирдай яйрайди. «Лекин карнавал, зиёфатлардаги мулоқот тилини бадий адабиётга айнан кўчириб бўлмайди. Моҳир санъаткоргина ушбу бепарда мулоқотнинг муқобилини топиб, адабий тилга кўчира олади. Биз буни «адабиётнинг карнаваллашиши» деймиз», – дейди олим.¹ «Жиноят ва жазо», «Телба», «Камбағаллар»да эзилган, азобланган одамлар образи кўрсатилгани, ҳаётда бундай кишиларнинг тили аччиқ ҳақорат, сўкинишларга тўла бўлиши, аммо асарда бу ҳеч бир ўринда кўринмаслиги, таҳқирланган, аламзада одамларнинг ҳаққоний қиёфаси ишонарли гавдалантирилгани эътиборга олинса, Фёдор Достоевскийнинг даҳо санъаткорлиги янада аёнлашади ҳамда мазкур асарларнинг шу жиҳатига алоҳида урғу берган тадқиқотчининг зукколиги ёрқин билинади.

«Достоевский поэтикаси муаммолари» Михаил Бахтин фаолиятидаги биринчи, «Франсуа Рабле ижоди ҳамда Ўрта асрлар ва Уйғониш даври халқ маданияти» эса иккинчи чўққи сифатида эътироф қилинади. Бу чўққилар муҳташамлиги жиҳатидан бир-биридан асло қолишмайди. Олим улардан биринчисини ўттиз ёшга етмаган пайтида, иккинчисини қирқ ёшидан ўтганида яратган. Эслатилганидек, Франсуа Рабле ижоди тўғрисидаги тадқиқот 1940 йилда ёзиб тамомлангани ҳолда, чорак аср ўтгач – 1965 йилда нашр қилинган. Достоевский ижоди ҳақидаги тадқиқотнинг ҳажми ўн олти босма табоқ бўлса, «Франсуа Рабле ижоди ҳамда Ўрта асрлар ва Уйғониш даври халқ маданияти» ундан салкам икки баробар йирик. «Франсуа Рабле ижоди ҳамда Ўрта асрлар ва Уйғониш даври халқ маданияти»нинг материали

¹ Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – С. 209 – 216.

салмоғи ҳам шунга мувофиқ. Михаил Бахтин ушбу тадқиқотини олим-мутафаккир сифатида улғайган чоғида битган. У рус адаби асарлари ҳақидаги тадқиқотида шахс дунёси, француз ёзувчиси ижоди тўғрисидаги китобида эса халқ ҳаёти тўғрисидаги фалсафий мушоҳадаларини баён қилган. «Франсуа Рабле ижоди ҳамда Ўрта асрлар ва Уйғониш даври халқ маданияти» билан танишиш жараёнида ўқувчининг халқ байрам томошаларининг ижтимоий-маданий аҳамияти, кулгининг кишилар ҳаётидаги ўрни ҳақидаги тасаввури, тушунчаси кенгаяди, масхарабозлар, қизикчилар, девона, жиннилар ҳам одамларга кўп сабоқ бериши, сўкиниш, бақириб-чақириб ҳам худди овқат ейиш, ичкилик ичиш сингари эҳтиёж экани, ҳеч бир нарса-ҳодиса бежиз пайдо бўлмагани, ҳаётдаги ҳамма нарса ўз ўрни, мазмунига эгаллигини билиб олади ва бу хусусда беихтиёр ўйга чўмади. Чунки олим: «Ҳар қандай байрам тадбири инсоният маданиятининг энг муҳим бирламчи шаклидир. Уларнинг барчаси ижтимоий меҳнат ва амалий ҳаракатлар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, муайян мақсад ва шартларга асосланади. Байрамлар, уларнинг энг ибтидоийси ҳам, кишиларнинг дунёқарашига чуқур маъно-мазмун бахш этади... Карнавалда ҳаётнинг ўзи ўйнайди, ўйин эса бу пайтда ҳаётга айланади. Карнавал – халқнинг кулги асосида ташкил қилинган иккинчи байрамона ҳаётидир... Карнавал тугамагунча бошқа ҳаёт йўқ. Чунки карнавалда синф, табақа, ёш сингарилар асло тўсиқ бўлолмайди. Кишилар карнавални томоша қилиб, кузатиш билан кифояланмайдилар, балки унда яшайдилар. Халқники бўлгани боис барча унинг таъсирида бўлади»¹, – деб тушунтиради. Михаил Бахтин халқ маданиятининг ажралмас қисми – байрам томошаларининг қатида яширинган маъно-мазмунни «Гаргантюа ва Пантагрюэль» ҳамда бошқа асарлари асосида бирма-бир шарҳлайди.

Адабиётшунос ҳаётнинг ҳамма соҳаларидан, хусусан, маданиятнинг турли кўринишларидан яхши хабардор эмас экан, унинг асарлар тўғрисидаги мулоҳазалари жуда жўн, таъсирсиз чиқади. Шу боис аксарият адабиётшунос, мунаққидларнинг китоблари, мақолалари, нари-бери тикланган омонат қўналғалар

¹ Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – 2-е изд. – Москва: Художественная литература, 1990. – С. 13.

вақт синовига дош беролмаганидай, ўқилар-ўқилмас эсдан чиқиб кетади. Михаил Михайловичнинг мулоҳазалари, орадан ярим асрдан кўпроқ вақт ўтган бўлса-да, теран мазмунга эгалиги боис кишида алоҳида қизиқиш уйғотади. Олимнинг мақолалари билан танишаётганда беихтиёр одамларнинг адабиётга муносабати, асарларнинг бадиийлик даражаси тобора сўниб бораётгани, бу эса китоблардан узоқлашиш оқибати экани эса тушади. Кишилар китоб мутолаа қилмай қўйганида зеҳни пасайиб, диди тўмтоқлашади. Бу нафақат ўша одамнинг ўзига, балки бутун жамиятга зарар етказади. Негаки бундай кишилар ҳамма нарсага лоқайд, бефарқ қарайди. Биров мушкул аҳволга тушгани, ноҳақлик, адолатсизлик юз бераётганини кўрса ҳам, эътибор қилмай тураверади. Одамлар бир-бирига қанча лоқайд бўлса, жамиятда худбинлик кайфияти шунча кучайиб, барча фақат ўзининг шахсий манфаатини ўйлайдиган бўлиб қолади. Натижада, одамлар орасида ҳамжиҳатлик йўқолиб, жамият пароканда бўлиб қолади. Манфаатпараст, шуҳратпараст кимсаларнинг куни туғиб, қонун, тартиб-қоидалар оёғости бўлади. Адабиётга эътиборсизлик ана шундай салбий оқибатларни келтириб чиқаради. «Жиноят ва жазо», «Телба», «Камбағаллар», «Гаргантюа ва Пантагрюэль», Шекспир, Бальзак, Лев Толстой асарлари, Чехов, Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида кўпроқ одамлар ҳаётидаги аянчли аҳвол ҳақида сўз юритилади. Бир қарашда, бу адиблар ҳамма жойдан бемазагарчиликни топишга, турмушга қора тус беришга уста бўлиб кўринади. Аслида эса уларнинг бу санъати ҳаётга юксак талаб билан қарашдан, жамиятни ҳар жиҳатдан фаровон, адолатли, одамларни самимий ва бир-бирига ҳамкор, ҳамжиҳат кўришга қизғин истакдан пайдо бўлади. «Достоевский ижоди муаммолари», Рабле ижоди тўғрисидаги китобни ўқиш чоғида ҳар бир киши улуғ рус адабининг ҳаётдаги ярамасликларни чуқур ачиниш, мутафаккирона мулоҳаза билан кўрсатгани, француз ёзувчиси эса уни майин ва аччиқ истеҳзо, ўткир пичинг, тағдор таъна аралаштириб тасвирлаганини теран ҳис қилади. Уларнинг асарларидаги ҳар бир саҳифада мусаффо инсоний қалбнинг чуқур ҳўрсинишини эшитгандай бўлади. Бундан қалб қандили нурланиб жилоланади.

Адабиётшуносликда салкам чорак асрдан бери шундай ҳолат юзага келдики, Михаил Бахтиннинг номи тилга олинмагун-

ча илмий-назарий муаммолар хусусидаги мулоҳазалар салмоқ касб этмайди, мунаққидларнинг фикри жуда жўн бўлиб қолади. Агар ўрнини топиб, мақолалар, тадқиқотларга Бахтиннинг қарашларидан кўчирма қўшолса, аллақандай файз киради. Чунки Михаил Бахтин сингари мутафаккирларнинг мулоҳазаси бошқаларнинг олам ва одам, ҳаёт ва санъат тўғрисидаги тушунчаси, фикрини кенгайтиради. Нарса-ҳодисаларнинг мазмун-моҳиятини эса барча бирдай кенг тушунмайди. Ҳодисалар қатидаги мазмунни, жумладан, дин, санъатнинг маъноси ва аҳамиятини ҳар ким ўзининг ақл-тафаккури даражаси, дунёқараши доирасида тушунади ва шунга мувофиқ муносабатда бўлади. Бунга Мансур Ҳалложнинг қисмати ибратли мисол бўлади. Бу машҳур сиймо Аллоҳга муҳаббати завқи беҳад ошиб кетганидан «Анап – Ҳақ», яъни «Мен – Ҳақман» деган. Ўша замонда унинг бу сўзи бошқаларга, айниқса, шариат аҳлига иддао бўлиб туюлган ва Мансур Ҳалложни ҳудодикни даъво қилишда айбашган. Сўнг-ра кўпчиликнинг талаби, машҳур шайхларнинг фатвоси билан дорга осиб, танасини парчалаб, ёқиб, кулини дарёга оқизишган. Мансур Ҳаллож эса дор тагида туриб: «Эй Аллоҳ! Бу одамлар сенинг шариатинг ва буйруғинг ўрнига тушсин деб мени қатл этишмоқда. Улар сўзимнинг маъноси, моҳиятини тушунмаганлари учун менга тош отишмоқдаки, бу узрликдир. Уларнинг ҳеч қандай гуноҳи йўқ. Барчасини ёрпақагин!» – деб илтижо қилган. Мансур Ҳаллож замондошлари шариат қоидаларига мувофиқ иш тутаётгани учун улардан ранжимаган. Даврлар ўтиши билан эса Мансур Ҳалложни дорга осиб, тош отганлар қотилликда айбланган. Чунки уларнинг назарида Мансур Ҳалложга ноҳақлик, адолатсизлик қилинган. Шекспир, Достоевский, Рабле сингари улуғ адиблар ижодига муносабатда, асарларига ёндашишда ҳам, маълум маънода, мана шундай ҳолат кўзга ташланади. Лев Толстой Шекспир асарларини мутлақо ёқтирмаган. Максим Горькийнинг ёзишича: «Уруш ва тинчлик»нинг муаллифи Достоевскийнинг ўзини ҳам, асарларини ҳам унча хуш кўрмаган. «Қизик, нима учун уни кўп ўқишади, тушунмайман – нима учун! Ахир қийин ва фойдасиз-ку. Чунки бу телбалар, ўсмирлар, Раскольниковлар ва бошқалар ҳаммаси бундай эмасди – улар анча содда, тушунарли бўлишган... Достоевский Конфуций ёки буддачилар таълимоти билан танишганда бўларди. Анча тинчланармиди. Бу

– ҳамма билиши лозим бўлган энг муҳим нарсаси. У қизиққон одамлар тоифасидан эди: жаҳли чиқдимми – тепакал бошида гуддалар пайдо бўлар, кулоқлари қимирлаб кетарди. Закий эди, аммо ёмон фикр юритарди. У ўйлашни фуръечилардан, Буташевич ва бошқалардан ўрганган. Унинг қонида яҳудийча нимадир бор эди. Гумончи, шахсиятпараст, вазмин ва бахтсиз эди. У жуда расво ёзади, хунук ёзади, ҳа, ишончим комилки, атайлаб, эркалик қилиб шундай ёзади. У тилни зўрлайди. «Телба»да у «Танишувни сурбетларча тикиштириш ва афишалаштириш» деб ёзади. Чамамда, у «афиша қилиш» сўзини бегона, ғарбча бўлгани учун атайлаб бузиб ишлатган. Аммо унинг тилида кечириб бўлмас хатоларни топиш мумкин. Телба «Эшак – яхши ва фойдали одам» дейди-ю бунга ҳеч ким кулмайди. Ҳолбуки, бу сўзлар кулги кўзғайди ёки қандайдир эътироз уйғотади. Уларни уч опа-сингил олдида айтади. Улар эса телбани калака қилишни яхши кўришади. Айниқса, Аглая шундай. Бу китобни ёмон дейишади. Аммо энг ёмони шуки, ундаги Мишкин эпилептик. Агар соғлом одам бўлганда унинг соддадиллиги, беғуборлиги бизни мафтун қиларди. Аммо уни соғлом қилиб кўрсатиш учун Достоевскийда жасорат етишмаган. Ҳам у соғлом одамларни ёқтирмасди. У ўзи бемор бўлгани учун дунёни бемор деб биларди»¹, – деган.

Аксарият адабиётшунослар матнга маҳкам боғланиб қолади-да, асар сюжетини қайта баён этишдан нарига ўтолмайди. Айни мақолалар асарнинг муаллифи учун фойдали маслаҳат, йўл-йўриқ бўлолмаганидек, ўқувчилар учун ҳеч қандай янгилик бермайди. Рабле ижоди тўғрисидаги тадқиқот муаллифи эса чинакам ижодкор сифатида иш тутади. У «Гаргантюа ва Пантагрюэль» ва бошқа асарларни ўзининг ҳаёт ва адабиёт тўғрисидаги мулоҳазаларини асослаш учун воситага айлантиради. Михаил Бахтин бошқа адабиётшунос, мунаққидлардан фарқли ҳолда, мумтоз адабиётнинг, ундаги энг яхши асарларнинг барча жиҳатларига улкан меҳр билан қарайди ва улардан гўзаллик нишонларини топади. Рабленнинг романида ҳаёт ноанъанавий кўрсатилгани, одамлар олами воқелиги пардаланмасдан, асл ҳолида акс эттирилгани ва унда анъанавий асарлардагидан кўпроқ ҳақиқат мавжудлигини таъкидлайди. А.Н.Веселовский

¹ Горький А. М. Асарлар. Ўн томлик. 10-том. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. – Б.117, 143.

каби машхур адабиётшунос ва бошқалар Раблени беҳаёликда айблашган.¹ Чунки «Гаргантюа ва Пантагрюэль»да сўкиш, ҳақоратлаш, бўшаниш сингари адабиётда кўрсатиш ножоиз деб келинадиган ҳодисалар қаламга олинган. М.Бахтин эса улуғ француз адиби ушбу асарида ўрта асрлар ҳаётини ёрқин гавдалантирганини аниқ асослаб беради. «Замонавий адабиётшуносликдаги жиддий камчиликлардан бири шундаки, унда адабиётдаги барча асарлар, жумладан, Уйғониш даври адабиётига расмий маданият мезонларидан келиб чиқиб қаралади. Рабле сингари адиблар ижодига эса ўз тараққиёти тарихида ҳамиша расмий маданиятга қарама-қарши турган ва дунёга ўзгача нуқтаи назардан қараб, уни ифодалайдиган ўзига хос образларни яратган халқ маданиятидан алоҳида ажратиб олган ҳолда тўғри баҳо бериб бўлмайди», – дейди.

Рабле ижоди тўғрисидаги тадқиқотнинг кириш қисмида муаммонинг қўйилиши салкам етмиш саҳифада баён қилиниб, еттита бобда «Гаргантюа ва Пантагрюэль»нинг мазмуни давр маданияти билан узвий боғлиқ тарзда ёритилади. Кичкинаси ўттиз, каттаси салкам юз саҳифадан иборат ушбу боблар номланишининг ўзиёқ уларнинг қанчалик қамровдор ва мазмунан теранлигини билдиради. Биринчи боб «Кулги тарихида Рабле», иккинчи боб «Рабле романида кўча гаплари», учинчиси «Рабле романида халқона байрамнинг шакл ва образлари», тўртинчиси «Рабледа дабдабали зиёфат образлари», бешинчиси «Рабледа тананинг муболағали бўрттирилган образи ва унинг асослари», олтинчиси «Рабле романида моддий тананинг қуйи қисми образлари» деб номлангани ҳолда, еттинчи боб «Рабле образлари ва унга ҳамзамон воқелик» деб аталади. Бундай номланишнинг ўзиёқ Рабле ижоди адабиётшуносликнинг анъанавий қолипларига сиғмаслиги, «Гаргантюа ва Пантагрюэль» романи тамоман бўлакча асар экани, шу билан боғлиқ ҳолда Михаил Бахтиннинг тадқиқоти ҳам адабиётшуносликдаги ҳеч бир ишга ўхшамаслигини яққол билдиради. Рабле ижодига бағишланган китобида Михаил Бахтин халқ маданияти, байрам томошалари тўғрисида худди уни ўзи яратгандек нуктадонлик ва самимият билан сўз юритади. У халқнинг

¹ Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – 2-е изд. – Москва: Художественная литература, 1990. – С. 162.

битмас-туганмас ижодкорона ғайратига ишонтириб, маданият бекиёс хилма-хил унсурлардан таркиб топиши ва уларнинг ҳар бирида теран маъно мужассам эканини очиб беради. «Рабле-нинг романи жаҳон адабиётидаги энг байрамона асардир. Унда халқ байрамларининг энг теран моҳияти ифодаланган. Худди шу боисдан ҳам мазкур роман кейинги замонлар, айниқса, XIX аср-нинг жиддий-кундалик ва расмий-тантанавор адабиёти фонида алоҳида ажралиб туради. Ушбу асрларда дунёга беҳад тушқун нуқтаи назардан қаралгани боис Рабле ижодини бу замондаги ҳукмрон қарашдан келиб чиқиб, тушуниб, тушунтириб бўлмайди»¹, — дейди. Ўша пайтлар адабиётшуносликда Рабле романини бошқа тилга таржима қилиб бўлмайди деган қараш илгари сурилган. Бизда бунини А.Н.Веселовский ҳам қўллаб-қувватлаган деб қайд этилади.²

Тадқиқотнинг иккинчи боби: «Биз аввало Рабле романининг XVII асрдан бошлаб мухлислари ва ўқувчилари учун мушкул масалага айланган, Лабрюйер «аҳмоқларнинг овуноғи», «ифлос ахлоқсизлик», Вольтер эса «беҳаёлик» ва «нопоклик» деб атаган жиҳатлари тўғрисида тўхталамиз. Ҳозирча бу ўринларни шартли ва мажозий тарзда Рабле романидаги кўча гапи деб номлаймиз (М.Бахтин «площадное слово» деган — А. У.). XVIII асрда аббат Марси ва аббат Перо, XIX асрда эса Жорж Санд Рабле романини худди шу жиҳатидан тозаламоқчи бўлишди. Айни шу жиҳати ҳозиргача ҳам Рабле асарини сахнада ижро этишга монелик қилади (ушбу жиҳатни ҳеч бир адиб ундан кўра яхшироқ ифода этолмайди). Рабле романидаги кўча гаплари ҳозирги кунгача ҳам нафақат оддий китобхонлар, балки барча ўқувчиларни мушкул аҳволга солади», — деб бошланган.³ «Гаргантюа ва Пантагрюэль» романи балки мана шундай мураккаблиги, ноанъанавийлиги боис ўзбек тилига таржима қилинмасдан келинмоқда. Тадқиқотнинг кириш қисмида муаллиф: «Рабле — жаҳон адабиётининг барча мумтоз намояндалари ичида энг мураккаби бўлиб, у гоёвий-бадий идрок этишнинг мавжуд барча тартибларини тубдан қайта янгилашни, адабий диднинг чуқур ўрнашиб қолган кўпгина мезонларидан воз кечишни, кўп тушунчаларни

¹ Ўша манба. — С. 303.

² Ўша манба. — С. 158.

³ Ўша манба. — С. 161.

қайта кўриб чиқишни, энг асосийси – кам ва юзаки ўрганилган халқ кулги ижодига чуқурроқ кириб боришни тақозо қилади. Рабленинг романи чиндан-да мураккаб. Аммо бу асарнинг сири очиб берилса, у адабиётнинг улуг ифодаси бўлган халқ кулги маданиятининг минг йилликлари манзарасини ёритиб беради. Рабленинг ижоди бу жиҳатдан беқиёс. Унинг романи кам ўрганилган ва деярли тушунмасдан келинаётган халқ кулги маданиятининг улкан хазинасига очқич калит бўла олади»¹, – деб қайд қилинган. Михаил Бахтин роман, мениппия, эпос тўғрисида сўз юритганда ҳам, адабий қаҳрамон образи ва муаллиф сўзи ҳақида мулоҳаза билдирганида ҳам, Рабле, Достоевский, Гёте, Толстой ижодини таҳлил қилганида ҳам турли далилларни ёнма-ён кўяди ҳамда уларнинг афзал ва ноқис жиҳатларини таҳлил этиб кўрсатади. Чунки нарсаларнинг сифати, хусусияти ўз-ўзича эмас, бир-бирига таққосланганида намоён бўлади. «Гаргантюа ва Пантагрюэль»даги кулгили ўринлар нимага қаратилгани ҳақида мулоҳаза билдирар экан, халқ байрамларида кулги кенг ўрин тутгани, мутаассиб насронийлар эса кулгини таъқиб қилишга уринишгани ҳақида қатор далиллар келтиради. Ўрта асрларда черков кишилар турмушидан кулгини сиқиб чиқаришга ҳаракат қилгани, ўша замонда айрим руҳонийлар кулги ва ҳазил иблисдан келишини уқтиришга жон-жаҳди билан берилгани, насроний ҳеч қачон кулмаслиги, ҳазил-ҳузил қилмаслиги, ҳамиша жиддий бўлиб, гуноҳлари учун тавба-тазарру этиб туришини талаб қилишгани, лекин шунга қарамасдан «масхарабозлар байрами ёки зшак байрами», «пасха кулгиси», «рождество кулгиси» кабилар ижтимоий-маданий ҳаётда алоҳида ўрин эгаллагани, дафн маросимларида, байрамларда бўкиб овқат ейиш, ичкилик ичиш асосий мақсад қилиб кўйилгани, Апуллейнинг «Олтин зшак» асарида ва антик адабиётдаги бошқа қатор асарларда халқ ҳаётининг ана шу манзараси масхараомуз чизиби берилгани, Рабле ўз романини яратишда ўтмиш адабиётидаги анъанага асослангани ҳақида сўз юритади. «Франсуа Рабле ижоди ҳамда Ўрта асрлар ва Уйғониш даври халқ маданияти»да ўтмишнинг унутилиб кетган ғаройиб тартиблари ажойиб синчковлик билан очиб берилади. «Рабледа дабдабали зиёфат образлари» бобида таом, ичимлик истеъмол қилиш билан боғлиқ образлар барча халқ байрамлари

¹ Ўша манба. – С. 7.

образлари билан чамбарчас боғлиқлиги, зиёфат, базм ҳар қандай хурсандчилик, халқона тадбир, маросимларнинг ажралмас таркибий қисми экани, ҳеч бир кулгили воқелик уларсиз ўтмаслиги, Рабленинг романида ҳаётнинг ана шу ҳодисаси ўткир ҳажв, ҳазил билан кўрсатилгани тўғрисида тўхталинади. «Таом ва ичимлик, муболағали бўрттирилганда, тананинг яшашини таъминлайдиган энг муҳим омиллардан биридир. Бу тананинг ўзига хослиги шундаки, у борлиқ дунё билан боғланган, ҳамиша очиқ ва ҳанузгача тугалланмаган. Айти жиҳатлар овқатланиш чоғида аниқ ва очиқ-ошкора намоён бўлади: тана бу пайтда ўзининг чегарасидан чиқиб, дунёни ютади, шимади, бурдалайди, уни ўзига олади ва унинг ҳисобига тўлишиб ўсади. Одамнинг катта очилиб, ғажийдиган, бурдалаб чайнайдиган оғзи билан дунё учрашуви воқеаси инсоният тафаккури ва образли ижодидаги энг қадимий ҳамда муҳим сюжетлардан биридир. Овқатланаётганида одам дунёни тотиб, унинг таъмини ҳис қилади, танасига киритиб, уни ўзининг қисмига айлантиради. Бундай пайтда одамнинг уйғонган онги инсон ва борлиқ муносабатлари хусусида ўзида тўпланган бир қатор муҳим образларни эсга олмаслиги мумкин эмас. Овқатланиш чоғидаги дунё билан учрашув ҳамиша хурсандчилик, шод-хуррамликда кечади. Унда инсон дунё устидан ғалаба қозонади, дунё уни эмас, у дунёни шимиб ютади, дунё билан одам орасидаги чегара инсоннинг фойдасига ўзгаради. Таом образларнинг кўҳна тизимида меҳнат билан чамбарчас боғланган. Овқат меҳнат ва курашни якунига етказган. Таом меҳнат ва курашнинг ғалабаси, тожи саналган. Меҳнат натижаси таом қўйилган дастурхон устида тантана қилинган. Инсоннинг борлиқ билан меҳнат орқали учрашуви, меҳнат воситасида унга қарши кураши овқатланиш – унинг бир қисмини забт этиб ютиши билан якунланган. Овқат ейиш меҳнатнинг сўнгги зафарли босқичи сифатида меҳнат жараёнидаги жамики образлар тизимида ўзига хос ўрин эгаллайди»¹, – дейилади. Михаил Бахтин шу тарзда Рабле сингари улуғ ижодкорларнинг асарида ҳар бир нарса чуқур маънога эга эканини тушунтириб беради. Овқат ейиш, ичиш, умуман, ҳаётдаги ҳамма ҳодиса инсоннинг фикрлаши учун кўмакчи бўла олиши, шундай экан, ҳеч биридан кўз юммаслик, ҳазар қилмаслик тўғрисида ўйлашга ундайди.

¹ Ўша манба. – С. 310.

«Гаргантюа ва Пантагрюэль» романида ҳаёт воқелиги силлиқ, пардалаб кўрсатилмайди. Унда одамлар табиати, турмуш тарзига тегишли жамики жиҳатлар очиқ-ошкора қаламга олинади. Ҳаётни гавдалантиришнинг анъанавий усулига кўниккан ўқувчи учун бу жуда ғалати туюлади. Рабле кўпчилик учун беҳаё, уятсиз бўлиб кўринади. Лекин адиб қаламга олган ҳодисалар инсон оламига хос эканини ҳамма, албатта, тан олади. Жумладан, «Гаргантюа ва Пантагрюэль»даги беҳаё ўринлар ҳаётини ҳақиқат эканини ҳеч ким инкор этолмайди. Шундай бўлса-да, романда ҳақоратлаш, сўкишиш, овқатланиш, бўшаниш, бир-бирининг устидан ахлат ағдариш тасвирланишини аксарият ўқувчи қабул қилолмайди. Чунки кўпчилик кўниккан анъанавий адабиётда бу каби ҳаётини ҳолатлардан четлаб ўтилади. Француз адибининг инсон табиатининг чинакам кўзгуси халқ маданиятининг ўзига хос бадиий қомуси саналган мазкур романи ҳанузгача эътирозлар уйғотади. Чунки кишилар агар ноодатини бўлса, ҳар қандай ҳақиқатни қийинчилик билан қабул қилади. Инсоннинг табиати шу даражада жумбоқ, феъл-атвори шунчалик ғалатики, у ноодатини бўлса, ҳатто, гўзалликка ҳам терс қарайди. У ноанъанавий нарсаларни то кўникиш ҳосил қилгунича инкор этади. Янгилликларнинг ҳаётдан ўрин олиши, айниқса, бу маънавиятга дахлдор бўлса, узоқ қийинчилик билан кечади. «Гаргантюа ва Пантагрюэль»ни мутолаа қилган киши француз адибининг мавжуд адабий анъаналардан чекинмагани, балки ҳаёт ҳақиқатини янада ошкора кўрсатиб, адабиётни турмушга яқинлаштиргани, реалистик тасвирни чуқурлаштирганига аста-секинлик билан, албатта, ишонч ҳосил қилади. Дунёқараши анъанавий адабиёт асосида шаклланган ва мавжуд ахлоқ қоидаларига мувофиқ мушоҳада юритадиган кишилар ҳам, шубҳасиз, шундай хулосага келади. Негаки, Рабле қаламга олаётган воқеалар инсон табиатига хослиги, айна ҳақиқат эканига ишонттиради. Ўқувчини эса асарда акс эттирилаётган воқеликдан ҳам муаллифнинг унга муносабати кўпроқ қизиқтириб кўяди. Романда воқелик шундай гавдалантирилганки, ундаги исталган тафсилот, деталь кишида фикр уйғотади. Кўнгилда ҳаётнинг ҳар бир ҳодисасидан ҳикмат излаш, ҳамма нарсани кечириш, кишиларни бўйсундириш эмас, бўйсунтириш, итоат этиб, кўниб, шукрона айтиш истаги пайдо бўлади. Михаил Бахтин санъатдаги ана шу жиҳат – асарларда-

ги кўпчилик эътибор қилмаган гўзалликлар, теран маъноларни очиб беради. Олимнинг мулоҳазалари билан танишиш асносида ўқувчининг қалб қандили чароғонлашади. Унга бутун борлиқ гўзал кўринади. Бу пайтда инсон бутун олам билан руҳий алоқага киришади. Аммо бу жараёни кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб бўлмайди. Лаҳзаларда кечадиган бу жараёни ҳар ким қалби билан ҳис қилади. Бу кезде одам теварак-атрофи тўла мўъжиза эканини ич-ичидан пайқаб, одатдаги ҳолат чегарасидан ҳатлаб ўтади ва чинакамига завқланиб ҳайратланади. Айни лаҳзаларда кишининг қалб қандили нурланиб, онгу тафаккури ёришади.

Рабле, Достоевский ижоди тўғрисидаги тадқиқот билан танишиш жараёнида ҳар бир киши муҳим нарсани – аксарият одамлар асарларнинг камгина қисмини ўқиб ўзлаштириши, уларнинг асосий қисми, энг муҳим жиҳатлари эса кўпинча эътибордан четда қолиб кетишини билиб олади. Михаил Бахтиннинг мулоҳазаларида маданият, санъатнинг турли соҳалари бир-бири билан туташади ва диққат марказида ҳамisha инсон, адабиёт ва ҳаёт туради. Худди мана шу жиҳат унинг мақолаларига алоҳида салмоқ ва теран мазмун бағишлайди. Олим инсоннинг табиати ва ҳаёти ҳар қандай санъат асарида кўрсатилганидан кўра мураккаброқ, мазмундорроқ экани, улуғ ижодкорлар ҳам бу сирли жумбоқнинг айрим қирраларинигина гадалантиришга эришганини чуқур асослаб беради.

«Сўз санъати эстетикаси» китоби, «Эпос ва роман», «Адабий-бадий ижодда мазмун, материал ва шакл муаммоси», «Романда сўз», «Романда хронотоп ва замон шакллари», «Романга хос тафаккур тарихидан олдинги даврдан», «Рабле ва Гоголь» мақолалари маданият тарихи, санъатнинг барча турларидан хабардорлик ижодкорнинг мақсад-муддаосини, асарларнинг бадий дунёсини англаш, идрок қилишида яқиндан ёрдам беришини кўрсатиб турибди. Михаил Бахтин ушбу тадқиқотларида асарларнинг энг нозик ва муҳим жиҳатларини нуктадонлик билан кўрсатади. Рабленинг романи маиший ҳаётга тегишли деталларга бойлиги ва уларнинг ҳар бири воқеликни аниқ тасаввур қилишга ёрдам беришини таъкидлайди. «Романда Пантагрюэлнинг оғзига кирган нарсалар бутун тафсилоти билан салкам икки саҳифада баён қилинади. Пантагрюэлнинг оғзи ичидаги худудда йигирма бештадан ортиқ қироллик бўлиб, ундаги аҳоли

худди тоғ, дарё каби жойларнинг у ёки бу томонида истиқомат қиладиган кишилар бир-биридан қайсидир жиҳатидан фарқ қилгани каби тишларининг у ёки бу тарафида жойлашганига кўра ажралиб туради. Романдаги бошқа гротеск образлар ҳам шу каби хусусиятларга эга бўлиб, барчаси халқ оғзаки ижодига асосланади», – деб қайд этади. «Франсуа Рабле ижоди ҳамда Ўрта асрлар ва Уйғониш даври халқ маданияти»да улуғ француз адибининг қаттиқ ҳазил, нозик киноя, аччиқ кулги билан пардаланган романи ғоят маънодор эканлиги, диққат билан ўқиган киши, албатта, бунга ишонч ҳосил қилиши очиб берилади. Рабленинг ушбу романида ўрта асрларда Европада ҳукмрон бўлган ижтимоий тартиб ва кишилар онгидаги қоқоқлик ҳажв қилиниб, одамларнинг бахтли, фаровон ҳаёт ҳақидаги умид-истаклари ифодаланади. Гаргантюа мисолида одамларнинг фикру хаёли овқат ейиш, ичиш, таомлар тўғрисидаги бекорчи суҳбат, ошиқ ва қарта ўйнаш билан банд эканлиги ҳажв қилинади. Айрим амалдорларнинг шахсий хоҳиш-истаги, бойлик орттириш, шон-шуҳратини ошириш васвасаси туфайли турли можаро, урушлар келиб чиқиши қораланиб, босқинчилик, зўравонлик қаҳрамонлик эмаслиги, афсуски, аксарият одамлар бунга тушунмаслиги, тарбияли, ўқимишли ота-оналарнинг фарзандлари теварак-атрофдаги ҳодисаларга бефарқ қарамаслиги, улар табиатдан ўзларини эзгу ишларга ундовчи қувват олиши, ёмонликдан ҳазар қилиши, билимга интилиш кишига фазилат бахш этиши кабилар тўғрисида сўз юритилади. Романнинг асосий воқеасига турмушнинг ўзидан олинган, дўзах, жаннат тўғрисида тўқилган қизиқ-қизик воқеалар сингдириб юборилади. Рабленинг мазкур асари шу даражада ажойиб, бири-биридан кулгили воқеаларга шу қадар тўлаки, уларнинг мазмунини баён қилиш учун хийла кунт, ҳафсала билан жуда кўп саҳифани тўлдириш лозим бўлади. Бунга босишга эса энг бағрикенг муҳаррир ҳам рози бўлмайди. Михаил Бахтин таъкидлаганидек, «Ака-ука Карамазовлар», «Жиноят ва жазо», «Телба», «Гаргантюа ва Пантагрюэль» каби асарлар «роман ўзининг вужуд-вужуди билан овозсиз қабул қилиш, яъни ўқишга мослашгани»дан далолат беради. Ҳеч бир романни айтиб ҳолида бошқаларга сўзлаб бериб, экранга ёки саҳнага олиб чиқиб бўлмайди. Ижтимоий, маиший турмушга оид турли тафсилот ва деталларга тўла «Гаргантюа ва Пантагрюэль» асл роман саҳна-

да, экранда кўпчиликка кўрсатиш учун эмас, балки ҳар бир киши китоб тарзида ўқиши учун мўлжалланганини аниқ намоён этади. Достоевский, Толстой романлари ёки «Ўткан кунлар» асосида яратилган спектакль, фильмлар ҳам шундан далолат беради. Асл романни, ҳар қанча ҳаракат қилганда ҳам, тўлиғича сахнага кўчириб бўлмайди. Чинакам роман, умуман, адабиётнинг асл асарларини ҳар ким ҳафсала, иштиёқ билан ўзи мутолаа қилиши керак. Шунда унинг қалб қандили ёришиб, кўнглида қутилмаган фикрлар уйғонади, ҳаёт ҳақида мушоҳада юритиб, ўзини ўзи таҳлил, тафтиш этади.

Нарса, ҳодисалар турли қисмларнинг ўзаро бирикувидан ташкил топгани сингари, бадий асарлар ҳам ҳаётдаги ҳар хил ҳодисаларни бир-бири билан боғлаш асосида яратилади. Аниқроғи, санъат ва адабиёт асарларида ҳаёт воқелиги ундаги нарсаларни тасвирлаш асосида гавдалантирилади. Турмушни бундай акс эттириш «деталлаштириш» дейилади. «Деталь» ўзбек адабиётшунослигида баъзан «тафсил» тарзида қўлланади. Ҳикоя, қисса, роман, драма, шеърлар, аввало, уларда қўлланган бадий деталлари билан эътиборни тортади. Асарларда қаҳрамонларнинг қиёфаси, гап-сўзи, воқеа кечадиган жой кўриниши муайян деталлар асосида кўрсатилади. Деталлар қанчалик ҳаётий, жонли, ўрни топиб қўлланган бўлса, асар шунчалик диққатни жалб этади. Михаил Бахтин Рабле ижоди тўғрисидаги, романда хронотоп хусусидаги тадқиқотида асарларнинг мана шу муҳим жиҳатига урғу бериб, инсон образини гавдалантиришда бу алоҳида аҳамият касб этиши ҳақида мулоҳаза юритади. Михаил Бахтиннинг таҳлилидан аён бўладиги, Рабле кишилар ҳаётини айнан – худди унинг ўзидагидай тасвир этишга интилади. Одамларнинг асл оламини бор бўйича акс эттиришни адабиётдаги мавжуд меъёрлардан устун қўяди. У шу асосда кишиларнинг кундалик маиший турмуши, ўзаро муносабатларидаги кўз илғамас даражадаги нозик ва зид жиҳатлари, юрак дардлари, руҳий аламларини, тилак-умидларини ажойиб бадий маҳорат билан акс эттиради. Адиб шу мақсадига эришиш учун инсон оламининг бошқа адиблар истиҳола қилган жиҳатларини кўрсатишдан ҳайикмаган. Шу боис «Гаргантюа ва Пантагрюэль» нафақат замонасининг, балки, умуман, одамлар оламининг равшан кўзгусига айланган.

«Эпос ва роман» тадқиқоти шундан далолат берадики, унинг

муаллифини инсон ички дунёсининг сирли жиҳатларини таъсирчан тасвирлайдиган, одамлар ўртасидаги мулоқот, ўзаро муносабатларни ҳаяжонли ва кескин драматик ҳолатда кўрсатадиган, бунинг учун адабиётдаги анъанавий тартиб, тўсиқларни дадиллик билан четга суриб ташлайдиган адиблар ижоди кўпроқ қизиқтиради. Шунинг учун у замонавий эмас, мумтоз адабиёт тўғрисида мулоҳаза билдиради. Чунки Гёте: «Антик давр қаршисида юзма-юз туриб, тарбиямиз хусусида жиддий бош қотирадиган бўлсак, қалбларимизни чин инсонийлик туйғуси қамраб олаётганини ҳис этамиз»¹, – дейди. Шунинг учун ҳам М.Бахтин барча тадқиқотларида биринчи навбатда Ҳомер, Софокл, Овидий асарларига мурожаат қилади. У Достоевский, Толстой, Тургенев асарларини Пушкин, Лесковларники билан таққослайди. «Жиноят ва жазо», «Иблислар», «Ака-ука Карамазовлар», «Телба» баробарида «Олтин эшак», «Гаргантюа ва Пантагрюэль» сингари ўткир сатира намуналарини таҳлил қилади. Ҳаётдаги жиддий нарсалар қанчалик аҳамиятли бўлса, кулгили жиҳатлар ундан кам қимматга эга эмас, чунки улар инсон ҳаётининг икки томонидир деган фикрни илгари суради. Михаил Михайлович айни масалалар хусусидаги мураккаб ва теран маъноли фалсафий мушоҳадаларини оддий сўзларда аниқ баён этиб, далил ва даъволарни мулоҳазаларига сингдириб юборади. Достоевский, Рабле ва Гёте қаҳрамонларини ўз тилида гапиртиради, шу орқали уларнинг ички оламини очиб беради. М.Бахтин ҳам ушбу адиблар асарларининг айни жиҳатига алоҳида урғу беради. Олим тадқиқотларида адабий қаҳрамон ва муаллиф муносабатига жиддий эътибор қаратади. Уларни ҳаётий воқеликнинг асардаги акси – эстетик воқеликнинг иштирокчиси, қатнашчиси деб билади. Шу боис воқелик Бахтин эстетик қарашларида марказий ўрин тутishi, у мулоқот-диалогни «инсоний муносабатларнинг асос пойдевори» деб таъкидлагани қайд қилинади.

Михаил Бахтин «Илиада», «Одиссея»дан парчаларни юнон, Овидий асарларидаги айрим ўринларни латин, Гёте шеърларини немис тилида ёддан ўқиган, кўплаб рус шоирлари шеърларини истаган пайтда тутилмасдан айта олган, «Евгений Онегин»ни тўлиқ ёд олган бўлса-да, насрий асарлар хусусида сўз юритиш-

¹ Йоҳанн Волфганг Гёте. Заковат дурдоналари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2012. – Б.138.

ни кўпроқ хуш кўрган. Чунки инсоннинг ижтимоий-маиший ҳаёти, мураккаб ички дунёси шеърда, драмада эмас, роман, қисса, ҳикояда кенгроқ очиб берилади деб таъкидлаган. Шунинг учун француз, немис, инглиз мумтоз насрини атрофлича ўрганган, асарларни аслиятда ўқиб чиққан ҳамда уларни рус адабиёти намуналари билан таққослаган. Михаил Бахтиннинг инсон табиати ва ҳаёти ҳақидаги мулоҳазалари, асарларни таҳлил қилиши шуни англатадики, у ҳамиша адабиёт тўғрисида ўйлаган. Мияси доимо адабиёт ҳақидаги ўй-фикр билан банд бўлган ва бундан у завқланган, ҳаловат туйган. Албатта, кўпчилик бадиий асарларни қизиқиш билан ўқийди, улар тўғрисида қизгин мунозара қилади. Бундайлар турли соҳа ходимлари орасида талай учрайди. Айримлар, масалан, она тили ва адабиёт ўқитувчилари асарлар билан танишиб боришни ўзининг иши деб қарайди. Афсуски, бундай муаллимлар борган сари камайиб кетмоқда. Асарларни касб тақозоси, мажбурият юзасидан ўқиш билан чинакам иштиёқ, астойдил ихлос-ла мутолаа қилиш тамоман бўлак ҳодиса. Улар орасидаги фарқ, таъбир жоиз бўлса, осмон билан заминча. Аввалги одамлар, ахборот оқими ҳозиргидан камроқ бўлгани боисми, асарларни замондошларимизга нисбатан кўпроқ ҳафсала билан ўқишган, сўзларга, сатрларга биздан кўра синчиклаброқ қарашган. Асарнинг ҳар бир нуқтасидан маъно уқишга ҳаракат қилишган. Айниқса, филологлар асарларни мутолаа қилишда ҳеч қачон шошилишмаган.

Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам матннинг маъносини чақиб мутолаа қилиш азалдан юсак санъат саналган. Ҳамсанавислар айни бир сюжетни янгича талқин қилиб, ундан янги маъно чиқарган. Айни хусусият шоирларнинг маҳорати, санъаткорлигини белгилашда асос мезон қилиб олинган. Ҳофиз Шерозий, Саъдий, Бедил каби шоирларнинг шеърларига кўплаб шарҳ битилган ва уларда бир ғазалда бир неча хил маъно мавжудлиги асосланган. Булар, табиийки, матнни майдалаб, таъбир жоиз бўлса, ҳужайраларга ажратиб мутолаа қилишнинг натижасида келиб чиққан. Адабиётшунос Дмитрий Лихачев таржимаи ҳолида асар матни ни шошмасдан, секин, иштиёқ билан ўқиш зарурлигини таъкидлаб: «Асарни ҳижжалаб ўқиш услуби бўйича Л.В.Шчербанинг Пушкин семинари чинакам юсак чўққи эди. Биз ушбу семинарда йил давомида шоирнинг бор-йўғи бир неча сатри ёки бандини

ўқиб чиқишга улгурардик, холос. Шуни апоҳида эътироф қилиш лозимки, мен университетда асосан бир нарса – матнни ҳижжа-лаб мутолаа қилиб, чуқур филологик тушунишни ўргандим»¹, – деб ёзган.

«Франсуа Рабле ижоди ҳамда Ўрта асрлар ва Уйғониш даври халқ маданияти», «Достоевский поэтикаси муаммолари» муаллифнинг асарлар матнини синчиклаб, ғоят иштиёқ билан мутолаа қилишини намоён этади. Айнан шунинг учун ҳам бу адибларнинг асарларидаги теран маънони, бошқалар эътибор қилмаган жуда муҳим жиҳатларни илғаб кўрсатган. Таъкидлаш жоизки, Михаил Бахтиннинг мушоҳадаларида кўпчилик тушунмайдиган, баландпарвоз, мавҳум ғоялар, оддий одамлар англаши қийин мулоҳазалар йўқ. У мулоҳазаларини баён этар экан, адабиётшунослиқда аввал учрамайдиган янги атамаларни қўллайди. Масалан, «адабиёт ҳаддан ташқари мураккаб ва серқирра ҳодиса» дер экан, «катта замон», «кичик замон» деган атамаларни ишлатади. Рабле ижоди ва Ўрта асрлар маданияти тўғрисида сўз юритар экан, «бетакаллуж кўча нутқи», «маросим-томоша шакллари», «халқ кулги маданияти», «байрамона ҳаёт», «карнавал кулгуси», «гротеск реализми», «ҳаётнинг моддий тана ибтидоси», «гротеск образ» сингари қатор терминларни келтиради. Лекин уларнинг ҳеч бири ўқувчига малол келмайди. Чунки олим қўллаган ушбу янги атамалар эътибор қаратилаётган ҳодисалар моҳиятини аниқроқ англашга имкон беради.

Айрим ўқувчилар асарлардаги табиат манзараси, воқеалар кечадиган жой кўриниши тасвирланган ўринлардан шунчаки кўз югуртириб ўтиб кетади. Уларни кўпроқ қаҳрамонларнинг тўқнашуви, ўзаро можароси, ўлим сахнаси, ишқий саргузаштлар баёни қизиқтиради. Михаил Бахтиннинг тарихий поэтика бўйича «Романда хронотоп ва замон шакллари» очеркидан аён бўладигани, асл асарларда тасвирланган табиат манзаралари саҳифани кўпайтириш йўлидаги уриниш ёки унга тақилган безак, тақинчоқ эмас. Уларда акс эттирилган табиат манзараларини ҳаёлан тасаввур қилиб, худди рассомнинг картинасига қарагандек қараш керак. Шунда киши қаламга олинган воқеликнинг ичига кириб,

¹ Лихачев Д. С. Избранные работы. В трех томах. Т.1: О себе. Развитие русской литературы; Поэтика древнерусской литературы. Монографии. – Ленинград: Художественная литература, 1987. – С.16.

қахрамонларнинг кайфияти, ҳолатини чинакамига ҳис этади.

Асарларнинг мазмун-моҳиятини англаш, идрок қилишда Бахтин сингари адабиётшуносларнинг мушоҳадаси кишиларга яқиндан кўмаклашади. Чунки Достоевский, Рабле асарларининг сирли, жозибадор оламини Михаил Михайловичнинг қарашлари бамисоли шаффоф кўзгу бўлиб ёритади. Одамнинг кўзи аслида борлиқни акс эттирадиган кўзгу. Инсон унда кўринган нарсаларни идрок этади. Кўлмақдаги сув ҳам ўзига хос кўзгу. Унда акс этган ой ва юпдузлар осмондагидан бошқача кўринади. Қумни эритиб, минг бир ишлов бериб ясападиган ойнакка тушган қуёш нури бирданига кўзни қамаштириб юборади. Кўзгудаги қуёш нури бир зумда шу даражада иссиқлик чиқарадики, у хас-хашак, тахта, пахта, латта, буюмни бир пасда ёндириб, кулга айлантиради, қалин темир буюмлар, бетон деворларни кўпни куйдирадиган даражада қиздиради. Михаил Бахтиннинг маданият ва адабиёт, инсоннинг ички олами ва унинг асарларидаги акси тўғрисидаги мушоҳадалари ҳам кўзгуга айланиб, сўз санъатининг моҳияти, адиблар ижодининг мағзи-мазмунини ёритиб, қалб қандилимизни нурлантиради. Улар билан танишганда асарларнинг аввал эътибор қилинган муҳим жиҳатлари аёнлашиб, кишининг фикри равшанлашади. «Достоевский поэтикаси муаммолари», «Франсуа Рабле ижоди ҳамда Ўрта асрлар ва Уйғониш даври халқ маданияти» шундай ажойиб кўзгуки, унда нафақат рус ва француз адибининг ижодий олами, балки ушбу тадқиқотлар билан танишаётганнинг ўз дунёси ҳам кўринади. Чунки мутолаа чоғида киши ўзининг ҳаёт ва адабиёт, инсон табиати тўғрисидаги тасаввур, тушунчасининг даражаси нечоғли эканлиги тўғрисида беихтиёр ўйланади. Агар виждони бўлса, ўзига бино қўйиб, ортиқча баҳо бериб келганидан ўкинади. Ҳамма адабиётшуносларнинг китоби ҳам кишини бундай ҳолатга солмайди. Бу йўналишдаги аксарият китоблар асарлар сюжетини баён этиш, шарҳлаш, адиб, шоирнинг таржимаи ҳоли ҳақида маълумот беришдан нарига ўтмайди.

Адабиётнинг асл асарлари мазмуни-моҳиятини қавариқ шаффоф кўзгу каби равшан, тиниқ ёритган Михаил Бахтин дабдурустдан, тасодифан шундай даражага эришмаган. У санъат, адабиётни қадрлайдиган, маданиятпи, зиёли хонадонда ўсиб-улғайган. Ёшлигидан Арасту, Платон, Эпикур, Ҳегель, Ницше, Кант, Цице-

рон, Фрейд, Спиноза, Шопенгауэр сингари мутафаккирларнинг асарларини худди бошқалар муҳаббат қиссалари, саргузашт-детектив, фантастик романларни ўқигани сингари берилиб мутолаа қилган. Талаба бўлмасидан аввалоқ В.Розанов, Н.Бердяев, Н.Посский каби ўша давр файласуфлари каби асарлардан яхши хабардор бўлган. В.Кожиновнинг ёзишича, Михаил Бахтин ўн икки-ўн ёшидаёқ И.Кантнинг фалсафий рисоаларини ўқиб ўрганган. Файласуфлар, айниқса, Кант, Ницше, Ҳегелнинг асарларини мутолаа қилиш ҳеч бир киши учун осон кечмайди. Чунки уларда мураккаб муаммолар тўғрисида сўз юритилганидан фикр жуда чигаллашиб кетади. Кант, Ҳегелнинг фалсафий мушоҳадаларини тушуниш эмас, ўқишнинг ўзи кишининг тинкасини қуритади. Михаил Бахтин қадимги мутафаккирларнинг мураккаб фалсафий рисоалари, Кант, Ҳегел, Фрейд, Ницше, Юнг, Шопенгауэр каби файласуфларнинг тадқиқотларини аспиятда ўқиган. Улардан худди шеър, роман сингари завқланган. Оилавий муҳити китоб дунёсига яқин бўлиш, сингишиб яшаши учун асос замин яратган. Михаил Бахтин болалигида немис тили ва адабиёти ўқитувчиси тарбиясини олиб улғайган. У ана шу гувернанткаси кўмагида немис ва бошқа ғарб тилларини пухта ўрганган. Ҳомер дostonлари, антик дунё адабиёти намуналарининг немисча таржималари билан танишган. Акаси Николай Бахтин филолог бўлган. Михаил шу акасининг изидан Петроград университетига ўқишга борган. Тўғрироғи, Новороссийск университетидан ўқишини акаси таҳсил олаётган ўқув даргоҳига ўтказган. Николай нотинч замоннинг ғалаёнлари туфайли хорижга кетиб, Парижда маълум муддат яшагач, Кембриж университетида докторлик диссертациясини ҳимоя қилган. Бермингейм университетида мумтоз филология бўйича профессор лавозимида фаолият кўрсатиб, шу йўналишда қатор китоблар нашр этган.

Михаил Бахтин Петербург университетида антик адабиёт бўйича машҳур олим Ф.Ф.Зелинский каби таниқли адабиётшуносларнинг маърузаларини тинглаган. «Достоевсий поэтикаси муаммолари» муаллифи «1944 йил 15 сентябрь» санаси қўйилган таржимаи ҳолида: «Классик гимназияни тамомлагач, дастлаб Новороссийск, сўнг Петроград университетида таҳсил олиб, 1918 йилда тарих-филология факультетини тугатдим. Университетда ўқиганимдаёқ илмий фаолиятимни бошлаган эдим:

аввалига фалсафа билан (проф. Ланг ва проф. А.И.Введенский раҳбарлигида), сўнг адабиётшунослик билан шуғуллана бошладим ва кейинги ҳаётимни унга бағишладим»¹, — деб ёзган. Ўрта мактабда, олий ўқув юртида ўқитувчи бўлиб ишлаган, консерваторияда эстетика ва мусиқа тарихидан маъруза ўқиган, нашриётда штатдан ташқари муҳаррирлик қилган, туман матлубот жамиятида иқтисодчи сифатида фаолият кўрсатган Михаил Бахтин ҳақиқатан умрининг охиригача адабий-эстетик тафаккур равнақи йўлида садоқат билан хизмат қилган ва дунё миқёсида эътироф этиладиган салмоқли тадқиқот яратишга эришган. Энг асосийси, у фалсафий рисолалар, бадиий асарларда ўқиган, англаган ҳақиқатларини ўзига сингдирган, фаолиятида намоён эта билган. Яъни адабиётнинг илмий-назарий масалалари хусусида сўз юритганда, асарларнинг моҳияти, аҳамиятини таҳлил қилганда ҳамиша фалсафий нуқтаи назардан ёндашган. Тадқиқотларида адабиётшунослик фалсафа билан ажойиб тарзда уйғунлашиб кетади. Михаил Бахтин бадиий асарларни таҳлил қилишда фалсафа ва филологияни сингдириб юборади. Унинг ишлари айти жиҳати билан адабиётшуносликдаги янги йўналиш саналади. Шу боис олимнинг асарлари катта қизиқиш уйғотиб келади. В.Кожинининг эслатишича, Ғарбда бор-йўғи беш йил (1988 — 1992) оралиғида Михаил Бахтин ижодига бағишланган йигирма иккита китоб ва тўртта махсус журнал чоп этилган. Унинг қайд этишича, бу ҳали ҳаммаси эмас. Чунки яна бир маълумотга кўра, беш йил ичида Россияда М.Бахтин тўғрисида ўнча мақола, бир неча юпқа рисола чиқарилгани ҳолда, Ғарбда унинг ижоди хусусида қирқ (!)га яқин китоб нашр қилинган. 1986 йилдаёқ америкалик Г.С.Морсон бахтиншунослик тобора кенгайиб бораётганини назарда тутиб: «Ҳозирги пайтдаги илмий нашрлар оқими барчамизнинг Бахтин даврига кириб бораётганимизни тахмин этишга асос беради», — деган эди. Бундай эътирофлар эса қатор омиллар билан боғлиқ. Аввало, шу пайтгача адабиётшуносликда асарларни ғоявий-ижтимоий аҳамиятига кўра таҳлил қилиш, баҳолаш устувор бўлиб келди. В.Белинский, Н.Добролюбов каби мунаққидлар бошлаб берган бундай ёндашув ўтган асрда ҳам адабиётшунослик манзарасини белгилаб келди. Аксарият адабиётшунос, мунаққидлар шу умумий «об-ҳаво» таъсирида ада-

¹ Карпунов В.Ч. и др. Михаил в Саранске. — С. 6.

биёт тўғрисида, асарлар хусусида сўз юритганда кўпроқ ижтимоий муаммоларга эътибор қаратди. Михаил Бахтин эса улардан фарқли ҳолда, адабиёт давр маданияти ҳодисаси, инсон оламининг ойнаси эканлигини кўрсатиб, адабиёт ва фалсафани бир-бири билан уйғунлаштирди. Бу икки соҳани бир-бири билан боғлашда ҳеч бир адабиётшунос, файласуф Михаил Бахтин даражасига кўтарила олмади. Унинг тадқиқотлари, филологияда айтиш мумкинки, Арастунинг «Поэтика»сидан кейинги энг жиддий юксалишлардан бири саналади. У адабиётнинг ижтимоий аҳамияти, бадиий-эстетик хусусиятлари, илмий-назарий муаммоларини тамоман янгича ёритиб, фанга қатор янги илмий терминларни киритди.

Албатта, кейинги икки асрда жуда кўп истеъдодли филологлар яшаб ўтди. Жумладан, Сент-Бёв (1804 – 1869), А.Н.Веселовский (1839 – 1906), А.А.Потебня (1835 – 1891)нинг тадқиқотлари филологиянинг тараққий этишига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. В.В.Виноградов, Д.С.Лихачев, Ю.М.Лотман, Е.М.Мелетинский, Н.Г.Поспелов, Л.И.Тимофеев, Ю.Н.Тинянов, М.Б.Храпченко, В.Б.Шкловский, Б.М.Эйхенбаумнинг китоблари бир неча авлоднинг адабиёт тўғрисидаги тасаввури бойишига таъсир кўрсатди. Бундай атоқли адабиётшунослар кўп бўлиб, бу рўйхатни яна узундан-узун давом эттириш мумкин. Улардан ҳеч бирининг хизматини асло камситмаган ҳолда, айтиш жоизки, XX асрда, ундан аввалги замонларда ҳам бирор адабиётшунос фанга Михаил Бахтинчалик кўп янги илмий термин олиб кирмаган, Достоевский, Рабле, Гёте сингари улуғ адибларнинг асарлари моҳиятини унингчалик теран ёритмаган. Роман жанри, адабий қаҳрамон образи ва муаллиф муаммоси, диалог, монолог каби масалаларни ундан чуқур илмий таҳлил этмаган. Михаил Бахтин қўллаган янги илмий терминлар турли ижодий баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келаётган адиблар асарлари моҳияти, адабиётшуносликда ҳамиша долзарб саналган муҳим муаммолар мағзини яхшироқ тушуниб олишга асос яратган.

Адабиётшуносликка жиддий янгиликлар олиб кирган улуғ мутафаккирнинг хизмати, изланишлари, афсуски, ўз пайтида қадрланмаган, эътироф этилмаган. Унинг тадқиқотлари узоқ вақт нашр қилинмаган, эътиборсиз қолган. Табиийки, бу олимнинг руҳияти, кайфиятига ўзининг салбий таъсирини ўтказган. Рабле

ижодига бағишланган тадқиқотини тамомлаганидан кейин у жиддий бирор нарса ёзмаган. Балки мақолаларини чоп этишмагач, китобларини нашр қилишмагач, ёзишга қўли бормагандир. Ўйлаб юрган, кўнглида жўш урган фикрларини қоғозга туширолмай қолгандир... 1963 йилда Достоевский ижоди тўғрисидаги монографияси иккинчи марта босилиб чиққанида у 67 ёшга кирган, Рабле ижодига бағишланган тадқиқоти 1965 йилда, нақ чорак аср ўтиб нашр этилганида 70 ёшдан ошган эди. Ҳаётини бағишлаган соҳасида сидқидилдан хизмат қилиб, ҳамкасабаларидан устунлигини билиб туриб, эътиборсиз қолиш, доим тазйиқ остида, хавотир билан яшаш нималигини бошидан кечиргангина ҳис қилади. Бахтин ёзишга иштиёқи сўнганидан кейин талабаларга маъруза ўқиш орқали ўзини чалғитган. Тўғрироғи, ҳаётини бағишлаган, бахти деб билган сўз санъатига меҳри, иштиёқини шу тариқа қондирган. Агар узлуксиз назорат, тазйиқлар толиқтирмаганида, касаллик азобламаганида, илмий-ижодий фаолиятига эътиборсизлик маънан змаганида эди, Бахтин 40-йиллардан кейин ҳам фаол ижод қилган, янада салмоқдор тадқиқотлар яратиб, ижтимоий-эстетик тафаккур ривожини учун бундан-да кўпроқ улуш қўшган бўларди.

Адабиёт, фалсафадан англаган ҳақиқатларини бутун вужудига сингдиргани боис Михаил Бахтин таъқиб, тазйиқ, эътиборсизликдан аламзадага айланмаган. Аксинча, атрофидагиларга ҳамиша меҳр билан қараган. Қўлтиқтаёқда юрадиган, баланд бўйли, очиқ чехрали бу инсон шу боис ҳамкасабалари, талабалари кўзига кўҳна замонларнинг донишманди каби кўринган. Улар билан қадимги адабиёт тўғрисида қизгин суҳбатлар қилишдан таскин-тасалли олган. «Франсуа Рабле ижоди ҳамда Ўрта асрлар ва Ўйғониш даври халқ маданияти»дан кейин ёзмай қўйган бўлса-да, файласуф-адабиётшунос сифатидаги ўзига хос дунёсини тўла сақлаб қолган. У ана шу олами – ўзига хос ноёб мушоҳада юритиш тарзи билан суҳбат, мулоқотлар чоғида кўпчиликни, жумладан, адабиёт аҳлини ҳайратга солган. 1963 йилда «Достоевский поэтикаси муаммолари» босилиб чиққач, Михаил Бахтин кутилмаганда машҳур бўлиб кетган. Ўшандан кейин Саранска уни излаб кўп кишилар кела бошлаган. В.Кожинов бу хусусда шундай ёзган: «Бир сафар С.Бочаров, Г.Гачев билан бирга Михаил Бахтинни кўриш учун келдик. Суҳбат бошлаганимизга ўн

беш-йигирма дақиқа ҳам ўтмаган эдики, орамиздаги энг содда-дил Г.Гачев бирданига тиз чўкиб, столни болаларча ушлаб олиб, астойдил: «Михаил Михайлович, айтинг-чи, Сиз каби бўлиш учун қандай яшаш керак?», – деб сўраса бўладими? Чиндан-да, Бахтин ўн беш-йигирма дақиқалик мулоқотдаёқ бизни ана шундай ҳаяжонланадиган ҳолатга солган эди. Алоҳида таъкидлашим лозимки, ўшанда мен ҳам ҳаётимда илк марта ҳақиқий улуғ инсон билан учрашиб турган эдим. Бахтиннинг чинакам улуғ инсонлиги шундоққина кўриниб турарди. Бу ўринда ҳеч қандай янглишиш йўқ эди. Аслида, биз Бахтинга таскин-тасалли бериш, унинг кўнглини кўтариш учун келгандик. Учрашиб суҳбатлашгач эса унинг олдида ўзимиз мағлуб бўлиб, унинг юпатишига муҳтож эканимизни билиб қолдик. Аслида мен ҳам, С.Бочаров ҳам Г.Гачев каби ҳолатга тушган эдик: биз унинг учун эмас, у бизнинг учун зарур эканини англадик. Ўттиз йил мобайнида ўтказилган таъкиб, тазйиқлар унинг иродасини асло буколмаган, тадқиқотлари, албатта, эътироф этилиши, ўз қадрини топишига у астойдил ишонган эди. Шундай бўлса-да, унда заррача манманлик, кибр-ҳаво йўқ эди. Биз билан ўзини тенг тутиб суҳбатлашганди. У ҳар бир киши билан худди шундай самимий муомала қилар экан». Адабиётшунос, мунаққид сифатида адабий жамоатчилик эътиборини қозонган В.Кожинов, С.Бочаров, Г.Гачев эса машҳур адиб, шоир, драматург, режиссёр, рассом, сиёсат, жамоат арбоблари билан кўп суҳбатлашган, уларнинг ижоди, фаолияти тўғрисида мақолалар ёзган, яъни унча-мунча одам уларни ҳайратга сололмайди. Хусусан, Михаил Бахтин билан суҳбат чоғида тиз чўккан Г.Гачев оддий одам эмас. У катта давраларда кўп қатнашган, таниқли шахслар билан яқиндан таниш бўлган. Масалан, Чингиз Айтматов: «Кассандра тамғаси» романининг муҳокамасида Евтушенко, Вознесенский, Фозил Искандар, Деметьев, Гачев, Гачевнинг хотини – адабиётшунос-файласуф Светлана Семеновналар иштирок этдилар. Михаил Сергеевич Горбачев ҳам қатнашди»¹, – дейди. Мана шундай эътиборли давраларда иштирок этган Г.Гачевнинг Бахтинга доир ҳайратлари катта аҳамиятга эга.

Михаил Бахтин узоқ йиллар адабиётдан дарс берган, тала-

¹ Айтматов Ч., Шохонов Н. Чўққиди қолган овчининг охи-зори (Аср адоғи-да айтилган истиффор). – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 227.

балардан имтиҳон олган ва баҳо қўйишда ҳамиша бағрикенглик қилган. У талаба астойдил тайёрлангани, лекин саволларга жавоб беришда ҳаяжонланиб шошганини кўрганида оталарча меҳр билан далда берган. Талабанинг адабиётга бефарқлигини сезганда ачинган, шундай пайтлар қаттиқ чарчагандай, ғамга ботгандай кўринган. Ҳомер достонларини қадимги юнон тилида, Гётенинг «Фауст»ини немис тилида эҳтирос билан ёддан ўқиб берадиган, «Шекспир театри», «Картинани қандай ўқиш керак?» каби мавзуларда мароқли маърузалар қиладиган, жаҳон тасвирий санъати, мусиқаси намояндалари асарларини тушунтиришдан завқланадиган Михаил Бахтиннинг ушбу ҳолати, табиийки, атрофидагиларни бефарқ қолдирмайди. Кўҳна замонларнинг донишмандларига ўхшаб кетадиган М.Бахтиннинг айни пайтдаги аҳволи беихтиёр кўп талабалар, ҳамкасабларни мутаассир қилиб қўйган. Чунки олим уларга мақолалари, маърузалари, мулоқот чоғидаги мулоҳазалари билан эмас, кайфияти, ҳолати биланоқ аввал ҳис қилмаган нарсаларини аңлатган. Чунки донишмандлар нафақат сўзи, ҳолати билан ҳам кишиларга сабоқ беради. Улар одам оламларнинг яратгувчиси қудратини ҳис этиш, борлиқни билиш учун яратилгани, бунинг учун маърифатли бўлиш зарурлигини бошқалардан кўра теранроқ аңлайди ва сўнгги нафасигача кишиларга маърифатни етказишга интилади. Михаил Бахтин одамларнинг маърифат, адабиёт, санъатга эътиборсизлигидан азобланган. Уларнинг аҳволига ич-ичидан ачинган. Ўзи аңлаган ҳақиқатлар уларга таъсир этмаганини кўриб, изтироб чеккан. Лекин бу изтироб, қийналиш унинг адабиёт тўғрисида мушоҳада юритишига асло монелик қилмаган, аксинча кучайтирган. Чунки у сўз аввало одамнинг ўзига таъсир қилиши керак, шундан сўнг бошқаларга таъсир қилади, деб билган. Михаил Бахтин адабиётдан ўзи аңлаган ҳақиқатларга умр бўйи амал қилиб яшаган. Шу боисдан бошқа ижодкорлар сингари сиёсатдаги янгиланишларга мослашишга асло уринмаган. У жамиятдаги турли ижтимоий ўзгаришлар, сиёсий алғов-далғовлар ўткинчи эканини жуда яхши билганидан уларга берилмаган. Замонавий адабиётнинг олқишланган асарлари чақмоқ ёруғичалик умр кўрмасдан унутилиши, чунки улар ҳақиқий санъат эмаслигини аниқ аңлаган. Шунинг учун замонавий машҳур адиб, шоирлардан ҳеч бирининг асарини мақтаб, маддоҳлик қилмаган. Замондошлари,

келгуси авлодларни мумтоз адабиётга қизиқтиришга, унинг дурдоналари моҳияти билан яқиндан таништиришга, уларда инсон олами санъаткорона маҳорат билан очиб берилганини кўрсатишга интилган. Уни замонавий машҳур шоирлар, ёзувчилар асарлари эмас, Достоевский, Рабле, Гёте, Пушкин, Тургенев, Толстой сингари адиблар ижоди кўпроқ қизиқтирган. Чунки уларнинг, хусусан, Достоевскийнинг асарлари марказида турли адашишлардан кейин ўзини қўлга олиб, имон билан ўзини виждонан сўроққа тутадиган, ярамас қилмишларидан изтиробга тушиб, чуқур таассуфланадиган қаҳрамонлар образи туради. Улар ҳаёлан ўз ўтмишини титкилашга киришиб, виждони азобланиб, барча гуноҳларига тавба-тазарру қилади. Боқий дунёга қабиҳ қилмишлари ахлатига ботиб, иллатларини ортмоқлаб, нопок ҳолда бориш ярамаслигини англаб етади. Шўро адабиётининг энг мақталган намуналарида бундай ҳақиқат айтилмайди. Шу боисдан Михаил Бахтин уларга мавсумий, ўткинчи асарлар деб қарайди. Асарлар оша яшаб келаётган, турли миллат кишиларининг эътиборини қозонган мумтоз асарларни эса бутун инсониятнинг умумий маънавий мулки, деб билади. Мумтоз адабиётда инсониятнинг ҳаётий фалсафаси мужассам, маънавиятнинг буюк интилишлари ифодаланган, деб таъкидлайди. «Франсуа Рабле ижоди ҳамда Ўрта асрлар ва Уйғониш даври халқ маданияти»ни ўқиганида баъзиларга Михаил Бахтин художўй эмас, «дахрий» туюлади. Чунки унда француз адибининг ҳаётни бепарда кўрсатган ноанъанавий романи «дунё адабиётининг энг ажойиб асари» деб таърифланади ҳамда ундаги анъанавий адабиётга хос бўлмаган жихат – беҳаё ўринлар хусусида иштиёқ билан сўз юритилади. Аслида эса айримлар учун қандайдир «иблисона» китоб туюлган «Гаргантюа ва Пантагрюэль»ни таҳлил этиш орқали Бахтин инсон оламининг жумбоқлари – унинг маишат, шон-шухрат, паззатланишга ўчлиги, овқат ейиш, еб-ичишни кўп ўйлаши, байрамларни кутиб яшаши, карнавалларда чинакамига яйрашини очиб беради ҳамда буларнинг барчаси унинг тийиқсиз табиати ва ижтимоий тенгсизлик ҳукмрон турмуши билан чамбарчас боғлиқлигини кўрсатади.

Адабиётнинг аҳамиятини Арасту, Платон сингари қадим замон донишмандларига хос тарзда тушунган, айна ҳақиқатни XX асрнинг энг машҳур адиблари, шоирлари, адабиётшунос, фай-

ласуфларидан кўра чуқурроқ ҳис қилган ва буни ўзининг чинакам бахти деб билган Михаил Бахтиннинг ноёб истеъдодидан, афсуски, замонаси етарлича фойдаланмади. Ғаройиб жумбоқки, асл файласуфларни азалдан замонаси қадрламасдан ҳўрлайди. Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида «инсон ақл-тафаккури қудрати тимсоли, илмнинг моҳияти ва куч-қудратини тўғри ҳал қилган донишманд» деб улуғлаган Сукротни бир ҳасадгўй муттаҳамнинг фитнаси туфайли, фуқаролик меъёрларини бузганликда айблашиб, заҳарли суюқлик ичириб ўлдиришган. Инсониятга ибратомуз масаллар қолдирган Эзоппи ҳам турли гумонлар сабаб ҳалок этишган. Сенекага ҳукмдорга қарши фитнанинг иштирокчиси сифатида тухмат этишиб, томирини қирқиб ўлишга мажбур қилишган. Мансур Ҳалложнинг оёқ-қўлини кесишиб дорга осишган, дордан олиб, ўтга ёқишган, кулини шамолга совуришган. Одамлар нафақат файласуфлар, шоирлар, олимларни, балки Худонинг пайғамбарларини ҳам аяшмаган. Кейин эса ўзларининг қилмишларидан афсусланиб азобланишган. Чунки кўпчиликнинг дунёқараши, диди жуда секин ўзгаради. Аксариёт одамлар ҳамиша аъъаналарга тобе бўлиб яшайди. Улар шу боис янгиликларга доимо кескин қаршилик кўрсатади. Борлиқдаги ҳар бир нарса-ҳодисанинг бағрига чексиз ҳикмат жойлашгани, инсоннинг ўз олами маъноларга бой жумбоқ эканини барча англайвермайди. Донишмандлар, масалан, Сенека эса: «Инсон қалби буюк ва бепоёндир. Унга ҳеч қандай чегара, тўсиқ йўқ», «Тақдир тан берувчиларнинг қўлидан тутади, қаршилик кўрсатувчиларни судрайди», «Кулфат ташқаридан келмайди, у бизнинг ичимиздан, ундаги тийиқсиз истаклардан чиқади», «Кўпчиликка нафи тегадиганларни ва ўзига ўзи фойда келтирувчиларни «яшаяпти» деса бўлади. Ҳаракатсизликда қотиб, ўзини панага олувчилар учун эса уйлари гўё тобутдир. Сиз бундай одамлар яшайдиган уйнинг остонасига мармар тахтача ўрнатиб, уларнинг исмини ёзиб қўйсангиз ҳам бўлади. Чунки улар ўлимидан аввал ўлгандир», «Одамлар менга таълимотим ва дунёқарашим билан ҳаётим ўртасида тафовут борлиги ҳақида сўзлаб, таъна қилдилар. Улар бир вақтлар Афлотун, Эпикур ва Зенонга ҳам шундай айб тақагандилар. Лекин барча файласуфлар ўзларининг қандай яшашлари хусусида эмас, балки қандай ҳаёт кечириш лозимлиги борасида фикр юритадилар. Мен ҳам ўзим ҳақимда

эмас, эзгулик хусусида мушоҳада қилиб, уни изоҳлашга уринаман. Турли иллатларга, шу билан бирга, ўзимдаги камчиликларга қарши курашаман»¹, — деган. Афсуски, унинг бу фикрларини замондошлари қабул қилмаган. Тўғрироғи, барча даврда кишиларнинг такаббурлиги ўзларига замондош даҳоларнинг илғор қарашларини тан олишга тўсиқ бўлиб келган. Михаил Бахтин ижоди ҳам аслида замондошлари такаббурлиги тўсиғига учраганидан юзага чиқмаган, эътироф этилмасдан келган. Табиийки, айти ҳолат уни обдон азоблаган. Аммо у ўзининг азобланишлари, изтиробларини ҳеч кимга билдирмаган. Тақдирнинг барча зарбаларини хотиржамлик билан қабул қилиб, уларни ўзига аталган синов деб билган.

Адабиётшуноспикка ҳаётини бағишлаган, адабиёт, санъат хусусида мушоҳада юритишдан мароқланган, бунинг ўзининг бахти деб билган Михаил Бахтинга тақдир мушкул синовлари баробарида ажойиб умр йўлдошини ҳам рўбарў қилди. Ёнида Елена Александровна (1901 – 1971)дек суянчиғи, таянчи бўлмаганида, муттасил хасталик азобини тортган, фақат муаллимлик маошига кун кечирган, ўттиз йилдан кўп муддат ҳеч нарсаси нашр этилмаган Михаил Бахтин илмий-ижодий фаолият билан шуғуллана олмас эди. Олим замоннинг аёвсиз зарбаларига дуч келганида Елена Александровна садоқат билан ёнида турди. Бу ажойиб аёл улуғ олимнинг ҳаётини бағишлаган, бахти деб билган адабиётшунослик билан астойдил шуғулланиб, тенгсиз тадқиқотлар яратишида кўмакдош бўлди. Замон қанчалик мушкул, қисмат қандай синовларга солмасин, таъқиб, тазйиқ, сургунлари билан қийнамасин, Елена Александровна баланд бўйли, қотма жуссали, авжи йигитлигида бир оёғидан ажралган, алами, ғуссасини тутун билан чиқарадигандек тамакига ружу қўйган, чеҳрасидан хокисорлик, муомаласидан инсонга меҳрибонлик нури ёғилиб турган донишманд инсон билан бирга яшашни ўзи учун чинакам саодат санади. Манбаларда уларнинг фарзандлари тўғрисида маълумот келтирилмайди. Лекин Елена Александровна оламдан ўтгач, Михаил Бахтин умрининг қолган уч йилини яшамади, балки амаллаб кечирди деб қайд қилади В.Кожинов.

В.Кожинов китобидаги «XX аср маданиятининг улуғ ижодко-

¹ Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. — Б.156 – 161.

ри» мақоласида Михаил Бахтин ўзининг тадқиқотларига ғоятда талабчан бўлгани, ўттиз тўрт йилдан кейин қайта чоп этилган «Достоевский поэтикаси муаммолари»дан ҳам унчалик кўнгли тўлмагани, унинг тўлдириш зарур ўринлари анчалигини айтганини эслатар экан, олим Рабле ижоди тўғрисидаги китобини ҳам қайта қараб чиқиши зарурлигини билдириб, нашриётга топширишни истамагани, шунда у қўлёзма жилдини М.Бахтиннинг қўлидан тортиб олиб, нашриётга элиб топширгани, бунга адабиётшунос Д.М.Урнов гувоҳ эканини эслатади. Бу каби далиллар билан танишар экансан, М.Бахтин тадқиқотлари босилиб чиқишида жонбозлик кўрсатган, бу файласуф-адабиётшуноснинг теран мулоҳазаларидан кўпчиликни баҳраманд этган фидойи кишилардан миннатдор бўлиб кетасан. Чунки улуғ мутафаккирнинг ҳаёт, маданият, адабиёт, инсон олами ҳақидаги фикрлари билан танишиш асносида кишининг қалб қандили чароғонлашиб, аввал англамаган, билмаган кўп нарсаларни билиб олади. Одам ўзининг кимлиги – «ўзлиги»ни билиб олиши учун ҳаётнинг майда-чуйда кундалик ташвиш, юмушларидан ҳам завқлана билиши, уларга меҳр билан қараши, эътибор қилиши кераклиги, шунда ҳаёти мазмун касб этишини англаб етади. Чунки Михаил Бахтин одам олами ва унинг асарлардаги акси тўғрисидаги теран маъноли фикрларини жуда содда, тушунарли ифодалайди. Унинг мулоҳазалари занжир ҳалқалари каби боғланиб, бошқа адабиётшунос, тилшунос, файласуфлар эътибор бермаган, таҳлил этишга қурби етмаган мураккаб ҳодисаларни аниқ, равшан аён этади.

Кант, Ҳегель, Кьеркегор сингари файласуфлар (балки таржимаси шундайдир) жўн фикрларни ҳам атайлаб мураккаблаштириб ифода қилади. Уларнинг китобларини ўқиш, тушуниш осон кечмайди. Иммануил Кант (1728 – 1804) фалсафадаги мураккаб масалалардан бири – инсон нимани била олиши-ю, нимани била олмаслиги хусусида баҳс юритиб, буни аниқлаш учун ақлга таяниш, дастлаб унинг ўзини тадқиқ этиш керак дейди. Ўз-ўзидан аниқки, бундай чалкаш жумбоқ хусусида барчага бирдай тушунарли фикр юритиб бўлмайди. Ҳаёт воқелигини тарихийлик ва идеалистик асосда изоҳлаган Георг Вильгельм Фридрих Ҳегель (1770 – 1831)нинг онг ва материя муносабати, билишнинг субъекти ва объекти тўғрисидаги мураккаб мушоҳадаларини «ҳазм»

қилиш ҳам ҳаммага, албатта, оғирлик қилади. Чунки у бири иккинчисини инкор қиладиган мураккаб фикр-мулоҳазаларини жуда чийратма жумлаларда ифода этади. Афсуски, айна «касаллик» айрим адабиётшунос, файласуфларнинг мақолаларида ҳам кўп кузатилади. Мавҳум мулоҳазаларини ўзидан бошқа тушунмайдиган шаклда ёзиш кўпинча адабиётшунос, мунаққидларда янги фикрнинг йўқлиги, унинг ижодкор олим сифатида «етилмаган»идан келиб чиқади. В.Кожинов ва унинг ҳамроҳларини Михаил Бахтиннинг адабиёт, санъатни муқаддас деб билиши, ҳаётнинг неъматларидан воз кечгани – унвон, даража, мансаб-мартаба, шон-шуҳратга қизиқмаслиги ҳайратга солган. Олим тадқиқотларидаги фалсафий талқинлар Достоевский, Рабле, Гёте асарларидаги дард ва мазмунни жуда теран очиб бергани уларни ҳаваслантирган. Шу боисдан Европа, Американинг энг зукко адабиётшунос, файласуфлари Михаил Бахтиннинг тадқиқотларида ижтимоий фан мутахассислари албатта ўқиши зарур интеллектуал асар деб қарашган.

Қанча замондан бери баҳс-мунозараларга манба бўлиб келаётган асарларидан аён бўладик, Достоевский, Рабле, Гёте, Толстой сингари улуғ адиблар кишининг фикри бошқаларга таъсир кўрсатиши учун у турмушдан олинган ва юракдан ўтган бўлиши лозим деб билишган. Михаил Бахтин шу боис уларнинг ижодига алоҳида эҳтиром билан қараган ҳамда бу ажойиб оламдан бошқаларни баҳраманд этишга интилан. Михаил Бахтиннинг мулоҳазаларини барча даврлар маданияти, санъатига баҳо бериш, турли миллат адабиёти намояндалари асарлари моҳиятини ёритиш учун асос мезон қилиб олиш мумкин. Чунки у тасвирлаган ҳаёт билан давр воқелиги орасида узвий боғлиқлик борлиги, одам ҳамма жойда ҳам бир хил экани, аждодлар билан авлодларнинг ўй-кечинмалари, интилиш ва изланишларида ўхшашлик мавжудлиги, ҳар бир кишининг фикри муттасил ўзгарувчанлиги, одам ичида доим ўзи билан савол-жавоб қилиши, бу жараён ҳеч қачон поёнига етмаслиги, кишиларнинг ички дунёси айнан мулоқот чоғида очилиши, мулоқот инсоннинг ўзини англаши ва бошқаларни тушуниши, билиб олишида восита бўлиши, санъат ва адабиётнинг асл асарлари эса инсоннинг қалб қандили нуруни чароғон этишини асослаб беради.

Асл санъат асарларида ҳамиша нимадир сир, жумбоқ бўлиб

туради. Албатта, уларда нимадир ишонарсиз чиққан. нимадир мавхум қолган бўлади. Чунки одамнинг қўли, ақли билан бажарилган ҳар қандай ишда, албатта, қандайдир нуқсонга йўл қўйилади. Шунинг учун ҳам беайб парвардигор дейилади. Шуниси ғаройибки, асп асарлардаги ажойиб, кўркам жиҳатларнинг ҳам, мужмал, мавхум ўринларнинг ҳам нималигини ҳеч ким осонгина тушунтириб беролмайди. Михаил Бахтин ўз тадқиқотларида мумтоз асарларнинг айна хусусиятлари тўғрисида сўз юритади. У санъат ва адабиёт асарлари давр маданияти билан узвий алоқадорликда юзага келишини қайд этаркан, «буюк асарлар ўзлари яратилган даврдан узоқ – келгуси даврларда иккинчи умрини яшашга ўтиши ва бу жараёнда янги маъно, мазмун билан бойиши»ни таъкидлайди. У бу каби мулоҳазаларни ҳеч бир ўринда далилсиз қолдирмай, ҳамиша аниқ фактлар орқали асослайди. Масалан, «Новый мир» журнали таҳририяти саволларига жавоб»ида: «Айтишимиз мумкинки, Шекспирнинг ўзи ҳам, замондошлари ҳам ҳозир биз билган «буюк Шекспир»ни билмагандир. Биз билган Шекспирни Елизавета даврига занжирбанд қилиб қўйиш мумкин эмас. Ўтмишнинг буюк асарларида ҳар бир давр қандайдир янгиликни кашф этишини Белинский ўз замонидаёқ айтиб кетган эди. Нима деймиз, биз аслида Шекспир асарларида йўқ жиҳатларни уларга олиб бориб тақаймизми, уни замонавийлаштирамиз ва бузамизми? Замонавийлаштиришлар ва бузишлар ҳамиша бўлган, бундан кейин ҳам бўлади. Лекин Шекспир улар ҳисобига ўсгани йўқ. У ҳақиқатда ҳам ўз асарларида мавжуд бўлган, лекин унинг ўзи ҳам, замондошлари ҳам ўз даврлари маданияти контекстида онгли равишда қабул қилолмаган ва баҳолаёлмаган жиҳатлар ҳисобига ўсди. Маънога алоқадор ҳодисалар яширин тарзда, имконият ҳолида мавжуд бўлиши ва кейинги даврларнинг уларни юзага чиқариши учун қўлай имконият яратадиган маънавий-маданий контекстида ўзлигини намоён этиши мумкин. Шекспир ўз асарлари бағрига жо қилган маъно хазиналари асрлар ва ҳатто, мингйилликлар давомида яратилган ва тўпланган эди: улар тилда пинҳоний яшаб келаётганди, фақат адабий тилда эмас, балки халқ тилининг Шекспиргача адабиётга олиб кирилмаган қатламларида, нутқий мулоқотнинг кўпдан-кўп жанрларида, минг йиллар давомида шаклланган қудратли халқ маданияти (биринчи навбатда, карнавал томошалари)да, мисте-

рия, фарс ва бошқа шу каби театрбоп-томошавий шаклларда, ўз илдизлари билан тарихдан ҳам олдинги қадимиятга бориб тақалувчи сюжетларда ва, ниҳоят, тафаккурда яшаб келаётган эди. Шекспир ҳар қандай санъаткор каби ўз асарларини ўлик унсурлардан, ғиштлардан эмас, балки маъно билан тўйинган, маъно юки билан салмоқ топган шакллардан бунёд этди. Қолаверса, ғишт ҳам маълум фазовий шаклга эга, бинобарин, қурувчининг қўлида у-да нимагадир ярайди».¹ Шу ўринда Михаил Бахтиннинг бу каби мулоҳазалари оҳанрабоси шу даражада кучли, мантикий маъноси шу қадар теран, мустаҳкамки, улардан шартта узилишга кўз қиймаслиги боис узундан-узон иқтибос олишдан тўхташнинг иложсизлигини таъкидлаб, кўчирмани давом эттиришдан тийилиб бўлмаслигини эслатишга тўғри келади. «Ижодда жанрлар муҳим аҳамиятга эга. Адабий ва нутқий жанрларнинг кўп асрлик ҳаёти давомида дунёнинг муайян томонларини кўриш ва идрок этиш шакллари жамланиб келади. Косиб ёзувчи учун жанр ташқи шаблон бўлиб хизмат қилади, катта санъаткор эса унинг туб-тубларида яшириниб ётган маъно имкониятларини уйғотади. Шекспир ўз асарларида потенциал маъноларнинг ўша вақтда тўлалигича очилиши ва англаниши мумкин бўлмаган улкан хазиналаридан фойдаланган, уларни ўз асарларига жо этган. Муаллифнинг ўзи ва замондошлари, аввало, ўзлари яшаб турган кунларга яқинроқ бўлган жиҳатларни кўрадилар, англайдилар ва баҳолайдилар. Муаллиф – ўз даврининг, замонасининг асири. Кейинги даврлар уни мана шу асирликдан халос қилади ва адабиётшунослик бу озодликка чиқиш жараёнига қўмаклашишга даъват этилгандир».² Мирзааҳмад Олимов таржимасидан келтирилган ушбу иқтибосдан ҳам Михаил Бахтиннинг файласуф-адабиётшунос сифатидаги тафаккур даражаси намоён бўлади.

У «Новый мир» журнали таҳририяти саволларига жавоб»ини битганида етмиш беш ёшда эди. Муттасил таъқиб, тазйиқда кун кечириб, умр бўйи хаста яшаб, етмиш беш ёшида ҳам бу миқёсда теран фалсафий фикр юритиши Михаил Бахтиннинг ноёб завотидан далолат беради. Афсуски, ўзбек адабиётшунослиги,

¹ Бахтин М.М. «Новый мир» редакцияси саволига жавоб. – Филология масалалари. 2003. №1. – Б.87.

² Ўша манба. – Б.87.

адабий танқидчилигида М.Бахтин тадқиқотларига мурожаат қилиш ўтган аср 80-йилларидан кейин бошланди. Иззат Султон, Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов мансуб авлод адабиётга кўпроқ В.Белинский, Н.Добролюбов қарашлари асосида ёндашди. Уларнинг адабиёт тарихи, назарияси, адабий жараёнга ёндашуви, таҳлил услубида асарларнинг ғояси, ижтимоий аҳамияти диққат марказига қўйилди. Ўзбек адабиётшунослигида, бутун шўро адабиётшунослигидаги сингари, асарларни бадиий-эстетик таҳлил қилиш эмас, уларга ижтимоий-ғоявий нуқтаи назардан қараш етакчилик қилиб келди. 1978 – 1979 йилларда босилиб чиққан икки жилдлик «Адабиёт назарияси», Иззат Султоннинг 1980 йилда нашр қилинган олий ўқув юрти талабалари учун мўлжалланган «Адабиёт назарияси» дарслиги, ундан кейинги йилларда чоп этилган шу йўналишдаги тадқиқотларда Михаил Бахтин номи деярли учрамайди. Европада, АҚШда эса бу пайтда олим ижодини ўрганишга шитоб билан киришилган ва у «Юзйилликнинг йирик адабиёт назариётчиси ва гуманитар фанлар бўйича энг эътиборли шўро мутафаккири» сифатида шуҳрат қозонган эди...

Адабий асарлар мазмун-моҳиятини фалсафий таҳлил этишда ўзига хос йўлдан бориб, адабиётшуносликка қатор янги терминларни олиб кирган, мумтоз асарлардаги адабий қаҳрамонлар образида акс этган сирли, сеҳрли оламни ажойиб таққослар асосида очиб, сўз санъаткорлари маҳоратини кўрсатиб берган, лекин барча улуғ сиймолар сингари қисмати осон кечмаган, художўйлиги учун қамоққа олиниб, сургунга жўнатилган, марказ шаҳарларда яшашдан маҳрум этилиб, доимо таъқиб, ишдан ҳайдалиш хавфи остида умр кечирган, бир неча ўн йиллаб асарлари нашр этилмаган улуғ олимнинг тадқиқотларига таяниш эса адабиётни англаш, инсон дунёсини тушунишда чинакам юксалишга йўл очиши энди барчага аён бўлиб қолди. Чунки у адабиёт тўғрисида сўз юритиш асносида инсоннинг турли ҳолати ва мураккаб табиати, давр маданиятининг кишилар ҳаётидаги ўрни хусусида бошқа ҳеч бир адабиётшунос эришмаган юксакликда туриб фалсафий мушоҳада юритади. Жумладан; «Одамзод ташқи киёфасини тўлалигича кўриш ва идрок этиш имконига эга эмас, ҳеч қандай кўзгу ва сурат бу борада унга ёрдам беролмайди, унинг асл киёфасини фақат бошқа одамларгина кўриши ва идрок қила

олиши мумкин, улар бошқа бўлганликлари ва ундан ташқарида жойлашганликлари учун бундай имкониятга эга бўладилар. Маданият соҳасида ташқарида жойлашиш тушунишнинг энг қудратли таянчидир. Маданият фақат бошқа маданият нигоҳи қаршисидагина ўзлигини тўлароқ ва чуқурроқ намоёиш этади (лекин тамоман, тўлалигича эмас, чунки бошқа маданиятлар ҳам у билан мулоқотга киришади ва унда кўпроқ нарсаларни кўради ҳамда тушунади). Бир маъно бошқа маъно билан учрашиб, ўзаро узвий алоқага киришганидан кейингина теранлигини намоён қилади: улар ўртасида гўё диалог бошланади ва бу мазкур маънолар, маданиятларнинг ўз қобиғига беркиниб олгани, бир томонламалигини бартараф этади. Биз бегона маданиятга унинг ўзи олдига кўндаланг қўймаган янги саволлар билан мурожаат қиламиз, ундан мазкур саволларимизга жавоб излаймиз ва бегона маданият кўз ўнгимизда янги қирралари, маъно теранликларини очади. Ўз саволлари (албатта, салмоқли, ҳақиқий саволлар) бўлмай туриб, асло ўзгани, бегонани ижодий тушуниб бўлмайди»¹, – дейди. Мустабид тузум сиёсати жабрини обдан тортган, адабиёт ва санъатни муқаддас санаб, у тўғрисида мушоҳада юритишни бахти деб билган Михаил Бахтиннинг бу каби мулоҳазалари, теран мазмунли тадқиқотлари ҳар биримизнинг маданият, адабиёт ва санъат тўғрисидаги тушунча, тасаввурларимизни теранлаштириш баробарида, қалб қандилимизни чароғон этиб, ўзлгимизни англашга ундайди.

¹ Ўша манба. – Б. 88.

АДАБИЁТ

1. Айтматов Ч., Шохонов М. Чўққида қолган овчининг охи-зори: (Аср адоғида айтилган истиффор). – Тошкент: Шарқ, 1998. – 432 б.
2. Аристотель. Поэтика. (Поэзия санъати ҳақида). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. – 152 б.
3. Аҳмедова Ҳ. Афсун: Шеърлар. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. – 120 б.
4. Аҳмедова Ҳ. Тийрамоҳ: Шеърлар. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2005. – 128 б.
5. Аҳмедова Ҳ. Умид сояси: Шеърлар. – Тошкент: Нихол, 2008. – 168 б.
6. Бальзак О. Евгения Гранде: Роман. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1964. – 212 б.
7. Бальзак О. Муҳаббат тилсими. – Тошкент: EXTREMUM PRESS, 2010. – 264 б.
8. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
9. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. Изд. 4-е. – М.: Сов. Россия, 1979. – 320 с.
10. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народное культура средневековья и Ренессанса. – 2-е изд. – М.: Художественная литература, 1990. – 544 с.
11. Бахтин М. М. Санъат ва масъулият. – Филология масалалари, 2003, 1-сон.
12. Бахтин М. М. "Новый мир" редакцияси саволига жавоб. // Филология масалалари, 2003, 1-сон.
13. Бахтин М. М. Эпос ва роман. // Филология масалалари. 2005, 2 – 3-сон.
14. Горький А. М. Асарлар: Ён жилдлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. 10-жилд. – 272 б.
15. Фулом Ф. Танланган асарлар. – Тошкент: Ўзбекистон Давлат, 1953. – 464 б.
16. Фулом Ф. Танланган асарлар. Назм ва наср. – Тошкент: F.Фулом, 2003. – 352 б.
17. Даврон Х. Баҳордан бир кун олдин: Шеърлар, ривоятлар, таржималар. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 224 б.
18. Достоевский Ф. М. Хўрланган ва ҳақоратланганлар: Роман. Ҳ. Зиёхонова тарж. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1966. – 400 б.
19. Достоевский Ф. М. Жиноят ва жазо: Роман. – И. Ғафуров таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1977. – 664 б.

20. Достоевский Ф. М. Полн. собр. соч. : В 30-ти т. – Л.: Наука, 1972 – 1990. – Т. XXVIII.
21. Из истории советской эстетической мысли, 1917 – 1932. Сборник материалов. – М.: Искусство, 1980. – 456 с.
22. Йоханн Волфганг Гёте. Заковат дурдоналари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2012. – 256 б.
23. Карпунов Г. В., Борискин В. М., Естифеева В. Б. Михаил Михайлович Бахтин в Саранске: Очерк жизни и деятельности. – Саранск: Изд-во Сарат. унив-та. Саран. Фил., 1989. – 28 с.
24. Кожин В. В. Судьба России: Вчера, сегодня, завтра. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 252 с.
25. Лихачев Д. С. Избранные работы: В трех томах. Т.1 :О себе. Развитие русской литературы; Поэтика древнерусской литературы. Монографии. – Л.: Художественная литература, 1987. – 656 с.
26. Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. – Тошкент: MERIYUS, 2010. – 832 б.
27. Маърифат. 2000. 16 декабрь.
28. Мирвалиев С. Ўзбек адиблари: (XX аср ўзбек адабиёти). – Тошкент: Ёзувчи, 2000. – 280 б.
29. Навоий А. Асарлар. Ўн беш жилдлик. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1968. – 15-жилд. – 248 б.
30. Орипов А. Танланган асарлар: Шеърлар, дostonлар, таржималар. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2000 – 2001.
31. Орипов А. Адолат кўзгуси: Шеърлар, мақолалар, суҳбатлар, таржималар. – Тошкент: Адолат, 2005. – 400 б.
32. Орипов А. Қуёш бекати: Шеърлар, мақолалар, суҳбатлар, таржималар. – Тошкент: Шарқ, 2010. – 384 б.
33. Отамурод И. Тавр: Шеърлар ва дostonлар. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – 100 б.
34. Отамурод И. Тағаззул: Шеърлар ва дostonлар. – Тошкент: Шарқ, 2008. – 178 б.
35. Отамурод И. Харитага тушмаган жойлар: Шеърлар, дostonлар, таржималар. – Тошкент: Шарқ, 2011. – 208 б.
36. Отамурод И. Муқаддар: Шеърлар, дostonлар, таржималар. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2012. – 200 б.
37. Рауф Парфи. Сабр дарахти: Шеърлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986. – 216 б.
38. Рауф Парфи. Сўнги видо: Шеърлар. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – 136 б.
39. Саид А. Чилтор: Шеърлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – 68 б.

40. Саид А. Дили қани бедилнинг: Шеърлар. — Тошкент: Ёзувчи, 1996. — 32 б.
41. Саид А. Вақт манзили: Шеърлар. — Тошкент: Тамаддун, 2011. — 128 б.
42. Тагор Р. Асарлар. Саккиз жилдлик. Сўнгги дoston. — Тошкент: 1961. 3-жилд. — 398 б.
43. Тагор Р. Асарлар. Саккиз жилдлик. — Тошкент: Бадиий адабиёт, 1965. — 8-жилд. — 360 б.
44. Туркистон, 2001. 5 май.
45. Фромм Э. Севги санъати. — Жаҳон адабиёти, 2000, 7-сон.
46. Чўлпон. Яна олдим созимни. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. — 576 б.
47. Шарқ юлдузи. 2000, 3 — 4-сон.
48. Шукур Э. Сочлари сумбул-сумбул... Шеърлар. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. — 64 б.
49. Шукур Э. Тунги гуллар: Шеърлар. — Тошкент: Ёш гвардия, 1989. — 64 б.
50. Шукур Э. Яшил қушлар: Шеърлар. — Тошкент: Ёзувчи, 1995. — 128 б.
51. Шукур Э. Ҳамал айвони: Шеърлар. — Тошкент: Шарқ, 2002. — 320 б.
52. Шукур Э. Кўҳна боғ ривоятлари. — Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. — 96 б.
53. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2001. 4 май.
54. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2006. 24 февраль.
55. Қодирий А. Ўтган кунлар: Тарихий роман. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. — 400 б.
56. Қодирий А. Меҳробдан чаён: Тарихий роман. — Тошкент: Ўқитувчи, 1978. — 244 б.
57. Қутбиддин А. Найсон: Шеърлар. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. — 76 б.
58. Қутбиддин А. Сен ва сен учун: Шеърлар. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1996. — 88 б.
59. Қутбиддин А. Бахтли йил: Шеърлар. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. — 136 б.
60. Қутбиддин А. Узоқдан олисга: Шеърлар. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. — 84 б.
61. Ҳақиқат манзаралари. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. — 372 б.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
Юксак шеърият жозибаси	6
Муҳаббат мадҳи	31
Ватанга муҳаббатдан пайдо	52
Достонларда дил дарди	73
Муҳими – кўнгил	93
Юрак ёғдусига йўғрилган	101
Шеърсевар эл шоири (<i>адабий портрет</i>)	124
Тилдан дилга	169
Хур гулсан, ҳаёт	174
Қалб чилтори	190
Бахтиннинг бахти ва ... (<i>адабий-танқидий очерк</i>)	208
Адабиёт	284

8000с-
Адабий-бадий нашр

Абдулла УЛУҒОВ

ҚАЛБ ҚАНДИЛИ

Адабий-танқидий мақолалар

Адабий портрет

Адабий-танқидий очерк

Муҳаррир: Шаҳноза ТЎРАХЎЖАЕВА

Мусахҳиҳ: Марҳабо ЖЎРАЕВА

Техник муҳаррир: Алимардон АҚИЛОВ

Бадий муҳаррир: Хуршид ИБРОҲИМОВ

Нашриёт лицензияси: АИ №134, 27.04.2009

Теришга берилди: 07.01.2013 й.

Босишга рухсат этилди: 21.05.2013 й.

Офсет қоғози. Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆.

Аrial гарнитураси. Офсет усулида босилди.

Ҳисоб-нашриёт т.: 14,63, Шартли б.т.: 16,74.

Адади: 500 нусха.

Буюртма № 43

«AKADEMNASHR» нашриётида тайёрланди ва чоп этилди.
100156, Тошкент шаҳри Чилонзор тумани 20^А-мавзе 42-уй.

Тел.: (+99871) 217-16-77.

e-mail: akademnashr@mail.ru

web-site: www.akademnashr.uz